TITLE

अनुमानप्रकाशः ।

ಅನುಮಾನಪ್ರಕಾಶಃ ।

गटु २५

निर्वाप्यसकलक्लेशान्संत्रासानागुरूनमुखोद्

जात॥ अनुमानप्रकाशोयं रचितस्तेन तन्यते॥ संगतिं दर्शयितुं वृत्तिव्याख्यावधानार्थम् इदानीमनुमानं निरूप्यत इति प्रति
जानीते प्रत्यक्षेति॥ अत्र प्रत्यक्षस्य अनुमानं प्रति साक्षात्परंपरया वा हेतुत्वमुपजीव्यत्वं॥ यद्यप्यनुमानोपनीतप्रत्यक्षं
न्या १ अनुमानस्याप्युपजीव्यं॥ प्रामाण्यग्राहकत्वेन च तत्र तस्याप्युपजीव्यत्वं तथापि न प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन तथा॥ प्रत्यक्षत्वेन
मानत्वावच्छेदेनैव तथेति॥ बहुवादीति तथा चान्यथादिविप्रतिपत्तिनिरासस्य बहुकनिरूपणातया प्रथममनुमानं निरूप्य
जिज्ञासाविषय इति उपमाननिरूपणात्पूर्वभावानुमाननिरूपणस्येति भावः॥ यद्यपि प्रथमं लिङ्गेन बहुवादिविप्रति
पत्तिनिरासकं तु शक्यत इति वैपरीत्यं स्यादेतथापि यत्रोपमाने परेरतभाविनीयं॥ यस्मात्प्रात्माभिर्बहुभावनीयं तदनु
पदर्शनेउपमानमपि निरूपयितुं न शक्यमित्यनुमानप्राथम्यं अथानुमानं निरूप्यत इति पाठेपि यथाश्रुतस्याप्यर्थमेवार्थः १
प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्योद्देशात्तल्लक्षणानन्तरमनुमानलक्षणं क्रियत इति वार्थः॥ तत्रानुमाननिरूपणस्य क्रियाद्वारक

पति

रणं लक्षयितुं प्रथमं व्याप्तिलक्षणमाह व्याप्तीति ॥ व्याप्तिविशिष्टं च तत्पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः ॥ व्याप्तिविशि
ष्टत्वं च व्याप्तिविषयकत्वे तत्प्रकारकत्वमिति यावत् ॥ एवं च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं पर्यवस्यति ॥ ननु वि
शिष्टलिङ्गव्यभिचाराभावे सहचारे च स्मरतः पक्षदृष्टलिङ्गात् ततस्तद्वैशिष्ट्यज्ञानाद्यत्रानुमितिस्तत्राव्याप्तिः ॥ व्या
प्तेः स्मृतिमनुपस्थितत्वेन तत्राप्रकारत्वात् ॥ न च तत्रानुमितिर्न भवत्येवेति वाच्यं ॥ अनुभवविरोधादिति चेन्न ॥ व्यभि
चारज्ञानविरोधिप्रकारत्वन्न व्याप्तिविषयस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षितत्वात् तादृशश्च प्रकारो व्याप्तिघटकयत्स
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिरूपः ॥ अत एव प्रकारत्वे मयपच्च प्रकारकव्याप्तिज्ञानान्नानुमितिः ॥ तद्दृ
ष्टस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं विवक्षितं ॥ ननु त एवमनुव्यवसायतज्जन्यस्मरणान्यायजन्यवाक्यार्थ
ज्ञानादौ चातिव्याप्तिः ॥ यत्तु व्याप्तिविशिष्टेति भावप्रधानो निर्देशः ॥ द्वन्द्वसमासः ॥ एवं च व्याप्तिविशिष्टपक्षध
र्मताप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तत्त्वमिति ॥ तन्न ॥ वह्निव्याप्यधूमवानयमिति परामर्शव्याप्तेः प्रकारत्वे चैपितद्दृष्टि
ष्टस्य च प्रकारत्वात् ॥ पक्षधर्मतायाः संसर्गरूपत्वेन सर्वत्रैवाप्रकारत्वात् ॥ अव्याप्तेः ॥ न चैतादृशपरामर्शादि
दनुमितिर्न भवत्येवेति वाच्यं ॥ अनुभवविरोधात् प्राचीनैस्तादृशस्यैव हेतुत्वोक्तेः ॥ अत एव व्याप्तिविशिष्टज्ञाना

पक्षधर्मश्चेति कर्मधारयः॥ तदुत्तरत्वस्य पक्षस्य व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणाय पक्षतो धर्मता लभ्यते॥ तथा च व्या
प्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्येन पक्षधर्मत्वेयपदानविषयीकृतो निवह्निव्याप्यधूमवानिति साकारं ज्ञानं तृतीयलिंगपरा
मर्शात्मकं तज्जन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यपास्तं॥ उक्तपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टत्वसामानाधिकरण्याविषयत्वात्॥
तर्हि विशिष्टस्याप्रकारत्वात् तत्संबंधागोचरत्वात्॥ उक्तन्यायेनैव पक्षधर्मतासामानाधिकरण्याविषयत्वात्॥ तस्मा
दुक्तकर्मधारयोनुसर्तव्यः॥ एवं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेत्यत्र यदेककर्मधारयः तदा भ्रमानुमित्यव्याप्तिः॥ तद्व्यतिपा
द्यस्य देशस्य तत्र बाधितत्वात्॥ न चात्र प्रमैव संगृह्यत इति वाच्यं॥ भ्रमानुमितौ धर्म्यंशप्रमानुपसंग्रहापत्तेः॥ यदि
चेद्द्वंद्वः तदा प्रमानुमित्यव्याप्तिः॥ तद्वतिपाद्यस्य भेदस्य भ्रमे तत्र बाधितत्वादित्यादिदूषणमलग्नकं बोध्यं॥ केचित्तु
समस्यमानपदार्थयोरभेदेपि पदार्थतावच्छेदकभेदाद्द्वंद्वस्य साधुत्वं॥ यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादिहत्वे एवं चा २
त्रापि समयेव समासद्वयमाहुः॥ नन्वेवमपि विशेषदर्शनजन्यभ्रमसंशयोत्तरप्रसक्तेतिव्याप्तिः॥ तस्य व्याप्तिविशि
ष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव तज्जनकत्वादिति चेदत्र केचित्॥ विशेषदर्शनस्यानन्तत्वेन जनकत्वं॥ किंतु भ्रमविरोधि
प्रसक्तविशेषदर्शनत्वादिना अन्यथा तदंशेपि तस्य भ्रमानंतरं भवेत्सम्यग्ज्ञानस्य सम्यग्रूपविशेषदर्शनेन भवेत्प्रसक्ता

प्तेरिति॥ तन्न॥ एवमपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेतिन्मात्रवारणात्॥ नहि तत्रापि तत्त्वेन न जनकत्वे व्याप्यदर्शनमात्रस्य भ्रम
मात्रविरोधित्वेऽपि संशयमात्रविरोधित्वात्॥ अन्ये तु॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षविशेषदर्शनेन परामर्शरूपेण तु करादिः शु
द्धसाध्यः अयं च करादिमानिति ज्ञाने हेतोरेव मेव॥ तत्र एव तत्र तदनुमितौ तत्त्वेन मानाभावात्॥ तथा चानन्त्रा
तिमात्रमिति॥ तन्न॥ यत्र देवदत्तस्य भ्रममेव तादृशः परामर्शः तज्जन्यप्रत्यक्षे तथाप्यनुमित्यापत्तेः॥ लाघवेन तादृश
परामर्शस्यैव तत्र कारणत्वात्॥ अन्यथा अनुमितावपि ज्ञानद्वयस्य कारणत्वापत्तौ असंभवापत्तेः॥ अपरे तु सिसा
धयिषाविरहदशायां सिद्धेरनुमानेतरसाधकमानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति सर्वजनसिद्धं॥ तथा च सिषाध
७न्या यिषाविरहेऽकृतसिध्यनुमानोत्तरसिद्धिकरणान्याभावः पक्षता॥ एवं च तत्र गुरुत्वादोषसिसाधयिषाविरहकृत
स्यानुमानोतिरिक्तस्य प्रत्यक्षस्यैव साधकमानस्य सत्त्वेन पक्षताविरहात्॥ उक्तलक्षणागमभान्नतत्रातिव्याप्ति
मेव सिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिदशायामेव न पक्षता न वनुमानोतिरिक्तसाधकमानदशायामपीति वाच्यं॥
तर्हि पक्षतासत्त्वेन तत्रानुमित्यापत्तेः॥ प्रत्यक्षसामग्र्या प्रतिबन्धादिति चेन्न॥ नहि प्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यां अनुमि
त्यादशायामप्यनुमितिर्न स्यात्॥ अनुमित्सयापि हि पक्षतेवापादनीया॥ सा च प्रत्यक्षसामग्री सत्त्वे अनुमितिं प्र

७सह

स्यप्रयोजकैक्यवच्चेयाकृतेति॥ लटयिन॥ सिसाधयिषाविरहसहकृतसिध्यभावस्यैवपक्षतात्वेनतत्वलक्षणात्॥ न
चैवंतत्रानुमितिःस्यादितिवाच्यं॥ समानविषयकसिसाधयिषाविरहसहकृतानुमानातिरिक्तसाधकमानस्यैवप्रतिबंध वि
कत्वात्॥ ननुपतत्पवसिसाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिवत्तथाभूतमानस्यापिप्रतिबंधकत्वं अतएवविनिगमनाविर
४ व्याप्ता हादुभयाभावःपक्षतेति चेन्न॥ भवदेवंयदितदुभयान्योन्याभावत्वेनकारणत्वंस्यात्॥ नचैवंयेनरूपेणयत्रयस्यप्रति
बंधकत्वंतद्रूपावच्छिन्नाभावत्वेनैवतत्रतदभावस्यैवप्रयोजकत्वात्॥ अन्यथामणिमंत्रान्योन्याभावत्वेनदाहादिप्रयोजक
त्वमप्यापद्येताभावकूटस्यहेतुत्वमितिसिद्धांतोव्याकुप्येत॥ येवंचतथाभूतसिद्धित्वेनतथाभूतसाधकमानत्वेनचानुमि
तौप्रतिप्रतिबंधकत्वमितितादृशसिद्ध्यभावत्वेनतादृशमानाभावत्वेनचाभावद्वयस्यकारणत्वंभवति॥ नचैवमपि तत् ३
दुभयान्योन्याभावावच्छिन्नेविशिष्टाभावस्य॥ कारणीभूताभावस्यैवपक्षतात्वमुचितंस्यात्॥ ननुतथापिकारणतावच्छेदकत
तादृशसिद्ध्यभावःपक्षता उततादृशमानाभावइत्यत्रकिंविनिगमकं येनसंशयोत्तरप्रसक्तपक्षतास्यादितिचेन्न॥
उभयोःकारणत्वेकिंपक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमितिप्रश्नस्यफलितार्थः॥ अत्रलाघवाद्युपस्थितत्वेनप्रथमोपस्थितत्वाच्च।
तादृशसिद्ध्यभावएवेत्युत्तरं॥ तादृशमानाभावःपक्षपदाप्रवृत्तिपाद्योपिपक्षतावदनुमितेःकारणमितिसंशयोत्त

रक्षसंशयपक्षतानामकेपितदभावान्नानुमितिरितियुक्तमुत्पश्यामः ॥ अपिच मास्तु वा संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले पक्षता तथापि
तस्याः स्थलान्तरे नैकरूपतावच्छेदकत्वेमानाभावात् ॥ पक्षधर्मतापदेन साध्याधिकरणत्वाभिमतधर्मितावच्छेदका
वच्छिन्नजन्यसंतत्यापि सति प्रमितिःवच्छेदेपि तैवेति ॥ यत्तु संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य मतत्वे न जनकत्वं ॥ प्रत्यक्षप्र
तिबंधकीभूतस्य विशेषदर्शनाभावविशिष्टसंशयस्य विशेषणाभावप्रयुक्ते विशिष्टाभावमादायैव ततः तत्रतस्यापेक्षि
तेन न्याप्यसिद्धत्वादिति ॥ तदपि न ॥ संशयस्य हि प्रतिबंधकत्वे तत्कोटिकज्ञानमात्रे वा तन्मात्रकोटिकज्ञाने वा नाद्यः ॥ सं
शयानंतरमपि संशयोत्पादकस्मात् ॥ नान्त्यः ॥ तन्मात्रकोटिकज्ञानानुमितिर्हि तत्रापरकोटिज्ञानसामग्रीसत्त्वप्रयुक्ताभावात् त
दुभयकोट्यारोपरूपसंशयस्य प्रतिबंधकत्वप्रयुक्तमानाभावात् ॥ अन्यथा घटपटसमूहालंबनेकाले घटमात्र
८ मुपगमा गोचरज्ञानेन तत्समूहालंबनस्य प्रतिबंधकत्वापत्तेः ॥ नत्स्वेतदुक्तं तेः ॥ घटज्ञानसामग्रीसमावेशात् घटगोचरत्वे
न घटमात्रगोचरज्ञानेन तत्समूहालंबनेन प्रतिबंधादिति यदिदं तत्त्वापि तुल्यं ॥ तस्मात् यथा घटपटोभयज्ञानसा
मग्न्यामुभयज्ञानं एवं सामग्र्यामेकज्ञानं तथोभयकोट्यारोपसामग्र्यां सत्यां उभयारोपः संशयः ॥ एककोटिज्ञानसा
मग्रीचेदेकमेवैकमात्रकोटिज्ञानं न त्वेकस्यापरत्र प्रतिबंधकत्वमिति ॥ अयमेव विशेषः ॥ यदा एकधर्मिगतत्वेनाभासम

नयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः विरोधज्ञानसामग्र्या विरोधोपि प्रकाशते इति तदुभयारोपः संशयत्वमापद्यते ॥ एकस्मिन् धर्मि
णि समानविरोधिनानाकोटिकज्ञानस्यैव संशयपदार्थत्वात् ॥ घटपटोभयज्ञानेन तथेति तस्य निश्चयत्वमतएव स्थाणु
पुरुषत्वयोर्विरोधभ्रमः ॥ तत्र स्थाणुपुरुषकर्मेति निश्चय एव भवति ॥ रस्सभुजङ्गपाचेतिवत् ॥ ननु पक्षतासहकृतत
धीजन्यत्वे विवक्षिते ॥ तथा च संशयात्मकपरामर्शस्थले पक्षतासत्वेपि ज्ञानत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ नचेत्पक्षताजन्य
त्वमेवास्त्विति वाच्यं ॥ तत्वेन जनकत्वस्याविवक्षिततया सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावरूपायाः पक्षतायाः यो
ग्यत्वेन तज्जन्यत्वस्य प्रत्यक्षेतिव्याप्तेः ॥ न च पक्षतासहकृतव्याप्तिधीजन्यत्वमेवास्त्विति वाच्यं ॥ व्याप्तिज्ञानपक्षताविषय
कसमूहालम्बनसंभवेनातिव्याप्तेः ॥ पक्षतासहकृतपरामर्शसत्वे च अनुमितिरेवातस्तेः ॥ तदुभयगोचरसमूहालम्बना
भावान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न ॥ बाधसत्वे पक्षावच्छेदककालीनपरामर्शेन पक्षतासहकृतेन जनितेन तदुभयसमूहालम्ब
नेतथाप्यतिव्याप्तेः ॥ न च परामर्शत्वेन जनकत्वं विवक्षितं ॥ अनुव्यवसायस्तु न तथेति नोक्तदोष इति वाच्यं ॥ एवं हि ॥ ४ ॥
पक्षतासहकृतत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ तावन्मात्रेणासामञ्जस्यादित्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥ किञ्च ॥ पक्षता अधिकरणसिसा
धयिषागर्भत्वेनावश्यमनिर्वाच्या ॥ तथा चायोग्यत्वेनाम्यर्थविशेष्यत्वस्यौक्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ विरोधदर्शनस्य प्र

पक्षमात्रे हेतुत्वं ॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षमात्रे वा संशयोत्तरैककोटिकप्रत्यक्षे वा नाद्यः ॥ व्यभिचारात् न द्वितीयः ॥ संशयानं-
तरं विशेषदर्शनं विना संशयोत्तरस्याप्यनुदयप्रसंगात् ॥ न तृतीयः ॥ एवं विशेषदर्शने सति एकमात्रकोटिकज्ञानेऽवच्छे-
दककोट्यारोपस्य संशयानुसारः कथं उभयकोट्यारोपसामग्र्या मेकसंशयहेतुत्वेन तत्सत्वे तदुभयाभावात् ॥ कार्य्यतावच्छे-
मग्रीविरहस्य प्रयोजकत्वनियमात् ॥ अथैककोटिव्याप्यदर्शनस्यैव तद्धर्मिकापरकोटिज्ञानप्रतिप्रतिबन्धकत्वात् अपरको-
टिज्ञानसामग्रीविरहादेव न संशय इति चेत् ॥ हंतैवं अपरकोटिज्ञानसामग्रीविरहसामान्यसामग्रीतयैव तन्मात्रकोटि-
कज्ञानमस्तु ॥ ननु तन्मात्रकोटिकप्रत्यक्षज्ञाने हेतुकार्यतावच्छेदके ॥ तत्कोटिव्याप्यदर्शनत्वं च कारणतावच्छेदकं ॥ मानाभा-
वात् ॥ यथा घटादिज्ञानसामग्रीविरहे सति घटज्ञानसामान्यसामग्रीतयैव घटमात्रगोचरज्ञानं ॥ ननु तज्ज्ञानत्वावच्छि-
न्नं प्रति विशेषसामग्र्यंतरं कल्प्यते ॥ तथा च विशेषदर्शनस्य अपरकोटिकदर्शनप्रतिबन्धकत्वेनोपयोगः ॥ ननु जनकत्वे-
नेति नोक्तातिव्याप्तिः ॥ न चैवं विशेषदर्शनकाले यत्र पूर्वप्रत्यक्षापत्तिः ॥ इष्टत्वात् ॥ विशेषदर्शनजन्यत्वादिमते
१० मापक व्याप्यविषयकप्रत्यक्षोपगमात् ॥ न च यदि व्याप्यदर्शनस्यापरकोटिज्ञानप्रतिबन्धकत्वे तदा भ्वेसव्याप्यांशे च दर्शने
सति पीतप्रत्यक्षं न स्यादिति चेन्न ॥ तत्कोटिप्रत्यक्षसामग्रीकालीनतत्कोटिव्याप्यदर्शनस्य अनन्यगत्या प्रतिबन्धकत्वे

अ॰रचि॰

कारात्॥ भेयप्रत्यक्षसामग्र्या अत्राभावात्॥ नन्वेवं विशेषदर्शनस्याहेतुत्वे बाध्यबाधकव्यवस्था अवधारणात्वा
नवधारणात्वे व्यवस्था च तानेन स्यात्॥ सामग्रीवैचित्र्ये फलवैचित्र्यादिति चेन्न॥ विशेषदर्शनाव्यवहिते सन्निकर्षेणापि
बाधकत्वसंभवात्॥ अवधारणात्वं च ज्ञानेन तत्कोटिविषयत्वे सति अपरकोटिमवच्छेदविषयत्वं॥ अपरकोटिमवच्छेदभा
नसामग्र्याः समाजादाराथ्य समाजमहिन्नैवडुपपन्नं॥ न विशेषसामग्र्यंतरं कल्प्यतीति॥ अत्र विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे तथा अनुवाद
पि दनतत्वेन किंतु संशयविरोधिदर्शनस्यादिनैव अन्यथा स्थाणुपुरुषसंशयानंतरं अयं न स्थाणुरिति सवाक्यात्त्वेव
ति निस्थाणुत्वाभावे गतो पुरुषत्वव्याप्यदर्शनं विना पुरुषप्रत्यक्षानुदयप्रसंगात्॥ न चैवमेवत्तिवाच्यं॥ स्थाणुत्वाभावनि
श्चयेन संशये निरस्ते इंद्रियसंनिकर्षदोषसत्त्वेपि न पुरुषप्रत्यक्षमिति ... पुरुषस्य अननुभवबाधितत्वादिति॥ संशयवि
रोधित्वेन तत्वयाज्ञस्यैव विपरीतनिश्चयस्यापि संशयविरोधित्वात्॥ तत्र पुरुषप्रत्यक्षोदयाविरोधइति वयं पश्यामः॥ न चै
वमालिमज्ञानेपदवैयर्थ्यं॥ अन्यत्र परामर्शस्य तत्वेनाजनकत्वादिति वाच्यं॥ सत्प्रतिपक्षस्थले प्रकृतसाध्यहेत्वोः॥ किं
तत्वमिति जिज्ञासायामतिप्रसक्तिवारकत्वात्॥ तत्र परामर्शस्य तत्वेनैव जनकत्वात्॥ प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्वमिति जि ॥५॥
ज्ञासायामजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमस्थले इष्टैव तथैव ग्रंथकृताप्यभेदाशीर्विषमपा

ग

यात्॥ यद्वा धूमानुमितावतिव्याप्तिवारणाय प्रामिमत्त्वानपदं प्रमापदं॥ प्रमायालक्षणेन प्रमाया एव लक्ष्यत्वात्॥ प्रथमसा
नपदं स्वेवर्तत्यर्थं प्रमाणत्वे भ्रमांशे प्रमानुपसंग्रहापत्तेः॥ गंधप्रागभाववच्छिन्नो घटो गंधवान् पृथिवीत्वादित्याद्यान
वतप्रेलामप्रमानुमितावतिमा प्रसंगः॥ अग्निमत्तानपदं वह्निभिविना [illegible] सामान्यलक्षणामपि स्मारितमितिसा
मान्यलक्षणाभिधानेकथं विलक्षणाभिधानमिति मत्त्वणामलग्नकं बोध्यं॥ केवलव्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारग्र
न्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मतेनैतल्लक्षणाभिधानान्न तल्लिंगकानुमितावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यं॥ अन्ये तु व्याप्तिविशिष्टप
देनाच्च साध्यगोचरसाधनसमानाधिकरणासंताभाव प्रतियोगि धीविरोधितानविषयो व्याप्तिवैशिष्ट्यं विवक्षिते
अन्वयिनि लिंगे अन्वयव्याप्तेः साक्षाद्वैशिष्ट्यसंभवे तथा व्यतिरेकिणि तु व्यतिरेकव्याप्तेः॥ न त्वन्ततियोगप्रभावप्रतियोगि
स्वरूपपरंपरावैशिष्ट्ये तथा तदेव तत्रानुमितिजनके लिंगपरामर्शे विषय इति मतेन अन्यानुमितौ नाव्याप्तिरित्याहुः॥ न
न्वनुमितावनुमितित्वं गृहीतं नवा॥ आद्ये तदेव लक्षणमस्तु॥ कृतं गुरूपाधीनग्रहणेन॥ न प्रकृतलक्षणेन॥ अनुगतधर्म
स्य अनुगतधर्मग्रहं विना तत्तद्व्यक्तीनां ग्रहासंभवादिति चेन्न॥ तत्र ह्यनुमितित्वं गृहीतमेव किंतु लक्ष्यता
वच्छेदकं नवा पर्याप्ति॥ न ह्येकमेव लक्ष्यतावच्छेदकमिति रभेदसाधनतः कारणे दृ अन्वयव्याप्तिग्रहकपोवप

ष्मतावच्छेदकावच्छिन्नेसाध्यसिद्धिसंभवेनसिद्धसाधनात्॥ अतिरिक्तिज्ञानञ्चपक्षाप्रसिद्धिरेवंरूपत्वइतिमतेनैतल्लक्ष
णाभिधानात्॥ यथाचैतन्मतेनाप्युक्तं॥ तथाग्रेवक्ष्यते॥ त्वन्मतेऽपिमतिन्यायेनावच्छेदकग्रहंविनाहेत्वग्रहेविशेषभ
वात्॥ ननुव्याप्तिज्ञानत्वेनतज्ज्ञानजन्यत्वस्यपक्षधर्मताज्ञानत्वेनतज्ज्ञानजन्यत्वस्यैवानुमितिलक्षणत्वसंभवेप्रकृ
तप्रकृतलक्षणेगौरवमितिचेन्न॥ तदुभयरूपेणातदुभयज्ञानस्यानुमितिजनकत्वासिद्धेः॥ नहिव्याप्तिपक्षधर्म
ताभयविषयकपरामर्शीयव्याप्तिज्ञानत्वेनपक्षधर्मताज्ञानत्वेनवाजनकत्वसमुदितविषयत्वेनैवतस्यतथा
त्वात्॥ अन्यथाअन्यतरवैकल्यमेवस्यात्॥ नचपरामर्शजनकव्याप्तिस्मृतिद्वाराद्वितीयलिंगपरामर्शीयपक्षधर्मता
ज्ञानत्वेनतत्वहेतुत्वमितिवाच्यं॥ यत्रधूमालोकव्याप्तिवैशिष्ट्यग्रहानन्तरमेवपक्षधर्मताग्रहः॥ तत्रव्यभिचारेणानु
मितावहेतुत्वात्॥ व्याप्तिज्ञानत्वेनचपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिकारणत्वंतथावक्ष्यति॥ तदुभयरूपेणातज्जनक ॥ ६
त्वसंभवेद्विप्रकृतलक्षणातपारप्रवेशान्यर्थविशेषणासाधनकारणत्वेतिसर्वंभवदाते॥ केचित्तुविशिष्टपदंवैशिष्ट्य
परं॥ तथाचव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकज्ञानस्यपक्षधर्मताज्ञानस्यचव्याप्यव्यापारिभावापन्नत्वेनाकरणत्वंतदनुमि
उक्त तिः॥ एवंचरूपप्रसाक्षादेरनातिव्याप्तिः॥ एवंचान्यस्यअतिरिक्तिपपपितज्ञानंतथैतिनकश्चिद्दोषइतिवदन्तितन्नावि

त्रिकल्पितमभिचाराभावसहचारस्मरणानंतरं यत्र लिंगे तदुभयवैशिष्ट्यं पक्षे च लिंगवैशिष्ट्यं युगपदवभासते तत्ज्ञानजन्या
नुमितावक्षमते॥ तत्र परामर्शे व्याप्तिज्ञानाभावात्॥ न चैवं व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वमपि न स्यात्॥ तत्रैव व्यभिचाराभा
व इति वाच्यं॥ यथाश्रुतस्यागृहीतव्याप्तिकस्यापत्तेः॥ तदिति॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यप्रमाकरमित्यर्थः॥ ग्र
ह्यानुमानपदवाच्यप्रमाणमित्यर्थः॥ तेन नयोनरूपं॥ न चानुमानाभासस्साधारण्यं। ननु तत्करणत्वमनुमानलक्षणे
न संभवति॥ लिंगस्याहीतस्यापि तेनागतस्यैवाकारणत्वात्॥ तस्य चानुमानत्वेनाभिमतत्वात् इत्यत आह। तत्त्वेति॥ अनु
मानप्रामाण्यमसहमानश्चार्वाकः शंकते॥ अथेति॥ अनुमानप्रमाणत्वेनाभिमतं धूमादि न प्रमाणं व्यभिचारसंश
यविषयत्वात्॥ संप्रतिपन्नवदित्यर्थः॥ न च व्यभिचारसंशयस्य योग्यतासंशयस्य योग्यतासंशयापर्यवसन्नतया
शङ्कनव्याप्तिग्रहस्यादिति वाच्यं॥ तेन शब्दप्रामाण्यानंगीकारात्॥ अयोग्यत्वं च न वातींद्रियाणां धिसंशयः तद्रूपाद्य
नं च न प्रत्यक्षेण तस्यातींद्रियत्वात्॥ अतिरिक्तप्रामाण्यानुपगमे चाप्रसिद्धानापत्तिरिति वाच्यं॥ तस्यानादिवासना
तः उपस्थितस्य वक्तुमशक्यत्वात् इति भावः॥ ननु भूयः सहचारदर्शनान्तेन निरासे न विषयतीयत आह। ज्ञातमिति॥ न च कोटिद्व
यस्मरणादिविरहाद्यत्र न व्यभिचारसंशयः तत्रैवानुमानप्रामाण्यं सिद्धमिति वाच्यं॥ धूमादिदर्शनेन अनुमितिसंभवे
विसंभवनात्तत्प्रत्यक्षपतितोऽन्यत्रापि तत्प्रमाणत्वमानाभावादिति भावः॥ संभावनामात्रादिति॥ उत्कटैककोटिकसंश

पादित्यर्थः ॥ एवं कतिप्रमाणबुद्धिं समर्थयति संवादेति ॥ नेति ॥ स्मृतिवदिति भावः ॥ इतीति हेतौ ॥ तथा च यतोऽनुमानं न प्र
माणं ॥ अतो न प्रत्यक्षेऽशाब्दादिकमपि न प्रमाणं ॥ शाब्दस्य अनुमाधीनप्रथमसंकेतग्रहमूलकत्वात् ॥ उपमानस्यानुमा
नमूलकत्वं तिदेशवाक्यार्थस्मरणाद्यमूलकत्वादित्यर्थः ॥ अतो नोपक्रमोपसंहारविरोधः ॥ सप्रतिज्ञा शाब्दादिप्रामाण्ये विवादा
भावात् ॥ अप्रत्यक्षपदं अनुमानपरं ॥ सामान्यपरस्य विशेषपरत्वादित्याह ॥ अनुमानं प्रमाणमिति अनुमाने विधु
योच्यते ॥ शब्दविषयाद्वाध्याहृत्य अप्रमाणेति ॥ अप्रमाणता धर्मिव्यभिचारसंशयविपर्ययादि तथा चानुमानेनै
वानुमानप्रामाण्यसाधने व्याघात इत्यर्थः ॥ असन्न आह । यत इ वाक्यस्येति ॥ तयोः संदेहविपर्ययोः ॥ तथा चेतद्वाक्यप्रयो
गार्थं परकीयसंदेहादिज्ञानाय अनुमानमावश्यकमिति भावः ॥ नन्वेतत्सर्वं संभावनामात्रं प्रसिद्धमिति दूषणां
तरमाह । अनुमानमिति ॥ अनुमानं प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्यपक्षे तद्वाक्यप्रामाण्यसिद्धेः ॥ अप्रामाण्यपक्षेऽपि अ
नुमानस्यैव सिद्धेः ॥ नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यनेन व्याघात इत्यर्थः ॥ यदा यतद्वाक्यस्य प्रामाण्यं प्रतिनिश्चितं ॥ तदा तेनिश्चाय
कत्वेनैवानुमानं स्वीकृतं ॥ अप्रमाणं चेत् तदाप्यनुमानमप्रमाणमिति व्याघात इत्यर्थः ॥ स्वमतावष्टम्भेन दूषणांतर
माह अपि चेति ॥ नन्वयोग्योपाधिसंशयेन व्यभिचारसंशयाद्व्याप्तिग्रहाभावादेवनेनानुमानमित्यत आह । व्या

तीति ॥ तेन्नित्रूपणाप्रयोजकत्वेनाह ॥ अनुमितिहेत्विति ॥ संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेः ॥ लक्षणान्तरमाह साध्यवदिति
व्यक्तसाध्याभाववदित्यर्थः मिसपरितोषादाह ॥ साध्यवदिति ॥ वृत्तित्वं चित्सत्वं प्रतियोगिकान्योन्याभावसामानाधि
करण्यं भ्रमादाणत्तीति अरुचेराह सकलेति ॥ सकलपदसंभावितादोषपरं ॥ नव्यनकादोषपरं अतोप्यत्रैकमेव साध्याभा
ववत्त्वं न साकल्यासिद्धिरिति भेदम् ॥ ननु संयोगादिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिष्यते ॥ तापनाह साध्यवदन्येति ॥ साध्यवदा
वृत्तिर्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः ॥ अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितिरितिनोक्तदोषः ॥ अत्र वृत्तिमद्धेस
तीति विशेषणे ॥ अतो नाकाशादावतिव्याप्तिः ॥ केवलान्वयिनीति ॥ केवलान्वयिसाध्यकेत्यर्थः ॥ नापीति अत्र साध्यसा
मानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यनिषेधः ॥ साध्यवैयधिकरण्ये तु विशिष्टमपि न साध्याधिकरणाभिन्नाधिकरणत्वमिति
तिनाभेदः ॥ प्रथमपक्षे साध्याधिकरणानधिकरणासाधनाधिकरणत्वविवक्षायां व्यभिचारिसाधारण्यापत्तेः साध्यासा
ध्यानधिकरणाधिकरणानधिकरणत्वं वाच्यं ॥ द्वितीयपक्षस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमेव पर्यवसानात् उभयप
क्षेपि तदेव तात्पर्यविषयं वर्णीयं स्यात् इत्यपत्तिलक्षणमपीति ॥ यद्वा साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यवन्निष्ठवृत्तित्वं साध्यवै
यधिकरण्यं तु साध्यानधिकरणवृत्तित्वं एवं च उभयपक्षे साध्यानधिकरणानधिकरणत्वमेव पर्यवसानमित्याह ॥ तदुभ

यमपीति॥ तत्रैतिकेवलान्वयिनीत्यर्थः॥ यथा कथंचित् साध्याभावप्रसिद्धिमात्रेणैव प्रकृतसंगतिरिति मन्वानः शंकते
अथेति॥ ननु प्रतियोगिमत्ति कथं तदभावस्तत आह॥ अधिकरणेति॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर
णयमभावस्य विरुद्धं॥ ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमात्रमित्यर्थः॥ पराभिमानं खंडयति तर्हीति॥ साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नसाध्याभावासामानाधिकरण्यमव्यभिचारो वाच्यः॥ तथा चाप्रसिद्धिरिति भावः॥ तद्विशिष्टेति। प्रतियोगिनि प्रति
योगितावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यज्ञानस्याभावधीहेतुत्वादिति भावः॥ अन्यथेति। प्रतियोगिज्ञानमात्रस्याभावधीहेतुत्वे इ
त्यर्थः॥ ननु अधिकरणधर्मविशिष्टज्ञानं प्रथमकल्पे संभवत्येव॥ न हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिप्रमात्वेन त
द्धेतुत्वं गौरवात्। किं तु तादृशप्रतियोगिज्ञानत्वेन लाघवात्॥ अत एव न निर्विकल्पकात् अभावधीः न चास्याधिक
रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनः सर्वथा असत्त्वेनासत्त्वापत्तिः॥ वाच्यत्वमात्रस्यैव प्रतियोगित्वात्॥ तत्र च व्यधिकरण
धर्मावच्छेदकेन। तद्विशिष्टज्ञानेपि तत्राप्यन्यथाख्यातिरूपमेव॥ अथवा अत्यन्तं क्वचित् समवेतमिति विशेषदर्शने सत्ये ८
व वाच्यत्वे समवायितया घटे नास्तीति प्रतीतेस्तेनाभ्युपगमः॥ अन्यथा तादृशाभावप्रतीतौ तत्र संसर्गे केवलान्वयिग्रह
संभवात्॥ तथा च तादृशाभावस्यापि तत्राभावात् कथं तदभावधीरिति चेन्न प्रतियोग्यधिकरणासंसर्गज्ञानवत्त्वाधिक

रणधर्मावच्छिन्नज्ञानस्याहार्यस्यैव तत्रोपयोगित्वात्॥ आहार्यज्ञानस्य विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वात्॥ अत एवाभाव
ज्ञानमपि तद्दृश आहार्यमेवेति अन्यथा अधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिनि बाधनिश्चये तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानानुपपत्तेः
अथ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानस्य निषेध्यधीप्रतिबन्धकविषयप्रयोजकत्वमात्रेणोपयोगादाहार्यस्यापि तस्याभा
वप्रतीतिरूपयोगित्वमुचितं। प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्यज्ञानस्याभावरूपसंसर्गिकपदार्थज्ञाने संबंधितावच्छेद
कावच्छिन्नसंबंधिज्ञानत्वेनोपयोगित्वात्॥ अनाहार्यस्यैव तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्र प्रयोजकत्वमभ्युपेयमिति चे
न्न॥ अनाहार्यत्वादृशज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवात्॥ नन्वेवमाहार्यघटादिज्ञानेऽपि तत्संयोगप्रसक्त्यापत्तिरिति चेन्न॥ सं
योगादिप्रसक्तेः संबंधितावच्छेदकानाहार्यसंबंधिप्रत्यक्षरूपविशेषसामग्र्या आवश्यकत्वात्॥ तदभावादेव तदभावो
पपत्तेः॥ अन्यथानाहार्यघटादिस्मरणेऽपि तत्संयोगप्रसक्त्यापत्तिः॥ न चानाहार्यत्वेन सामान्यसामग्र्यामेव विशे
षणमस्त्विति वाच्यं॥ विशेषसामग्र्यां तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात्॥ अन्यथा अनाहार्यपटादिस्मरणे आहार्य
प्रसक्तेः सति तत्संयोगप्रसक्त्यापत्तिः॥ अयं गविशिष्टत्वेऽपि न तया भूतलाभाववनिश्चयेनानुपलब्धिमात्रात्तु अतीन्द्रिय
च्छेदापत्तेः॥ किं तु योग्यानुपलब्धेः॥ योग्यताभावांशे च यत्वावच्छिन्नभूतलस्य तदुपलंभकसामग्रीरूपा वाच्या॥

ताच

साचतादृशशृंगस्य। रादमाप्यक तथादोषसत्ववत्‌। अ।। तथाचतस्य।सत्वानंत। दृशशृंगानुपपात्तलाथ्यत्रात दनु
पलब्धौ न सैतितादृशशृंगाभावोमाविकथंप्रतीयते॥ तस्माद्गविशशशृंगंनास्तीतिआकाराप्रतियदिधीस्तदा गोशृं
गाधिकरणकशशीयशृंगप्रतियोगिकाभावविषयतया कथं विरुपयादनीया इतिचेन्न॥ प्रतियोग्युपलंभकसामग्र्याः
दोषभिन्नायाः अवश्यवाच्यत्वात्‌। अन्यथाप्रतियोगिग्राहकदोषाभावे घटाद्यभावग्रहोपिनस्यात्‌॥ तस्माद्दोषेत
दुपलब्धेरभावात्‌॥ नचप्रकृते दोषभिन्ना तदुपलंभकसामग्रीनास्तीति वाच्यं॥ चक्षुरादेरेव तथात्वा
त्‌॥ नहि दोषमात्रादेवशशीयशृंगावच्छिन्नशृंगोपलब्धिः॥ अपिचनैषायोग्यानुपलब्धिरभावग्राहिका सयोग्याद्यभा
वस्याप्रसक्तत्वापत्तेः॥ किंतुयत्रहियत्सत्वमनुपलब्धिविरोधीत्यादिकासाचप्रकृतेप्यस्त्येव। गविशशीयशृंगावच्छिन्न
शृंगासत्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वात्‌॥ मस्तु अधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गारोपस्यैवकेवलसंसर्गनिषेधप्रतीतिरुपद्य
ते॥ नच गविशशशृंगसंसर्गारोपःसंभवतितस्यतत्रतत्रसत्वादेव॥ तथाचतत्रकथंशृंगाभावःप्रतीयतेइति॥
तद्रूपिन॥ नहिप्रतियोगिसंसर्गारोपत्वेनतत्रहेतुत्वंगौरवात्‌। किंतुभ्रमप्रमासाधारणप्रतियोगिसंसर्गज्ञान ९
त्वेनलाघवात्‌॥ अन्यथापटवतितदभावभ्रमानुपपत्तेः॥ तद्धितितत्संसर्गज्ञानस्यानारोपरूपत्वात्‌॥ नचगवि

शृंगस्य ती प्रतियोगिनः उपलब्धेरनुपलब्धिरेव नेति वाच्यं ॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनुपलब्धेरे
वाभावग्राहकत्वात् ॥ तस्याश्चात्रापि सत्वात् ॥ न च यदि शृंगी यद्येप्रति गितावच्छेदके तदा शृंगी अपि गृहे नास्ती
ति प्रतीत्यापत्तिः ॥ अथ शशशृंगाद्यतदपि तेन तदवच्छिन्नस्यागवितत्वेन तदवच्छिन्नाभावासंभवात् ॥ शशशृंगादेरपि चाप्र
माणिकमिति तन्नापि संमतमिति तादृशप्रतीतिरसिद्धैवेति चेन्न ॥ शृंगी यच्च स्येव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् शश
शृंगादेर्भानसामग्र्याः प्रतियोगिनि शृंगादेर्भिन्नविषयभासमाने इति शृंगी यमिह नास्तीति सर्वप्रतीतिः ॥ न हि प्रतियोगिताव
च्छेदकमात्रमेव प्रतियोगिनि भासते ॥ प्रमेयो घटो नास्ती सत्तावान् द्रव्यत्वादिकमप्यभासमानत्वात् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ यदि गवि
शृंगशृंगं नास्तीति प्रतीतावधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोभ्युपेयः ॥ तदा पटत्वावच्छिन्ने घटे घटत्वं नास्ती
ति प्रतीतावधिकरणधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकात्यन्ताभावोऽभ्युपेयः स्यात् ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ अपसिद्धांता
त् ॥ न चाधिकरणभेदवत्तदवच्छेदकभेदादपि नाभावभेदप्रयोजक इति वाच्यं ॥ किं नाभावेनैव तत्र प्रतीत्युपपत्तेः ॥ अ
न्यत्र तथात्वेऽपि प्रकृतप्रतीतेः किं तेनानुपपत्तत्वात् तत्कल्पनात् ॥ किं च यत्र पत्र तत्र नाभावभेदः अतएव तत्र प्रतिबंधः ॥
अथ घटपटत्वसमत्वात् ॥ सविशेषणे हीति न्यायेन तत्प्रतीतेः घटपटत्वाभावमात्रविषयकत्वमिति चेत् । हंत एवं ग

॥ किंशृंगस्य सत्वात्॥ तत्वतीतेः सविशेषणे हीति न्यायेन शृंगे शशीयत्वाभावमात्रविषयत्व इति समितितुल्ये॥ अतएव ॥
अपाकरते घटे इदानीं श्यामः इति धीः श्याममेव सैव विशेषणस्याभावमवगाहते॥ यदि शृंगत्वावच्छिन्ने शृंगसत्वेपि प्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्वस्याभावविरोधित्वात्॥ तत्वतीतेः सविशेषणाहीति न्यायेन शृंगशशीयत्वावच्छिन्ने शृंगा
भावो न विरुद्धः॥ तदा घटे पटत्वावच्छिन्नघटत्वे सत्वेपि स्वाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिसत्वस्याभावविरोधित्वेन पटत्वावच्छिन्ने घटे घटत्वाभावोपि न विरुद्धः॥ यदि चातिप्रसक्तेः नाधिके
रणतावच्छेदकं॥ तदा प्रतियोगितावच्छेदकेपि तुल्यं॥ तदिदं बध्यति। न चातिप्रसक्तमवच्छेदकमिति॥ अन्यथा द्रव्य
त्वादेरपि घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः॥ न चैवं वायौ रूपविशेषाभावप्रतीत्यभ्युपगमो विरुध्येत॥ तावत्प्र
तियोगितावच्छेदकाज्ञानादिति वाच्यं॥ तावता ह्यतिप्रसक्तधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वमस्तु॥ न च
तिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमिति पृथिवीरूपत्वावच्छिन्नतेयावद्विशेषाभावप्रसञ्जनात्। अभिप्रायकं तदिदं न्ये॥ वस्तुतस्तु ॥१०
रा शृंगस्य प्रतियोगित्वेनागविसशालक्ष्ये तदभावे प्रतियोगितदभावयोरेकत्र विरोधात्॥ न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नस्य तद्विरोधित्वात्॥ तादृशो च न तत्र नास्तीति वाच्यं॥ लाघवेन प्रतियोगिसत्वेनैव विरोधात्॥ न तु न दवच्छेदकावच्छि

न्यसत्वेन गौरवात्॥ अत एव घटत्वेन घटपटौ न स्त इति व्यासज्यप्रतियोगिविद्यमानघटप्रतियोगिकाभावो न सिध्यती
ति वक्ष्यते॥ नन्वेवमपि तादृशान्योन्याभाव मस्तु॥ प्रतियोगितावच्छेदकस्य तद्विरोधित्वात्॥ तस्य च व्यधिकरणधर्म
स्य तत्रासत्त्वात् इति चेन्न॥ प्रतियोगितादात्म्यस्य तद्विरोधित्वात्॥ अत एव तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोन्योन्याभा
व इति सिद्धांतः॥ अत एव संयोगवद् अन्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः॥ अन्यथा संयोगस्य न तथात्वे तस्याव्याप्यवृत्तिता
पत्तेरिति॥ ननु तादृशाभावाभावे कथमेव प्रतीतिरस्मिन्नात्मा गौरिति॥ गवाधिकरणे नन्वगोऽत्र अयं गवप्रतियोगि
काभावप्रमा नास्ति॥ उक्तन्यायेन मानाभावादिति भावः॥ न चैवं शौरजतत्वमानं तं इदं रजतमिह नास्तीति प्रती
त्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिरिति वाच्यं॥ तत्रैकत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वात्॥ नेदंत्वमेण तेदवच्छेदकत्वात्॥ य
हीतमिति वस्तुत्वपि तथायमोच्छेदापत्तिरिति॥ अनवच्छेदकस्यापि रजतत्वस्य प्रमेयत्वेनावच्छेदकत्वादिति दिक्॥ अथेति
नेनु साध्यसामानाधिकरण्ये साध्याधिकरणाधिकरणत्वे साध्याधिकरणानधिकरणत्वे वानाद्यः॥ केवलान्वयि
न्यसिद्धेः॥ केवलान्वयिसाध्यमम्बे यथ विरोधात्॥ नास्य॥ साधिकरणपदवैयर्थ्यात्॥ साध्याधिकरणानधिकरणत्वा
नधिकरणत्वस्य साध्यसमानाधिकरणपर्यवसन्नतया व्यभिचारिण्यपत्तिश्चेति अत्र वदंति॥ असपक्ष

अप्रयोजकत्वमितीचेत् साध्यसामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसन्नं व्याप्तो अभिचारिसाधारणे अतएव तस्मिन्सति सा
धिकरणावृत्तित्वमिति सूक्तं ॥ तथाच सति सप्तमी महिम्ना साध्यसामानाधिकरण्यमविशिष्टं साधिकरणावृत्तित्वे लाभा
त् ॥ साध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नमधिकरणासंबंधलक्षणे साधिकरणावृत्ति प्रति ॥ तदवच्छिन्नत्वं च व्याप
कीभूततत्त्वमेव तत्संबंधाधिकरणासंबंधस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नो भवति ॥ यस्याधिकरणानां सा
ध्याधिकरणानां व्यापिका व्यभिचारित्वात् अधिकरणानां सा साध्याधिकरणानां व्यापिका व्यभिचारिस्थलएव
तस्य साध्यसामानाधिकरण्यं विनासंबंधस्य यादिति ॥ भवति व्यभिचारे व्यवच्छेद इति एवं चात्र यद्यपि साध्यानधि
करणाधिकरणात्वेन विवक्षिते ॥ तथाप्यक्षरार्थतासंभवमात्रेणातदप्यसंगत्येणाय विकल्प्य पिष्यतीति ध्येयं ॥ अस्तु
तु सत्त्वं तस्य स्वाधिकरणाधिकरणे साध्यकत्वस्याधिकरणानधिकरणसाध्यकयोऽभयाभावे सतीति पर्यवसितार्थो ११
विवक्षितः ॥ व्यासज्यवृत्तिधर्माधिकरणावाश्रयणात् ॥ इदं द्वित्वप्रभृत्यस्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकमात्रवृत्ति
विरुद्धेपि साधनेगते ॥ अतएव लक्षणाय साधिकरणपदं तदर्थश्च साध्याधिकरणाधिकरणत्वं तेन न तद्दोषः ॥ न च
स्वाधिकरणानधिकरणसाध्यकयोऽभावत्वमेवास्तु लाघवात् ॥ अस्य च विरुद्धे असंभवात् ॥ न ह्यारोपितार्थसाधि

रणपदे ऽकिंचित्करमिति वाच्यं॥ ऽन्योन्याभावस्यातिरिक्तत्वेन तत्तैवेत्यर्थ विशेषणावाधनकाम्॥ एवं च साधिकरणपद
मपि सार्थकमेवेत्याहुः॥ त्वेति॥ एवं साधुनत्वेनाभिमतत्वेन हेतोरिति॥ विरिञ्चिसनंतरं व्याप्यवृत्तित्वेति यवः॥ अधिकरणेति
कस्यैवद्रयस्मोदिहेतौ साध्यवच्छेदकभेदेनाव्याप्यवृत्तित्वोपपत्तौ तन्नोनाच्यकत्वेन मानाभावइत्यर्थः॥ तर्केहि
मतेन प्रतियति मूल इति॥ अतएव परितोषाद्दोषांतरमाह॥ साधनवं विशिष्टेति॥ एतस्यार्थ इति यस्य साधनस्य साध्यवदिस
त्वे साध्यसाध्यवन्निष्ठव्याप्यव्यापकभावगर्भयवसंबंधः॥ एतद्यर्थ इत्यर्थः॥ ननु यत्तदर्थ साध्यवत्ताख्य आधाराधे
यभावः॥ संबंधेषस्यार्थपि विवक्षितत्वात्पेनाहू॥ साध्यसाधनपोरीति॥ व्याप्तिप्रतियोगित्वं साध्यत्वं॥ साध्य धारत्वं सा
धनत्वमिति आत्मश्रयइतिभावः॥ ननु साध्यसाधनपदद्वयमनेयतरप्रक्षेपान्नो कृतोषदूषणमनुत्थानात् दोषांतरमाह
वह्निमदिति॥ ननु साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमर्थः॥ नचविशे
षणाभावप्रतियोगितावच्छेदकः॥ सामान्यधर्मइत्यत आह विशेषेति॥ तथा च वह्निसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वमेव चेत्॥ विशेषान्योन्याभावे विशेषस्यैवावच्छेदकत्वात्॥ सामान्यान्योन्याभावस्याभावात्॥ त
थाचान्यो अभिचारिसाधारण्यमित्यर्थः॥ नापीवेति॥ साधनसमानाधिकरणा यावंतो धर्मास्तावद्भिन्नत्वे केवलरूपिते

पदेह्यधिकरणेतदनधिकरणं यत्साध्यं तत्समानाधिकरणमित्यर्थः॥ अत्र अभिचारवारणाय यावदिति॥ अत्रैवैकाधि
करण्ये तदनधिकरणाधिकरणत्वेन तदधिकरणानधिकरणत्वेन वा आपि दोषमाह साधनेति॥ यत्तु धूमसमानाधिकरणा
महानसत्वाद्यनधिकरणायः पिंडादेर्धिकरणतया धूमे वन्हिव्याप्तिविरहप्रसंगात्॥ तदनधिकरणाधिकरणत्व विवक्षायां
तद्दोषस्य संभव एवेति॥ तन्न॥ अयः पिंडस्य महानसत्वाद्यनधिकरणत्वेपि धूमसमानाधिकरणत्वस्य बाधेऽधिकरणतया
धूमसमानाधिकरणायावद्धूमानधिकरणत्वाभावात्॥ अंसे दोषमाह महानसेति॥ तदधिकरणान धिकरणा
त्वं यदि तद्धेतुनिष्ठसत्ताभावप्रतियोगित्वं यदि तदा तु निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदाप्यथापि वन्हेस्तदधिक
रणानधिकरणाद्धूमाद्यनुक्तलक्षणाभावस्त्वर्थः॥ ननु व्याप्तिविरहो न्न यत्केवलानुपाधित्वमिसा साश्रयं प्रत आह
तुल्याधिकरणेति॥ न च व्यापकसमानाधिकरण्यं व्याप्तिप्रतियोगित्वं येन तद्दोषतादवस्थ्यमित्याह॥ व्यापकेत्यादि॥ ननु यत्र व्यभिचा
रिजातीयाधिकरणत्र व्याप्तिरित्यत आह॥ व्यभिचारइति॥ अतिव्याप्तिमुक्त्वा अव्याप्तिमाह अन्योन्येति॥ घटघटान्योन्या ॥१२॥
भावयोः कपालेसहेवस्थानेरित्यर्थः॥ संयोगादेरतयापनेश्च॥ आकाशादेर्घटाद्यसंतोभावप्रतियोगितावृत्तित्वस्यापि
हयणमस्ये॥ तथेति॥ अनुयोगित्वमित्यपि दृष्टान्तार्थं प्रतियोगित्वस्यैवप्रकृतत्वात्॥ अन्योन्याभावप्रतियोगिसाध्य

रणे। लक्षणे कोकृत्य। प्रकृते तावतापि संगते संसर्गाभावप्रतियोगिमात्रलक्षणमाह। अभावेति ॥ न चाभावस्य विरहस्य त्रैष
ह्यर्थः संबंधमात्रेण प्रतियोगित्वं वा नास्ति ॥ समानाधिकरणयोर्घटपटाभावयोः परस्परप्रतियोगित्वापत्तेः ॥ नोयं भ
स्वाश्रयादिति चेत् ॥ न। स्वरूपसंबंधविशेषस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात्। न चैवं समवायप्रतियोगित्वमस्तु ॥ लाघवादिनिवार्य ॥ ता
वन्मात्रस्य अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यपि गतत्वात् संसर्गाभावप्रतियोगित्वमात्रस्यैवावच्छेद्यत्वात् ॥ एवं लक्षणापद
प्रसंगाच्चेति भावः ॥ अधिकरणादीति हेतुवृत्तित्वव्याप्तित्वेनाभिमतस्य निरुक्तनिषेधस्य हेतावसत्त्वः ॥ पक्षधर्मतामधि
करणात् ॥ पक्षधर्मतासमानाधिकरणव्याप्तेरेव अनुमितिसंगतत्वादित्यर्थः ॥ यावद्व्यभिचारीति ॥ यावतां साध्यव्यभिचारि
त्यर्थः सा अन्विति ॥ यद्यपि उक्तलक्षणाया साध्याव्यभिचारित्वेन प्रवृत्तिः ॥ तथापि साध्यापक्वाव्यभिचारित्वापेक्षयास्यैवल
घुत्वात् ॥ गमकत्वं यतत्प्रापकत्वरूपकारणीवान्योन्याभावगर्भव्याप्तेरेव गमकत्वमिति सिद्धांतत्वश्च्यतीति भावः ॥ दृष्टा
पत्तिमात्रं व्याप्तत्वं तर्केति ॥ लीलावतीकृन्मतमाशंक्यते नापीति ॥ केवलेन साधनेन साध्यसंबंधो न व्याप्तिरित्यर्थः ॥
यकेति। येक व्यक्तिलिंग अनेकादोषवरूपस्य कस्यस्याभावादित्यर्थः ॥ ननूदाहरणमात्रेकस्मन्पदेन विवक्षितमिति
नेत्तद्दोषदूषणमाह। नानेति। विषमेति ॥ अयोगोलकीयवह्निनासमं धूमस्य संबंधाभावादित्यर्थः ॥ इदं तु असंबद्ध

सत्यातिप्रसिद्धेर्वा ॥ नवेति ॥ यावदिति साध्यविशेषणं ॥ अदोषमात्रार्थं किं तेनाप्येतन्निरूपितसंयोगी यत्र तद्वदित्येव
न यावदर्थाभाव इति भावः ॥ नन्वप्रसिद्धमिति ॥ यद्यपि धूमे साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावधर्मिणां प्रत्येकं निरूपिते ॥ सा-
मानाधिकरण्यं वह्न्यादावेव प्रसिद्धं तदापि चोक्तलक्षणमप्रसिद्धं ॥ तथापि यावत्तादृशधर्मिणां साकल्यनिरूपि-
तसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वेऽप्रसिद्धमिति भावः ॥ वस्तुतस्तु ॥ यत्किंचित्समानाधिकरणात्यन्ताभावधर्मिसामानाधिक-
रण्यसामानाधिकरण्यमभिधेयत्वादिसाधारणमिति दूषणमत्र द्रष्टव्यं ॥ साधनमिति ॥ साधनसमानाधिकरणस्य कल-
महानसीयादेरेकाधिकरणाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ स्वभावजन्य इति ॥ घटत्वादौ व्याप्यत्वाव्याप्यतापत्तिः ॥ स्वभावाश्रितत्वे इ-
च्छादावाकाशाद्यव्याप्यत्वापत्तिः ॥ आदिपदग्राह्यं च स्वभावाश्रयत्वे तत्र चाकाशस्य च्छदृष्याप्यत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ अव्याप्ती-
ति ॥ अव्याप्तिरपि तात्पर्यपरिशेषेति मध्यमपदलोपिसमासात् समाधेयं केवलेति ॥ अविनाभावो हि साध्येन विनाऽ-
भाव इति साध्यं न विना भाव इति षाष्ठतत्पुरुषे केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तदप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ संबंधमात्रमिति
सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ किमिदं संबंधत्वं व्याप्तिस्वरूपं वा व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा [illegible] आद्य आह ॥ लिंगेति ॥
येन रूपेण व्याप्तिज्ञानमनुमितिहेतुः तेन रूपेण तन्निरूपणमिह प्रस्तुतं ॥ न च तेन संबंधमात्रेण तत्तदभिधानेऽर्थो

तरत्वादित्यर्थः ॥ अंसत्वात् नापीति ॥ संबंधेति एवमप्यर्थान्तरं तद्वस्थमेवेति लक्षणमत्र बोध्यं । केवलान्वयिसंबंधे ॥ केवला
न्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ तदपि नसाध्यतत ॥ वृत्तलक्ष ॥ यदि केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यमा
त्रज्ञानं केवलान्वय्यनुमितिप्रयोजकं ॥ तदाव्यभिचारांशमपहायानुमित्यापत्तिः ॥ तादृशज्ञानस्य तदापि सत्वात् ॥ यदि च साध्य
वदन्यावृत्तित्वं च प्रयोजकं ॥ तदा तद्वत्त्वे किं केवलान्वयिनि विशेषसामग्र्यंतरकल्पनयान्वयोपपत्तिः ॥ केवलान्वयिनि
तस्य प्रतिषेधादित्यर्थः ॥ तथाच्यात्सकलसाध्यवदन्यत्वात् ॥ नह्येकं सकलसाध्यवदित्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ यद्यपि स्वाभाविक
संबंधो व्याप्तिरित्यादौ साधनादिपदं नास्ति ॥ तथापि साध्येन संभवनस्य तादृशसंबंधो व्याप्तिरिति तत्रापि तदंतर्भावभाव
स्यक इति भावः ॥ सिसाधयिषाविरहेति ॥ अत्र घनगर्जितस्थले अव्याप्तिरिति बोध्यं ॥ महानसवह्नाविति । बाधावतारदशा
यां ॥ एवं साधनत्वमपि न सिद्धिकरणादौ बोध्यं ॥ महानसीयधूमे तदभावादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ स्वार्थेति । नहि कथायां परकीय
व्याप्तिस्वरूपप्रश्नोत्तरदानार्थमिवेहतंन्तिरूपणं किं तु स्वार्थानुमानार्थमपि तेन विना परं प्रति स्वयमनुमानोपन्यासासंभ
संभवेन स्वस्यैव कथायामप्रवेशादित्यर्थः ॥ इति पूर्वपक्षः ॥ प्रतियोगीति ॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य यदवच्छि
न्नसमानाधिकरणात्यंताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यन्नाम भवति । तदवच्छिन्नेन केनापि समं तदवच्छिन्नस्य सामा

अं.न.वि.

नाधिकरणत्वंतदवच्छिन्नेनसहव्याप्तिरित्यर्थः॥एवंवह्निसर्वधूमयोःसर्वेषांवह्निनासहहेतुव्याप्तिर्भवतीतितन्नावच्छेदकरू
दवैयर्थ्यंकेशंकापीति॥नचायंधूमवान्वह्निरित्यत्रातिप्रसंगः॥प्रमेयत्वेनधूमस्यापितथात्वादितिवाच्यं॥तेनरूपेणधूम
वह्निव्यापकत्वस्यैवाभावात्॥धूमत्वेनतथात्वात्॥अवच्छेदकत्वंचमनतिरिक्तवृत्तित्वंनचैवंवच्छित्तिप्रयोजनप्रसंगः॥अतोऽनवच्छे
दकव्याप्तिगमीनिर्वाच्यान्नासाश्रयः॥यत्नावच्छेदकत्वमपिनिरूपणार्थंप्रकृतेविवक्षितं॥नतुसंबंधे॥तेनघटजनकतावच्छे
दकंदंडत्वेनतुतत्संमन्नोति॥रूपवद्दंडत्वेमिति॥सिद्धांतोन्यथान्यतरइतिध्येयं॥अतएववह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्र
तियोगितावच्छेदकंधूमवत्वंलाघवात्॥नतुप्रमेयधूमत्वंगौरवात्॥एवंचतादृशात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमे
यधूमत्वावच्छिन्नधूमसामानाधिकरण्यंवह्निव्याप्तिरितिप्राप्तिवारणायपाठः॥उक्तावच्छेदकत्वस्यप्रमेयधूमत्वादावपि
सत्वात्॥अवच्छेदकत्वंविशेषणताविशेषस्वरूपं॥प्रतियोगिसमानाधिकरणात्यंताभावविशेषणं॥संयोगादिसा
ध्यकधूमादिनिष्ठव्याप्तिवारणायनन्त्वियंव्याप्तिर्निश्चिता॥द्रव्यत्वस्यसंयोगसामान्याभावसामाना १४
धिकरण्यनिश्चयात्॥गगनादावपिकिंचित्स्वच्छेदनपरमाण्वादिसंयोगात्॥तोनभावितवर्तमानेऽसत्प्रमाया
भावेननिश्चेतुमशक्यत्वात्॥तत्रसंयोगसामान्याभावस्यसंदिग्धत्वात्॥नचसर्वत्रैवद्रव्यत्वावच्छिन्नसंयोगविशेषाभाव

वत्त्वेन तत्सामान्याभावानुमानमिति वाच्यं ॥ सर्वत्र व्यभिचारो पावकसंयोगविशेषाभावसत्त्वस्य निश्चयेप्येकावच्छेदेन तं
निश्चयस्याशक्यत्वात् ॥ एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव यावद्विशेषाभावसत्त्वे तत्सामान्याभावव्याप्यत्वात् । अन्यथा वृक्षादौ क
पिप्रदेशान्न संयोगरहितः ॥ तत्रापि तत्सामान्याभावं न तु भावसत्त्वेन भावाभावयोरेकावच्छेदेन वृत्तिः स्यादिति महद्दूषणं ॥ न च
संदिग्धानैकान्तिकत्वपायत्वद्दूषणमिति वाच्यं ॥ संदिग्धधर्मे विशेषणतापत्तेरिति चेत् ॥ अयमन्तःसंयोगो यत्तद्दूरस
त्वाव्याप्तिनिश्चयेन तदुद्धारणार्थत्वात् ॥ न च तत्र व्याप्तिसत्त्वे तत्संयोगाभावो नावच्छिन्नमप्रदेशे पि तद्वनुमानापत्तिरिति वाच्यं
बाधेन तत्रानुमितिप्रतिबंधात् ॥ यथा गंधप्रागभावावच्छिन्ने घटे गंधवानिति विवक्ष्यते ॥ ननु सामानाधिकरण्यसमा
नेनाधिकरणत्वेन संबंधः ॥ संबंधश्च विशिष्टधीनियामकत्वं । नियामकत्वं नियामकत्वे च जनकत्वं गर्भे जनकत्वं च नियम
अगर्भे ॥ तत्स्वात्माश्रय इति चेन्न ॥ नियामकस्य संबंधस्य व्याप्तित्वान्नविषयत्वेनापि नियामकत्वस्य संबंधत्वेनाविषयत्वो
पपत्तेः ॥ संसर्गविधयैव तज्ज्ञानाभ्युपगमात् ॥ प्रकारत्वेनासंयोगहीनेव रूपेण तथात्वं ॥ न तु संबंधत्वेन तज्ज्ञानानां तत्सं
बंधज्ञानत्वेन जनकत्वमिति नानुगमः ॥ यद्वा संबंधत्वेन विशिष्टधीजनकत्वं किं तु विशेषणविशेष्ययोर्व्याप्त्यत्वे सति विशि
ष्टधीविषयत्वे विशिष्टधीसविशेषणत्वभावः तत्त्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः अन्यथा समवायत्वेन धीभ्रमानुपपत्तेः ॥ स्व

स्वरूपसंबंधत्वरूपेणोपवध्यते।। ननु संबंधत्वेनेति नोक्तदोषः।। विशेषणताविशेषस्यतदिष्यमाह।। अत्यंताभावपदं
च विरोधिपरं न तु संसर्गाभावविशेषपरं।। तेनायं घटात्यंताभाववान् प्रमेयत्वादित्यत्र व्यभिचारिण्यभावप्रतियोगिकृ
भावानभ्युपगमेन प्रमेयत्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिघटात्यंताभावसमानाधिकरणत्वेनातिव्याप्तिरि
ति दूषणमपास्तमवधेयं।। विरोधित्वं च न नियमघटितं किं तु यत्किंचिद्देशे सहानवस्थानियमात्रं।। एतेन संसर्गाभाव
घटितमत्यंताभावत्वं संसर्गाभावत्वं च प्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभावत्वं जन्यत्वं च नियमघटितमित्यात्माश्र
य इति निरस्तं।। अन्यथैकज्ञातौ अभक्तेः कालिकी व्याप्तिः स्यात्।। प्रलये तत्ध्वंसस्य सत्वेन तदत्यंताभावाभावात्।। नित्यत्वेन त
त्राप्यत्यंताभावाभ्युपगमे नित्यपदार्थकालिकव्याप्तिर्न स्यात्।। प्रलये तदत्यंताभावस्य परस्परसमानाधिकरणात्यंताभा
वप्रतियोगित्वादिति परास्तं।। कालिकव्याप्तौ ध्वंसस्यापि विरोधित्वे नातिप्रसक्त्याभावेनात्यंताभावत्वास
त्त्वस्यात्तदानीमपि विरोधिनिर्णयसंभवात्।। वस्तुतस्तु।। प्रतियोगिसमवायिदेशे यत्र तथा विरोधात्।। प्रलयकालेऽप्यत्यंतध्वं ।।१५
ससत्वेऽपि तदत्यंताभावसत्वमप्रत्यूहं।। अन्यथा तस्यानित्यत्वभंगापत्तेः।। नचैवं नित्ययोरपि कालिकव्याप्तिर्न स्या
दिति वाच्यं।। तदसत्।। तदत्यंताभावस्यापि तस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्।। कालिकव्याप्तौ तस्यावि

रोधित्वभावाच्च ॥ अत्यन्ताभावपदेन विरोधित्वस्योक्तत्वात् ॥ न च प्रतिध्वंसस्यापि प्रतियोगिसमवायिदेशावृत्तित्वनि-
यमेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति वाच्यं ॥ ग्रन्थे संबन्धेन तदसमानाधिकरणस्यैवोक्तत्वा-
त् ॥ अस्ति च ध्वंसस्य तथा प्रतियोगिसमानकालत्वात् ॥ समानकालत्वस्य च ग्रन्थे ग्रहणात् ॥ तस्माद्द्वितीयव्याप्तौ प्रतियोगि-
समानदेशत्वं कालिकव्याप्तौ प्रतियोगिसमानकालत्वं प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे पर्यवस्यतीति नोक्तदोषः ॥ ननु
धूमवति महानसादौ समवायिसंबन्धावच्छिन्नवह्न्यत्यन्ताभावस्यैव मादायाव्याप्तिरिति चेन्न ॥ ग्रन्थे समानाधिकरण-
प्रविष्टसंसर्गसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ भवति च धूमवह्न्योरैकाधिकरण्यस्य संयोगस्य ग्रन्थे तथा संयोगा-
वच्छिन्नाभावस्तथा न तु समवायावच्छिन्नाभावोपि तदभावस्यैव वह्निसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोगी... पदेनापि
तेन्द्रियाधिकरणाच्च ॥ न च ग्रन्थे सामानाधिकरण्यप्रविष्टसंबन्धेन तदसमानाधिकरणत्वं वाच्यं । अन्यथा प्रतियोगि तद-
भावयोः कालसामानाधिकरण्यमादायासंभवादिति वाच्यं ॥ धूमवह्न्योः संयोगस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्तेनैव संबन्धे-
न तदभावस्य वह्निसमानाधिकरणत्वात् ॥ न हि वह्निर्महानसादौ संयोगेनास्तीति ॥ ननु अयं धूमरूपहेतुर्वा न वह्नि-
मद्वृत्तित्वादतिव्याप्तिः ॥ ह्रदस्य ... तेन वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति

चेन्न॥ घटाभावधूमाभावयोर्वह्निसमानाधिकरणतया तादृशाभावप्रतियोगितात्वेनानुगतप्रतियोगितया सह धूमस्य
नतिरिक्तवृत्तित्वात्॥ अवच्छेदकत्वं च स्वप्रकृतेऽनतिरिक्तवृत्तित्वार्थकत्वात्॥ एकैकस्य वह्निसामान्यावच्छिन्नाभावानभ्युप
गमेपि घटधूमोभयाभावव्यक्तित्वावच्छिन्नत्वोभयाभावाभ्युपगमात्तस्य सामान्याभावेतुल्ययोगक्षेमत्वात्॥ ननु व
ह्निमान्पर्वतो धूमादित्यादौ अयोगवान् एतद्वृत्तित्वं सत्त्वं तथापि व्याप्तिः॥ वस्तुतस्तु समानाधिकरणात्यन्ताभावा प्रति
योगित्वेन तद्वृत्त्यस्य तु समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वात् तदनवच्छेदकत्वात्॥ वह्निसत्वे वह्नि
त्वावच्छिन्नाभावासंभवाच्चेति चेन्न॥ द्वित्वस्य तथात्वेपि हेतौ तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्यादेव व्याप्त्यसंभवा
त्॥ न हि द्वित्वावच्छिन्नं वह्निमत्वं किंचिदाकाशमपि द्वित्वस्योभयत्र पर्याप्तेः॥ ननु तथापि निर्घटं वह्निमत्पक्षीकृत्य सप
वह्निघटत्वपर्युपयाप्तनधूमवत्त्वादित्यादौ पतितत्वादित्यव्याप्तिरिति चेन्न॥ तत्रापि द्वित्वावच्छिन्नघटसामानाधिकरण्या
॥ वाद्व्याप्तिरप्यसंभवात्॥ अन्यथा तस्य संघटनादेव॥ न चैवमपि सेवधूमव्यक्तिसंघटितेतिरिक्ताधिकरणानुनीय
न तदा द्वित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वादेकदोष इति चेन्न॥ स्वाधिकरणतावच्छेदकमतेदवच्छिन्नसामाना
धिकरण्यविवक्षितत्वात्॥ प्रकृते च निर्घटेपि पर्वते धूमत्वेन तथात्॥ न चैवं यावत्तेवाभिचरित्यवच्छेदके विह ॥१६॥

धीप्रतीतिकत्वेनान्वाचं ॥ पक्षे किंचिद्धूमाधिकरणतावच्छेदेन धूमसामानाधिकरण्यसत्वेन व्याप्तिवादिसाधारण्यात् ॥ अप्र
तिबंधकस्यापि धूमसालोकमिहत्वालौकिकप्रतीत्यादिवह्न्यवच्छिन्नाभावः लौकिकप्रत्यक्षप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंबं
भावविरोधित्वादिति मन्तव्यं तदा सर्वत्र संग्रहमिति संक्षेपः ॥ ननु व्याप्तेर्व्याप्यत्वस्य चाननुगतत्वेन तद्विषयकपरामर्शस्य
पि तथात्वात् ॥ अननुगतानुमितिप्रति कथं हेतुता तथा च कथं मानुमितित्वमावच्छिन्नं प्रत्यक्षनादरणीयत्तदादिनानानु
गतत्वादिति ॥ अत्र केचिद्व्याप्तेरननुगतत्वेपि तद्ज्ञानानां व्याप्यपदवाच्यतावगाहित्वं व्याप्तत्वादिजातिमत्वेन हेतु
त्वमिति नोक्तदोषावकाशः ॥ अन्ये तु संबंधस्यानेकत्वेन तज्ज्ञानानां हेतुत्वेन चैव मतिप्रसंगः ॥ परामर्शस्य विशेषस्या
मग्रीविलंबेनानुमितिस्यानुमत्तेरित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु ॥ तत्तद्व्याप्तिमत्तानां तत्तदनुमितिविशेषत्वेन हेतुत्वं नचैवं
वमनुमितित्वमाकस्मिकं ॥ तथा कारणताप्रयोज्यत्वमप्पात्तिवसंबंधादनुपपत्तिः ॥ विसदृशमनत्वा हीनाभि
चलल      विरोधात् ॥ नच कार्यमात्रवृत्तिजातेः कारणताप्रयोज्यत्वनियमः अप्रयोजकत्वात् ॥ द्वितीयेच सिद्धिः अन
नुगतमतरेव प्रमाणावप्रमाणाद्वसंभवात् ॥ तस्माद्यथा प्रत्यक्षत्वस्य निरवृत्तितया कार्यतावच्छेदकत्वे अननुगत
मते प्रत्यक्षत्वं जातिः ॥ एवमिहापीति ॥ नन्वेवं परिसामान्यं न विशेषणस्यावप्रतियोगितावच्छेदकं ॥ तदा तदभावप्र

तियोगितावच्छेदकमेवन्नेत्यभ्युपगमात्। विशेषाभावकूटातिरिक्तस्य सामान्याभावस्याभावात्॥ ये च वह्निसमानाधि
करणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वाद्धूमव्याप्यतापत्तिरित्यत आहुः सा
मान्येति। तथा च वह्निसमानाधिकरणयोगोलकीयसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्धूमत्वस्य नोक्तदोषप्रस
क्तिः॥ अन्ये त्विति। विशेषाभावकूटस्यैव सामान्याभावरूपत्वे रूपविशेषाभावस्य यावतो निश्चितत्वेन संशयविषयत्वा
योगात्॥ वायौ रूपेण वेति संशयानुत्पत्तेः॥ कस्य चित्तु वायौ रूपेणेवेति संशयो रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनाभावम
वगाहते॥ रूपविशेषाभावस्य महत्त्वेन तथा ज्ञेति तादृशसंशयानुपपत्त्या अतिरिक्त एव रूपत्वसामान्याभावस्तद्विषयो
भ्युपेय इत्याहुः॥ तन्न विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वोदिसंगतेन ग्रंथस्य प्रकृतासंगतत्वापत्तेः॥ न च तदनिश्चयेऽपि
तस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टत्वेन तादृशविषयत्वे शंकानवकाशात्॥ तस्य रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वे
नाभावानवगाहनाच्च॥ अन्यथा वायौ न रूपमिति निश्चितस्यैव रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावे प्रमाणत्वसं
भवे संशयापादर्शनानर्हत्वात्॥ एतावे स्वरूपाणीति विशेषसत्त्वासत्त्वसंशयाभाव आपाद्यते॥ आद्ये दृष्टाप
त्तिः॥ द्वितीये त्वतिरिक्तसंभावनया तादृशसंशयो न तु तदिति चेन्न॥ अतिरिक्तसंभावनाविरहदशायामपि स्व

।१७

पविशेषाभावकूटवायोर्निश्चितेतत्त्वेनवेत्तिसंशयस्यानुभवसिद्धत्वात्॥अथनिश्चितोपिविशेषाभावकूटोन्यथाभा
वसनानिश्चितेनरूपेणसंशयविषयोस्त्वितिचेन्न॥रूपाभावत्वंहिरूपवत्वोपहितप्रतियोगिकाभावत्वंवारूपत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिकाभावत्वंवाआद्यंतुनिश्चितमेव।विशेषाभावप्रतियोगिसमूहरूपत्वस्यनिश्चयाद्द्वितीयेतुरूपत्वादपि
यदिरूपत्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकंभवेत्।तर्हिनविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकमतिप्रसक्तत्वात्॥ततद्
पवस्यैवतथात्वात्॥नापिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकंतस्यैवयानभ्युपगमात्॥अभ्युपगमेवापर्यवसित
विवादेनप्यतद्यदिविशेषाभावाएवसामान्याभावप्रतीतिविषयाः॥तदासमुदितघटद्वयेरूपमिहनास्तीतिप्रतीत्यापि
त्तेः॥यावद्रूपविशेषाभावस्यतत्रापिसत्वात्॥तत्त्वघटद्वयरूपविशेषाप्यारंपितत्रैवघटद्वयस्यवत्तानधिकरणघटव्य
त्यवच्छेदेनाभावसत्वादितिमतेतेन्न॥यत्राधिकरणेयस्यवच्छेदेनविशेषाभावकूटोवर्तते।तत्रतद्वच्छेदेनसामा
न्याभावप्रतीतिजनयति॥नत्वन्यत्रापिघटद्वयेचपरस्परं।यन्वद्विशेषाभावाभावसमुदितेपितथात्वमेवप्रसक्तोभया
तिरिक्तस्यसमुदायस्यानभ्युपगमात्॥अभ्युपगमेवातत्ररूपसामान्याभावप्रतीतेरक्तत्वात्॥यत्रपिद्वयसमाना
धिकरणापवर्गविशेषाभावाद्वितिप्रतीतिःतथापिद्वयसमानाधिकरणरूपंनास्तीत्यपिप्रतीतिस्यादितिवाच्यं॥नत्वहि

द्वित्वरूपसामान्याभावसामानाधिकरण्यप्रतीतिविषयत्वमापाद्यते स्मेद्वित्वसामानाधिकरण्याभावप्रतीतिवि
षयत्वेनानापत्तेः॥ इष्टापत्तेः॥ विशेषाभावकूटस्यैवसामान्याभावत्वात्॥ नांशभ्रमबाधात्॥ अन्यथातिरिक्तसामान्याभा
खं.ह.टि. वपक्षेपित्वापघटद्वित्वद्वित्वसमानाधिकरणेतारूपसामान्याभावइतिप्रतीतिवेत्॥ तद्वित्वसमानाधिकरणपटोरूपस्या
स्तीत्यपिप्रतीतिः स्यात्॥ घटे प्रसक्तस्य शरीरस्य यावद्विशेषाभावस्य नानाधिकरणोपि सत्वेन न प्रतीतिनिवारणमश
क्यमिति॥ तन्न॥ प्रसक्तस्य शरीरस्य यावद्विशेषाभावस्य प्रत्येकं घटवृत्तित्वेन नानाधिकरणवृत्तित्वाभावात्॥ प्रत्ये
कमेव द्वित्वाद्यन्याधिकरणावृत्तिः न तु प्रसक्तस्यापि॥ यच्च तन्महत्वसामान्याभावप्रतीतिविषयपटे रूपाभावइति
रूपसामान्याविच्छिन्नप्रतीतिर्न स्यादिति॥ तदपि न॥ एवं द्वित्वाद्यवच्छेदेन घटे रूपाभावइति प्रतीतिर्न स्यात्॥ न द्वित्वसामा
न्याभावस्तद्वदपि॥ कस्यचित्प्रागभावेन कस्यचिद्ध्वंसेनाभावेन॥ तावत्प्रतियोगिकेनाभावासंभवात्॥ अन्यथातत्
स्याभावांतरस्य प्रसंगः॥ न चैवं तदाप्याद्यक्षणे घटे रूपाभावप्रतीत्यनंतरं रूपसामान्याभावस्य ज्ञापत्तिरितिवाच्यं॥ ॥१८
प्रतियोगिवत्तत्प्रागभावस्यापि सामान्यासंनाभावविरोधित्वेन तन्निरूपस्यैव तत्प्रतिबंधकत्वात्॥ तस्माद्यथा
करमेव ग्राह्यं॥ न च तत्रापि रूपलोपहितस्यावच्छेदकत्वेनानिश्चितेन विशेषाभावानामेवसंज्ञायविषयत्वमिति वाच्यं

वायोरूपंनवेतिसंशयेप्यावश्यकोकिंचिन्मनुल्लेखवाद ॥ एकप्रतियोगिकाभावेनेवलस्यतस्कोटित्वानुभावाच्च ॥ त
स्मात्तृप्रतियोगिकाभावमेवसंशयः ॥ विशेषाभावश्चनिश्चितम्पेवसंशयः ॥ सामान्याभावमपलेवेत ॥ एतत्प्रतीतिभे
दएवसामान्याभावमाने ॥ रूपंनास्तीतिसामान्यपदार्थंनाभावोवगम्यते ॥ नीलरूपंनास्तीतिविशेषाभावइति ॥ नन्तुछं
याचविशेषाभावानामकत्रविषयत्वात् ॥ यथाघटोनास्तीतिसामान्यतःप्रतीतेःघटविशेषायवृविषयतेमइति यदपिचो
तेरूपाभावप्रतीतौबहूनांविषयत्वेकारणगौरवमितिएकस्यैसामान्याभावस्यविषयत्वेकारणलाघवात् ॥ यथा ब
क्षितिसकर्तृकत्वसाधनानुमानमेकमेकस्वरूपथावासर्वपानुमानयकमेवसमवायविषयीकरोतीति । तदपि । एकांतविस
वेयत्वकल्पनेलाघवादेकयत्कल्प्यतइत्युक्तं ॥ अनन्तयावद्विशेषाभावानांकिमयात ॥ नवतीतस्तद्विषयत्वेनापप
त्तौअकिंचनसामान्याभावकल्पनायामेवगौरवं ॥ अन्यथाऽनेकपुरुषस्यघटोनास्तीतिप्रतीत्याबहूघटस्यापिगहत्वयवघ
टोविषयीकियेत । नचेष्टापत्तिः ॥ विनिगमकाभावात् ॥ किंचएवंविशेषाभावमेवप्रतीतिपथमवतरदेव ॥ सर्वत्रत
त्तदरहितसामान्याभावस्यविषयत्वसंभवादितिदिक् ॥ अस्तुप्रतियोगिभेदनाभावभेदाभ्युपगमघटप्रतियोगि
कोनोचनुयोमप्यभेदस्यादितितत्कालेतत्संसर्गतादात्म्यावच्छेदनतत्रभेदःसर्वसंमतइतिसामान्यस्यावच्छेदकस्य

सत्वेतत्स्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदकः॥बाधकाभावे संसंबंधिकपदार्थमात्रस्यैवसंबंधितावच्छेदकाभेदेनैवभेदस्येत्यनादि
सद्भेदः॥सामान्यव्याप्तिमुक्त्वाविशेषव्याप्तिमाह।यद्वेति।एवंचलाघवमितिहृदयं॥ननुपृथिवीत्वादौगंधादिव्याप्तिव्याप्य
अं१घं तेनस्यात्॥सर्वस्यैवगंधादेःपृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यसंतताभावप्रतियोगित्वात्॥यत्रयोधूमवत्ताधूपादेरेवसाध्यस्य
नेत्रगंधादेस्त्यक्तुंतिवाच्यं॥गंधाद्यनुमानापत्तावनुभवविरोधात्॥अन्नियतसाध्यकानुमानोच्छेदप्रसंगाच्चेतिपर्वतेह॥
अत्राहुः॥तादृशासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकमन्नभवतितदवच्छिन्नेनसामानाधिकरण्यमित्यर्थः॥नचैवंस्वल
क्षणाभेदः॥नत्रतदवच्छिन्नेनकेनापिसामानाधिकरण्यपर्यन्ततावच्छेदकावच्छिन्नस्यसर्वस्यैवव्याप्तिरित्यर्थः॥अत्रतु
सामानाधिकरण्यव्याप्तिरितिमहान्भेदः।तथाचायोगोलकीयवह्निरत्रमतेनव्यापकइतिबोध्यं॥अन्यथाधूम
स्ववह्निरयहस्तरूपणानष्टास्यनभिधानेऽनुमितसतुपपद्यतेमापत्तिः॥नतद्दूषयति॥तद्वह्नित्वधूमयोरव्याप्तिस्यात्॥ ॥१०॥
नेत्रधूमवत्वेवह्निसावच्छेदेननचतदनुमानेनाप्युपयोगीतिव्यभिचारस्यानप्रतिबंधकत्वात्॥एतन्मे॥असंताभावगर्भल
क्षणमतिमाशित्यव्याधिकरण्यपदस्यवैयर्थ्यदोषवमिसतआह॥यदिति।यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्
च्छेदकंयद्धर्मावच्छिन्नेनभवतितत्समावच्छिन्नवत्त्वं॥स्वसमधूमावच्छिन्नव्याप्यत्वमित्यर्थः॥नन्वेवंपर्वतीयवह्नि

व्यंदं विना पर्वतीयधूमव्याप्यग्रहः कथं तस्मादनुमितिरिति चेन्न ॥ सामान्यप्रत्यासत्त्या वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तित्वेन
तद्धूमस्यापि ग्रहात् ॥ संबंधिप्रत्यासत्त्यवसंबंधस्यापि प्रत्यासत्तेर्न ॥ वह्नित्वे धूमत्वाद्यवच्छेदेन सकलवह्निधूमोपस्थितेः
सर्वेषां व्याप्तीनां ग्रहः इत्यपरे ॥ धूममात्रं वेति ॥ अतएव वह्निनिरूपितधूमव्याप्तित्वेनानुगतव्याप्त्यनतिरिक्त
त्तिनया धूमत्वसामान्याप्ततावच्छेदकं स्यादिति भावः ॥ ननु संयोगाभावगर्भलक्षणादिदं संयोगी सत्वादित्यत्र व्याप्ति
रिस्मृत आह एवं मीणिवति ॥ नन्वेवमधिकरणभेदेनाभावाभेदाभावाधूपेवसंयोगाभावः ॥ कस्यापि प्रतियोग्यसमा
नाधिकरणः स्यन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणाद्रव्यत्वेपि संयोगव्याप्तिर्न स्यादिति चेन्न ॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्व
स्याविशेषणत्वे हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात् ॥ नन्वेवं संयोगस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं तद्दे
श्याधिकरणत्वं तद्रूपमिति अनवच्छेदकभेदेन व्याहतं ॥ तथा चावश्यं केवलान्वयिभेदमेव लक्षणमस्तु ॥ किंतु ज्ञानाधीन
ज्ञानेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनसत्त आह प्रबेति ॥ साधनसमानाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिवैयधिकरण्या
वच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षितं ॥ एवं नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अन्योन्याभावव्याप्यवृत्तिरित्यभिमानेन प्रसंजित
व्याप्तिमुद्धरति नचेति ॥ अभेदस्येति ननु प्रसिद्धानवलेन वृक्षत्वेनाभेदेपि संयोगवत्वेन वृक्षे तद्भेदात्कथं मूलवृक्षः

र्यसंयोगत्वान्नस्वबाधितप्रतीतिः संयोगतदभावयोरेकावच्छेदकभेदेनाविरोधश्च॥ किंच संयोगासत्ताभावेन संयो
यदन्योन्याभावान्यथासिद्धोघटान्योन्याभावोपि न सिध्येत्॥ घटत्वासत्ताभावेनैव तत्प्रतीत्यन्यथासिद्धेरिति चेन्नाभ
ावस्य घटत्वसत्तां विना घटे सत्ताभावासत्त्वेन सम्भवति॥ तद्वद्घटान्योन्याभावेपि घटान्यत्वस्यैव घटत्वासत्ताभावगर्भ
मिसामर्थ्यात्॥ अत्वतितरिक्त एव घटान्योन्याभावः॥ ननु घटादिसंयोगत्वस्यावच्छेदकस्य भानप्रयोगे ततएवा
वच्छेदकेति॥ नहि अन्यव्याप्तिश्चेन्न तद्वृत्तितस्यान्योन्याभावकल्प्यत इति॥ वस्तुतस्तु॥ स्वरूपसंयोगावच्छि न्नाद्यभा
न वस्त्वाद्यासंयोगाभावावच्छिन्नोत्पत्त्यापि न्तु सभेदप्रतीतिसचेतद्देदप्रतीतिविरोधात्तेभविनुनाहेतीति अन
योगस्यासत्ताभावविषयत्वं कल्प्यते॥ तदिदमुक्तं भेदस्यावच्छि तप्रसर्पतिक्रान्तादिति॥ संबन्धे तेनेति सं
योगत्वेनाऽऽर्थ्य पि तंचयथानानुगमः॥ नचात्रप्राप्तं घटसंबन्धत्वेनैवात्रि चटितमितिमतनेदयेव स्वपदयत्त
त्वादिनेत्यन्वयकत्वा अर्थेति॥ नचासत्ताभावगर्भलक्षणे प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यपदेनैवाभिमतसिद्धेरिति
वाच्यं॥ तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरण्यपरत्वात्॥ तस्यचतत्रापिसत्त्वादिति भावः॥ ता ॥ २० ॥
दृशप्रतियोगिनिवच्छेसतितदभावासंभवादिति भावः॥ नचप्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावश्चेदस्यावस्था

पन्नात्॥ द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं॥ तावता तदुभयाभाववति द्वित्वावच्छिन्नाभावः सिध्यतु
नन्वेकसत्त्वेन च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावविरोधित्वात् एकसत्त्वेऽपि द्वयाभावो न विरुद्ध इति वाच्यं॥ लाघवे
न प्रतियोगिसत्त्वेनैव विरोधित्वात्॥ प्रतीतेरपराभावविषयत्वेनोपपत्तेः॥ सविशेषणे हीति न्यायात्॥ स्वर्गाख्यत्व इति व
त्॥ केचित्तु व्यासज्यवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव किं च तत्स्वप्रतियोगितापर्याप्तसम्बन्धवृत्तित्वमित्याहुः॥ तादृ
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यर्थे अव्याप्तिरेका तादृशाभावाभ्युपगम
पक्षेऽपि नेति प्रौढिवादेनाह॥ अभ्युपगमेऽपीति॥ यावत्साधनाव्यापकव्याप्यसामानाधिकरण्यपर्यवसिते। अत औपाधि
कत्वमाह॥ तच्चेति॥ स्वं साधनं व्यभिचारि यत्पतिव्याप्तिवारणाय॥ यावदिति॥ अवच्छेदकावच्छिन्नेति संपातायातं॥ एतदेवे
ति॥ स्वं साधनं व्यभिचारि यत्स्वव्यभिचारी स्वाव्यापक इति यावत्॥ तद्व्यभिचारितद्व्याप्यपक्षसाध्यं तत्सामानाधि
करण्यमित्यर्थः॥ ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यादौ विनाशसामग्र्यादिकं विनाशित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं च साध्यव्याप
कं साधनाव्यापकमतो नातिव्याप्तिप्रसंगः॥ यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वपर्यवसिततमेनोपाधिकत्वमाह॥ याव
दिति॥ तत्र यत्तदं साध्यपरं सोपाधिकत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय॥ यावदिति॥ असत्ताभावाप्रतियोगिविशेषणं तद्व्यतिरेकि

धर्मिपरं ॥ तेन तादृशप्रमेयत्वा[illegible]सिध्यानकोपि दोषः ॥ नचैवं केवलान्वयिसाध्यकहेतौ साध्याव्यापकस्यव्यतिरेकिणो
धर्मिस्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥ [illegible]शस्यंताभावस्यतत्रापि सत्वात् ॥ नन्वेवं तादृशात्यंताभावभाकशापेवस्यात् ॥ तदसा
मानाधिकरण्यं चेत्तदधिकरणानधिकरणोदृग्मेव वाच्यं ॥ तथा च तुल्यप्रसिद्धिःसकाद्याधिकरणाप्रसिद्धेः ॥ नचैतत्तदधि
करणाधिकरणत्वमेव तदर्थः ॥ वन्हेरपि धूमव्यापकाद्वौ धूमासंताभावानधिकरणानसाध्यधिकरणतयासंप्रा विसा
धारण्यापत्तेरिति चेन्न ॥ तादृशात्यंताभाव सामानाधिकरण्यंसामानाधिकरण्याभावो यस्य सः अर्थः ॥ तदेवस्य तादृ
शात्यंताभावनिष्ठसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमर्थो बोध्यः ॥ तेनात्यंताभावनिष्ठसामानाधिकरण्याभावस्य हेतुनि
ष्ठानैयायिकस्वरूपत्वं विशिष्टमिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं ॥ यत्तु तदधिकरणाधिकरणत्वमेव विवक्षितं ॥ तदर्थश्च तत्
दनधिकरणतात्व्यापिका यदधिकरणतायास्तत्त्वं वन्हेरधिकरणतायाश्च धूमासंताभावानधिकरणताया व्यापि
कात्वयोगात् नैव्यभिचारादिति चेन्न ॥ अपदार्थत्वाद्विशेषणात् तु यत्र हेतौ साध्याव्यापकधिकरणताव्यापिका यदधिकर
णासमवायात्ववृषत्यते ॥ लाघवात् किं तदसंताभावादिघटितत्वेन गौरवात् ॥ अपदार्थस्य चात्मानस्यप्रत्यत्वा विसम
वायात् ॥ यत्तु नज्ञ ॥ नत्वनियोगिकासंत्ताभावासामानाधिकरण्यनिरूपनेऽत्र उ असासेनत्वसमानाधिकरणासंत्ता

न ॥ २१

भावाप्रतियोगिसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थो विवक्षितस्तेन नाप्रसिद्धिर्नवा सोपाधिसाधारण्यं नापि अतिरेकधर्मिणो विव
क्षागौरवमिति भावः ॥ अव्यवृत्ति ॥ यावदिति चरमोक्तसंतानभावविशेषणे ॥ तथा च साध्यव्यापकप्रतियोगिका यावंतोऽभावाः तद्
सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ नन्वेवं साध्यव्यापकोपक्षापकपदस्य सर्वपरतायां किंचित्सत्त्वेन साविशेष्यकावच्छिन्नैकप्रति
योगिकयावदभावसामानाधिकरण्यवतः साध्यवेऽपि सत्त्वप्रसंगः ॥ यथा यावंति पाकसंपादकानि तानि तेजांसी
त्यत्र पाकपदस्य यत्किंचित्पाकपरत्वे अन्यथाऽसंभवात् ॥ यथा च यावद्घटोपलंभकसत्त्वेन घटाभावोपलब्धिरित्यत्र घटपद
स्य किंचिद्घटपरत्वं तथैव सत्त्वेऽन्यथाऽसंभवादिति चेन्न ॥ तत्र तथैव तात्पर्येण पाकपात्रपाकाद्युपस्थितेरत्र तु सा
ध्यव्यापकत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वं यावत्तितावैशिष्ट्यसत्ताभावे तात्पर्यमिति तावदुपस्थितिः ॥ अन्यथा प्रतिबंधकाभावकूट
स्य कारणत्वमित्यादौ का गतिः ॥ तत्रापि यावत्त्वस्यैव कूटपदार्थत्वे यत्किंचित्प्रतिबंधकप्रतियोगिकयावदभावस्य हेतुत्वे
हेत्वप्रतिबंधकसत्त्वदशायामपि प्रसंगः ॥ उत्तरग्रंथस्तु सोऽव्यापकत्वे गौरवेण इत्येवंपरतया नेयः ॥ अतएव साध्यव्याप
करति ॥ बहुधु [illegible] नदृशत्क ॥ यत्संबंधेनेति । यत्साध्यसंबंधितावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यसं
बंधिता तत्संबंधकमित्यर्थः ॥ ननु प्रकृते साध्यसंबंधितावच्छेदकीभूतस्य उक्तमवच्छेदकरूपवत्त्वमिति संबंधिता च सामानाधिकर

वच्छेदेन घटकारणतालक्षणात् तत्संबंधितावच्छेदकदंडत्वावच्छिन्ने दंडे घटव्याप्यत्वेनापाद्यत इति ध्येयं ॥ नन्ववच्छेदकत्वेनात्र
त्त्वित्तिप्रत्ययजनकत्वं जनकत्वमात्रं नियमगर्भत्वेन अन्योन्याश्रयात् ॥ व्याप्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वस्यापि वह्निसामा
नाधिकरण्यन्यूनदेशावृत्तित्वात् ॥ आलोकादेर्वह्निसामानाधिकरण्याप्रवृत्तेः ॥ नापि नवच्छिन्नदेशावृत्तित्वं ॥ इदं हि विशा
लेसादिसादोष्यभिचारिगितत्वात् ॥ आत्मत्वस्य सुखसमानाधिकरणत्वेनात्मसंयोगत्वस्य सुखसमानाधिकरण्यातिरिक्त
वृत्तित्वाभावात् ॥ न च साध्याभावसामानाधिकरण्यावृत्तित्वेन तत्र आत्मत्वे ॥ ईश्वरात्मनि सुखाभावसमानाधिकरणमेवे
ति वाच्यं ॥ केवलान्वयिन्यभावात् ॥ नापि साध्यसामानाधिकरण्यप्रयोजकाधिकरणावृत्तित्वं आत्मत्वे ॥ ईश्वरात्मवृत्तित्वा
वच्छेदेन सुखसामानाधिकरण्याभावाधिकरणमेवेति वाच्यं ॥ एवं प्रमेयत्वमपि संयोगीद्रव्यत्वादिसाध्ये अव्याप्तिः स्यात् ॥
एतद्वृक्षत्वस्यापि मूलावच्छेदेन एतत्कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वात् ॥ एतद्वृक्षत्वेन संयोगसामानाधि
करण्यस्य वाच्यत्वे ॥ कथं तदभाववृत्तीति यदि तदा सर्वत्रापि तुल्यं ॥ अवच्छेदकभेदेन विरुद्धयोरप्येकत्र वृत्तित्वे विरुद्धत्वस्यापि तुल्यमिति ॥ २२ ॥
चेन्न ॥ अत्र न भ्रमः ॥ अधिकरणैकदेशानवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वासत्त्ववृत्तित्वं विवक्षितं ॥ एतद्वृक्षत्वे चाधि
करणैकदेशमूलावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वमिति विशिष्यातिरक्तस्य तत्कपिसंयोगव्याप्तिराममते

धीरूपाधिकरणवृत्तितावच्छेदकेनैव साध्यसामानाधिकरण्याभाववचनं न तु तदेकदेशावच्छेदेनेति न तत्राव्याप्तिः ॥ केवल
न्वयिनि नावृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं गगनादेरप्रसिद्धमिति चेत् ॥ नन्वयमभिधेयवान् प्रमेयत्वादित्यादिव्या
प्तावव्याप्तिः ॥ प्रमेयत्वसामानाधिकरण्याभाववति गगनादौ वृत्तेः ॥ न च तत्राव्याप्तिरेवेति वाच्यं ॥ तत्रानुमा
नप्रवृत्तेर्निर्वाहकत्वेन प्रमेयत्वावच्छेदेनैव गृह्यमाणत्वादिति मतिप्रमेयाभिधेययोरव्याप्यत्वापादिति चेन्न ॥ वृत्तिम
त्प्रमेयत्वमादायैव तत्त्वोक्तलक्षणस्य स्यात् ॥ वृत्तिमत्त्वाभावस्याव्यभिचाराभावकत्वात् ॥ प्रमेयत्वमात्ररूपेण तत्राप्तिनिरूपणे
न च प्रमेयत्वमात्रमतिप्रसक्तं तत्र यतन्निरस्तं नेति वाच्यं ॥ व्यर्थविशेषणरहितत्वे सति व्यभिचारित्वाद्युक्तत्वमेव हि धर्म
स्य व्याप्तिनिरूपकत्वे तन्त्रे ॥ न त्वेवमतिप्रसक्तत्वमपि गौरवात् ॥ न च वाच्यवृत्तिमत्त्वमप्यस्य वत्तथा वेतदवच्छिन्नस्य व्या
प्यत्वे स्यात् ॥ न गगनादेरिति वाच्यं ॥ उक्तापत्तेः ॥ एतेन नीलधूमत्वस्यापि तथात्वात् ॥ तन्निरूपणतत्राप्तिग्रहोपपत्तौ नील
धूमस्यापि लिङ्गत्वेनोपन्यासे नीलत्वस्य वैयर्थ्येन स्यादिति निरस्तं ॥ तद्रूपपुरस्कारेणापि धूमवह्निव्याप्तिसत्त्वे गौरवात् न
तद्रूपा तद्रूपसम्भवात्तथात्वस्तथा मीतराघटितशरीरत्वसत्त्वेऽपि विशेषणमवैयर्थ्यात् ॥ यद्वा व्यपसमानाधिकरणा
से तत्प्रतियोगि नि साध्य सत्त्वं बाधितानभवति ॥ तदवच्छेदकमभिव्यक्तमन्यामत्र समानाधिकरणासं साभावप्रतियो

गिन्येव स्वत्वसंबंधितेति नातिप्रसंग इति तत्स्पष्टं ॥ अत्र हि संबंधिता सामान्यं विवक्षितं ॥ सामानाधिकरण्यं वा नाद्यः ॥
दंडस्यापि घटव्याप्यतापत्तेः ॥ नांत्यः धूमेपि वह्निव्याप्यता नापत्तेः ॥ वह्निसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वावच्छिन्नसमाना
धिकरणासत्त्वाभावप्रतियोगित्वान्न हि धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणे महानसादौ वह्निसामानाधिकरण्यं किंतु धूमवत्त्वेतिय
दपि साध्यासवत्तासहवृत्तित्वं तत्तु आम्रेपीत्यसाध्यासहवृत्तित्वाभावस्य सहत्वे तोतिनोक्तदोष इति ॥ नन्वपि नक्केवलान्वयिनि
यद्यपि साध्यासहवृत्तिर्गगनादिः अप्रसिद्धस्तथापि तदसहवृत्तित्वं तदधिकरणानधिकरणावृत्तित्वं तच्चाप्रसिद्धमेव न चाग्निमा
सहवृत्तिपदस्य तदधिकरणानधिकरणाधिकरणावृत्तित्वमर्थः ॥ धूमासहवृत्तेरयोगोलकवृत्तानधिकरणमहानसाद्यधिकरणतया वा
ह्नेरपि धूमव्याप्यतापत्तेः ॥ न च यदेतदनधिकरणाधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदर्थः न हि वह्निर्धूमासहवृत्त्ययोगोलकवृत्त्यधिकरणा
धिकरणेपि वर्तत इति वाच्यं ॥ मात्रपदस्य व्यर्थत्वात् तदधिकरणाधिकरणस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धेस्त्वाकाशादेरेव ॥ २३
साध्यासहवृत्तित्वात् ॥ यन्मते पक्षधर्मिज्ञानमनुमितिकरणं तन्मते व्यभिचारज्ञानसंशयोपि मतज्ञानस्यानिश्चयस्य प्रसूत
त्वात् ॥ कथमनुमितिः व्याप्यभावज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति ॥ अन्ये तु अवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः संयोगा
दिवृत्तिशाखादौ स्यैवावच्छेदकत्वं संयोगस्य वृक्षे समवायः संबंध अवच्छेदकः ॥ विशेषणासाविशेष इति सुगंकिरणा

यत्नोऽन्याभ्यामभिधानात् तेन तद्व्याप्तिग्राहकं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामव्यभिचरितसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं ॥ तेन व्यभिचार
सत्त्वेऽसति तज्ज्ञानाभावे व्याप्तिग्राहकाभावान्नैतद्व्याप्तिग्राहकं स्यादिति ॥ अन्वयेति संबंधितावच्छेदकेति लक्षणार्थः ॥ तदवच्छेदक
रूपवत्त्वं व्याप्तिः स्वेन लक्षणाभेद इति न पौनरुक्त्यमिति ध्येयं ॥ अवच्छेदकं च प्रकृते तमेव गमयति ॥ न चात्र मते धूमवत्त्वस्यैव व्या
प्तिरूपपत्त्वान्नैव धूमवत्त्वं कथमवच्छेदकमिति वाच्यं ॥ उपहितानुपहितभेदेन तदुपपत्तेः ॥ उपाधिर्नेति येन वा
ह्निसंबंधेन यद्धूमादिर्वह्न्यादेः समानाधिकरणः तदवच्छेदकतादृशसर्थः ॥ यद्यपि आर्द्रेन्धनप्रभववह्निर्हेतोर्विशि
ष्टो ॥ तथापि विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे विशेषणस्याऽपीति न स्यादिति भावः ॥ अत एवोपदर्शितं स्वेन प्राभाकरमतमाहुः अन
पेति ॥ उपष्टम्भकान्तरमाह तत्रैवेति ॥ तत्रोपाध्याधायकेन वह्न्यादिरलक्षणो धूमत्वमित्यर्थः ॥ अन्यथा तस्यानुपाधित्वात
त्संग्राहकमितरभेदसाधकलक्षणामृतिव्यापकस्यादिति भावः ॥ भवदुक्तमयपदितरावच्छेदकमाप्नुयात् स्यादिति अत आह ॥
व्यभिचारित्वादिति ॥ अत एवेति ॥ विरोधात्तेन नामसाध्यसंबंधितावच्छेदकस्याव्यभिचारित्वादेवेत्यर्थः ॥ अन्यथेति व्यभिचारोप
पादकत्वेनापाध्यवच्छेदकत्वेन सहचाराभिचारात् तदनुमाने नवाक्यताप्रयोजकत्वात् ॥ तथा च उपपादकं विनोपाध्यनुपपत्ति
रूपतर्कसत्त्वे सन्दिग्धोपाधिः चाऽनन्तरानुमानमित्यर्थः ॥ अत एवेति यत्नवसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वमुपाधेः तत्रैव तद्

ता०स०२०

लक्षणमासिरूपाधिर्भिन्नेष्टनिष्ठोपाधिसाधनतयाभिमते च कास्तीति प्रकाधिरसाकृत्यत इति यावत्॥ एतच्चानंतरोक्तलक्षणदु
षणानुरोधेन द्रष्टव्यं॥ नन्वेवं हेतोरव्याप्तिर्व्यापकत्वसंदेहकस्य च उपाधित्वमिति पर्यवसितं॥ तथा च विषमव्याप्तस्यादेर्भिन्नादेरुपा
धित्वे तस्यान्तर्भावापत्तिः॥ तस्य समत्वेन तस्याधिशास्त्रे व्यवहारादित्यत आह लक्षणमिति॥ आद्युपाधिव्यवहारनिमि
त्तेनेत्यर्थः च शास्त्रकारोभावितेतन्निमित्तवेशाद्विषमव्याप्तोप्युपाधिव्यवहारविषय इत्यर्थः॥ जपाकुसुमादिसाधारणस्य व्य
त्ति यमोपसंहारक्रमकल्पप्रवृत्तिनिमित्तामृताप्रयोगात्॥ परेनोपाधिपदशास्त्रस्य इह विषमव्याप्तश्चेति॥ अप्रकीर्तितेत्यप्र
वृत्तिनिमित्तस्यार्थः॥ नन्वेवं तन्नेव दूषकत्वमपिस्यादिति विषमव्याप्तस्य न दूषणस्यादित्यत आह॥ दूषकताचेति॥ येतच्च विष
मव्याप्तसाधारणमेवेति भावः॥ ननु एवं व्यभिचारोन्नायकत्वमेव लक्षणमुक्तमस्तु॥ किं लक्षणांतरेणेति॥ अत आह॥ न
चेति॥ अन्यथोन्नीतेति॥ अन्ययोन्नेतृसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वयोरित्यर्थः॥ नष्टस्तत्त्वेऽव्याप्तिः॥ आद्युपाधिव्यवहार
भवादिति भावः॥ ॥ उपाधिवादः समाप्तः॥ ॥ अस्तु निरुक्ताव्याप्तिस्तथापि तज्ज्ञानाभावे कथमनुमानप्र
माण्यमिसस्यप्रसमीसाक्षित्वेन चार्वाकोभयादर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतामपाकरोति स्यमिति॥ सकृद्दर्शनगम्यत्वं च ॥२४॥
हेतुत्वेन निरस्तमेवेति भावः॥ अन्यथेति॥ व्याप्तिज्ञानवद्व्याप्त्यभावज्ञानस्यापि तेन तत्र भावापत्तेः॥ सहकारिविषयत्वस्य

त्वादिति भावः ॥ ननु अव्यभिचारविशेषितसहचारएव व्याप्तिः ॥ तथा चास्य भिन्नत्वान्निर्वक्तव्यं शेषसमानविषयत्वमप्ये
वेति शंकायां विकल्प्य दूषणांतरमाह ॥ किं चेति ॥ आद्यं दूषणमाह यद्येवेति ॥ द्वितीय आह अन्यथेति ॥ यद्यपि प्रथमदूषणेनैव द्वितीयो
यदूषणं संभवति ॥ तथापि यत्र पिष्टपाकेन रूपरसवाहुल्यसंभवात् दूषणांतरमुक्तं ॥ तृतीय आह यद्येवेति ॥ ननु भूयस्त्वे
बहुत्वे तच्चानुगतमस्त्येवेति सत आह अपि चेति ॥ तर्कसहकृतमिति ॥ भूयोदर्शनमिति शेषः ॥ तथेति व्याप्तिग्राहकमित्य
र्थः ॥ ननु भूयोदर्शनेन साक्षाद्व्याप्तिग्राहकं किं तु तर्कोत्थापनद्वारा इत्यत आह न चेति ॥ एतच्च स्यात् तर्कमूलव्याप्तिज्ञानवत
इत्यर्थः ॥ न च यमेवानि सहचारदर्शनादिसहकृतस्तर्कएव व्याप्तिग्राहकोऽस्त्वित्यर्थः ॥ व्याप्तीति ॥ अन्यथा प्रसिद्धिमूलव
तस्याप्यव्याप्तिग्राहकत्वाभावात् ॥ तथा च तर्कमूलव्याप्तिरपि तर्कांतरमपेक्षत इत्यनवस्थेति भावः ॥ शंकते जातमात्रेति ॥ अतोन
नवस्थेति तद्दवे अन्यत्रापि कश्चित्तर्कमूलव्याप्तिज्ञानं तर्कानपेक्षणादिति भावः ॥ केचित्तु क्वचिद्दृष्टानुमानेनानवस्थापरि
हाराय मित्याहुः ॥ शंकते सामान्येति ॥ ततः किमित्यत आह सामान्यरूपतायेति ॥ तथा च सामान्यलक्षणया अनेकव्य
क्तिभानं विनाऽनेनेति तत्र व्याप्तिभानार्थं भूयोदर्शनापेक्षेति भावः ॥ ननु सामान्यत एतद्विशेषनिश्चये तत्कालस्य प्रत्य
सत्तिस्तत्र सत्त्वमन्यथा तत्कारणकज्ञानानुपपत्तिः ॥ स्वसंतत्यप्रकारकत्वादिति भावः ॥ इदं चाभ्युपेत्योक्तं ॥ वस्तुतस्तु

मध्यानामान्यप्रसक्तिनिषेधुः जनयेवसाह। तदनभ्युपगमश्चेति॥ अप्रयोज्यत्वेति॥ तथाचानौपाधिकत्वानंतव्याप्तिधीहेतुरिति
भावः॥ एतत्तरपक्षेभक्षे अयथार्थस्यैवमनौपाधिकत्वज्ञानकारणत्वेगुरुत्वशंकिन मधुनासाध्यादिसहचरितधर्मोपा
स्युपाधित्वसंशयस्य अभिचारसंशयद्वारा व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वमितिति॥ तन्निरासस्य प्रयोजकत्वेगुरुत्वस्यशंकेतिनयोभरु
तेयं। आवश्यकेति। तथाचन लोहव्यस्याप्रतिबंधकत्वमेववाच्यं॥ अतः किंतदुक्तदार्थस्यादर्शनेनेतिभावः॥ सचेतिअधः
ग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयोच्छेदस्यर्थः॥ उक्तमिति॥ उक्तमिवेतिभावः॥ ननु यत्रायोग्योपाधिशंका नजाता
तत्रैवास्तु यादर्शनापेक्षास्यात्॥ इत्यत आह अपिचेति॥ संस्कारजन्यत्वेस्मृतित्वापत्तिरित्यरुचिंकथाह॥ स्मरणस्यैवेति प
मात्वेतरतापत्तेरिति॥ यदसाधारणंसहकार्यसाधुमनोवहिगोचरप्रमांजनयति॥ तस्यैवप्रमांप्रतिहेतुत्वनियमादितिभा
वः॥ सहृदयोनगम्यत्वमुपपादयति॥ तथाहीति॥ आधाराधेयभावानुपपत्तेराह॥ तत्कालेति॥ एतत्तेकालस्यवृद्धिद्वि
वेधयात॥ नचाष्टस्त्वसदिन्द्रियराधयतिभ्रम्यं॥ स्वप्रकाशाल्पमितत्वेनचावस्थसमुपमर्दितं॥ चक्षुर्दोषेत्यत्रानविकल्पस्येत्याचा प ॥ २५
क्षुत्वादितिभावः॥ स्वमतेदृष्टांतमाहहीयमिति॥ इत्यधिस्मरणेसतीति॥ यादृशसामग्री यत्रमतेउपाध्यभावव्याप्तिक
तादृश्यो बतयतावेतिच्याप्यनानुमितिहेतुरित्यर्थः॥ आसीति॥ तदधिकरणसंज्ञानस्यवस्तुतोउपाध्यभावगोचरस्य

पितत्प्रकारतया नोपा अभावत्वप्रकारकसंशयनिवर्तकत्वं समानप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वात्तथा च भूयोद
र्शनादिना तादृशनिर्णयानंतरं तेषु कृपनीपत्त्यर्थः ॥ अभ्युपेत्य तत्प्रकारकनिर्णयानंतरमपि तत्प्रकारसंशय मुपपाद
यति ॥ यद्वेति ॥ स्वतःप्रमाण्यवादिमतेनानुमीयमानस्य प्रामाण्यसंशयस्य कथंचिदुपपादनीयत्वादितिभावः ॥ प्रत्यक्ष
इति ॥ तन्मते अलौकिकप्रत्यक्षाभावेन प्रत्यक्षमात्रपक्षत्वात्याय्य मितिभावः ॥ पक्षधर्मत्वस्य परत्वज्ञानमात्रसंभवतीति ॥ त
थाप्यत्रप्रत्यक्षस्य परामर्शप्रतरासात् ॥ न स्वसंवेदित मिति ध्येयं ॥ स्वैकदेशिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति ॥ केचि दिति ॥ प्र
थमतइति ॥ क्वचिद्वह्निं विनापि धूमस्यादितिशंकायां वह्निरेव धूमकत्वसंशयस्यैव प्रतिबंधकत्वादितिभावः ॥ नैय्यायिक
मते खेन मीमांसकमतेरति ॥ मैवमिति ॥ किंचित्तिर्यावसीदेः प्रथमदर्शने गृहीतुमशक्यत्वादितिभावः ॥ व्याप्तिर्ग्रा
न हेतुरिति अनुमितावितिशेषः ॥ विशेषपति ॥ यद्यपि विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टज्ञाने परोऽनभ्युपते ॥ तथापि
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं नस्यादितिभावः ॥ ननु उपाधिसमरपोसत्तोस्वा दिमानयं
ताज्ञानेनस्याप्रसादुपाअभावस्य ... कारकेन तानसा मग्यवहेतुरितिचेत् ॥ तथा च कथमुपाध्यभावज्ञानाधीनानुमिति
स्यादितिसपरिहारादाह ॥ व... स्यति ॥ सहचारादीनामपि पदस्य व्यतिरेकिणादिसंग्रहः ॥ आद्यायमविहार्त्रयांकते अव्यति

व्यभिचारसंशयपरेति ॥ अयं व्यभिचारघटितव्याप्तिपक्षे ॥ अनौपाधिकत्वादिव्याप्तिपक्षे तदभावसंशयो द्रष्टव्यः ॥ आद्य
यमुद्घाटयति ॥ नेति ॥ किंचेति ॥ यद्यपि तादृग्भूयःसंशयस्य तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वे योग्यतासंशयस्यापि तादृश
नकारणत्वं न स्यात् ॥ तस्यापि ग्रंथसंशयपर्यवसन्नत्वाद्विशेषादर्शनसहितत्वाच्च ॥ तथापि व्यभिचारादिसंशये सति न
अं. व्या. व्याप्तिनिश्चय इति सर्वजनसिद्धमिति ॥ अनन्यगतिकतया विशिष्यापि तस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमेव ॥ अत एव
वानुपदमेव सिद्धांतलक्षणं निश्चयः ॥ शंकान्वयेनैव व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबंधकत्वमाविष्कृतमिष्यतीति भावः ॥ एवं भू
योदर्शनं सहकृतं न बाधकोऽव्याप्तिग्राहक इति व्याप्तिज्ञानाभावान्नानुमानं प्रमाणमित्युभयं प्रसाह्य एवमिति ॥
॥ अत्रोच्यत इति ॥ सहचारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं भूयोदर्शनत्वेन न वा सकृद्दर्शनत्वेन तच्च तदुभयसाधारणं ॥ य
द्वैवं व्यभिचारज्ञानविरहसहितस्य तथैव तन्नव्याप्तिग्राहकत्वमित्यर्थः ॥ ननु सहचारदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः ॥ न च वि
शेषणज्ञानत्वेन तस्य हेतुत्वं सहचारविशिष्टव्याप्तिग्रहे व्यभिचारात् ॥ सहचारज्ञानत्वेन तद्धेतुत्वस्य तथाप्यनुपप २६
न्नत्वाच्च ॥ किंचैवं व्याप्तिघटकपदार्थांतरस्यापि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानमपि कारणं चेन्नान्यत ॥ यदि चैवं व्याप्तिप्रत्यक्षे
विशेषसामग्री निरुक्तेति तन्नोक्तं ॥ तत्र वा सहचारज्ञानेऽपि तुल्यं ॥ तस्माद्व्यभिचारज्ञानादिप्रतिबंधकाभावसंलिप्त

सोंद्रियसंनिकर्षादेवमामितिप्रमाणान्तरमपेक्षतेति चेत्॥अत्राहुः अगृहीतसहचारस्यसर्वथाप्यग्रहात्॥ स्वतंत्रा
न्वयव्यतिरेकात्॥तस्यहेतुत्वमतएवसहचाराभिमानविरोधेप्यतिभ्रमइति॥ननुतथापितस्यतस्यैवनाहेतुत्वं॥स
हचारविशेषणकव्याप्तिग्रहविशेषणज्ञानेनैवकहेतुत्वादव्यभिचारविशेषणकेवल[illegible]हृदयेवान्यथासिद्धत्वादि
ति चेन्न॥अव्यभिचारग्रहेपवतधूमत्वाद्युपमात्॥सहचाराग्रहस्यान्यथासिद्धेः॥व्यभिचारज्ञानविरहस्य
पितनैवहेतुत्वात्॥विशिष्टग्रहस्यसामान्यसामग्रीतएवोपपत्तेरितिचेत्तत्॥व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्या
प्त्याहकत्वमिसम्यक्स्फुटं॥तस्यनविशेषणज्ञानत्वेनहेतुत्वं व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तेर्विशेषणत्वाभावात्
न्यपिसहचारज्ञानत्वेनचेन्नातिप्रसंगात्॥किंतुव्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनतच्चोभयमपिव्यतिरेकसहचार
ज्ञानसाधारणं॥यद्यपि॥यद्धि सहचारज्ञानस्यव्यभिचारज्ञानविरोधित्वेमहानसादौवह्निधूमसहचारग्रहेपि
अयोगोलकेव्यभिचारग्रहात्॥तथापिसहचारग्रहविषयीभूताधिकरणेव्यभिचारज्ञानविरोधित्वमस्त्येव
न हियत्राधिकरणे साध्यसाधनयोस्तदभावयोर्वासहचारोगृहीतः॥तत्रैवव्यभिचारज्ञानंसंभवति॥अन्वय
सहचारग्रहसाध्याभावस्यव्यतिरेकसहचारग्रहसाधनस्यतत्राग्रहात्॥साधनसाध्ययोस्तदभावसामानाधि

करणाग्रहस्य व्यभिचारसंशयाहितादिति॥ व्यभिचारज्ञानं च पार्श्वे केवलान्वयिनि साधारण्यप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासग्रंथे
निरूपितं॥ नहि शंकितहेतुत्वेन बोध्यम्॥ उपलक्षणं चैतत्॥ व्याप्यत्वादिज्ञानविरहसहकृतेनापि बोध्यं॥ नचैतत्
दपि विशेषादर्शनसंनिधौ साधारणधर्मदर्शनं तथा संशयापकमेव स्यात्॥ न तु निश्चायकमिति वाच्यं॥ कोटिद्वयस्मृतौ तत्
स्मृतौ वा तर्कसहकारेण तस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वात्॥ ननु व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनेन भूयो दर्शने
ति व्याप्यत्वेनानुमितावेव हेतुरस्तु। न तु व्याप्तिज्ञानमपीति चेन्न। व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहाभावावगाहित्वेनानुमितौ प्र
तिबंधकत्वस्वाभाव्येन तदभावस्य हेतुत्वात्॥ तस्मादनुमितिजनकीभूतमव्यभिचारज्ञानं विघटयतयेव न स्यादनुमिति
प्रतिबंधकत्वं न तु साक्षात्॥ यादृशतर्केण व्याप्तेर्व्याघातेन शंका नावतरति॥ तादृशं वह्निधूमकार्यकारणभाव २७
ग्राहकं भौततर्कमुदाहरति॥ धूमो यदीति॥ घटादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं॥ सैव वह्निसमवहितसामग्रीजन्यत्वं
रूपविशेष्यं धूमस्य वह्न्यसमवहितजन्यत्वं निश्चयदशायामेव तर्कोऽयमभिहितः॥ तेन सत्यन्तविशेषणस्य व्य
तिरेकमदाय नास्य विपर्ययपर्यवसानं॥ एवं च वह्न्यसमवहितजन्य इति धूमपक्षस्य विशेषणमात्रमभिमतं
तथा च वह्नेरव्यभिचारिते कश्चिद् वह्निं विना धूमो भविष्यतीति शंका द्रुमाद्यापादकमात्राग्रहापरिपंथिभूतमपि

पक्षविशेषणं पारिभाषिकशंकाक्यपरिहृतमिति ध्येयं ॥ अप्रयोजकत्वशंकेति अहेतुकत्वशंकेत्येवेति ॥ तदुपादानमिति ॥ तदुपादानं हेतुहेतुमद्धूमवह्न्योरेकार्यैककारणाभावज्ञानमेवेत्यर्थः ॥ शंकायाः विरोधिनिश्चयप्रतिबंधकत्वादिति ध्येयं ॥ ननु धूमादिकेप्येककारणभावः प्रथमेपदे गृहीतः ॥ तथा च किमनेन तर्केणापेतत्तेत्प्रसक्तकार्यैककारणाभावग्रहस्य प्रागेव जातत्वात् ॥ यदि त्वेकांशत्वेन गृहीतः तदा प्रतिबंधकाभावसहकृतशंकाकबलिततर्कस्यैव तज्ज्ञानमुत्पादयतीति चेत् ॥ अत्र चित् धूमार्थं वह्न्युपादाने कथं कुर्यादिति ॥ अत्र धूमार्थवर्त्यसमभिव्याहृतानुपादाने नियमतः कुर्यादित्येवं विवक्षितं ॥ तथा तदुपादानमेव सत्त्वापि वह्निसमवहितानुपादानमेव वह्न्युपादानत्वेन विवक्षितं ॥ धूमार्थी नियमतः तदनुपादाने हेतुभूतं धूमस्य तदन्यस्य तादृशत्वे वह्निधूमयोः कार्यैककारणभावज्ञानमन्वयव्यतिरेकदर्शनादिना भवत्येव ॥ तथा च वह्निधूमयोः कार्यैककारणभावज्ञाने सर्वमनुसन्धानमेवायं न तर्केणापेक्ष्यते ॥ तर्कश्चायं एतद्भिन्नादेव धूमगोचरवह्न्यसमवहितान्यस्य सत्त्वात् ॥ कथं सहेतुकमिति चानपेक्ष्य ॥ उक्तशंका ) अपावककारहितं भवतीत्याह ॥ तन्न वह्न्यसमवहितानुपादानस्य तादृशशंकाप्रतिबंधकत्वमानाभावात् ॥ ४

शंकायाः विरोधिनिश्चयनिवर्त्यत्वात् ॥ धूमवह्न्यसमवहितजन्यत्वज्ञानाभावात्तदनुपादाने स्यात् ॥ वह्निजन्यत्वज्ञानाभावाच्च ॥ वह्निं विनापि स्यादित्याशंकेनापि स्यात् ॥

कोविरोधः॥ अन्येत्वाहुः। दूषणपरेतु तदुपदर्शनप्रयोजकान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विवक्षितं॥ तदेव तु शंकाप्रति
बंधकं॥ यदेव स्वच्छेदेन यधूमे दर्शनेन तद्वान् स्यात् शंकाविरोधित्वात्॥ अतएव धूमस्य वह्निच्छेदेन व्याप्तिग्रहे धूमस्यास्याभावेऽपि
वर्तते ति धूमस्य व्याप्तिसंशय इति तच्छिंसं॥ अन्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानस्य व्याप्यतास्ति प्रथमपि वा रिसाधारण्याद्वे नशंकाप्र
अंतवि तिबंधकत्वाभावात्॥ नियमादिघटिततज्ज्ञाने कर्णीरणादाग्रहपर्यवसितमिति। एवंतत्के दोषानिरुक्तिरिति॥ अत्रोच्यते न
हि सर्वत्रानैव तर्केण धूमवह्निकार्यकारणभावग्रहः॥ कोटिस्मरणविरहेण स्वतः सिद्धशंकाविरहेण व्याप्तिज्ञानवतः त
स्मरणे अपि ग्रहस्य बाधकाभावात्॥ स्वतः सिद्धशंकाविरहे अनेनापि तर्केणात्मनोहेर्बाधकाभावाच्च॥ तदिदमुक्तं क्वचित्स्व
तः सिद्धैवेति तस्मात् सर्वत्रशंका स्याद्व्यतः क्वापि न व्याप्तिग्रहः ततो नुमानेनप्रमाणमिति पश्चाद्वौद्धादिमन्यते
तं प्रत्युच्यते॥ न्यायेनियमः साधुः परं सर्वत्रशंकेति॥ तथा स्वमते दृष्टान्तसंकुपिते दृशशंकायां नियमतो धूमार्थे वह्नेरुपा ॥ २८
दाने व्याहन्येत तदिदमाह। नहि संभवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यं नियमत उपादत्ते॥ तत्कारणं वह्निर्नेत्याशंकते च
ति॥ तथा च शंकान्वयव्यतिरेकाभावान्न व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः॥ नवानवस्थेति सिद्धं मनुमानमिति सर्वमवदातं॥ व्याघातज्ञा
नं न शंकाप्रतिबंधकं येन तस्य नियमगर्भतया नवस्था स्यात्॥ किंतु स्वक्रियया यत्नेनेति॥ तत्रापीति। व्याघातज्ञाने

दीसर्थः स्वक्रिया स्वक्रियाइत्वत्वक्रियापदत्वहेतुभ्रस्ततेभ्रमोपलक्षणं॥ विरोधिनिश्चयस्यैव शंकाप्रतिबंधकत्वादिति ध्येयं
अतएवेति व्याघातोपपत्तितर्कशंकास्त्वेव स्वक्रियाविरोधप्रतियोगिव्याशंकायां जाताया मेव स्वक्रियाविरोधात्मनो व्या
घातस्यावतारात्। निश्चितेति योगितस्य विरोधस्यासंभवात्॥ नचेदृशव्याघातस्यनुपयोगः तत्तत्प्रतिबंधकत्वाभिमत
व्याघातविरहात्तत्र सुतरामेव शंका तथाच व्याघातावधिः शंका तर्कः शंकावधिर्मत इति कुतः स्वव्याघात इति घातस्यश
पि शंकावश्यंभावेन तन्निवर्तनार्थमपि पुनस्तर्कान्तरानुसरणे अनवस्थापत्तिरिति खंडनकारोक्तमनेनैवापास्तमित्यस्
र्थः॥ नहीति यत्र व्याघातः शंकाया उत्तरावधिर्भवतीत्युच्यते॥ नहि तत्र व्याघातदसन्नशंका स्थितयेव भवति किंतु स्वक्रि
यामेयोग्योतावस्त्वव्याघातश्चेयतादृहि शंकाप्रतिबंधके सर्थः॥ नचेति॥ यदिहि विपरीतनिश्चयजनितविरहस्य स्वक्रियमा
स्थलेशंकामनुत्तरपवकिंतु स्वक्रियाव्याघातः परंतदर्थमेवतरति॥ तदा विपरीतनिश्चयात्कुत्रचिदपि शंकानिवर्ति
नैस्यात्॥ नहियत्र स्तन्निश्चयस्तत्रापि व्याघातेनैव शंका निवर्तते इति भावः॥ भूयोदर्शनविनेति भाष्यव्याहारः श्रुत
न्नस्यभूयस्त्वदर्शनस्य इति तर्कावतारात्॥ सहइति भूयोदर्शनरूपार्थः॥ नवस्वाप्रमाणाद्विषापातनतः॥ वस्तुतस्तु तर्कस्य
प्रमात्वे पि निर्णायारतयासंस्कारस्याप्रमाणत्वमिति द्रष्टव्यं॥ तत्रेति अभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनमित्यर्थः

व्याप्तिग्रसस्य इति ॥ व्याप्तिप्रसक्तविरोध इत्यर्थः ॥ यद्यपि बाधाभावस्तथाव्यभिचारज्ञानविरहस्य साध्यप्रसिद्धिस्तथापि परार्थो
पस्थितितया च सहचारज्ञानस्य ग्रहानुमितिकारणेपि हेतुत्वमस्ति तथापि बाधसंशयस्य तद्भयादोषतयाव्यभिचारनिश्चयविर
हमात्रहेतुत्वेन सहचारज्ञानस्य तत्वेनाजनकतया च तदुक्तमिति ध्येयं ॥ भ्रांतो दृष्टामति ॥ नन्विति ॥ अपरे त्विति ॥ जवे दम
नभिमतिवीजं ॥ एवं स्वल्पपानस्थलेऽनवस्थाधारपि वारि भूमयोभ्योपि सोग्ये मापायामुक्तशंकावतारेऽन्तःप्रकारस्य
वानुसरणे तस्याप्रयोजकत्वमिति ॥ अयं चेति अनादिसिद्धत्वेन त्वानन्त्ये शंकमेवं गम्यमानेः कार्यकारणभावविरोधा
दिः केवचित्तर्काणां मूले तत्तोन तर्कानवस्थेति भावः ॥ नत्वेति । तर्कमूलं तत्र कार्यकारणभावविरोधादरनादिसिद्धत्वे
प्रमाणानुसंधाने अनुमानपर्यवसानात् ॥ तथा च तर्कान्तरापेक्षामामनवस्थेति भावः ॥ अनुपपत्तेरपीति ॥ पुनरप्यने
वस्थेति भावः ॥ व्यभिचारादिति ॥ बीजास्य कल्पने मानाभाव इति भावः ॥ अनौपाधिकत्वं स्यादित्याह मित्ति ॥ तर्कानुमवव्याप्ति
धीहेतुरस्त्विति भावः ॥ न साधन इति ॥ साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वं इत्यर्थः ॥ व्याप्तिग्रहपरंपरया पितकस्यनप्रयोज
कत्वमिति पर्यवदंति । तथा मनुमानोच्छेद इत्याह ॥ एवंत्ति ॥ ननु व्यापकव्यतिरेकेणाप्तिव्याप्यव्यतिरेकसाधनमनुमानमेव तत्रा
पि व्यभिचारसंभवात् व्यतिरेकसाधनमूलोनुमानादेव साध्यसिद्धिः स्यात् ॥ किंचानुमानमात्राच्छेदलक्षणाप्रतिकूलतर्को

देरेव न स्यनस्या व्यापकस्य हेतुरिति नोक्तदोष इत्यत आह नचेति॥ इत्थमतिरिक्तेति॥ साध्यं परमतेन कृत्या॥ द्वि
त्वा हेतुिक्तत्वे सानुमानमप्यस्मन्मतेनाप्रयोजकं बोध्यं॥ तस्मादिति॥ अभिचारकतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वे हेतुत्वे निषि
ध्यं न तु अभिचारत्वेऽपि निरसनद्वारा प्रयोजकत्वमपि निषिद्धमिति भावः॥ उक्तव्याप्तिप्रकारद्वित्वेति॥ अत्यन्ताभावग
र्भव्याप्तौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वप्रवेशादत्यन्ताभावे अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिपक्षस्य गौरवमिति भावः॥ अ
न्यवदेति॥ न व्याप्तिरनुमितिहेतुः॥ किंतु तज्ज्ञानं॥ तथा च यत्र दानस्य तथेतुत्वे तत्स्वरूपं लघुत्वं हि तस्यैव व्याप्तित्वस्य उपप
नात् द्रव्यगुणकर्मान्यत्वं न तदभावगर्भैव॥ न हि प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य अत्यन्ताभावविशेषणस्य
ज्ञानमनुमितिस्वरूपयोगीति तस्योपादानं॥ किंतु स्वरूपकथनमात्रार्थं॥ तत्र तस्य ज्ञानं विनापि स्वसमानाधिकरणस्य कस्य
चिदत्यन्ताभावाप्रतियोगि वह्निसमानाधिकरणधूमवानयमिति ज्ञाने सति वह्न्यनुमितौ विलंबाभावात्॥ संयोगात्यन्ता
भावेऽपि न प्रतियोगिसमानाधिकरण इति ज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिना संयोगाद्यनुमानाच्च॥ एवं च साधनसमानाधिक
रणो योऽत्यन्ताभावः प्रतियोगिसमानाधिकरणोऽस्ति न ज्ञायते॥ तदप्रतियोगित्वेन साध्यमात्रं पूर्णसाध्यं साधननिष्ठत
त्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य व्याप्तित्वे तस्यानुमितिहेतुता वक्तुं शक्यं॥ इदं चान्योन्याभावगर्भव्याप्तिज्ञानस्य तत्र

तुनावच्छेदकं यन्तदपेक्षयालघुशरीरमेव भवति ॥ तस्यापि तद्धर्मावच्छेदकं नोक्तरूपतदन्यतमत्वं ॥ तथा सति
संपृक्तावच्छेदकाभावाभावाधिकरणवृत्तित्वरूपेति । तन्नवक्ता व्यक्तने संयोगानुमानापातात् ॥ किंतु तत्रापि साध्यसमा
नाधिकरणो योन्योन्याभावः प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेन न ज्ञायते ॥ तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
न ज्ञायमानं यत्साध्यसामानाधिकरण्यं तत्सामानाधिकरण्यज्ञानत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यं ॥ इदं च तदपेक्षया लघुशरीरमे
व भवति ध्येयं तद्घटितमवच्छेदकपदार्थस्याधिकस्य प्रवेशादिति ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ भवेदेवं विपरीतगौरवं ॥ यद्यत्र स्वाभा
वगर्भायां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वे अन्योन्याभावगर्भायां प्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरण
त्वेन ज्ञायमानत्वं स्वरूपसदवच्छेदकं स्यात् । किंतु उभयत्र स्वाभावसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वमेव विशेषणं मतं ।
स्वाभावांशे तदभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं अन्योन्याभावांशे प्रतियोगितावच्छेदकं इति अन्यदेतदवच्छेदकं । स्वाभाव
त्वेनैव न तु तेन रूपेणेति कुतो विपरीतगौरवं ॥ तस्मादुभयत्रापि स्वरूपसदवच्छेदकसमानं कृत्वा लाघवादस्य ॥३०
ताभावगर्भविशेषणस्यापि निरुक्तरीत्यैव घटकत्वेन स्वाभावविनिगमनाविरह इति दूषणमनवकाश्यमिति ॥ उपत्वन्योन्या
भावप्रतियोगित्वनिवेशे ज्ञायमानत्वमेव विशेषणं मतं ॥ तथा च नात्र विपरीतगौरवमिति ॥ व्यतिरेकुमनः ॥ वि

परीत गौरवं किंतु प्रकारांतरेण । तथाहि ॥ निरुक्तस्वस्वसत्त्ववच्छेदकेऽभयसमानेपि अन्योन्याभावगर्भितामवच्छेदकां
तरप्रवेशमावश्यकः ॥ नहि स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरि
त्येव विवक्षितं ॥ तथासति नत्तद्वह्निमत्त्वस्य धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया धूमेपि वह्निव्या
प्त्यतानापत्तेः ॥ किंतु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकं यन्न भवति तदवच्छिन्नसामानाधिकर
ण्यं वह्नेश्च तत्त्ववच्छेदकत्वं पि वह्नित्वेन नावच्छेदकता किंतु तत्तद्वह्नित्वेन धूमवांश्च वह्निमानिति सप्रतीतेः ॥ अत्यन्ताभावगर्भि
तां तु तादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यन्न भवति सैव विवक्षिता । तावृतेवोक्तदोषनिरासादिति ॥ एवं च यदा
न्योन्याभावगर्भायां स्वरूपसत्त्ववच्छेदकं न प्रवेश्यं तदाप्यत्रावच्छेदकांतरमतिरिक्तं प्रविष्टमत्यंताभावगर्भायां तु
प्रतियोग्यसमानाधिकरणप्रमितिकृतलाघवादियमेव हेतुरित्यपि चिंतनीयं ॥ अत्यन्ताभावगर्भत्वेन तस्या गुरुत्वमिति
वाच्यं ॥ अवच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वार्थकत्वेन तुल्यत्वादिति ॥ अन्ये तु लाघवाल्लघूपस्थितिकत्वादिस्यैव विवक्षित
त्वं तु लक्षणे चैवं विवक्षितं ॥ तथा चासंतताभावापेक्षयान्योन्याभावस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तद्गर्भायाव्याप्ति व्याप्ति
रत्र लक्षणे सैवानुमितिहेतुः । नत्वचरमोपस्थितान्या ॥ न च शीघ्रोपस्थितिकत्वमसिद्धं ॥ तस्यावश्यकत्वात् ॥ तथाहि

ढां०ह०

धूमवन्हिसामानाधिकरण्यग्रहकाले अधिकरणस्यैकत्वेनाग्रहान्नियमेनातदसंसर्गाभावेनावग्योगं भ्रमे॥ अन्योन्याभा
वत्त्वधूमवन्ह्योरप्येतत्तोग्रे अतएव॥ तथाचतदप्रतियोगिनैववन्हिमत्तिसुग्रहं॥ नचासंसर्गाभावप्रतियोगिनोपि साम
मस्त्येव॥ अततो धूमस्यादेरेवग्रहादितिवाच्यं॥ धूमवद्धूमत्वावच्छिन्नप्रतीत्याप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न वैया
धिकरणत्व अतएवप्रतियोगिसत्वापि अन्योन्याभावगर्भेतत्प्रतियोगिवाससंसर्गाभावस्यप्रतियोगित्वनिरूपणाधीन
तयाविलंबितोपस्थितिकत्वादिस्यस्तदपि॥ तदपित्वेसं॥ धूमादिरूपादरधिकरणस्यमहानसादेरसंसर्गाभावप्रतियोगिन
स्तत्रापिग्रहसंभवात्॥ चक्षुरादिनारूपादौग्रहमेवापवरुग्रहात्॥ नचप्रमेयत्वादेःकेवलान्वयिनआत्मप्रमेय
वाद्वैरधिकरणतेपातस्यघटत्वस्मिन्नपिरसान्यस्यासंसर्गाभावप्रतियोगिनोग्रहस्यक्षेतिवाच्यं॥ केवलान्वयि
त्वप्रमेयत्वादिघटरूपपदार्थस्यकस्यचिदसंसर्गाभावप्रतियोगिनःतत्रापिग्रहात्॥ अपिचाअस्तुप्रथमोपस्थित ॥३१॥
त्वेतथाप्यप्रमेयस्योपस्थितिदशायामुक्तलाघवेन असंसर्गाभावगर्भायाःहेतुत्वेग्रहप्रथमगृहीतस्यापिसाध्य सा
प्रथमोपस्थितिलाघवापक्षपातवत्त्वलाघवस्यबलवत्त्वात्॥ अतएवसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यप्रथमोपस्थि
तत्वेपुभमोपस्थितिदशायांलाघवेनव्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैवहेतुत्वेग्रहस्यगवेक्ष्यते॥ अतएवप्रथमगृहीता

पिकं यत्किंचित्तद्व्याप्तिः ॥ तेन लाघवानुरोधेन स्वरूपत इतिदिक् ॥ यत्तु वक्तव्यं तत्र यो यो धूमवान् सो ग्निमानित्युदाहरणवाक्या
न्वयं संतताभावगर्भा निवान्यो न्याभावगर्भा व्याप्तिः प्रतीयते ॥ साधनसामानाधिकरण्यासंतताभावादिप्रसाधकरूपवादस्तत्र
भावात् ॥ किंतु साधनस्वरूपावच्छेदक धूमसाधववच्छिन्नसाध्यासंबंधिता व्याप्तिः धूमादौ साधने ततावगम्यत इति
सैवानुमितिहेतुरितितन्न ॥ निरुक्तावच्छेदकस्याप्युदाहरणादप्रतीतेः ॥ यदपि यस्य ज्ञाने विरोधि ॥ तदभावगर्भे
सामानाधिकरण्यं हेतुर्वा ॥ अत एवोपाधिज्ञानं विरोधी सन्नोपाधिकत्वज्ञानं न हेतुः ॥ विरोधी च हेतुमति साध्य
वदन्यान्योन्याभावग्रहवत् साध्यासंतताभावज्ञानमपि ॥ तथा च तदुभयगर्भं व्याप्तिहेतुः ॥ अन्योन्याभावगर्भे
वेस्य लक्षणो ॥ अत एवाग्रे अनौपाधिकत्वमेवयवच्छिन्नमनौपाधिकत्वं तल्लक्षणमिति ॥ न चैवमननुगमः
साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यविरोधी विरोधिसामानाधिकरण्यज्ञानत्वेन सर्वव्याप्तिज्ञानानामनुगमात् ॥
साध्यविरोधि चैव साध्याधिकरणानधिकरणत्वं साध्यासंतताभाववत्साध्यवदन्योन्याभाववत्साधारणमिति ॥ तदपि
न ॥ अन्योन्याभावगर्भव्याप्ति[illegible] न सर्वेति अयं साध्यवगर्भव्याप्तिज्ञानादनतिप्रसक्तेः ॥ कारणतावच्छे
दकावच्छिन्नपक्षि[illegible]कार्य[illegible]तेः ॥ [illegible] धूमवान् वह्निमानित्यत्राप्रतिबंधकत्वात् ॥ न चैवमापत्तिः

सा०र०वि०

अनुभवविरोधात्॥ नैयायिकानामभिमतेन असंतानाभावार्थे व्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सत्वानुपपत्तेश्च॥ न च तादृशव्यभिचारज्ञानानां प्रतिबंधकतया तावदभावकूटस्याप्यनुमितिहेतुत्वादिति वाच्यं।
तथा सति व्याप्तिहेतुत्वे एव मानाभावात्॥ तत्तदृष्टसहकृतसहचारदर्शनस्यैव हेतुत्वापत्तेः॥ वयं तु पश्यामः। अ-
संताभावान्योन्याभावव्यभिचारग्रहाभावे तन्नानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धं। तथा च यत्र चैत्रत्ति न तदुभयव्यभि-
चारज्ञानं सैव व्याप्तिहेतुः॥ तादृशौ चाभावौ साधनाश्रयाश्रितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपैव॥ साध्याभावग्रहस्य
साध्यासंताभावसाध्यवदन्योन्याभावग्रहविरोधितया सकलसाधनाधिकरणे तदुभयव्यभिचारग्रह-
विरोधित्वात्॥ न च साधनाश्रयमहानसादौ सकलप्रसक्तं वह्न्याश्रितत्वाभावादिकमप्रसक्तमिति वाच्यं॥ यावत्सा-
धनाश्रयाश्रितसाध्यतावच्छेदकं तत्ववच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्॥ न च साधनाश्रयमहानसा-
दौ साध्यतावच्छेदकस्य वह्नित्वादेराश्रितत्वाभावादिदमयुक्तमिति वाच्यं॥ स्वाश्रयघटितपरंपरासंबंधेन तस्यापि वे ॥ २२
तद्वृत्तित्वात्॥ इयमेव व्याप्तिर्हृदाहरणेनापि दर्शितेति तस्यां मया स्वपदर्शितक्रमेव संबन्धं सिद्धं मणिं संगच्छते॥ न च वी-
साबेलेन ततः सकलधूमादिधिकरणवह्निसंबंधप्रतीतावपि वह्नित्वेन तदप्रतीतिः परंपरासंबंधाभावादिति वाच्यं॥

सकलसाध्यनाधिकरणे वह्निसंबंधेन वह्नेश्च वह्नित्वसमवायेनासमानेतस्यापि ज्ञानात्॥ असंभवाभावान्योन्याभाव
गर्भव्याप्तिरतल्लक्षणं॥ अनौपाधिकत्वेन तु॥ अत एव तल्लक्षणे असंभवाभावादिगर्भव्याप्तेः॥ शब्दादिना प्रतीतावपि
नानुमितिः॥ उक्तयुक्त्या लाघवेन चास्यापेक्षणीयत्वात्॥ अत एव अन्योन्याभावादिगर्भव्याप्तिग्रहहेतुत्वादिप्रः॥ शब्दा
दिना अनौपाधिकत्वव्याप्तिग्रहेऽपि नानुमितिरिति संक्षेपः॥ लक्षणमिति ज्ञानकारणमित्यर्थः॥ न त्वित्ति अनौपाधिक
त्वस्य व्याप्तित्वानभ्युपगमादिति भावः॥ हेतुत्वादिति॥ व्याप्तिज्ञानहेतुत्वादित्यर्थः॥ तद्धीरिति व्यभिचारधीरित्यर्थः॥ न
चेत्साध्यमिसाद्भवेति॥ न चान्यथेति॥ यद्यपि केवलान्वयिसाध्यकस्थानेऽनुसंधानसाध्यत्वसमानाधिकरणत्वाभावप्रति
योगित्वमेव व्यभिचारः॥ तथाप्यस्य विशेषणाविरहरूपत्वेऽपि विशिष्टसामानाधिकरण्यविरहरूपत्वमसंभवतीति भावः॥
यत्तु केचित्प्रत्यक्षमतमणिकारमते चान्योन्याभावगर्भा अव्यभिचाराबाधः॥ इन्द्रियेति॥ संयुक्तसमवायादिना॥ इन्द्रि
यसंबंधधूमसाध्योर्धूमव्याप्तौ नो विशेषणभावादित्यर्थः॥ न त्वेवं सामान्यप्रत्यासत्तिर्न स्यात्॥ अस्य अभावं किमाह
कश्चिद्दूषणतारूपत्वात्॥ अन्यथा लौकिकस्यमस्थासर्वसिद्धत्वेऽपि अनुपपन्नं स्यादित्यनुशयेनाह अतिरिक्तैववेति
तथा च विशेषणतात्मि...सनिकर्षमप्यसाधषपन्नो॥ षोडशपदार्थगणनं तु लौकिकाभिप्रायेणेति भावः॥ फलवं

लेनरेंद्रियसंबंधमवसामग्र्येपेक्षासत्तिरितिनिमीलिताक्षस्य तज्जन्यचाक्षुषधीर्नेतिबोध्यं ॥ मीमांसकमुथापयति
तदपाइति ॥ धूमत्वावच्छिन्नभिन्नत्वधूमत्वावच्छिन्नासत्वात्संधूमवृत्तिसेवसन्निकृष्टधूमवृत्तिः प्रत्यक्षेणतायत्तरूप
र्थः ॥ ततइति ॥ यद्वस्तुदर्शनेयधर्मग्रहः स्तत्रधर्मवैशिष्ट्यग्रहस्यैवतद्दर्शनप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ तदनभ्युपगमइति ॥ तत्ती
यलिंगपरामर्शानभ्युपगमइत्यर्थः ॥ नचैवंसन्निकृष्टधूमधूमत्वेनव्याप्तिस्महधूमांतरेव्यभिचारग्रहे अनुमित्य
पत्तिरितिवाच्यं ॥ तन्मतेव्यभिचारज्ञानविरहस्याप्यनुमितौहेतुत्वादितिभावः ॥ व्याप्त्यनुभवेति ॥ व्यापारवतः करण
त्वमितिमतेप्रत्यक्षकरणताभिमानेयथाव्याप्त्यनुभवोपादानमितिध्येयं ॥ व्याप्तिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वात् ॥ स्वरूपयो
ग्याभिप्रायेणतदुक्तमित्यन्येकेति ॥ तस्यावश्यकत्वादितिभावः ॥ गवादिपदस्मृतीति ॥ तथाचतथाप्युपस्थितिस्महः
सकलगोव्यक्त्युपस्थित्यर्थं नतेस्वीकारइतिभावः ॥ एतदपिपरसिद्धांतमभ्युपेत्य स्वमतेज्ञातावेवशक्तिस्महादि
तिध्येयं ॥ लाभइति ॥ अनुभवइत्यर्थः ॥ वह्निमानितिजन्यपदमुत्सेभपत्रदेयं ॥ तेनतन्मभिचाराद्धर्मिकमितिध्ये
यं ॥ धूमस्यापीतितभाव ॥ धूमत्वस्यापिप्रत्यासत्तित्वमावश्यकमितिभावः ॥ दृष्टांतेतिपक्षेपिसत्वादिज्ञानितिसा
धकानुमानेविशेषणज्ञानजन्यत्वमस्ति ॥ तथापितस्यानतत्वेनहेतुत्वं किंतु ॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेनेति

भावः॥ प्रसिद्धधूमवह्निसंबंधावगमादिति॥ न च प्रसिद्धधूमेपि देशांतरे व्यभिचारशंकास्यादिति वाच्यं॥ प्रसिद्ध
धूमे यावत्ससंबंधावगमो तत्र वह्निसंबंधावगमेपि अनुकूलतर्कादिविरहधूमो वह्निव्यभिचारि न वेति संशयस्यानुभव
सिद्धत्वादिभावेः॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारेपि अनुमानप्रामाण्यमंगीकार्यं॥ अन्यथे
त्ति चानुमानादेवकालांतरीयदेशांतरीयधूमोपस्थितिसंभवे किमनया प्रत्यासत्त्या न च तत्र तारस्य व्याप्त्यादिग्रहो ति
विलंबेन विलंबितत्वमिति वाच्यं॥ तर्हि नवनारदृशोयामपि व्यभिचारसंशयेऽस्यत्र मानाभावात्॥ तथा च सर्वत्र
संशयो नास्त्येव क्वचित्कोटिस्मरणादिविरहस्यापि संभवा [illegible] तत्संशयः तत्र प्रसिद्धे विशेषदर्शने स्वपरप्रसिद्धस्तान
ऽनेकं किंचित्कल्पनीयं॥ यस्या कथ्य कल्पनीयत्वेनानुमानमेव कल्प्यते॥ ननु प्रत्यासत्तिः पूर्वा। न च तत्कल्पने
पक्षवृत्तिलिंगव्याप्यग्रहात्। परामर्शाभावेनुमानमपि न स्यादिति वाच्यं॥ व्याप्तत्वविशिष्टस्य प्रकारकत्वेन स्वैव
हेतुत्वमिति सिद्धांतात्। अतएव तत्कल्पने पक्षीयसाध्यस्य भानाभावेन विशेषणज्ञानाभावान्नानुमानं स्यादिति स
पास्तं॥ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति परसिद्धांतात्॥ न
न्वेवमनागतधूमज्ञानार्थं तदनभ्युपगमेपि अनागतधूमप्रत्यासत्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकारमावश्यकः॥

संशयपूर्वानागतविशेष्यकविशेषप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्यास्वीकरणीयत्वादिति चेन्न॥ संशयस्य मानसत्वेनाप्युपपत्तेः
प्रत्यासत्तिसत्त्वे तदर्थं तत्कल्पनात्॥ अतीन्द्रियविशेष्यकसंशयवत्॥ चक्षुरन्वयाद्यनुविधानस्य सहकारादिसाधारण
धर्मदर्शनापेक्षीणत्वात्॥ अन्यथा बाधकाभावेन तस्य चाक्षुषत्वात्॥ अत एव कौञ्चिकोपपादकत्वेनैवानुमानमा वा पूर्व
रणे कुसुमाञ्जलौ शंकाचेदमनुमानमत्वेवसनेन साधितं॥ तस्माद्व्यभिचारसंशयच्छायानुरोधेन तत्सिद्धिरिति॥
अन्यत्तु॥ यदि सामान्यप्रत्यासत्या प्रसिद्धाप्रसिद्धसकलधूमोपस्थितावपि प्रसिद्धधूमविशेषादर्शनसत्त्वे धूमो व
न्हिव्यभिचारी न वेत्याकारः संशयः॥ तथापि धनप्रभवो धूमोऽप्रसिद्धो वस्तुगत्यान्यत्र वा प्रसिद्धश्च येन तत्र भवेद्व
न्हिसंबंधग्रहस्यावगतः तद्धनप्रभवधूमगोचरः एतद्धनप्रभवो धूमो वन्हिव्यभिचारी न वेति संशयो न स्यात्॥ प्रसि
द्धेतरविशेषदर्शनात्॥ अप्रसिद्धस्य च तस्याभावात्॥ तद्धनप्रभवधूमे तत्सामान्यप्रत्यासत्त्यानुपपत्ति तेः॥
न चासावप्रसिद्धप्रकारकत्वविरहदशायां धूमो वन्हिव्यभिचारी न वेति संशयस्य तस्याप्यसंवादानुभवसिद्धत्वात्॥ ३४
अथ कथंचित् तत्र तद्धनप्रभवधूमत्वेन वन्हिव्यभिचारित्वेन वा सादि सहायाहितः तादृशः संशय इति मतं तर्हि
हि धूममपि धूमत्वेन यावत्तादिसंशयानयेवमान्यादृशः सहायास्तु॥ किं तदर्थं सामान्यप्रत्यासत्त्या लक्षणा॥ ननु सामा

व्यलक्षणं विना यथोक्तसंशयस्याप्यनुपपत्तिः ॥ तथा हि वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितासु घटादिव्यक्तिषु धूमस्य व्य
तिरेकनिश्चयेन धूमत्वे तद्वृत्तित्वसंशयाभावाद्वह्निव्यभिचारित्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्यैव विशेषदर्शने व्यक्त्यन्तरव्य
तिरिक्तव्यक्त्युपस्थितिर्वाच्येति चेन्न ॥ वह्निव्यभिचारित्वेनोपस्थितेष्वेव व्यक्त्यंशे धूमत्वे व्यतिरेकनिश्चयः तत्र मा
नाभावात् ॥ सामग्रीभेदात्स्वत एव तदनुमानेनान्यथासिद्धेश्च ॥ यत्तु सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं धूमस्याप्रसिद्धविशेषस्यैव विषम
त्वे बाधाभावात्तत्र संशयानवकाशेन ॥ प्रकृते च प्रसिद्धधूमस्यैव सद्वाल संशयेनाभावमिति ॥ तन्न ॥ उक्तसंशयाहित
स्योचितावच्छिन्नस्य संशयस्याप्रसिद्धविषयस्यापि संभवात् ॥ प्रामाण्यसंशयाहितविषयसंशयवत् तस्मादेतद्विंसमि
त्याह ॥ एवं न धूमः ॥ वह्निमानित्यनुमितेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमानादेव सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः ॥ न च द
ष्टान्ताभावः ॥ तथा सति तत्तत्पर्वतगौरित्यादिविशिष्टज्ञानेऽपि विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमितिविरहे निर्विकल्पकासिद्धिप्र
संगात् ॥ यदि च साध्यप्रसिद्धिदशायां पक्षधर्मतादौ वह्निमित्यादौ विशेषणज्ञानत्वेन न हेतुत्वं किंतु विशेषणत्वं वस्तु
तः प्रकारत्वं तज्ज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव सर्वत्र कल्पनादिति ॥ एवं सति निर्विकल्पकसिद्धिदोष स्तद
वस्थमेव ॥ यदि च सदृशासयोगीत्यादिविशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वबाधकाभावादिति तर्हि

प्रतीतिमन्यत्रेतत्‌दाप्रकृतेपितुल्यं॥ यद्यपिपरस्यनिर्विकल्पकासिद्धिरिष्टैव॥ तथापितत्साधकयुक्तिंपरोप्यंगीकार
०न. यितुमर्हतीत्यनेनाविच्छेनेदमुक्तमितिध्येयं॥ नचानुमानादेवविशेषणज्ञानमस्त्वितिवाच्यं॥ अनवस्थानात्॥
तस्मात्तत्रभूतसामान्यप्रत्यासत्त्यभ्यासादिकंस्यादृप्रतीतितत्त्वं॥ ननुधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिः सकलधूमनिष्ठैव नतु
संन्निकृष्टधूममात्रे॥ तथाचसंबंधिविशेषवत्‌ चापास्तस्यासंबंधिभूतेसकलधूमनिरूप्यत्वात्॥ सकलधूमोप
स्थितिंविनातज्ज्ञानमशक्यमितितदर्थंसामान्यप्रत्यासत्तिस्वीकारइति॥ तन्न॥ सकलसंबंध्युपस्थितिंविनापियत्कसं
बंधिन्यनेकनिष्ठसंबंधस्यज्ञानसंभवात्॥ एकस्मिन्नपिकपालेगृह्यमाणेघटसमवायग्रहात्॥ सकलधूमनिष्ठ
सामान्यव्याप्तेरपिस्मृत्यात्मकस्मिन्नैवपक्षधर्मेधूमतृतीयलिंगपरामर्शादिनाग्रहस्वीकारात्॥ ननुवास्य
धूमभ्रमानंतरंधूमत्वेनव्याप्तिग्रहेकथंधूमत्वस्यप्रत्यासत्तित्वेहेतुरोवृत्तित्वेनतद्वतस्तत्त्वस्यात्॥ नचतत्त्वनतस्य ३५
प्रत्यासत्तित्वेतथात्वेसत्यत्राग्रहीतमात्रस्यैवग्रहीतव्यान्तेः॥ पर्वतेधूमदर्शनादनुमितिर्नस्यादितिवेन्न॥ वै
ज्ञानिकसंबंधेनपुरोवर्तिनितस्यसत्वादितिवेचित्॥ नतुसमानविषयत्वेमाप्यंति॥ अत्रेवंति॥ इदंरजतमिति
ज्ञानस्यरजतासमानविषयत्वेनापिरजतेरजतत्वप्रकारकैकज्ञानंनवत्वंनतुसमानप्रकारकत्वमात्रेणतथासति

रजतायैवसाजननीयेत्यत्र नियामकाभावादरजतेपि तत्स्यात् ।। सा स्यात् । ननु ज्ञानस्य स्वप्रकाराधिकरणायैवेच्छाजनकत्वं ।।
अतो नियम इति चेत् ।। तथा सति रजतत्वमस्थले रजतत्वप्रकारकज्ञानादिच्छोत्पत्तौ रजतत्वप्रकारकेच्छा न स्यात् ।। किंतु रजतायैव स्यात्
न च परस्य तदिच्छापत्तिः ।। इच्छोत्पत्तौ रजतादिप्रकारस्यानुरोधेन तेनापि तदंगीकारात् ।। न तु समानविषयत्वेनापि तस्य तत्कारण
त्वे परस्य मते तदिच्छोत्पत्तौ ज्ञानस्यात् ।। तन्मते रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य इच्छोत्पत्तिविषयत्वादिति चेत् ।। तर्हि क्रमप्यन्यथाख्याति
रन्यगतिकतया तन्न स्वीकरणीयमिति स्थूलमस्माकं यदि दत्वेन ज्ञाता यामेवेच्छोत्पत्तौ उपस्थितारजतभेदाग्रहादेव सा तत्र भवती
ति न परस्यान्यथाख्यातिः स्वीकरणीयेति तदा ज्ञानमपि च विषमेष्वभेदाग्रहादपीच्छेति तेनाभ्युपेयमन्यथाख्यातिप्रसंगात्
तथा च भाविसुखादौ ज्ञानमेवेच्छा स्यादिति तेन ज्ञानार्थे सामान्यप्रत्यासत्तिस्तेनाकामेनापि स्वीकरणीया ।। वस्तुतस्त्वि
च्छाभेदग्रहस्यैव रजतेच्छाजनकत्वमिति अन्यथाख्यातिसाधनावसरयैवोक्तप्रायं ।। तस्मादन्यत्रापि ज्ञानस्य समान
विषयत्वेनैवेच्छाजनकत्वात् ।। अनागतसुखादिज्ञानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिः कल्पनीयेति ।। तन्न ।। उक्तनावस्समानविषय
त्वेन ज्ञानस्येच्छाजनकत्वे तथाप्यनागतज्ञानस्यानुमानेनाप्युपपत्तेस्तदर्थं सामान्यप्रत्यासत्तिः कल्पयितुमुचिता ।। किं
स्तेनैवापपत्ता धूमत्वेन धूमानामनुमानाभावात् ।। न च लिंगादिप्रतिसंधानं विनापि तद्रूपेणैवादिदमयुक्तमिति वाच्यं ।। अ

सिद्धः॥ इत्यादौ च कालो महानसादौ ...द्वादिगोचरानुमितिजनितसंस्कारस्यैवोपपत्तेरिति दिक्॥ श्री ४७
॥ इति पूर्वपक्षनिरासः समाप्तः॥ ॥ साध्यत्वाभिमतेति॥ साध्यत्वे साधनस्य व्याप्यत्वं व्यापकत्वेन च सोपाधौ वक्तुं तस्य
भावमिष्ट अभिमतपदं॥ ननु व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं॥ तथा च व्याप्तौ गृहीतायामुपाधिप्रसमः तत्त्वे च तत्र दृश्यभावरूप
नोपाधिज्ञानप्रसरपाधीनव्याप्यत्वग्रहस्य परस्पराश्रयस्सत आह॥ अनौपाधिकत्वमिति॥ यद्यपि भिन्नभिन्नव्याप्तिस
शान्तान्यान्याश्रयस्तथाप्यनवस्थायां तात्पर्यमित्याहुः॥ अभ्युपगमवादेन पृथगिति॥ न च साधनस्य व्याप्तिघटितत्वेन
न तस्य पदहेतुत्वात्॥ विशिष्यतत्तद्रूपेणैव साधनत्वादिनिर्वचनात्॥ लक्ष्यस्यान्यूनानतिरिक्तत्वेनानुगमस्य दोषत्वादे
व वाभिमतपदेन दर्शितमिति ध्येयं॥ तद्वदिति॥ प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावविशेषणे॥ तेन संयोगस्य वृक्षस्य
व्यापकत्वं स्यादिति ध्येयं॥ ननु प्रतियोगित्वं विरोधित्वं॥ न च सहानवस्थानं नियमः इति पुनरन्योन्याश्रय इत्यत आह॥ प्र
तियोगित्वं चेति॥ प्रकृतव्यापकत्वनिरूपको विरोधः प्रतियोगित्वमिति मतं॥ न तु तल्लक्षणमिदं गोत्वाश्वत्वयोर्घटत्वाकाशा ३६
दिघटत्वसंसर्गाभावयोश्चातिप्रसंगात्॥ अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च॥ एवं च धूमादिसाधनसमानाधिकरणाका
शात्यन्ताभावादधिकरणमहानसाद्यधिकरणावृत्तित्वस्य साधनाव्यापकत्वाभावादार्द्रेन्धनवह्न्यादिकमप्युपाधिः स्यादिति

द्रव्यत्वासमवायिकारणांतरमाहुः साधनेति ॥ साधनपक्षधर्मेति क्रमेण दर्शयति मित्रेति ॥ उद्भूतरूपवत्त्वस्येति ॥ उद्भूतपदं प्रत्यक्ष
परं ॥ समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण यद्वा साधनव्यापकत्वत्रुटिकं निरासार्थं तदिति ध्येयं ॥ पक्षेतरस्योपाधित्वे मन्वानान् न्या
यिकसिद्धांतानुसारेण तल्लक्षणोक्तिव्याप्तिं दर्शयति पक्षेतर इति ॥ बाधानुन्नीतपक्षेतरस्येत्यर्थः ॥ पक्षमितरस्येतीति
मुख्यसाध्यपूर्वेतरत्वादिपरं पक्षेतरपदं ॥ पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणेदं बोध्यं ॥ अतिव्याप्तेश्चैवेति ॥
तन्मते इति शेषः ॥ ननु व्यर्थविशेषणघटितस्य सलीयकलक्षणं विशेषणीयं ॥ अतो नातिप्रसंग इत्यत आह न
चेति ॥ न सदुपाधिरिति ॥ न सदुक्तोपाधिलक्षणाक्रांत इत्यर्थः ॥ तत्साध्यव्यापकत्वादिति ॥ तथा चोक्तलक्षणस्य
बाधानुन्नीतपक्षेतरतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः ॥ वस्तुगत्येति बाधानुन्नीतस्तेन साध्यव्यापक इति न तत्राति
व्याप्तिरिति भावः ॥ पक्षातिरिक्त इति ॥ तथा चोक्तलक्षणे साध्यव्यापकपदं पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरमेव
वाच्यं ॥ तथा चातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः ॥ विपक्षेति निर्विशेषणगोचरधूमाभावव्याप्तिवारणाय प्रमितेत्यधि
माधरः ॥ प्रमेयत्वादेरिति ॥ तस्य केवलान्वयित्वेनाव्यावर्तकत्वादिति भावः ॥ परसिद्धांतानुसारेण परोक्तस्योपाधिल
क्षणस्य पक्षेतरातिव्याप्तिमुक्त्वा स्वपक्षेऽनुमानदूषकं चार्वाकस्तस्योपाधेरनुमुपपादयति तथापीति ॥ विप

।क्षाभाववत्कविशेषणभेदस्य संभवेपि चेत्यर्थः ॥ तत्रेति । पर्वतेतरत्वादावित्यर्थः । तद्व्यावृत्तेति ॥ अत्रेदं विंत्यं ॥ पक्षेत
रत्वादेः पक्षनिष्ठसाध्याव्यापकत्वाभावात् ॥ पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमेवाभिमतं एवं च तद्व्यावृत्तसापक्षेपक्षाति
रिक्तसाध्यव्यापकत्वापि पक्षनिष्ठसाध्याव्यापकत्वात् ॥ कथं व्यभिचारः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकासत्त
भावसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारत्वादिति । विशेषणमिति ॥ विपक्षाभाववत्कविशेषणभेदस्य स्वरूपमित्यर्थः
दूषणेति ॥ यद्यपि उपाधिना व्यभिचारोन्नयने विपक्षेतरत्वस्योपाधित्वसंभवेन नास्य दूषणासमर्थत्वं । तथाप्यान्
ततयैवतदुक्तं ॥ प्रकारांतरमिति । तदन्यत्वे सतीत्यादिविशेषणमित्यर्थः ॥ उपाधित्वाभावेपीति । उपाधित्वाभावा
भ्युपगमेत्यर्थः ॥ एवं च दूषणसमर्थत्वेनोपाधित्वमेवास्तां किं विपक्षेतरत्वं किं तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकारांतरानुसरणेनेत्यर्थः ॥ पक्षे
तरत्वकृताबीजमेव नास्ति ॥ तथा च तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रकारांतरानुसरणमुचितमेवेत्याशयेन शंकते अथेति ॥ न विप
क्षाप्तिविरहान्नाव्यवृत्तेतयावेसपिरुद्धत्वं ॥ साध्याव्याप्यत्वमिति ॥ साध्यव्यभिचारित्वे चेसपिरुद्धत्वं एवं हीति पक्षे
तरवृत्तिश्चोपाधिनस्याद्विरुद्धत्वं ॥ दूषणापत्तिमाशंक्य दूषणांतरमाह किंचैवमिति ॥ यद्यपि बाधोन्नीतपक्षेत
रेणासाधारण्यं बाधेन व्यतिरेकपक्षस्यैव सपक्षत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात्ते भावेपि पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इति ।

मताभिप्रायेणेदं बोध्यं ॥ अत्रैकात्रैकोपपत्तिं नटस्थः शंकते नन्विति ॥ नोपाधिनियमः न पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियो
ग्युपाधिनियमः ॥ अतेजस्त्वादेरिति ॥ तद्व्यतिरेकस्य न पक्षमात्रवृत्तिः प्रदीपादावपि तद्व्यतिरेकस्येति भावः ॥ अतेजस्त्वे
किमिति ॥ यद्यप्यत्राप्युक्तरीत्या स्वादिकमुपाधिः किंवत्सेव्युपाधेर्निरसदोषः स्यात् ॥ न च व्यवहारेऽतिरिक्तव्यतिरेकस्य पक्षभागा
सिद्धतया सम्मतिपक्षेऽप्रयोजकत्वमनौपाधिकत्वं तस्येति वाच्यं ॥ अतेजस्त्वस्य मनीतस्य पक्षे सोपाधित्वसंभवा
त् ॥ तथापि पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोग्युपाधिं विनाप्यसोपाधेरसंभवादित्यर्थः ॥ तदपि साध्यव्याप
कोपाधिमभिप्रेत्य अन्यथा तेजोघटान्यतरत्वादिकं न साध्यव्यापकं घटत्वमुपाधिसाध्यव्यापकं समगतमेव स्यादिति ध्ये
यं ॥ ननु पक्षमात्रवृत्तित्वं नासाधारण्यं व्यतिरेकिविलयापत्तेः ॥ तथा च बाधोन्नीतस्थलेऽपि नासाधारण्यमित्य
पि तोषयन्नाह ॥ अपि चेति ॥ उद्देति ॥ पर्वतोयमग्निमानिदं समोगीतत्वेदं बोध्यं ॥ असाधारण्याभावादिति ॥ पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकु
कादौ सपक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः ॥ व्यतिरेकिन्यतिति ॥ पक्षे तत्र स्वादिव्यतिरेकेणापि व्यतिरेकव्याप्तिपुरस्कारेण सत्त्वेति
पक्षासंभवादित्यर्थः ॥ तस्यापीति ॥ असाधारण्यस्यापीत्यर्थः ॥ तथा च सत्प्रतिपक्षोत्तरवत् ॥ तत्रासाधारण्ये न दो
षः ॥ व्याप्तमप्रयोजकत्वं ... ॥ एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धसंभवाच्चेति भावः ॥ नन्वेवमुपाधेर्दूषकते

वनस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकतायां प्रागेव निरस्तत्वात् ।। तत्सहचरितपक्षेतरभागेन पक्षस्य पक्षस्यैव दूषितत्वादित्याशं
क्योपसंहरति तस्मादिति ।। उभयोः साध्यबाधयोः साध्यसाधनयोरित्यर्थः तच्चेति तत्प्रत्यवतरणार्थं विशेषणदाने
अर्थमित्यर्थः ।। पक्षेतरमात्रस्योपाधित्वेनासाधकत्वात्साध्यानुमानेपि समत्वं बाधकादिसमभिव्याहारेण परं तत्स्योपाधि
त्वं परिहृत्य तु नातिव्याप्तिदोष माशंक्यते ।। भवतु वेति ।। आचार्यलक्षणं दूषयितुमाह ।। नापीति ।। पर्वतेतरत्वादिके
वनसमव्याप्तिमितिनातिव्याप्तिरिति भावः ।। विषमेति ।। तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः ।। अत्र साधनाव्यापकत्वेन सा
ध्याव्यापकोपाध्यव्याप्तिरपीति बोध्यं ।। समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्रोपपादकमाशंकते ।। अथेति ।। आत्मत्वतः अवि
द्यमानस्य भवतः विद्यमानस्य ।। अन्यथा विषमव्याप्तस्योपाधित्वे ।। पक्षेतरस्यापीति ।। बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यापी
त्यर्थः ।। पर्यवसितत्र साध्यव्यापकतापि नास्ति पक्षस्यैव व्यभिचारात् ।। तथापि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकताभिप्राये ।। ३८
णेदं बोध्यं ।। एवं सति पर्वतेतरवृत्तिवह्निसामग्र्यादेरुपाधित्वं स्यादेव ।। पक्षातिरिक्तसाध्यसमव्याप्तत्वादिति दूषणा
त्स्येव ।। दूषणोत्तरमाह दूषणेति ।। पुनस्तदेवशंकते ।। नन्विति ।। स्ववृत्तिधर्मेपि संक्रामकत्वरूपोपाधिपदप्रवृत्तिनि
मित्तानुरोधात् ।। साध्यव्याप्यत्वं व्यभिचारोन्नयनार्थं च साध्यव्यापकत्वमित्यर्थात् समव्याप्तस्यैवोपाधिरित्यर्थः ।।

ननु विषमव्याप्तिस्यापि धर्मान्तरवन्न्यादौ दोषवत्त्वाद्दोषापत्तये वैतिकभेतस्यानलस्यता॥ न व्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वेन
स्यैति वृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं । दृष्टान्ते उपकुसुमादावभावात् । इतिरूपोऽसस्यैव रूपान्तरमाह तत्किमिति लभ्य
दावर्णीति॥ ननु दवविषमव्याप्यस्याप्युपाधिपदप्रयोगविरोधाभावइतिभावः॥ ननु लौकिकव्यवहारानुमेयः संकेतः । न्त्वच
लाक्षणिकवदविवाचापि लौकिकव्यवहारादसतआह॥ किंचेति॥ लौकिकव्यवहाराभावेऽपि परीक्षकव्यवहारादचोपाधि
पदवाच्यत्वमिति भावः॥ समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमुपपादयितुं कस्यचिन्मतमाह अन्यत्विति॥ पक्षसाध्यव्यापकस्य साधनाव्या
पकतायाः अभावः साधनव्यापकत्वमिति यावत्॥ तदपि प्रसंजितं बोध्यं॥ अन्यथासंभवादुपाधेः साधनाव्यापक
त्वे च सति यदि येन संसर्जितेन साधनव्यापकत्वेन हेतुसाध्ययोर्व्यभिचाराभाव आपादयितुं शक्यते स साधनाव्याप
कस्तत्रोपाधिरिति भावः॥ तादृशश्च समव्याप्त एव॥ न तु साध्यव्याप्यत्वे न तद्व्याप्यहेतोः साध्यव्यभिचाराभावनिश्चयसम्भ
वात्॥ साध्यव्याप्यस्य तु तथात्वं सम्भवात्॥ ननु ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र विषमव्याप्तेर्भावस्योपाधित्वापत्तिः॥ जन्यत्वसम
ष्टिभावत्वव्यापकत्वेऽसत्त्वात्॥ विनाशित्वव्यभिचारिणः साध्यस्यापादनसंभवात्॥ जन्यभावत्वस्यैव नाश्यतावच्छेदकत्वा
दिति चेन्न॥ व्याप्यत्वे सर्वत्र साधनस्य साध्यव्यभिचाराभावमापादयतीति॥ तत्र स्वविवक्षितत्वादित्याह॥ भावत्वं व्याप्य

म०व्या

पर्यंतं च प्रमेयत्वादौ प्रमेयत्वाक्लितन्न तन्मात्रादपि प्रमेयत्वस्य भावत्वव्याप्यत्वेपि विनाशित्वव्यभिचारे विरोधाभावादिति

तस्याभावेपीति विषमव्याप्तस्य साधनव्यापकत्वेपीत्यर्थः॥ व्यतिरेक इति। साधनव्यापकत्वमित्यर्थः॥ ननु सर्वत्र सम

व्याप्तस्यैवाभावो व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पि भेदमत आह व्यभिचार इति॥ वस्तुतः समनियतमन्ते कुतः भू

भवतीति ध्येयं। एवमपि साध्यव्यापकत्वस्योपाधौ व्यर्थत्वात्। समव्याप्तस्योपाधित्वं भग्नमेवेत्याह। तदा पि इति

न चेष्टापत्तिरित्याह न चेति॥ तथा चेति। साध्यव्यापकत्वे व्याप्तिलक्षणीभूतानौपाधिकत्वज्ञानाधीनत्वादिति

भावः॥ येन ज्ञानेनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणमिति मतमवलंब्योक्तमिति ध्येयं॥ तत्किं साध्यव्यापकत्वे व्याप्य

त्वमेवानौपाधिकत्वेन भाव्यं न तद्व्याप्तिलक्षणं स्यादुक्तरूपासाधुतिव्याप्तेरित्यत आह। अनौपाधिकत्वेवेति। तथा च

पाधिकत्वस्य व्यापकव्याप्यत्वेन तेन तद्व्याप्तिव्याप्तमिति भावः॥ तदेवेति। तथा च विषमव्याप्तस्यापि तन्न्यायेन दूषणाव

मिति भावः॥ ननु व्यतिरेक इति। ननु समव्याप्तिव्यतिरेके व्यभिचाराभावनियमेऽपि अनुमितिनियमो नास्ति। जलह्र

दे वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशोपाधेरभावेपि स्वरूपासिद्ध्या अनुमित्यभावादिति चेन्न। पक्षवृत्तित्वे बाधप्रतिरो

धाभावेपि व्यतिरेके लिंगसमीचीनत्वनियमः॥ तदेव दूषणमित्यर्थी इत्यादिप्रसादादेरिति॥ आदिपदग्राह्यव्यभिचारादिपा

रुद्र

३९

ग्रहः॥ अन्यतरस्य व्यतिरेके व्यन्यतरस्य सहेतुलिङ्गस्य समीचीनत्वादित्यर्थः॥ यद्यपि न तु पक्षव्यतिरेके भवत्येव व्यभिचाराभा
वस्तथैव यथाश्रुतेनैवोपपत्तेः॥ पुत्रत्वे तथा व्यभिचारविरोधीत्यनेन सर्वपक्षतथैव स्वत्वेन तस्यैव निराकृतत्वात् हुत्वित्वं
तथापि कुसुमाञ्जलिप्रकाशानुरोधादेवं व्याख्यातं॥ तत्रानुमितिपदस्य कण्ठरवेणाभिधानात्॥ साधनावच्छिन्नेति सा
गभावविनाशिजन्यत्वादिसाधनाभावव्याप्यपक्षाव्यापनादित्यर्थः॥ अन्यत्तु॥ न लक्षणमात्रं निर्वचनं प्रकृते किं तूप
लक्षणोपाधिस्तोत्तस्य हेतुः॥ तेन रूपेण लक्षणस्य निर्वचनं॥ न चोक्तेनैव रूपेणाज्ञातः सतथा तर्हि कथा तेन ज्ञातस
स्यापि साधनावच्छिन्नसाध्यस्यैव व्यापकत्वेन ज्ञायमानस्याभावत्वादन्यत्र उपाधित्वेन दोषत्वादिति भावः स्यात्॥ व्याप्ति
घयन्ति॥ येन च पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमादाय दुष्टत्वं॥ आर्द्रेन्धनवत्त्वादाविति॥ यद्यपि तत्सत्त्वादेव न तत्रावच्छ
देकं संभवति॥ अन्यथा प्रसिद्धान्तोपगतेः॥ तथापि तेन रूपेण ज्ञातस्यापि तत्साध्यव्यापकत्वेन ज्ञातस्य तस्य
दूषकत्वमिति भावः॥ तथा च येन रूपेण ज्ञातस्य दोषत्वं तन्निर्वचनं यदि तदेव तदूषकं॥ दूषकत्वं॥ यद्वा अवच्छेदकस्य सा
ध्योपाधिरुपाधित्वेनावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य तदुक्तं॥ तथा च धूमव्याप्यतावच्छेदकं धूमत्वमेव न तु नीरत्वादिति भा
वः॥ पक्षधर्मेति॥ वायुः प्रत्यक्षः यथाद्युपाद्रव्यादावुद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधेरव्यापनादित्यर्थः॥ जन्यमिति

इदमपिपक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वमात्रमेवपरमार्थतिरव्याप्तिरेवदूषणोऽस्य॥ ननुव्यभिचरितत्वस्याभावं
गर्भितयाऽसत्वंदुष्टत्वेनवैयर्थ्यं॥ अन्यथासाध्यव्यापकव्यभिचारित्वादिसत्त्वेपिसाध्याव्यभिचारित्वेमात्रस्य
व्याप्यत्वघातोपाधिनाऽसाधकतासाधनंनस्यादेवसतत्वात्॥ किंचेति॥ प्रांपरमतस्योपयोगानाभ्युपेतरमिति तं
तत्वेनअर्थति॥ अप्रामकालत्वादिति॥ तदानींविशिष्टव्यभिचारस्याकाले तत्स्याभिधानादितिभावः॥ नन्वसि
द्धावित्ति॥ दुष्टसाध्याव्यभिचारलिंगीकृतविशिष्टसाध्याव्यभिचारसिध्यर्थमुपाधिकल्प्यतइत्यर्थः॥ तद्वीति
साध्यापेक्षादेवदुष्टसाध्याव्यभिचारान्नामकस्मादुपाधित्वेनदोषसागमुपगमादितिभावः॥ ननुसाध्याव्येगतदिरनुप
येनाहकिंचेति॥ नोपाधिरिति॥ तस्यसाध्याव्यभिचारव्यधिकरणोलंपातदृष्टव्याप्यत्वेननतत्साधनोपपाद्यस्यासत्त्वा
न्नेहत्वादितिभावः॥ रत्नकोशकारमतमात्रंकलप्यादतदिति॥ पक्षधर्मताबललभ्यमिति॥ तथाचबाधानुन्नीतप
क्षेतरपिनात्तिआप्तिरितिभावः॥ कृतकत्वमिति॥ यद्यपिजन्यत्वेऽपिसत्यव्यभिचारत्वादिसापाधेरनुपपत्तिः॥ नचप ४
क्षधर्मताबललभ्यमितिसत्वसाध्याभिचारस्येमपवेसत्वान्नोक्तदोषमितिवाच्यं॥ एवंहिलाघवाद्वन्हिव्यभिचारि
तयाधूमस्यापिसोपाधितापत्तेः॥ तथापिनायमनिरसः॥ अकृतकत्वादितिशक्तितिपक्षाव्यापकत्वमात्रत्वकृत्वसंभवात्

त॥ न च त्रिप्रकारतया सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमपि कथमिति वाच्यं॥ विरोधप्रसञ्जकत्वेनैव पर्यवसितानिस
त्वरूपसाध्याभावसाधनद्वारा तदुत्थापकत्वं मयैवोपाधित्वमिति सत्तन्मते तात्पर्यं॥ न च कृतकत्वस्य पक्षवृत्तितया
तद्व्यतिरेकस्य स्वरूपासिद्धत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं कथमिति वाच्यं॥ शब्दनित्यत्ववादिनः उपाधिदातुर्मते शब्द
स्याकृतकत्वादिति भावः॥ अत एव कृतकत्वसाधनमाशंक्य निषेधति। यद्वेति॥ एवकृतेति॥ सत्प्रतिपक्षोत्थापना
दिसंभवः॥ तथा च व्यभिचारोन्नायकतापक्षमेवोपाधेर्व्यभिचारव्यापकत्वं। न त्वन्यथापीति भावः॥ ननु पर्वतो वह्नि
मानित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धिकमुपाधिरेव स्यात्॥ तस्यापि पक्षधर्मताबलेन लभ्य पर्वतीयवह्निव्यापकत्वात्
साधनाव्यापकत्वाच्च॥ न चेष्टापत्तिः॥ मेयत्ववद्व्यभिचरितस्यापि धूमस्य साध्याविरोधादिति वाच्यं॥ पक्षधर्मवृत्ति
त्वेनास्य सत्प्रतिपक्षोत्थापनासमर्थत्वात्॥ धूमे वह्निव्यभिचाराभावेन तदुन्नयनस्यासंभावितत्वात्॥ न चात्र
त्रातिव्याप्तिर्वृजलेपात्मितेवत्ति दृष्टान्तस्य सत्त्वे दृष्टान्तांतरमाह। एवं हीति॥ असम्भवेत्तत्वपर्यवसानवारणाय हि साध
यव्यभिचरति॥ अन्येति॥ परमात्मसिद्धिदशायां मनसोणुत्वासिद्धिदशायां च गगनादावात्मत्वग्रहार्थं अन्यपदं॥ अ
स्वेदाश्रयत्वेनैवात्मत्वमिति भावः॥ व्यभिचारावारकस्यापि व्याप्तिग्राहकोपाधिकत्वादेव न वैयर्थ्यमिति सत्वा॥ अन्यमह

मु०टि०

त्वे मरुत्वाद्यौत्तरत्वे विशेषणमेवेति न वैयर्थ्यं अमिसपरे। निरस्तमिति॥ अत्र दृष्टापदं समव्याप्त्यव्यभिचारे तोति
ध्येयं॥ नन्वत्र पक्षस्य च साध्याव्यापकत्वात् मर्यवस्तिल साध्याव्यापकत्वेनास्त्येवेति नास्ति व्याप्तिरिति परितोषाद्ह॥
किंचेति॥ प्रकृतोपाधिलक्षणस्य प्रथमं संगृह्य माह। यद्व्यभिचारित्वेनेति॥ यद्व्यभिचारित्वेन लिंगे न साधन
स्य साध्यव्यभिचारित्वं प्रमीयते॥ तदुपाधिरित्यर्थः॥ नचाकाशादिसाध्यके तौ घटादेरुपाधितापत्तिः॥ घटव्यभिचा
रित्वेनाकाशादिव्यभिचारित्वप्रमा तेभवादिति वाच्यं॥ घटव्यभिचारित्वं हि घटासंसर्गाभावसमानाधिकरणत्वमेवं
च साधिकरणत्वमात्रं नस्तेव गमकत्वेवोपवैयर्थ्यात्॥ यत्साध्यसमानाधिकरणस्य व्यभिचारित्वेनेति विवक्षितत्वा
त् साधनपक्षधर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन यथा साध्यव्यभिचारानुमितिः तथाग्रे स्फुटं॥ य
धर्मेति॥ नतु पक्षधर्मतावलंलभ्यं॥ ननु तथा च न पूर्वोक्तदोष इति भावः॥ ननु साध्यप्रसिद्ध्यवच्छेदकधर्मस्य पा
क्षत्वं विवक्षितं॥ पक्षं किं विवक्षितानाद्यः॥ वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षधर्माश्रयत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधितापत्तेः॥ ४१
तस्य साध्यप्रसिध्यवच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाव्यापकत्वात्॥ नांत्यः॥ धूमवान् महानसत्वादित्यत्र वह्नेर
न प्रसिद्धवह्न्यव्यापकत्वेनव्याप्यत्वादिरस्याधितापत्तेरिति चेन्न॥ अत्र केचित्॥ पक्षं किं त्वि धर्मिमेव विवक्षितः॥ किंतु

धनव्यापकीभूतः॥ त्रिविधोपाध्यभिचारित्वोसत्त्विमयं यत्पर्यालोचनया तथैवलाभात्॥ अञ्जनवत्त्वेन धूमव्यापकी
भूत धर्मावच्छिन्नवन्हिव्यापकमिति नोक्तदोषः॥ नन्वेवं प्रमेयत्वेन वायोर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वसाधनेऽप्रमेयत्वावच्छि
न्नबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकमनुद्भूतरूपवत्त्वे कोकिलादिसाधारणेन मित्रापुत्रत्वेन मित्रातनयश्यामत्वसाधने मि
त्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं शाकपाकजत्वे च नोपाधिः स्यात्॥ न च तयोः प्रमेयत्वधूमसाध्यव्यभिचारानुन्नायकत्वेना
नुपाधित्वमिष्टमेवेति वाच्यं। प्रमेयत्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि अनुद्भूतरूपव्यभिचारित्वात्। इत्यत्र कु
मित्रापुत्रत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वेनरवणुकपाकजत्वव्यभिचारित्वात्॥ अघटवत्॥ इत्येवं तयोरपि
प्रमेयत्वधूमसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वादिति चेन्न॥ उक्तरीत्या तयोस्तद्व्यभिचारोन्नायकत्वेप्यनुपाधित्वस्योक्त
त्वात्॥ अविशेषितनैव पक्षधर्मिकव्यभिचारित्वेन लिङ्गेन हेतौ विशिष्टसाध्यव्यभिचारविशेषानुमानेन पक्षधर्मिता
बलात् केवलसाध्यव्यभिचारं विधाति॥ तस्यैव प्रमेयत्वधूमसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वव्यवहारात्॥ सर्व
साध्यव्यापकधूमविच्छिन्नसाध्यव्यापक एव भवति॥ न चैवं तत्र व्यभिचारोपि न स्यात्॥ तस्योपाधिव्याप्यत्वा
दिति वाच्यं॥ नहि तत्रोपाधिरत्र नालीलिखाम॥ किं तु तयोरनुपाधित्वे प्रत्यक्षसामग्र्याः साधनव्यापकधर्माव

द्वि०

च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तत्त्वाद्युपाधित्वसंभवादित्याहुः ॥ तन्न । दृष्टसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्य दूषकतावीजस्य
सत्त्वे तयोरनुपाधित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । निरुक्तलक्षणतावच्छेदकेन च तयोः संग्रहः ॥ स्वपलक्षणकरणसाम
न्यैनैतद्यावर्तनाय तत्र विशेषणान्तरप्रक्षेपस्य अनुचितत्वात् ॥ अन्यथा दृष्टसाध्यव्यापकत्वेन ग्राहकं लक्षणतावच्छे
दकमभिधाय साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवोपाधिलक्षणमिति सुकरमेव स्यात् ॥ यदि च तत्स्फुरणो
पि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्फुरणे व्यभिचारोन्नयनेनानुमितिप्रतिबंधात्तस्योपाधित्वेन व्यव
हारमाप्तिरिति मन्यसे । तदा साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकप्रसक्तसामग्र्या उपाध्यस्फुरणेऽनुक्तरी
त्यापि व्यभिचारोन्नायकस्य तस्य स्फुरणे अनुमितिप्रतिबंधात् ॥ तयोरप्युपाधित्वे यत्नलक्षणाव्याप्तेरपि वज्रले
पत्वात् । विशेषणाव्यभिचारित्वादिकं च प्रकृताभिप्रायं ॥ अन्यत्र तु प्रकारान्तरेणापि दृष्टसाध्यव्यभिचा
रोन्नयनमिति ध्येयं । पक्षधर्मावच्छेदेन साधनवतीति शेषः ॥ तेन पक्षधर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यप्र
सिद्धेः तद्धर्मावच्छिन्नेऽपक्षे वसिलत्वेनाभिमत इति ॥ न तु हेतुव्यापकः प्रसक्तः वायुत्वादिसाध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादौ व ४२
व्याप्तेः ॥ उक्तलक्षणतावच्छेदकसंगृहीतत्वेन व्यभिचारोन्नयनसामर्थ्ये न च तदनुपाधित्वं वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न

न्यत्तदुक्तरीत्याऽव्यभिचारोन्नायकस्योपाधित्वेनसंग्राह्यत्वे संग्राहकं च तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तद्ध
र्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं यत्र साधनाव्यापकत्वं नद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वं वा स्वानधिकरणीभूतसा
धनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वोपलक्षणमस्तु।।अथैवं गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवान्
पृथिवीत्वादित्यादौ तद्गंधप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके तद्गंधप्रागभावकालीनत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव
ति पक्षे साधनाव्यापकमेतत्कालीनरूपवत्त्वमुपाधिः स्यात्।।न चेष्टापत्तिः।।अपसिद्धांतादिति चेन्न।।यद्धर्मवति सा
ध्यव्यापकत्वे तद्धर्मवति साधनाव्यापकत्वमिति सत्यादिलक्षणोपाधिस्तु न तथा।।तद्धर्मवति पक्षे साध्याव्यापकत्वात्।।न
चैवं स श्यामो मित्रापुत्रत्वादित्यत्र नरत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं मित्रापुत्रत्वं हंसादौ साधनाव्यापकं शाकपाकजत्वमु
पाधिर्न स्यात्।।नरत्ववति साध्यव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिसाधनाव्यापकत्वाभावात्।।मित्रापुत्रस्य नरान्यसर्वस्येव शा
कपाकजत्वादित्यवाच्यं।।नरहंसान्यतरत्वमादाय तेनाप्युक्तलक्षणसत्वात्।।अत्र च वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादि
त्यादौ रूपत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतत्वादिकमुपाधिः संग्राह्यं भवति न तत्रातिव्याप्तिः प्रमेयत्वं प्रत्यक्षत्वव्य
भिचारो[illegible]तत्र व्यभिचारित्वात्।।उपाधेर्व्वादित्यादिकमपात्तस्यापि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनसंभवात्।।न

चेन साध्यव्यापकत्वं तृतीयोपाधिविधिर्भिन्नो वा हृपाधित्वस्वीकारेण सिद्धांतः॥ तस्योपलक्षणत्वात्॥ पक्षधर्मावच्छिं
न्न साध्यव्यापकमथयेवप्रवेशाद्वा पक्षधर्मपदेन साधनसामानाधिकरण्यस्यैव धर्मस्य विवक्षितत्वादिति वा
त्॥ अत्र वदंति॥ घटः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र घटान्यत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकं पक्षयेव साधनाव्यापकं घटा
वृत्ति गुणवत्त्वमुपाधिः। तत्रोक्तानि तानि लक्षणानि अव्याप्तानि॥ घटान्यत्वेति साध्यव्यापकस्य तस्य तद्वृत्ति
साधनाव्यापकत्वाभावात्॥ पक्षसाधनाव्यापकस्य तस्य तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्॥ स्वानधि
करणीभूतसाधनाधिकरणीभूतपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावात्॥ न च द्रव्यत्वसाध्यव्यभिचारानु
न्नायकत्वेनायमुपाधिरेव न भवतीति वाच्यं॥ द्रव्यत्वं पृथिवीत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वपटत्वप्रमेयत्वानीति प्रतीति
विरोधत्वे सति घटावृत्तिगुणवत्त्वव्यभिचारित्वात्व मेयत्ववदित्यादिक्रमेण तत्संभवात्॥ अत्र वस्तुरूपासि ॥४३॥
द्धिवारणाय कृत्यत्वेति॥ न च व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्यमिति वाच्यं॥ वितथगौरवप्रतीति विशेषविशेष्यत्वे
व्यर्थत्वशंकानवकाशात्॥ अर्थविशेष्यत्वनिवारणामपटत्वेति। एवं च पटत्व एव व्यभिचारवारणाय विशेष्यमि
ति मंतव्यं॥ व्याप्तिग्रहस्थानार्थमाह प्रमेयत्वेति॥ घटत्वव्यभिचारवारणाय सत्तेति॥ यद्वा॥ द्रव्यत्वप्रमेयत्वभिन्न

पक्षधर्मान्यत्वे सति घटावृत्तिगुणत्वस्य अभिचारित्वादिति अस्य हेत्वभावेन वैयर्थ्यमिति ध्येयं ॥ न च यद्व्यभिचारित्व
मात्रेण साधनस्य साध्याभिचारित्वसिद्धिः ॥ स्वव्याघातकत्वेन संग्राह्यः ॥ अत्र च विशेषणान्तरप्रक्षेपेण तथा च मि
तिवाच्यं ॥ एवं हि पक्षत्वे साध्यसमव्याप्तौ साधनव्याप्तत्वादिकमुपाधिरेवेति किं न संग्रहार्थं दुष्कल्पनानुस
धारणप्रयासेन ॥ स्वासामानाधिकरण्यनिवर्तकत्वावर्तनाय लक्षणे वस्तुदकेविकूपादानमत्राभिमतमेवेति ॥ वयं तु ब्रूमः
पक्षीकृतस्यापि अभिचाराननुगतस्योपाधित्वेन संग्राह्यत्वे ॥ न त्वेवं वसति साध्यव्यापकत्वे सति साध्यसमानाधि
करणत्वे सति वा साध्याभिचारिसाधनाव्यापकत्वमुपाधिलक्षणं बोध्यं ॥ अत्र च निरधिकरणो साध्यविरहश्चैव
सर्वथापि नोपाधिव्यवहाररहितेति व्याप्तिवारणाय सत्यन्तं ॥ अञ्जनवत्त्वादेर्धूमादिहेतावुपाधित्वप्रसंगवारणाय सा
ध्याभिचारीति ॥ नन्वेवमुपाधिज्ञानकालेपि न साधने साध्याभिचारावेनियमात् ॥ तदुक्तं यन्नद्व्याराध्यदूष
कत्वेन स्यादिति चेन्न भेदोत्थिते ॥ नन्वेनेन रूपेण ज्ञातस्यास्य अभिचारोन्नायकत्वं किंतु [illegible] साध्याव्यापकत्वं पक्षे
मात्रवृत्तिता साध्याव्यापकत्वादिना ॥ इदं तु सकलसंग्राहकं मात्रं यथासाधारणादीनां विपक्षावृत्तित्वादिज्ञानेनैव
दूषकत्वं [illegible] ग्राहकोपि उपाध्याव्यापकत्वादि ॥ इदं सर्वैरेवानुपेयं ॥ अन्यथा पर्यवसितत्वाद्यदूषकतावच्छेदकरूप [illegible] साध्यसा

अव्यापकत्वस्फुरणेपि व्यभिचारोन्नायकत्वेन स्यात्॥ न चानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नमात्रे
ष्वेव मिह निरूप्यमिषष्टिमग्रंथविरोध इति वाच्यं॥ तस्य भ्रान्ताभिप्रायेण साधनाव्यापकत्वाद्युक्तत्वाभिप्रायेण वा
सर्वैः समवधेयत्वात्॥ यद्वा साध्यव्यापकताघटकस्य सत्तातिरिक्ते साधनसमानाधिकरणो यो धर्मस्तद्वदवच्छिन्नस्य अ
व्यापकत्वमत्र साधनाव्यापकत्वलक्षणे॥ नन्वेवं पर्वतत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वेन धूमाव्याप
कत्वेन ज्ञातस्य पार्थिवत्वादेः धूमसाध्यकव्यभिचारानुमापकत्वं स्यात्॥ अन्यथा तेन रूपेणाज्ञातस्य उद्भूतरूपत्वादे
रपि तन्न स्यात्॥ अविशेषादिति चेत् न॥ धूमे वह्निव्यभिचारस्य बाधितत्वेन तत्र पर्वते तदनुमित्यसंभवात्॥ बाधानवता
रदशायां लिंगादिप्रतिसंधानकाले तदनुमितेरिष्टत्वादिति दिक्॥ न च यद्व्यभिचारित्वेन साध्यादिना निरुक्तस्यैव सकलस
माकूलस्यासंभवतीति किमनेनेति वाच्यं॥ तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोपयोगात्॥ अस्य च लक्षणत्वात्॥ अत एव ग्रंथ
कृता कारिकमसद्धादिलक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकमभिप्रायेव कृतं॥ इत्थं चेदानुमानये तस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनो
पयोगादिति संक्षेपः॥ क्वचित्साधनमिति॥ ध्वंसाविनाशी जन्यत्वादित्यादौ भाववत्त्वस्य साधुपाध्याविधुर्यः॥ क्वचिद्ध्वंसा
दित॥ वायुः बहिरिंद्रियप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ रूपवत्त्वस्य साधुपाध्याविसर्यः॥ क्वचिन्नोहानसत्वादिति॥ इत्यं ॥४४॥

पंधूमवान् वह्निमत्त्वादित्यादावंजनवत्त्वाद्युपाधावित्यर्थः॥ सर्वविपक्षोपाधेरलं स्वरूपमुपपादयन्नितन्यथाहीति॥ अत
न्तर्यावृत्ति॥ न हि विशिष्टव्यभिचारसाधनानन्तरं विशेष्यव्यभिचारसाधने प्रयोजनान्तरं सम्भवति॥ किंतु न सिध्येदेव पक्षध
र्मताबलाद्विशेष्यव्यभिचारमात्रं सिध्यति॥ यदालिंगज्ञानं विना पक्षे साध्यप्रतीतिसंशये वसाने तदेव पक्षधर्मताब
लात्सिध्यतीतिभावः॥ यत्तदवद्धारयति॥ अन्यथेति॥ यतस्तत्त्वप्रकृताभिप्रायमान्यत्रातत्प्रकारेणापि धूमसाध्यव्याप्ति
चारान्तर्यस्येणमार्थान्तरमितिभावः॥ ननु विशेष्याभावविशिष्टाभावयोर्ध्वंसहेतुविशेष्यव्यभिचारविशिष्टव्यभिचारयो
रपि भेदान्॥ पक्षधर्मताबलादपि विशिष्टव्यभिचारमेव सिध्यतु॥ अनुमितिनर्थापकताविच्छेदकप्रकारत्वेन तन्नियमा
दित्याशयेनाह॥ यद्वेति॥ साध्यहेत्वोश्च प्रसिद्धपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं॥ तद्रूपमादाय व्यभिचारादाहरसेत॥ इत्यत
मव्यभिचारसाधकं प्रत्यक्षमित्यर्थः॥ न च पृष्ठे तस्य हेतुः॥ तथा सति सत्तामात्रस्य व्याप्यत्वे तावद्व्याप्यतः॥ दृष्टान्ते
धूमवत्त्वस्यासिध्यारापत्तेश्च॥ तदुद्देशादव्यभिचाराचाह॥ इत्याह॥ अत्र यद्यपि प्रत्यक्षे व्याप्यकव्यभिचारित्वस्य
वगमकत्वेऽप्यदसद्धेतुसत्त्वेऽतर्थे॥ तथापि व्यभिचारस्याभावगर्भतया घटितप्रतियोगिकाखंडाभाव
गर्भहेतावन्यथा विशेषणानेतिभावः॥ वस्तुतस्तु॥ इत्यप्रत्यक्षत्वव्यापकपदमनुद्भूतरूपवत्त्वाद्युपाधिपरं॥ अत

ऽत्रेत्तराद्यः॥ नचैवमस्योपाधित्वेन साध्यव्यभिचारानुमापकत्वेन निर्वहति ८ तदर्हतन्निर्वहति॥ यदि तस्य पर्यवसितसाध्य
व्यापकस्यैवत्वेनाव्यभिचारानुमानप्रयोजकं भवतीति वाच्यं॥ विपक्षबाधकत्वेन व्याप्तिग्राहोपधिकतया तस्य प्रयोज
कत्वसंभवात्॥ यद्यपि व्यभिचारादिहेतोः पक्षधर्मत्वस्य व्यभिचारित्वानुमाने निरूढस्यैवाव्यभिचारित्वं स्वरूपासिद्धं तस्य
ऽपि द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादिसिद्धवत्तरनुमाने॥ तत्र न सर्केनैवरूपेण सर्वत्र व्यभिचारानुमानमिति नियम इति भावः
उक्तंप्रकारं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलमाह॥ यथा मित्रेति॥ हेतुर्यः स्ववत्॥ नचाघटत्वस्यैतेन साधनत्वेक
ल्यं॥ यत्र मित्रातनयकुतो म्यामत्ववाक्यादि तेन शाकपाकजत्वस्याभावावगतस्तस्यैवाघटस्य घटभिन्नस्य यावद्धर्मस्य
स्यैवहेतुत्वात्॥ तत्रोपाध्यभावावैनवगतो संदिग्धोपाधितापत्तेः॥ द्रिश्येतिवत्॥ अघटत्वेति मित्रातनयस्य संज्ञाभेदः
तद्वृत्तिधर्मो वा अघटत्वमित्यपाहुः॥ अन्ये तु यत्किंचिदधिकरणव्यक्तिवृत्तित्वे सत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवाव्यभिचा
रित्वं प्रकृते विवक्षितं॥ न च यद्यपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रपर्यवसन्नं अभिचारिसाधारणं तथापि सतीति पदस्य
हिम्नो विशिष्टवैशिष्ट्यलाभाद्यदधिकरणावच्छेदेन मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यमरूपं तदव्यभिचारविशिष्टता ४५
तदधिकरणावच्छेदेन शाकपाकजत्वव्यभिचारवैशिष्ट्यं हेत्वर्थोऽभिमतः॥ तेन न व्यभिचारिसाधारण्यमिदं च सभ्या

त्विं चिन्त्रितातनयपद्दस्विन्यात्॥ घटान्यत्वेप्यस्तीति तत्र साधनवैकल्यमित्याह॥ एवं साध्यासाधुधूमसाध्यभिचारो
न्नायकस्यैवोपाधित्वमंगीकृत्य विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साध्याद्वैतत्वं तथात्वमिति तेद्दर्शितं॥ संप्रति साध्यस्य हि
ष्टसाध्यव्यभिचारोन्नायकस्य दोषत्वविशेषाभावात्॥ कथं चित्तदुन्नायकमेवोपाधिरित्यभिप्रे
त्याह॥ यद्वेति॥ साधनव्यभिचारीति॥ साधनेव्यभिचारीत्यस्य साधनाव्यापक इत्यर्थः॥ साध्यव्यभिचारोन्नायक॥
स्वव्यभिचारित्वेनेति शेषः॥ तेन साध्यव्यभिचारोन्नायकाप्रयोजकवादे नातिप्रसंगः॥ अप्रयोजकमाह॥ किं वेति॥ अ
र्थान्तरस्य स्यपल्लक्षणं॥ अप्रयोजकत्वस्यापीति द्रष्टव्यं॥ तत्राभावादिति॥ तत्राप्रयोजकादिस्वर्थः॥ तत्रेति॥ पक्ष
इत्यर्थः॥ विशिष्टव्यापकत्वादिति॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यवृत्तिपक्षमेवाव्यापकत्वादित्यर्थः॥ तत्रे
ति॥ यद्यप्यनुकूलतर्कोग्रेयत्वकल्पतेन नास्तिगमकः॥ तथापि तदभावे निवर्तकाभावेन व्यभिचारसंशयान्न
साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति भावः॥ पक्षमात्रेति॥ यद्यप्यत्र साध्याभावे क्वचित्तेथाप्यनुकूलतर्काभावेन सा
ध्यव्यापकत्वानिश्चय इति भावः॥ यद्यपि पर्वतत्वपदमत्र पर्वतावयववृत्तित्वादर्थापि व्यावर्तकं॥ तथाप्युक्तस्यो
पाधेरुपाधित्वं मनस्यकृत्य न प्रयोजकं॥ किं तु तस्य पक्षमात्रव्यावर्तकमैन्ममेव तथा तन्मैवोपाधिना साधना

व्यापकतानिर्वाहादित्यपि प्रसंगश्चोक्तमोक्तं यद्वेषोपाधिताप्रयोजकीभूतपक्षमात्रवृत्तिप्रयोजकविशेषण
वत्त्वादिति ॥ प्रकृतगंधाभावे चैत्वं ह साध्यं ॥ विपक्षबाधकंतर्कमाह ॥ तदुक्तशेषेत्यादि ॥ चतुर्थतर्कमाह ॥
घटेति ॥ प्रतियोगिध्वंससमानाभावानवच्छिन्नसमयस्य प्रतियोगिकालत्वेनियमनियमादिति भावः ॥ घटोत्पन्न
नप्रसंगमरर्हैव वृंकले तत्वमिति ॥ रसादेरपि रूपाद्यव्याप्यतापत्तिरिति भावः ॥ नेति ॥ सर्वत्र कार्यकारणभाव
स्यापजीवनमावश्यकं कृत्विसाक्षात्कृत्विमरपरपरिति भावस्याह ॥ पक्षेतरस्येति ॥ स्वव्याघातकरूपप्रतिकूल
तर्कपातस्व साध्याव्यापकत्वनिर्णयादिति भावः ॥ यद्यपि विशेषादर्शनदर्शनदशायां सुपाधित्वसंशयेन व्य
भिचारसंशयाधायकत्वं तस्यास्ति तथापि वक्ष्यमाणोपाधित्वाभावेन संदिग्धोपाधित्वं तस्य नास्तीति भावः ॥ साध्या
व्यापकत्वापक्षमिति ॥ साध्यव्यापकताकोटिमित्यर्थः ॥ तथाचोक्तरीत्या साध्याव्यापकत्वनिश्चयस्यवावश्यः ॥ ते
ननतर्हि शापाधायकत्वमिति भावः ॥ उभयमिति अनुकूलतर्काभावउपाधिभ्रंशाभयमुभयोरिति ॥ आत्मनः
साध्यव्यापकत्वनिश्चयार्थमित्यर्थः ॥ अनुकूलतर्के सत्वेपि हेतोः साध्यव्याप्यतया उपाधेः साधनाव्यापकत्वपा
साध्याव्यापकत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ सोपाधाविति ॥ साधारणवृत्तिरूपः ॥ विरुद्धसाध्यसंबंधाभावेपि उपाधिस्वीक

॥५६

रादिरिति ध्येयं ॥ विनिगमकाभावादिति ॥ उपाधिसद्भावे निरुपाधित्वभंगप्रसंग एवानुकूलतर्काभावः स्यादिति ॥ अनुकूलतर्कस्या
प्याभावस्य स्वरूपलाभार्थमुपाध्युपजीव्यकमेवं चोभयोरपि परस्परापेक्षितत्वोपजीव्यत्वविरोधाद्विनिगमनाभाव इति
भावः ॥ अन्येत्विति ॥ क्वचित्साधनवति यद्यावृत्तलिंगं न यस्य साधनस्य साध्यस्यावृत्तिरनुमातुं शक्यते । तस्मिन्साधने स उ
पाधिरित्यर्थः ॥ स्तिचेति । येन त्वं पक्षावृत्तिमुपाधिमभिप्रेत्योक्तं ॥ तदन्यस्थले चान्यत्र क्वचित्साधनवति स्वव्यतिरेकात् ॥ सा
ध्याभावसाधने व्यभिचारज्ञानद्वारैव तस्य दूषकत्वमिति भावः ॥ साधनसंबंधाभावोपि न त्वास्तीति कथं तेनोक्तं ॥ वस्तुतः साध्या अस.
भावमादायेत्यर्थः ॥ तावतैव दूषकत्वसंभवात् ॥ अतएव पक्षावृत्त्यसाध्यं निवृत्तितदुक्तं ॥ अतएवाद्यमावर्तनेति न द्याद्व
साधूमवत्त्वमिति भावः ॥ नचेति । अप्रयोजकत्वरूपसर्भः ॥ एतदेव तत्र साध्यं प्रावर्तत । अतः साध्यसाधनसंबंधाभावोपीत्यर्थः
यत्तु । अत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमस्तीति साधनाव्यापक उपाधिरिति तामर्थेगसालक्षणामुक्तं भवतीति ॥ तन्न ।
तस्य पूर्वपक्ष एव दूषितत्वात् ॥ विरुद्धोपाध्यसंग्रहापत्तेः ॥ एतेन साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वमनेनोक्तं निरस्तं ॥ विरुद्धे
साध्यसंबंधाभावेन तदुपाध्यसंग्रहात् ॥ व्याघातत्वेनेति ॥ तेनापि स्वव्यतिरेकद्वारा पक्षे साध्याभावसाधने पक्षेतरस्यो
पाधित्वप्रसंगो नेत्यर्थः ॥ केचित्त्विन्मतेरक्षरं तदनुपपन्नमिति । यद्विति ॥ केवलान्वयिनः साधनव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नयन

द्वारा दूषकत्वाभावात् ॥ उपाधित्वमसंभवतीति तन्निरस्यन्नतिरिक्तं ॥ आपाद्येति ॥ वह्निधूमसंबंधोपाधित्वाप्रसिद्धेरि
सर्थः ॥ वह्निधूमसंबंध इति ॥ न धूमवह्निधूमसंबंधोपाधित्वमापाद्यं किंतु वह्निधूमसंबंधे पर्वतेतरत्वोपाधित्वं येन तच्च पर्वत
बाधितसाध्यकपर्वतवृत्तिहेतौ प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ धूमाव्यापकत्वेन निश्चिते पर्वतेतरत्वे वह्निव्यापकत्वमापाद्यमिसत्वे तासर्प
मिसन्ने ॥ ननु सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्ववत् बाधोन्नायकत्वेनापि दूषकत्वे विशेषाभावात् ॥ साध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवउ
पाधित्वप्रयोजकमिति यमन्यंते ॥ तन्मतमुपन्यस्यति ॥ केचित्त्विति ॥ अत्रेदमनभिमतिबीजं ॥ साध्याव्यापकव्यभिचारद्रसादिनाउ
धर्मिव्यभिचारव्याप्यहत्यस्य सर्वत्र सिद्धत्वात् ॥ अत्राव्यभिचरितत्वेन तदसंभवः ॥ न तत्र व्यभिचारोन्नयनवद्बाधोन्नयनस्य दूषक
ताबीजस्य सत्वात् ॥ उपाधित्वस्यादेवेति वाच्यं ॥ एवं हि विरोधव्यापकमात्रस्यैवोपाधित्वे अप्रयोजकत्वादेरपि तदंतर्भावापत्तेः ॥ ५०
तत्र च धूमव्यवहाराभावात् ॥ न तथेति यदि तदा व्यभिचारिणि पर्वते हेतौ साधनाव्यापकस्यैवोपाधित्वे न च धूमव्यवहारास्यापि न तत्वे
मितितुल्यमेव ॥ पर्वतेति हेतोः पक्षवृत्तित्वे तद्व्यापकीभूतस्योपाधेरपि पक्षवृत्तितमा तद्व्यतिरेकस्य स्वरूपासिद्धत्वेन बाधानु
मापकत्वादित्यर्थः ॥ ननु साध्यरूपोपाधावुक्तलक्षणमव्यापकं ॥ स्वस्य स्वाव्यापकत्वादिति तत्र आह साध्यं चेति ॥ तथा च
व्यभिचारोन्नयनपक्षे साध्याविशिष्टत्वात् ॥ यथा सन्नसंग्राह्यं तथा तत्रैवात्रापीति भावः ॥ यद्यप्येवं साध्यव्यभिचारिसाध्य

व्यापकत्वमित्यभिचारित्वात्॥ इत्यत्रोपाधिभेदान्न साध्यावैविध्यं तथापि॥ साध्यवद्धेतावपि संदिग्धत्वेन साध्यावैविध्यं॥ व
स्तुतस्तु॥ साध्याव्यापकत्वे ज्ञाने सति विपक्षबाधकत्वेन व्यभिचारानुमानप्रयोजकत्वात्॥ उपाधिव्यभिचारि चापि हेतुमेव तन्नेहेतु
रित्युक्तं॥ एवं च साध्यावैविध्यमिति भावः॥ अनुमानमानमात्रेति अत्रेदं चिंत्यं॥ पक्षेतौ साध्यस्य साधनाव्यापकत्वा
भावात्त्वानुपाधित्वमिति कथमनुमितिमात्रोच्छेदः॥ न चानंतरोक्तसाधनव्यापकोपाधिवादिमत इदमिति वाच्यं॥
तन्मतेपि यत्र पक्षमात्रवृत्तिर्हेतुस्तत्रैव तस्य तथात्वेन पक्षवृत्तिहेतौ साध्यस्यानुपाधितया अनुमितिमात्रोच्छेदाभाव
इति॥ प्रसंगादाह संदिग्धेति॥ कश्चिदत्रोपाधिरस्ति न वेत्याकारेण संदिग्धोपाधित्वस्य कुत्रापि प्रकारेणाप्रतिबंधकत्वा
दित्यन्यथैवाह॥ एवं चेति॥ अर्थांतरमित्यस्य पाठांतरं॥ परमार्थतस्तु उभयसाधनेपि प्रत्येकमुपाधिः स्यादेवेति दूषण
मुक्तं॥ तृतीयसंदिग्धोपाधिमुदाहरति यथेत्यादिना॥ केति॥ संदिग्धेति॥ दूषणत्वमात्रे इत्युक्तानामेव पूर्वे प्रथमे
न संदिग्धोपाधिना साध्याभाववत्तिसाधनसंदेहः साध्यते॥ किंतु साधनवत्त्वेन पक्षे पक्षसमत्वात् यादृशे
संदेहेन साध्याभावसंदेहः स च न व्यभिचारसंशयजनकत्वे दोषः॥ अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः॥ तथापि तदुच्छेदस्य
साध्याभावादिज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वमवश्यमापादितं स्यान्न स्यात्पिप्रतिबंधकत्वमवश्यं वालादत्तमेव च्छिसादिके

हि कल्पेतु। मित्यादावप्रयोजकत्वं तत्प्रतिसन्धानात् इत्यपि प्रतिबन्धकमिति भावः॥ प्रकृतोपाध्यादिसंदेहेन हेतावुत्कटकोटिके
व्यभिचारसंशय आधीयत इति फलबलात् तस्य प्रतिबन्धकत्वं पक्षधर्मोपाधिसंदेहः स्वरूपेण प्रतिबन्धकः न तु
अं॰ टि॰ व्याप्तेः परामर्शविघटकत्वेन तु पक्षधर्मेतरमिति किंचित्करं॥ न चापि संदेहस्यापन्नमुखेन पूर्वाभिमतस्या
नैसाधकमानाभावप्रदर्शनपरं तदिति॥ परस्य तत्र साधकाभावमापाद्य तत्संशयमापादयतीति स प्रयोज
नमित्यादिः॥ तुल्यमेवेति॥ ज्ञातमिति शेषः॥ इष्टापत्तिमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह संदिग्धोपाधिरिति॥ न ह्यति
रेकस्येति॥ एतच्च पक्षे साधनाव्यापकत्वसंदेहस्य संदिग्धोपाधित्वाभिप्रायेणोक्तं॥ ननु तद्व्यतिरेकेणैव नासा
धारण्यं॥ बाधदशायां सपक्षीभूतपक्ष एव तस्य हेतोः॥ न च पक्षे स्वस्य साध्याभावनिश्चयाभावे सा
ध्याव्यापकत्वादिना पक्षेतरस्योपाधित्वनिश्चयः तदभिप्रायेणैतदिति वाच्यं॥ तत्रापि व्यतिरेकिव्याससत्त्वे पक्ष
सम्भवात्॥ न वा साधारण्यं॥ तस्यापि सत्प्रतिपक्षाव्यापकत्वाद्दोषत्वात्॥ इत्यपरितोषादाह॥ पक्षवृत्तिश्चे ४८
ति अयं पक्षवृत्तित्वज्ञानदशायामेवोपाधेर्दोषत्वं॥ तस्यादिति भावः॥ एवत इति॥ यद्यप्युपाधिज्ञानस्य स्वतः प्र
तिबन्धकत्वेनाशङ्कितं किन्तु सोपाधिकत्वज्ञानविघटनद्वारा तथाप्यनौपाधिकत्वज्ञानमेव नव्यास्ति धीकार

णामित्वंक्तमितिभावः ॥ नहि व्यभिचारज्ञानं पुरेवास्य दूषणत्वमपि तु व्याप्त्यभावः स्यादिति नापीति ॥ तस्मादुपाधिरि
तियावत् ॥ पक्षधर्मताप्रतिबंधकज्ञानमानत्वेपि कदाचित्सत्प्रतिपक्षं यथाभावाद्धेत्वाभासत्वं नास्त्येव ॥ तथाप्यु
पाधिदोषत्ववादिनापि केनापि रूपेणास्य दूषणत्वं वक्तव्यं अनुमितिसाधारणदोषत्वमेव हेत्वाभासत्वव्याप्य
मितिभावः ॥ व्यभिचारोन्नायकत्वादिनैवास्य दूषणत्वमित्यभिसंधायाह वीजेति दोषं निरूपयन्नाह ॥ आर्द्रेंध
नेति ॥ वीजं चिंतनमिति ॥ निश्चितोपाधिदूषकताभिप्रायेणेदं ॥ तस्मादुपाधेर्निश्चयादिति उपाधेर्निश्च
यादौ विषयावच्छितो भावे साध्यव्यभिचारनिश्चयमस्यार्थः ॥ व्याप्तिविरहेति ॥ तदनुमापकतयेत्यर्थः ॥ पक्षधर्मत्वे
दूषकता वीजमन्यत्राद्र्येंधनवत्त्वे ॥ तदापकगुणत्वेन व्याप्यत्वादिति व्याप्यत्वग्रहाव्यवधानव्याप्तिः ॥
न च तस्योपाधित्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकं संगृहीतत्वादिति ॥ आकाशत्ववन्निष्ठत्वं तत्तद्भावप्रतियोगित्वस्वरूपसाध
नाव्यापकत्वाभावेन लक्षणासंगृहीतत्वाच्च ॥ तथापि दूषकताबीजं व्याप्तिप्रसंगस्य दोषत्वमेव ॥ अतएव वाच्य
योजकतावारेरपि व्यभिचारोन्नायकत्वेन दोषत्वे वाच्ये व्यभिचारित्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकत्वेन दूषकत्वमिति
भावः ॥ पक्षस्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयमेयमेवाह यदुक्तेति यत्र त्वेव पत्र व्यभिचारः साध्याभा

अ.नु.दि.

वाधिकरणासंनिकर्षाभावादयोग्यत्वबोध्यं॥ अन्यथमुपाधिव्यभिचारित्वरूपविशेषदर्शनजन्यव्यभिचा
रप्रत्यक्षमेवस्यात्॥ कारादिदर्शनजन्यपुरुषप्रत्यक्षवत्समानविषयप्रत्यक्षसामग्र्याः बलवत्वात्॥ नचय
थाप्यव्यभिचारानुमितिस्तथापितद्धूनकपरामर्शस्यैवव्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वसंभवति। नतस्याअप्रतिबंध
कत्वमितिवाच्यं॥ प्रत्यक्षेणाव्याप्तिग्रहेविरोधिव्याप्त्यनुभवेरप्रतिबंधकत्वात्॥ अनुमानेनतद्ग्रहेसत्वत्तिपक्ष
तयाततप्रतिबंधकत्वस्यकृत्यात्॥ नचयोग्यताभावानुत्तेरविप्रतिसपक्षप्रतिबंधकत्वमितिवाच्यं। प्रत्यक्षस्यापि
तथाभावेपिप्रत्यक्षसाधारण्यानानुमितिकादितापास्य अभिचारज्ञानसामान्येस्यैवप्रतिबंधकत्वकल्पन
त्॥ कथमन्यथाप्रत्यक्षांतराप्रतिबंधकत्वेपिमोग्याभावसंदेहत्वमनोव्यभिचारसंदेहस्यव्याप्तिधीप्रतिबंध
कत्वमितिभावः॥ व्याप्तिविरहाद्यनुमानद्वयेपिउपाधिमात्रोक्तिनिषेधति। नचसाधनेति॥ वन्हिर्धूमव्यभिचारि
आर्द्रेधनव्यभिचारित्वादित्यादौवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वादिकमुपाधिरसमर्थः॥ यद्यप्येतद्योगोलकत्वादौसाध्यव्या
पकंतथापिव्यभिचारोन्नायकत्वादस्यापाद्यमुपन्यासेनतदानीमुपाधित्वम्मादृन्हि अभिचारानुमिति
प्रतिबंधकत्वादित्याशयः॥ उपाधीति॥ तदुच्छेदापत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपातस्यसाध्यव्यापकत्वनिर्णयान्नो ॥ ४९

न्योक्तमेवेति भावः ॥ ननु नोपाधिमात्रोच्छेदः ॥ प्रमेयत्वादौ व्यभिचारित्वात्साधनेतदभाववृत्तित्वस्योपाधेरसंभवात् ॥
साधनाभावेऽपि वा प्रसिद्धेस्तन्न्यूनताशयानाह । हेतीति ॥ अत्रेत्यभिचारास्फुरणदशायामपि साध्यव्यापकत्वस्फुरणमेवे
तिभावः ॥ येनत्वव्याप्तिविरहानुमानाभिप्रायेणोक्तमित्यर्थः ॥ इति घटितव्यभिचारस्यात्रत्वासंभवेन तत्साध्य
केसाध्यव्यापकत्वाभावात् ॥ यत्तु भगकोप्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणो व्यभिचारोत्र साध्यः ॥ सपक्ष
पक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमात्रोपगमनाशावस्थैवेति तन्न ॥ अनुमितिप्रतिबंधार्थं हि व्यभिचारानुमानेन च तस्य ज्ञान
मनुमितिप्रतिबंधकमविरोधिविषयत्वात् ॥ किंतु विपक्षगामित्वादिज्ञानमेव तथेति ॥ ननु वृत्तिमत्त्वरूपपक्षधर्मावच्छिं
न्नसाध्यव्यापकत्वान्नोपाधेरसपरित्यागाराह ॥ संयोगादाविति ॥ संयोगविशेषादाविसर्थः ॥ तथा च संयोगविशे
षाद्यमुः प्रत्यक्षत्वस्य संयोगविशेषः प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वव्यापकव्यभिचारित्वादिसत्त्वमानेसंयोगविशेषाभाववृ
त्तित्वस्य तद्व्यापकव्यभिचारित्वादि सोरूप साधनव्यापकत्वान्नोपाधित्वमित्यर्थः ॥ उपाधिवदेवाभाससमानानामुपाधित्व
नयाराह । अयेति ॥ अभिचारानुन्नयनदशायां सत्प्रतिपक्षोत्थापनेनानुमितिप्रतिबंधात्तदुत्थापनद्वाराप्यस्य दूषकता
तात्पर्यमेव दूषि-तत्त्वनियमपक्षरसप्रत्यासत्तिपक्षोत्थापकतापक्षमालंब्यैवतदाभासानाह साधारण्येति

केवलान्वयिनि पक्षस्य केवलव्यतिरेकिणि विपक्षस्य व्यतिरेके असंभवात्॥ असाधारण्यासंभव इत्यत आह॥ अन्वयव्य
तिरेकिणीति॥ पक्षव्यावृत्तेति॥ पक्षव्यापकविपर्यय इत्यर्थः॥ स्वसाधनतायामिति॥ अत्र पूर्ववत् साधनव्यतिरेकत्वेनोपाधि
त्वप्रयोजकमिति तात्पर्यं। साध्यव्यापकत्वग्राहके सति तादृशस्याप्यनन्यथासिद्धेरुपाधित्वस्वीकारादिति। नच्चिति॥ समी
अं. दि. चीनसत्प्रतिपक्षोच्छेदः॥ द्वितीयसत्प्रतिपक्षस्य सोपाधित्वनियम इति यावत्॥ ननु सत्प्रतिपक्षस्याभासोच्छेद इत्यर्थः
सत्यपि तस्योपाधित्वे तदप्रतिसंधानेन दशाविशेषे तद्दोषत्वसंभवात्॥ किंच यथाश्रुते पूर्वत्रोपाधेः साध्याव्यापकत्वे
तत्रैव स्थापनायामव्यभिचारे साध्याव्यापकत्वग्राहकोपाधेः सत्त्वे व्यभिचारे जाग्रदुभयथाविशेषादर्शनासंभवे सत्प्रतिप
क्षासंभवात्॥ अग्निमग्रे प्रतिरोधः॥ तथाच यथोक्तमेव मनोहरं॥ आभासत्वमिति॥ व्यभिचारेणेति शेषः॥ तत्तयैवेति
आभासताप्रयोजकव्यभिचारादित्यर्थः॥ निरुपाधित्व इति॥ यद्यपि निरुपाधित्वे तत्र सदुपाधिरेव न च यागाभावे साध्याव्या ॥ ५०
पकत्वाभावस्वरूपपक्षावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् तथापि तद्देनोपाधित्वप्रयोजकं वक्तव्यं अव्यवस्थानुपपत्तिरेव किं तु सा
धर्मा ध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कादिसत्त्वे सत्यं तत्सत्त्वे तस्याभासत्वमित्यत्र तात्पर्यं॥ साध्यव्यापकताग्राहकाभा
वादुपाध्याभासत्वमुक्तं साधनाव्यापकताग्राहकान्तरदूषणमेवमिति॥ ॥ उपाधिवादः समाप्तः॥ ॥ अवसरसंग

सदृश्यासीति ॥ व्याप्तिनिरूपणानंतरमित्यर्थः ॥ पक्षत्वेन निरूपिते तन्धर्मित्वे वस्तुनिरूपणमिति तन्निरूपयति ॥ तत्रेति ॥ संदिग्धेति
केवलान्वयिन्यपि संदेहस्याभावेऽपक्षत्वापत्तेरिति भावः ॥ अभावत्वेनेति ॥ अतीतस्याप्युपलक्षणत्वेन तादृशसंशयविरहमया
नुसाध्यस्य सिद्धसाधनेऽपि पक्षतास्यादित्यर्थः ॥ आसत्त्यप्रतियोगिकाभावाभिप्रायेणाह ॥ उभयेति ॥ केवलान्वयिनि बाधकाप्रसि
वे द्धेर्मपि विरुध्यं ॥ नन्वेवमपि सत्त्वमाह ॥ नापीति ॥ ननु शाब्दादितिद्दृत्वे साधकविशेषणमतत आह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ सजातीयत्वेन रे
विशेषणमादावयाह ॥ एकेति ॥ संदेहवदिति ॥ नचेश्वरसिसाधयिषामादाय तदापि तत्साधनमस्त्येवेति वाच्यं ॥ अधिकरणसिसा
धीविषयासिद्धसाधनस्थलेऽपि पक्षतापत्तेः सिद्धिसमानाधिकरणसिसाधयिषाया एव विवक्षणीयत्वान्न तत्कारणस्वजनक
त्वमन्यविवक्षितं ॥ नचेश्वरस्यासाधारणमिति वाच्यं ॥ तदपि न सिसाधयिषात्वेन ग्राह्यमतिप्रसंगात् ॥ किंतु सिद्धिसमानाधि
करणसिसाधयिषात्वेनैव एवं चावश्यकत्वात् ॥ प्रथमोपस्थितत्वात् तदेवास्तु ॥ किंचैवं सिद्धसाधनोच्छेदः भगवदिच्छायाः सत्त्वा
त्सिद्धेः ॥ न च तत्र तत्सत्त्वेऽपि न तत्रोक्तः सिसाधयिषाविरहे तत्सिद्धिसामग्रीसहितसमवहितसिसृक्षाद्यादिवत्तस्याः सत्त्वे थाव
मिति वाच्यं ॥ एवंहि तत्र सामग्र्यभावसिसाधयिषाविरहः तदभावे च तत्सामग्रीविरहद्वयमेवान्याश्रयमाले ॥ योग्यतायामिति
तत्स्वच्छस्वरूपापत्तेर्वाच्यादिति भावः ॥ सिसाधयिषाविरहसहकृतेति ॥ अत्र च साधकमानपदं सिद्धिपरं ॥ तेन तादृशसिद्धिभा

मं.रु.

अभाव एव पक्षतास्तु न चैवं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेऽपि पक्षतासत्त्वेनानुमित्यापत्तिः॥ समानविषये सिसाधयिषाविरहसहकृ
तप्रत्यक्षसामग्र्या अपि तत्प्रतिबंधकत्वेन ततमेव तदनुमत्तिरिष्यतेमनुमितिलक्षणव्याख्यानावसरे तत्रैवानुसंधेयं॥ ननु
संदेहजपरामर्शोत्पत्तिर्वं सिसाधयिषाया अप्यभावादिति स्वयमेवोक्तत्वात्॥ तदा तत्त्वमुक्ताकथं पक्षताऽपलक्षणपक्षपाप्रक्ष
स्य तदुदेश्यत्वातिप्रसंजकत्वादिति चेत्॥ अत्र वदंति॥ परामर्शोत्पादनेन तरत्वकारणादनुमित्सा तदुत्तरक्षण एव पुनः स्मरणाल
क्षणः परामर्शः॥ तत्तु तरक्षण एवानुमितिरिति विनश्यदवस्थानुमित्साप्रयुक्ता पक्षता॥ न त्वत्र तदानीं निविष्टेव॥ यद्वा
प्रथमं तत्रानुमितीच्छासाधनतामाः प्रकृतव्याप्त्यादेः समूहालंबनरूपमेकमेव स्मरणं॥ तदुत्तरक्षणेऽनुमित्सा तदु
त्तरक्षण एव विनश्यदवस्थव्याप्त्यादिस्मरणसाचिव्यान्मानसः परामर्शः तदुत्तरक्षण एवानुमितिरिति अतोऽपि सातत्रा सं
लभेति॥ यदा तु कथंचित्स्मरणादिरूपपरामर्शानंतरमनुमित्सोत्पद्यते॥ ततो विनश्यदवस्थपरामर्शादनुमितिः तदा ५१
विनश्यदवस्थायाः पर्वं सत्त्वात्तदनुमित्सानंतरं तदनुमित्सासमकपरामर्शात्पुनरनुमित्सेतरं मा भूदतस्त्वविषयानुपहिता सि
साधयिषा सिसाधयिषापदेनोक्तेति द्रष्टव्यं॥ अन्ये तु दुर्विक्षणोत्तरिताप्रमापि सिसाधयिषाया मनुमितेरनुभूयमानत्वा ल॥
सिसाधयिषापदेन स्वोत्तरकालीनस्वविषयसिद्ध्यनुत्पादकालेऽपि विवक्षितः॥ न चैवमद्य सिसाधयिषाया आसंगा दि

नासिध्यनुमादिमात्तसाधनान्तरं प्रत्यक्षीकृतेपि विषये पक्षतासत्त्वेनानुमित्यापत्तिरिति वाच्यं॥ सिध्यनन्तुगुणानन्तरितत्वेनाप्यनुमाद
कालस्य विशेषणीयत्वात् । लिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिव्यवहितद्वितीयक्षणान्तरितायां सिसाधयिषायामिदमस्तीति तत्रानुमितिः सासा
धनान्तरत्वेनानुमितिस्तत्र सिसाधयिषाया व्यवहितक्षणसत्त्वेनान्तरितत्वात्प्रसक्तेः ॥ अत्रेदं चिंत्यं । एवं यत्रानुमित्सानन्तरं सिध्यनु
गुणविशेषणान्तासंचारः तदव्यवहितान्तरक्षणे एव स्मरणात्मकलक्षणः परामर्शः तत्रानुमितिः न स्यात् ॥ न चेष्टापत्तिः परामर्शोत्तरं
तदूर्ध्वसमयविनष्टस्वस्यानुमित्सासत्त्वेन पक्षलक्षणान्तरितायां तस्यामनुमित्सानुत्तरं लिंगपरामर्शादिनाद्वितीयक्षणान्तरिता
यां तस्यामनुमित्सकसाद्वयस्य मानानिकावाले ॥ एवापिपारीभक्ततव्यवधानस्याभयत्रतुल्यत्वात् ॥ तस्माद्यदिम्याहितानामपि सिसा
धीषायामनुमित्सकसादेभ्युपेयते । तदाप्यावश्यकानन्तरमनुमित्सयावृत्तिसिध्यस्तावश्यकानन्तरितत्वेनानुमादकाले विशे
षणीयरतिवयं पृच्छकमुत्तरं ब्रूमः ॥ न चैवमनुमित्सानन्तरं प्रत्यक्षीकृतविषये तदनिमक्षेपोत्पन्नपरामर्शेनानुमितिजननाप
त्तेः ॥ तन्मते इष्टापत्तेः ॥ प्रत्यक्षानन्तरोत्पन्नायां द्वितीयक्षणाव्यवहितायां तस्यामनुमित्साभावात् । ननु प्रत्यक्षाव्यवहित तदूर्ध्वक्षणो
त्पन्नायां तस्यामनुमितिरित्यत्र नियामकाभावादिति ॥ सिसाधयिषा च सिध्यविशेषकारत्वप्रकारकसिध्यपेक्षा विवक्षिता ॥ मननन
स्थले तदभावेन पक्षतानापत्तेः ॥ नापि सिद्धिविशेषेच्छा पाप्रेप्रत्यक्षे पानुमेयामितीच्छायामपि पक्षतापत्तेः वक्ष्यत्वात् अनु

मित्यापत्तेः॥ नाप्यनुमितित्वप्रकारकेच्छामात्रमेकलिंगावगतेलिंगांतरेण जानीमेतिस्यनुमित्सायामप्यनुमित्साभावापत्तेः नाप्य
नुमितिमात्रगोचरेच्छा सिद्धेनंतरं पुनर्जानीयामितीच्छायां प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहकाले परामर्शसत्वेप्यनुमित्साभावापत्तेः
किंत्वनुमितिगोचरेच्छामात्रं विवक्षितं॥ सा च सिद्धित्वप्रकारिकान्यप्रकारिका वेति विशेषानादरणीयः॥ न च वह्निधूमाभ्यां वह्नि
मनुमित्सायामालोकेनापि तदनुमित्सापत्तिः॥ या अनुमितिर्येनासधृतल्लिंगकानुमित्सायाः विवक्षितत्वात्॥ न चैवं धूमेन
जानीयामितीच्छायां सत्यां प्रत्यक्षसामग्र्यां सत्यामनुमित्सापत्तिः॥ अनुमित्सासत्वे प्रत्यक्षसामग्र्या अपि प्रतिबंधासं
भवादिति वाच्यं॥ प्रत्यक्षसामग्र्यां प्रत्यक्षातिरिक्तसिद्धिमात्रगोचरेच्छाया उत्तेजकत्वात्॥ तस्याश्चात्रासत्वात् न चोभयत्र
येकैवानुमित्सा विवक्षितेति॥ ननु सिसाधयिषा तत्पुरुषीया तत्साध्यीया तत्कालीना च विवक्षणीया॥ अन्यथा अधिकरण
मन्यतादीयामन्यकालीनां च सिसाधयिषामादाय पक्षतासत्वे सिद्धसाधनस्थलेप्यनुमित्सापत्तिः॥ एवं च तादृशसिसाधयि ५२
षाया घनगर्जितस्थले तादृशप्रसिद्धेः। कथमेतद्वृत्तिपक्षतेति चेन्न॥ आहुः॥ स्वीयसिसाधयिषाविषयत्वाभावसमानाधि
करणसिद्धिविषयिताभावः साध्यपक्षतानन्वयावृत्तिसिसाधयिषायाः तत्कालीनत्वं विवक्षितं॥ न वा आद्ये घनगर्जितादावप्र
सिद्धिः। अन्यकालीनसिसाधयिषाभावाभावसिद्धसाधनेपि पक्षतापत्तेरिति चेन्न॥ सिसाधयिषाविषयत्वस्य विशेषणत्वेन

तनयेवतत्कालीनत्वलाभान्नतुतदपिविशेषणंप्रवेश्यं॥येनोक्तदोषःस्यादितियेवंचाद्दिविक्षयाणांतरिलाम्यासिसाधयिषया
मनुमितिरितितदभ्युपगंतृमतेकथंस्यादितिचिंत्यं॥किंचपक्षांतरेतत्साध्यसिसाधयिषयापत्रपक्षेसिद्धसाधने॥तत्रापिप
क्षतास्यात्तामेवसिसाधयिषामादायविशिष्टाभावसत्वादिति॥नचस्वीयतत्सध्रीयसिसाधयिषाविषयत्वाभावोविवक्षितः
यत्रपक्षेतस्यपुरुषस्यकदाचिदपिनसिसाधयिषातत्पक्षकेनुमितिस्थलेतुमतप्रसिद्धेरितिचिंत्यं॥वस्तुतोऽप्यधिकरणाद्यन्य
कालीनाभावस्तत्सास्तदातत्पुरुषविशिष्टयवेतितामादायातिप्रसंगाभावात्तल्लिंगकतत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिगोचरविव
क्षणीयाताहशीचघनगर्जितादिस्थलेऽपीश्वरस्यैवप्रसिद्धेर्नोक्तदोषइतितुवयं॥यत्तुसिध्युत्तरानुमितिर्यावच्छिन्न
सिसाधयिषाविरहविशिष्टसामग्रीसामान्यसामान्यगीपरामर्शमात्रेमितितिविशिष्टाभावरूपापक्षतानुमितिहेतुत्वेनेतितन्न॥
येवंमणिसमवधानकालीनदाहयावच्छिन्नेऽपितत्तद्विशेषसामग्रीतिविशिष्टाभावस्तत्रापिहेतुःस्यात्॥यथाचानेन
व्यापत्तिःतदाहवाक्यैर्वृत्यते॥ननुतादृशसिद्धेःप्रतिबंधकत्वमात्तदभावरूपापक्षतायाःप्रतिबंधकाभावरूपहेतुत्वमाहेतुवीन्यः
तत्त्वनसंभवतिकार्यसमानकालीनत्वात्अन्यत्रप्रतिबंधकाभावस्यसमानकालीनत्वेनैवहेतुत्वावधारणादितिचेन्न
मण्यादि॥समवधानकालेऽपि[illegible]बाधकेनान्यत्रतथाकारणत्वेऽपितदभावेनगौरवेणचतथाहेतुत्वाभावात्।

अं.सं.व.

कापि भावातिरिक्तप्रतिबंधकाभावेन तथा नियमात् ॥ इति पक्षतावादः समाप्तः ॥ व्याप्तिस्मरणमिति ॥ व्याप्तिनि
श्चयइत्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ अतिरिक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः ॥ ज्ञानद्वयादिति ॥ अत्र ज्ञा
नेद्वित्वं न विवक्षितं उभयगोचरैकसमूहालंबनादप्यनुमित्युत्पत्तेरिति ध्येयं ॥ लाघवादिति ॥ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञान
स्यापेक्षया व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य कारणतावच्छेदकस्य लघुत्वादित्यर्थः ॥ उपजीव्यत्वादिति ॥ व्याप्यत्वग्रहं विना व्याप्यतावच्छे
दकज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ ननु सामग्रीबलेन व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानसिद्धौ युगपदुपस्थितिः स्यादिति शंकते अथेति ॥ बलवत्त्वा
दिति समानविषयप्रत्यक्षसामग्र्याः बलवत्त्वेपि भिन्नविषयअनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादित्यर्थः ॥ तथा च युगपदुपस्थि
त्यभाव एवेति भावः ॥ इंद्रियेति ॥ तथा च व्यभिचारात् लघोरपि न लिंगं हेतुत्वं मिति भावः ॥ परामर्शेपीति ॥ तथा च न व्यभिचार इति भा
वः ॥ प्रमाणांतरतापत्तेरिति ॥ प्रमाणांतरत्वेन परिगणनापत्तेरित्यर्थः ॥ न च वन्मतइति ॥ धूमे वह्निव्याप्यत्वपरामर्शे वह्निधूमत्वेपि
वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वपरामर्शस्य चासंभवः ॥ विशेष्यासन्निकर्षस्योभयत्रापि समानत्वादिति ॥ स्मृ..ति धूमवत्त्वेन धूमत्वेन ज्ञाने मिति
मदृष्टाधूमव्याप्यत्वानुमितिसामग्री तत्राप्यस्त्येवेति भावः ॥ अत एवेति ॥ यत एवोक्तयुक्त्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारिका धी ५३
रनुमितिहेतुरत एव यदा धूमादिरूपैकवृत्तिवह्निव्याप्यतावच्छिन्नवह्निव्याप्यनिष्ठमहाव्याप्यंतरविषयेयो वह्निव्याप्यवान् स

वर्थ्यं वह्निमानिति ज्ञानेन तत्पापरमनुमितिनिवृत्तदभावेपि संशयेपीत्यर्थः ॥ अत्र धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणमस्ति ॥ न च ज्ञानेन
दभावादेव नानुमितिः ॥ आद्ये साह धूमो वह्निव्याप्य इति ॥ तुल्ये मिस्सपातन्तः ॥ वस्तुतः संशयाभावे तात्पर्यमन्यथा संशय
द विरोधिनः संशयस्य जनकीभूतत्वं अन्यत्वे निश्चयविघटनद्वारैव प्रतिबंधकं स्यात् ॥ नन्वन्यथेति योग्यं ॥ यत्र हीति पुर
वच्छेदेन यद्धर्मनिश्चयः तद्धर्मज्ञानेन तद्धर्मैककोटिक संशयविरोधित्वलाघवात् ॥ न तु तदवच्छिन्नतत्कोटिकसंशयविरोधि
गौरवात् ॥ इत्यर्थः ॥ न च घटत्वेन भेदनिश्चये पृथिवीत्वेन तत्संशयस्यानुभवसिद्धत्वेन कथमेतदिति वाच्यं ॥ यत्तदनु
शयादेव तत्र मतांतरादिति भावः ॥ न केवलं व्यावर्तक धर्मदर्शनादेव संशयाभावः ॥ किं तु भिन्नविषये प्रत्यक्षसामग्री
तोनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादिति न संशयः इत्याह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ एवकाराभिन्नक्रमः ॥ अनुमितिरेव भवतीति न तु सं
शय इत्यर्थः ॥ नन्विति ॥ उह्यत्वेतिभावो वा भावो वा उभयथा प्रमेयमेयधर्मत्त्वीति भावाभावान्यतरपाप्रमेयमानुमितौ
भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकतया ऽनिश्चये अन्यगसाध्याप्यत्वधीर्हेतुरित्यर्थः ॥ नत्तु भावत्वाभावत्वादिना प्रमे
यत्वे साध्ये भावत्वाभावत्वयोरेतद्वृत्तिधर्मपरमित्यर्थः ॥ तथा तत्स्वभयथापि प्रमेयमिति लिंगनिर्देशापत्तिः ॥ लिंगत्वाभावा
दिति लिंगतावच्छेदकाभावाभावादित्यर्थः ॥ भावाभावान्यापसिद्धा तदन्यत्वरूपस्य तस्य प्रसिद्धत्वाभावादिति भावः

दिति भावः ॥ लिंगत्वादिति लिंगतावच्छेदकत्वादित्यर्थः लिंगमिति ॥ अयमालोको वा धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य
रूपत्वेनैतद्दोषः ॥ तत्राप्रसिध्यभावादिति भावः ॥ यद्व्यतिरेकज्ञानमिति ॥ ग्राह्यातिरिक्तयद्व्यतिरेकज्ञानमित्यर्थः ॥ यत्तु
यद्व्यतिरेकज्ञानस्यावच्छिन्नं प्रतिबंधकमित्यर्थः ॥ अतएवोक्तं ज्ञानेति ॥ ननु ज्ञानविग्राह्यविरहज्ञानस्यावच्छिन्नं तथा
ग्राह्यविरहसंशयस्याप्रतिबंधकत्वादिति । यथाश्रुते नैवोपपत्तौ ग्राह्यातिरिक्तत्वविशेषणमयुक्तमिति । तन्न । एवमप्य
व्यभिचारव्यतिरेकज्ञानस्यावच्छिन्नं व्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकं नैव तन्निश्चयत्वं हेतुरिति व्यभिचारवारणाय तत
द्विशेषणस्यावश्यकत्वात् ॥ न च धूमत्वेनेति पूर्वपक्षमविषयस्य धूमो न वह्निव्याप्यरूपस्य सामान्याकारस्यैव व्याप्यभेदज्ञा
नस्य प्रतिबंधकत्वमर्थस्यादिनाशंकिते ॥ संप्रति पक्षधर्मधूममात्रविषयस्य विशेषाकारस्य तथात्वमाशंक्यत इत्यपौन
रुक्त्यं ॥ न च धूम इह धूमव्यक्तिपदवत्त्वपक्षधर्मपदसत्त्वेनायुक्तयुक्त्या न पौनरुक्त्यभाववृत्तिवाच्यं ॥ सामान्याकार ॥५८
भेदज्ञानस्यापि पक्षधर्मविषयत्वाविरोधात् ॥ तन्मात्रविषयत्वबोधकपदस्य चाभावात् ॥ यत्तु ॥ व्याप्यस्याभावत्वमपर
त्वमेतस्य तस्य व्याप्यभेदत्वमपरत्वमित्यपौनरुक्त्यमिति ॥ तन्न । वह्निव्याप्येतिपदपर्यालोचनेनमास्यापि व्याप्यभे
दत्वमपरत्वागमात् ॥ अतएवान्यत्वेनेत्यादिनाभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वमुक्तं दोषनिरासाय वक्ष्यति ॥ ननु व्याप्यस्याभावग्रह

स्येति॥ अन्यथेति॥ यद्यनुमितिसामग्र्या अनुमितित्वादनुमितित्वावच्छेदेनार्थः॥ निश्चयेति॥ निश्चयसामग्र्यां व्याप्याभेदनिश्चयसामग्र्या
सत्त्वे भ्रमाभावात्॥ व्याप्यदर्शनाभावात्तु अनवरतं निरंतरपरामर्शः कुतो न भवतीत्यर्थः॥ तथा च परामर्शस्वीकारपक्षे यद
त्तरोत्तरपरामर्शधारानोत्पद्येत तत्रानुमितिसामग्र्या बलवत्त्वे तत्र मित्यत्रापि ज्ञानद्वयात्मकं तत्सामग्रीसत्त्वे अनुमितिरवश्य
तु॥ नन्वव्याप्यभेदप्रत्यक्षमिति भावः॥ अन्ये तु॥ यदि तत्र तादृशभ्रमोत्पत्तिरभ्युपेयात तदा तदभिमतविशेषदर्शनोत्तरं नोक्तपराम
र्शसामग्र्याः सत्त्वेऽनुमानासंभवात् तदनुमेयसाध्यस्य अभिमतकाले परामर्शोऽपि च कुतो न भवतीति तन्मते विपर्ययेनुमान
इत्यर्थः स्यात्॥ अभ्युपगम्याह अस्तु वेति॥ अभेदेति॥ व्याप्यजनकज्ञानमित्यादिना व्याप्यवत्ताभेदज्ञानस्य जनकत्वे कल्प्ये॥
तत्त्वबाधितमित्यर्थः॥ ननु नेदं बाधः लाघवेनोक्तद्वयात्मकसामग्रीकल्पनं यत्तद्वा प्रत्यक्षमात्रे लिङ्गकानुमानबाधितं किन्त्व
व्याप्तिस्मरणे चरमत्वमपीति॥ तादृशव्याप्यजनकज्ञानाविरोधिनाभेदस्यैव ज्ञानस्य लिङ्गपरामर्शप्रतिबंधकत्वस्वीकारादेतस्य क
थं जनकज्ञानाविरोधित्वमित्यत आह तत्त्वमपीति॥ न च भेदज्ञाने परामर्शजनकमिति कश्चिदभ्युपेति॥ तथा च व्यभिचारा
न्नायं नियम इत्यर्थः॥ गोत्वाभावविशिष्टेन विशेषितावच्छिन्नप्रत्यासत्तिरप्रयोजकत्वादिसमर्थितामर्थ॥ गोत्वे गोपदप्रवृत्तिनिमित्तं सर्व
धर्मान्तरमस्तीत्यत आह तत्त्वमधुरेति॥ तस्याश्च पदविशेषप्रवृत्तिनिमित्तत्वमपि नास्तीति भावः॥ व्यक्तेरिति॥ व्यक्तिघटित

धर्मस्येत्यर्थः॥ नहीति। नह्यनयोर्ज्ञानयोर्गोत्वविषयतायामविशेष इत्यर्थः॥ निर्विकल्पकेति॥ गौरिति। सामेयथागोत्वां
शे निर्विकल्पकत्वमेवमस्यापि निर्विकल्पकत्वापत्तेरित्यर्थः॥ तथा चाव्यक्तिरेव प्रकार इति नाविशेष इत्यर्थः॥ अनुपयोगादि
ति व्याप्यतावच्छेदकाप्रतीतेरित्यर्थः॥ लिंगलिंगतावच्छेदके। न चेति॥ तत्रेति शेषः॥ अन्यथा धूमादेरपि तत्त्वेहेतुत्वेन स्यादि
ति शेषः॥ व्यभिचारेति॥ व्याप्तिग्रहानुपयुक्तविशेषणवत्त्वादित्यर्थः॥ गुरुरिति तथा च स्वार्थानुमितौ न किंचिद्बाधकमिति भा
वः॥ तदन्यान्यदिति। कश्चित्तदन्यान्यमिति पाठः॥ तदन्यदन्यधृत इति बहुव्रीहिर्बोध्यः॥ तदन्यान्यत्वादिति॥ धूमस्यालोक य
सान्यान्यधर्मवत्त्वादित्यर्थः॥ ननु धूमालोकान्यान्यत्वादित्यर्थः॥ तथा सति व्यर्थविशेषणतानवकाशात्॥ प्रत्यक्षे हीत्या
दिनाऽर्थविशेषणत्वमभ्युपेत्य परिहारासंभवाच्च॥ नहि धूमालोकान्यान्यत्ववह्निव्याप्तिर्व्याप्यतावच्छेदकमन्यान्यत्वसम
वहायधर्मीतरमस्ति येन व्यर्थविशेषणता स्यात् धूमालोके वह्निव्याप्यतावच्छेदकं धूमत्वादिकमेवास्तीति तत्रैव्यर्थविशे
षणाद्युक्ते व्याप्यत्वाभिमतलघुनावच्छेदकेन ग्रहोऽस्ति ग्रहः संभवति गुरुणा तेन ग्रहात्॥ निरुक्तं च धूमत्वादेरेवावच्छेद
कत्वात् तदन्यान्यत्वेनावच्छेदकं गौरवादिति भावः॥ प्रत्यक्षे हीति॥ पर्यवसानकारी सामर्थ्यविशेषणत्वाभावेन धूमालोका
न्यान्यत्वेन वह्निव्याप्यतानुमानं संभवत्येव॥ तथापि प्रत्यक्षे सामग्र्याः बलवत्त्वात्तत्र तेन ज्ञानस्यापि विशेषदर्शनच्छेमो

पपेगाद इतिभावः ॥ अन्वयेति ॥ करस्य चरणान्यतरस्य निश्चयानंतरं सेत्राय्ये तरपुरुषप्रसक्षस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ मु यौरपि पू
मसालोकसाध्यान्यधर्मविशेषस्य ज्ञानं प्रत्यक्षसहकारि स्यादित्यर्थः ॥ ननु तदन्यान्यधर्मवैशिष्ट्यज्ञानमपि स्वरूपेण प्रत्यक्ष
सहकारीति न्याय्यं ॥ अतिप्रसंगात् ॥ किंतु वह्निमात्रिव्याप्यत्वेन ज्ञानस्य चेन तन्नु न संभवति ॥ धूमत्वत्वादेः व्याप्यतावच्छे
दकस्य निश्चयात् ॥ निश्चितस्य तदन्यान्यधर्मत्वादेः गौरवेण तदनवच्छेदकत्वादिति चेन्न ॥ व्याप्यतावच्छेदकरूपेणा
नुपस्थितेऽपि फलबलेन व्याप्तिग्रहस्वीकारात् ॥ सहचारदर्शनाद्व्याप्तिधीसामग्रीसत्वे तद्व्यतिरेकेणापि व्याप्तिग्रह
व्यतिरेकादर्शनात् ॥ अत एव व्याप्यतानवच्छेदकेन धूमालोकान्यान्यत्वेनोपस्थितमेव पक्षधर्मव्याप्तिग्रहः सर्वसि
द्ध इतिभावः ॥ एवं च यद्यपि वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वपरामर्शस्यापि सर्वकालत्वात् तदनुमानमपि संभवति तथापि प्रत्यक्ष
सामग्रीसत्वे तन्निरुक्तानुमितिरसत्वेभ्यो ॥ ननु व्याप्यतावच्छेदकेन तदनवच्छेदकेन वा व्याप्यस्य निर्यमेत तस्मान्नाधि
कस्यात्तपाप्रतीतियमानेन रूपेण पक्षधर्मज्ञानमनुमितिहेतुरस्तु तत्र व्याप्यत्वे व सत्तुद्भायेनाह किंचेति ॥ अथव
ह्नीति ॥ तथा च यो वह्निव्याप्यवान् स व्याप्यवह्निमानिति वह्निव्याप्यसावच्छिन्नसकलधूमादिवृत्तिमहाव्याप्तिज्ञानव
त एव तत्र वा नुमितिरिदमेवतानुमितिसामग्री तत्राप्यस्या वेति भावः ॥ ननु यो यो धूमवान् स वह्निमानिति वत् यो व

न्हिव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति महाव्याप्त्यनुभवो दुरपह्नवः॥ अन्यथा पूर्वोक्तव्याप्तिलक्षणानामतिव्याप्तिप्रसंगा
त्॥ पूर्वं च ज्ञानरूपपरामर्शस्थलेप्यनया गत्या तज्ज्ञानं कल्पनीयमिति मदुक्तानामनुगमाय(?) एवेसरुचेराह। अपि चेति। ल
घवादिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारतापेक्षया व्याप्यप्रकारस्यैतस्य लाघवादित्यर्थः॥ एवं च वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञा
नरूपपरामर्शस्थलेपि महाव्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमिति भावः॥ समप्रमाणकत्वादिति॥ लाघवसहकृतप्रथमप्रवृत्तवि
शिष्टज्ञानकारणताग्राहकप्रमाणमूलकत्वादित्यर्थः॥ ननु गौरवात् तदेव प्रमाणं कथं प्रवर्ततेऽत आह। कारणतेति
विज्ञानकारणताग्रहः फले तन्मुखमुपस्थितिबीजं यस्य तत्फलमुखं तथा च विशिष्टज्ञानस्यासिद्धौ गौरवज्ञानस्या
सिद्धावेव न तत्कारणताग्रहप्रतिबन्धकत्वं न सिद्धौ च तत्कल्पकैकमानकविशिष्टज्ञानमूलकस्य गौरवज्ञानस्य न तद्ग्रहप्रति
बन्धकत्वमुपजीव्यविरोधादिति भावः॥ ननु व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानविषयीभवद्धर्मिमात्रगतं प्रत्ययतीयते। तस्य कौरवप
क्षधर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु। न तु विशिष्टज्ञानेन ज्ञानद्वयं वास्ति प्रथमव्याप्यत्वस्य द्वितीये धूमत्वादेस्तादृशस्य प ॥५६॥
कारत्वेनाभ्यनुगतस्य हेतुतावच्छेदकत्वात्॥ तथा च यत्र सामग्रीबलेन विशिष्टज्ञानं तत्र तस्यापि हेतुत्वं॥ यत्र
तज्ज्ञानद्वयं तत्र तत्पक्षतानुमितिः। न चातिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पने गौरवात् प्रयोजनाभावाच्चेति चेन्न॥ एतदपेक्ष

याभावत्वप्रकारकत्वस्यैव लघुत्वात्॥ ननु पक्षधर्मकारणतास्थले तु तदतिरिक्तविशिष्टज्ञानकल्पनास्यादिति तर्कितं तदप्र
प्रगौरवज्ञानात् धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेन ज्ञानद्वयस्यैव गुरुत्वापत्त्यावच्छेदकत्वेन हेतुत्वे कल्पनतर
न्तिवेन॥ एवंविधगौरवज्ञानस्य प्रमाणापरिपंथित्वात्॥ अत एव लाघवेन कर्मधारयप्रवृत्तानिर्धारणसप्तमीसधिकर
णेषष्ठ्यस्य विधायाप्रवृत्तिरपूर्वविकल्प्यत इति तत्रापि सिद्धांतः॥ अन्यथा यत्र द्वयत्र कर्मधारयः स्यात् तत्र षष्ठ्यस्य विधायाप्रवृ
त्तिकल्पनं स्यादिति तर्कितं तत्र युक्तिप्रतिसंधानेन तत्कल्पनमपि न स्यादिति चेत् न ज्ञानद्वयद्वयसाधारणो अन्यदव
च्छेदकं निरस्तं॥ आपत्तप्रकारत्वापद्रूपासत्वस्यैव गुरुत्वात्॥ ननु सामान्यधर्मस्य औत्सर्गिकतया गुरूणामपि पूर्वोक्ताव
च्छेदकेन वोपि हेतुत्वमस्तु॥ अत एव कल्प्यमन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टमुपाधिरूपं जातिं ननु जातिरूपमपि घटत्वादिकमिति चे
न्न॥ तत्र घटत्वादीनामानैक्यात् यत्र तु विशेषस्यैकस्यैव ग्रहं तत्र न सामान्यस्य गुरोरवच्छेदकत्वमतएवाप्यत्वावच्छेदय
त्नत्वमेव तथानन्तु व्यापारत्वमिति संक्षेपः॥ अनुमानत्वमिति॥ किंचित्काभिप्रायेणादंबोध्यं॥ अन्यतरत्वसाध्यमन्यतरानु
मानेपक्षतावच्छेदकीकृत्वानुमानमपि सहचारग्रहणात्॥ निपत्तति खलु निर्वचनमनीतस्य व्यापारत्वाभावादिति अंस
संस्कारात्स्मरणात्द्वितमतपसन्नप्यमिति स्वातंत्र्यपक्षेर्थः॥ व्याप्तिस्मरणादिनासंस्कारस्यैवानवस्थानात्॥ कुतस्त

अनवक्लृप्तेरिति स्फुटेनेरित्यनुशयाशाहनचेति ॥ गोत्वादिरूपलक्षणं ॥ प्रामाण्यसंशयाजन्यार्थसंशयेव्यभिचारसंदेहस्यापि
तुल्यं ॥ सामान्यलक्षणया पर्वतेपि वह्निग्रहणमाह ॥ विशिष्येति ॥ अलौकिकं प्रत्यक्षं निरस्य तल्लौकिकं तद्वाच्यमिति रस्यति
न चेति ॥ विशेषादर्शनमिति ॥ यतत्त्वसंशयानुत्तरप्रत्यक्षमभिप्रेत्य ॥ अन्ये तु ॥ पूर्ववच्छेदेनोपनेयज्ञानेनतद्दर्शनं तद्विष
क ॥ व्याप्तिविशिष्टेति ॥ अत्रापि समं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सत्त्वादित्यर्थः ॥ वह्नेरसन्निकर्षादिति ॥ संयोगलक्षण
सन्निकर्षाभावादित्यर्थः ॥ ननु यथा व्याप्तौ ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिस्तथा वह्नावपि तदेवास्तु न च व्याप्तेः सामानाधिकर
ण्यात्मकत्वेन संयोगादिरूपतया संयुक्ते संयुक्तसमवाय एव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं ॥ न च संयोगादेरेव व्याप्ति
किं तु साध्यादिनानापदार्थविशिष्टा ॥ न च विशिष्टसंयुक्तेसमवायः ॥ न च साध्यादिकं विशेषणविशेषणं ॥ न च त
संनिकर्षाप्रपक्षणीयः ॥ मानाभावादिति वाच्यं ॥ विशेषणसंनिकर्षस्यापि हेतुत्वे मानाभावात् ॥ विशेष्यसंनि
कर्षस्यापेक्षणीयत्वे विषयविधया संनिकर्षत्वेन हेतुत्वे लाघवादिति ॥ यदि तदा विशेषणविशेष्यसंनिकर्षेपि तुल्यं ॥ आ
लोकाद्यपेक्षाभावाच्च वह्नेर्ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरस्तु ॥ न च पर्वते पूर्वं वह्नेरनवगमात् ॥ कथं तदुपनीतभानं तत्रेति वाच्यं ॥ ५०
सामान्यलक्षणया धूमत्वावच्छेदेन वह्निबोधनेन पर्वतेपि तज्ज्ञानात् ॥ विशिष्य तज्ज्ञानस्याप्रयोजकत्वात् ॥ अन्यथा

पक्षधर्मिधर्मिव्याप्तिप्रत्यक्षानुपपत्तिः॥ वस्तुतस्तु॥ पर्वतत्वावच्छेदेन पाचधर्मिभानात्तत्वावच्छेदेन तद्धर्मिज्ञानेन तद्धर्मोपनयस्या
मर्षीतथाच धूमवत्वेन ज्ञातवह्निमत्वोपनयने स्यादेवेतिचेन्न॥ ज्ञानस्य ग्राहिप्रत्यासत्त्या पर्वतवह्निप्रत्यक्षमापा
घमानमलौकिकमेवस्यात्॥ न चालौकिकप्रत्यक्षसामग्री मानांतरप्रतिबंधिका तस्याः समानेपि विषयेऽनुमि
त्सादिसामग्रीतो दुर्बलत्वात्॥ अन्यथा मानांतरविलयापत्तेः॥ शाब्दादिस्थलेपि पदादिस्मारितपदार्थानांकवि का
अमूलीभूतज्ञानवन्मसैव प्रत्यक्षसंसर्गप्रथमसंभवात्॥ बलवत्त्वस्य फलैकव्याप्यत्वात्॥ यद्यप्येवं करणत्वमाले सं
शयोत्तरं सप्रत्यक्षपूर्वभ्रमानस्यात्॥ तस्यालौकिकत्वात्॥ अलौकिकप्रत्यक्षजनकसामग्र्या अपि बलवत्त्वे धूम
भ्रमस्य॥ न्यनुमितिर्भ्रांता न स्यात्॥ तथापि फलबलादनन्यगत्या दोषविशेषस्येव तत्र बलवत्प्रयोजकत्वमिति
ध्येयं॥ तस्मात्समानविषये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वात्तत्र सत्ववह्निप्रत्यक्षमेवस्यान्नानुमितिरिति सि
वपराभिमततत्त्वेदमुक्तं न लौकिकवह्निप्रत्यक्षसामग्री वह्न्यसंनिकर्षादिति॥ ननु भवदेवं यदि विशेषपासे न्नि
कर्षापि हेतुः स्यात्॥ न चैवं मानाभावात् किंतु तज्ज्ञानमावश्यकत्वात्॥ तत्रापि हेतुत्वे तिन लौकिकवह्निप्रत्यक्ष
सामग्री विरहस्तिचेन्न॥ तदितरसकलतद्धेतुसत्त्वे पर्वतवह्न्यनुमितिसमये तद्विशिष्टप्रत्यक्षानुत्पादस्यैव॥

तत्रमानत्वात्॥ लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे सत्येअनुमितिसामग्रीबलवत्त्वस्यापिवक्तुमशक्यत्वात्॥ नचात्रप्र
त्यक्षमेवोत्पद्यतइतिवाच्यं॥ वह्निमनुमिनोमीत्यनुभवस्याबाधितत्वात्॥ यत्तुविशेष्यस्यविषयविशेषतयातत्संनि
कर्षेणापेक्ष्यालाघवात्॥ विषयसंनिकर्षत्वेनैवहेतुत्वेनविशेषणसंनिकर्षोपिहेतुरितितन्न॥ पर्वतेहिपर्वतेवह्नि
प्रत्यक्षंस्यादेव॥ पर्वतस्यविषयसंनिकृष्टत्वात्॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्वमेवकार्योत्पत्तेः॥ वि
शेषणसंनिकर्षेविशेष्यासंनिकर्षेतद्विशिष्टप्रत्यक्षापत्तेश्च॥ नचयावद्विषयसंनिकर्षत्वेनहेतुत्वमितिवाच्यं
यत्तदपेक्ष्याविशेष्यसंनिकर्षस्यैवलघुत्वात्॥ संसर्गस्यपूर्वोज्ञातस्यैवभानाभ्युपगमेनभ्रमस्थलेतत्संनि
कर्षासंभवेनव्यभिचारात्॥ किंचविशेषणविशेष्यसंनिकर्षयोर्नैकमवच्छेदकं विशेषणसंनिकर्षस्यालौकि
कसाधारणस्यैवहेतुत्वं॥ भ्रमाद्यनुरोधात्॥ विशेष्यसंनिकर्षस्यलौकिकस्यैवचक्षुरादिसहकारित्वं॥ अन्यथा
स्मृत्युपनीतव्यवहितेपुरुषेदंडस्मृतिमतोदंडीतिचाक्षुषत्वबुद्ध्यापत्तिः अन्यत्रअसंसर्गाग्रहदशायामपिदेव
दत्तंस्मृतिमतःसंन्निकृष्टेपिव्यवहितदंडेपुंसिदंडीतिबुद्धिर्नजायतइतिसर्वानुभवसिद्धत्वात्॥ तथाचान्वयव्य
तिरेकाभ्यामेवतस्यहेतुत्वमित्यर्थः॥ पक्षधर्मइतिपर्वतवृत्तिधूमोवह्निव्याप्यइत्याकारज्ञानमित्यर्थः॥ विशि

ध्येति। वह्निव्याप्यधूमवानयमित्याद्याकारमित्यर्थः॥ अत एवेति। यो यो धूमवानित्यनेन धूमवृत्तिवह्न्यसंसर्गाभावो व्यवच्छि-
द्यते तेन तादृशासंसर्गाभावाप्रतियोगित्वं सामान्यप्रतिपाद्यते॥ वह्निमानेव धूमवानित्यनेन वह्निमदभाववद्वान्न धूमवानि-
ति वह्निविरहवदवृत्तित्वं धूमनिष्ठं प्रतिपाद्यते॥ तदेव च व्याप्यत्वमिति न हि धूमस्यानुमितिहेतुत्वे अन्ययोगव्यवच्छे-
देनैवोदाहरणस्यावृत्तिरित्यर्थः॥ अत्रेदमनभिमतिबीजमाहुः॥ जनकज्ञानस्य यावद्विषयतया जनकत्वं तावन्मध्ये यदंशे
प्राधान्यं न भासते। तदेव जन्यज्ञानेपि तावन्मध्ये प्राधान्येन स्फुरतीति नियमः॥ पुरुषस्य दंडवत्त्वज्ञानस्य च दंडी पुरुष
इति ज्ञाने दंडमात्रविषयतयैव जनकत्वमतो न व्यभिचार इति तन्न॥ भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्यघटाभाववद्
भूतलमिति ज्ञानमपि व्यभिचारात् भूतलविषयतयापि जनकत्वात्॥ न चाभावविशेष्यकप्रत्यक्षमेवाधिकरणज्ञानस्य का-
र्यतावच्छेदकमिति वाच्यं॥ लाघवेनाभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्यैवाधिकरणज्ञानस्य हेतुत्वात्॥ यदपि केचित्तु नैदमुक्तं। साध्या-
योगव्यवच्छेदेनोदाहरणवाक्येन साधनव्यापकता वह्निरूपं दर्शितमिति नमुक्तं॥ केवलान्वयिनि साध्याभावयोगाप्रसिद्धेरि-
ति तदपि न॥ एवमपि न लाघवेन व्यापकताज्ञानकारणत्वे दोषानभिधानात्॥ यत्तु सामानाधिकरण्यगर्भतया व्या-
ति गुर्विव्यापकत्वे तु तदप्रवेशाल्लघुप्रतिपादितस्य हेतुत्वं तदा साध्याप्रतियोगिकसमानाधिकरणासंसर्गाभावत्वमेव
व्याप्यत्वमस्तु॥ व्यापकत्वघटकानामेव पदार्थानामत्रापि प्रवेशेन तदपेक्षया गौरवाभावादिति। लत्राक्षरसर्वीतं।

तन्नायेतावतासाम्नितानकारणतायां विनिगमकाप्राप्तेः किंचउक्तरूपव्याप्यपेक्षयाव्यापकत्वमेवलघुतादृशव्याप्यत्वसंसर्गा
भावकत्वस्यव्यावृत्तत्वेनगुरुत्वात्॥अन्यथाव्यभिचारिसाधारण्यात्॥स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्व
सामान्याभावरूपव्यापकत्वस्यावच्छेदकप्रवेशेनलाघवादिति॥अन्येतु॥अन्येतुपर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वेवन्हौगृहीते
व्याप्यत्वमुपनेयंतथाचवन्हौविवान्यत्रापितद्यदिगृहीतंतदातस्याप्यनुमितिसामग्रीतिसमूहालंबनैवानुमितिः
स्यात्॥नचैकानुमितिरूपत्वेनप्रतीतावुपनयास्तिथेरिसेकमत्वरसबीजं॥अपरंचवस्तुत्वेलाघवमेवनं। तथा
हि तत्समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वसमानाधिकरणत्वविशेषणमावश्यकमव्याप्तिरिमा। तदर्थं अत्र
प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वंप्रतियोगिसमानाधिकरणमभावस्यवाउभयथापिप्रतियोग्यधिकरणान ॥५९॥
धिकरणत्वगर्भेतथाचाकाशादेरपिव्यापकत्वापत्तिः॥मयूत्वसमानाधिकरणाःप्रतियोग्यधिकरणभिन्नाधिकर
णाभावः घटाभावादयः॥तत्प्रतियोगित्वात्काशस्यानुमेयत्वसमानाधिकरणाकाशात्यंताभावस्यप्रतियोग्य
धिकरणाधिकरणाभिन्नत्वमातत्प्रतियोगित्वाकाशस्यकथंतदप्रतियोगित्वंव्यापकत्वमितिचेन्न॥प्रतियोग्यधिक
रणाप्रसिद्ध्याकाशाभावस्यप्रतियोग्यधिकरणाधिकरणाभिन्नत्वाभावेनविशिष्टतादृशाभावाभावात्प्रति यो

मितपाकाशस्य व्यापकत्वतावस्थानात्॥ तस्मात्तद्रूपापसाधनसमानाधिकरणत्वविशेषणमव्यर्थकमित्यनूना। नन्विदमि
पदार्थाभिन्नयोभयोः समानतयाकथं व्यापकत्वे लाघवमिति अस्वरसबीजमित्याहुः॥ तत्र नाद्यः। विशेष्यविशेषणोन
त्वविशेषणांतरमिति न्यायेन धूमे पर्वतवृत्तित्वे धूमव्यापकत्वे च वन्हेर्भासमानस्यैव पर्वतवृत्तिधूमव्यापकत्वभानोपप
त्तौ नान्यत्रापित्व द्वाप्यधूमव्यापकत्वे च वन्हावक्षप्रगृहीतमिति स्यात् तमुपनेममितिनकाप्यनुपपत्तिः॥ न द्वितीयः
प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणः संयोगाभावादेः तद्भिन्नत्वस्याकाशसंताभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगितस्य भिन्नत्वं प्रति
योगिविशेषणत्वात्॥ एवमवच्छेदकतागोचरजन्यप्रसज्यदावप्रसिध्या अग्रे इत्यग्रे वक्ष्यते॥ तथा च यथाश्रुते व्यापक
त्वव्यापकत्वप्रसंगनिरासाय साधनसमानाधिकरणत्वमव्याप्तिविशेषणं। येन व्यापकत्वे लाघवं न स्यादिति। किं च अन्या
न्याभावगर्भव्याप्तेरवानुमितिहेतुत्वेन गंभकदभिमतत्वात्॥ तद्गर्भव्यापकत्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमप्रवेश्य
त्वज्ञपि चैवमपि साधिकरणात्वमात्रेमेवास्कदोषनिरासाय आस्तां तथापि व्यापकत्वे लाघवमेव तस्मादिदमंत्रास्वरस
बीजं॥ शब्दादिना व्यापकत्वनिश्चितसाधने साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वानुमित्यनुत्पादात्तं
न्निश्चयः तत्र हेतुः व्यतिरेकज्ञाने पक्षसत्त्वप्रतिबंधकं तन्निश्चयस्य तद्धेतुत्वात्॥ न च व्यापकत्वस्य सामानाधि

रक्तनियतयोनपातज्ञानेनतत्संशयाधानकाशइतिवाच्यं॥नहिवक्तृतस्सह्याप्यज्ञानेनतद्विरोधिकिंतुव्याप्यत्वेनतज्ज्ञानं
तथाचतदप्रतिसंधानदशायांतत्संशयादिकंस्यादेवयद्विचयेतद्वेषविषयासाध्यसामानाधिकरण्यनियतत्वेनैवव्या
पकत्वज्ञानमनुमितिहेतुरितिमन्यसेतदाविपरीतमेवगौरवमिति॥ ॥परामर्शवादःसमाप्तः॥ ॐ हेतुव
तौव्यभिचारादाह।बाधकेविनेति॥तत्रान्यथासिद्धिरेवबाधिकेत्यर्थः॥अन्यथासिद्धमिति॥तथाचात्रापिबाधकमेवा
स्तीतिभावः॥धूमवान्वह्निमानितिवर्तमानधूमविशिष्टवर्तमानवह्निवैशिष्ट्यानुमितिरितियावत्॥तेननोक्तातोबाध
द्दितितिध्येयं॥ज्ञायमानेनेति॥ज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्येत्यर्थः॥तेनज्ञाप्यमानवह्निजन्यतयानार्थांतरमिति
भावः॥विशेषणेति॥वर्तमानविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टवर्तमानविशेषणांतरवैशिष्ट्यावगाहिपराम्ऋष्टविशिष्टज्ञानसा
द्धित्यर्थः॥विशिष्टज्ञानपदंचजन्यानुभवपरंतेनभ्रमज्ञानेस्मरणेचनव्यभिचारः॥निर्विकल्पकस्मरणरूपप्रतीकेनैवव्य
रणात्॥उपमितेश्चयद्विसपक्षत्वंनाभ्युपयत॥ तदा तदन्यत्वमपिविशेषणीयं॥विशेष्यभानेति विशेषणांतरभा ॥ ६०
नेत्यर्थः॥अन्यथेति॥तथाचज्ञायमानविशेषणजन्यत्वमेवानन्यगत्यातत्रनियामकं॥कल्प्यमित्यर्थः॥नन्वेवं
मुपमाजनकत्वेपिलिंगस्यकरणत्वेकिंविनिगमकमित्यतआहकिंचेति॥ अतीतेति॥नन्वेवमपिविद्यमानलिंग

कानुमितित्वावच्छेदेन लिंगस्य हेतुत्वमस्त्विति चेन्न ॥ अतीतादिस्थलेपि क्लृप्तसामग्र्यैवानुमित्युपपत्तौ विशेषसामग्र्यं
तरकल्पने गौरवात् ॥ अयोग्यलिंगकानुमितौ व्यभिचाराच्च ॥ तत्र परामर्शस्य तद्व्यापारत्वासंभवेन लिंगस्याकरणत्वा
त् ॥ शाब्दादिना परामर्शे यत्रानुमितिस्तत्र विद्यमानस्य योग्यस्यापि लिंगस्याकारणत्वाच्च ॥ परामर्शस्य तद्व्यापारत्वाभाव
त् ॥ यदि निर्व्यापारस्यैव तस्य तत्र करणत्वं तदा तादृशस्य परामर्शस्यैव तथात्वमस्तु ॥ आवश्यकत्वादिति भावः ॥ परामर्शे
ति परामर्शद्वारैव तस्यापि लिंगकारणत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ भाविनीति ॥ यद्यपि भाविन्यपक्षे व्यवसायादेर्लिंगस्य वि
द्यमानत्वं संभवत्येव ॥ तथापि न । स्वरूपेण तस्य करणत्वे किं तु पक्षवृत्तितया तथात्वे च तस्य तदानीं पक्षाभावान्न संभ
वतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तं ॥ ननु भूतस्यैकस्यामेव सत्त्वं भवितस्समनीतस्य ज्ञानविशेषस्यादेर्लिंगान्तरस्यापि संभवात् ॥
न चायमेतदतिरिक्ततया वदेत प्रमेयत्वानिस्त्रयत्वेन निर्दिष्टव्यक्तिविशेषस्यैव तत्र लिंगत्वं ॥ धर्मान्तरस्य साध्यान्तरहेत
त्वेनालिंगत्वादिति वाच्यं ॥ प्रकारभेदेनाभयरूपस्याविरोधात् ॥ अत एव पिपासोपशमनेसमर्थतावच्छेदकरूपानु
माने । तोयत्वेनैवानुपायेनाह । यदि चेति ॥ वर्त्तमानतयासंदिग्धादिति । अवर्त्तमानादेवेति शेषः ॥ तथा च धूमस्यानिश्चि
तत्वेपि न सत्त्वे असंदिग्धसत्त्वेपि न निश्चितत्वमित्येकस्यापि न हेतुत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु अतीतादिवृत्तितया निश्चितस्य

धूमस्यवर्तमानदिनेऽतीतदिनवृत्तित्वस्यविशेषणमात्रध्वंसेनैवनविशिष्टध्वंसस्यनिर्भ्रत्वंशक्यतयातस्यैवहेतु
त्वंस्यादिति।तन्न।विशिष्टध्वंसस्यघटादिक्षणिकत्वापत्त्याशक्तौग्रंथकृतैवनिराकरिष्यमाणत्वात्॥नचतथैवघटादेः
विशेष्यस्यविद्यमानतयाविशेषणमात्रध्वंसएव॥सविशेषणीभूतइतिन्यायेन॥अत्रधूमस्यविशेष्यस्यासत्त्वात्॥विशिष्ट ध्व
ध्वंसःस्यादितिवाच्यं॥एवमपिविशेष्यध्वंससंदेहेविशिष्टध्वंसस्यसंदिग्धत्वादहेतुत्वेनस्यात्॥नहिविशेष्यसत्त्वेपिवि
शेषणध्वंसप्रयुक्तोविशिष्टध्वंसइतिभावः॥ननुतत्कालेप्रागभावादेःसंदेहेपिनप्रवर्ततेतत्संदेहः।प्रतियोगिसत्त्वेनैवतत्
त्रतस्यनिश्चयादितितत्रतस्यवर्तमानत्वमात्तन्निश्चयोस्तीतिनव्यभिचारइत्यरुचेराह।किंचेति।पर्वतेधूमइतिज्ञानं
दितिवक्तत्वोतीतादिधूमविषयादितिशेषः॥ननुधूमप्रागभावादौनव्यर्थत्वंप्रागभावनिष्ठआह॥धूमविशेषणंवि
नाग्रहात्॥यन्निष्ठाव्याप्तिर्यद्विशेषणंविनानगृह्यतेतस्यैवसार्थकत्वंसार्थकत्वात्॥एवंचाधिकसत्त्वग्राहकविशेषणस्य
गुरुत्वेपिनव्यर्थत्वंकिंतुसंकोचविशेषणस्यैव॥यथानीलधूमादेरेवंचधूमासंताभावासंताभावत्वेपिनव्यर्थत्वमि
तिपूर्वाप्वरसादाहावश्यकत्वेति॥प्रथमोपस्थितधूमज्ञानादेवानुमितेःसंभवादितिसाधनेनानुमितिसंततप्रसंगात्तत्प्रागभा ॥६१॥
वादेर्नहेतुत्वमित्यर्थः॥नन्वेवमप्यनुमितिसमयप्रागभावादेरनुमितिजनकत्वंस्यादेवेत्यरुचेराह।किंचेति॥कालिकव्याप्त

स्फुरणादशायामपि प्रकारान्तरमाह । यथैवेति यथा चैतत्तथा बाधग्रन्थे वक्ष्यामः ॥ तथैवेति ॥ ननु व्यापारस्य तस्यैव न करणत्वं
किन्तु क्रियायोगव्यवच्छेदेन संबंधे एव करणमिति चेन्न । करणस्य कारकविशेषत्वात् । कारकत्वस्य व्यापारव्याप्यत्वात् ॥ किं चैवं स
र्वदा क्रियायोगव्यवच्छेदश्चक्षुरादावपि वास्तिकदाचित्कर्मणो वा व्यस्तीति तस्यापि तत्त्वं स्यादिति ॥ किं तु व्याप्तिस्मृतेरनुमिति
अत्र वदंति ॥ यत्र विशिष्टाकलितानां व्याप्तिशरीरप्रविष्टसहचारादिपदार्थानां स्मरणोपनीतविशेष्यविशेषणतत्र च विशि
ष्टवान्तरमिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शात्सादादनुमितिस्तत्र परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वेन
संभवति ॥ तद्धेतुत्वं तस्यास्त्वात् ॥ किं च यत्र स्मृतिरूपपरामर्शादनुमितिस्तत्रापि तदसंभवः ॥ न च तत्र पूर्वानुभवरूपमे
व व्याप्तिज्ञानं करणमिति वाच्यम् । तस्यानुमित्यजनकत्वेन तत्संस्कारेणैव व्यवहितत्वात् ॥ व्यापारमात्रस्यैव करणान्यव
धायकत्वोपगमात् ॥ अन्यथा यागादेः स्वर्गादिहेतुतारक्षार्थं तज्जनकपूर्ववत्तद्ध्वंसस्य व्यापारत्वसिद्धये स्वर्गजनकत्वकल्पना
नुपपत्तेः ॥ अत एवाहुः । यागमप्यर्थयन्तकमिति । न च तत्रानुमितौ संस्कारो जनकः । तस्याः स्मृतित्वापत्तेः ॥ अनुमित्यंत
रव्यभिचाराच्च ॥ वस्तुतस्तु । स्मृतिरूपपरामर्शे तज्जनकपूर्वानुभवस्य प्रत्यक्षरूपपरामर्शे च व्याप्तिज्ञानस्याप्यक्षीण
त्वात् ॥ अन्यथासिद्धत्वमेव ॥ अन्यथा स्मृतिजन्यप्रत्यभिज्ञानादौ पूर्वानुभवस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादौ च विशिष्टज्ञान

अनु. ७.

अन्यविशेषणज्ञानस्याधिकरणतापत्त्या बहुव्याकुलं स्यात्॥ अनुमितौ व्याप्तिज्ञानवत्॥ परामर्शजनकपक्षतावच्छेदकधर्म
दिरूपविशेषणज्ञानमपि करणं स्यात्॥ न चानुमितौ करणानुपपत्तिः सर्वत्रानुमितिः सर्वव्याप्तिज्ञानेन तत्करणं स्वीकरणीय
मिति वाच्यं॥ परामर्शरूपासाधारणव्यापारद्वारा मनस एवासाधारणस्य तत्करणत्वसंभवात्॥ तदुक्तं मनो यथा
ऽथ्यादौ मनोलक्षणावसरे। स्मृत्यनुमित्यादिकरणत्वेन मनः साधितमिति॥ तदसम्यक् नक्षमनो। तथाहि॥ अनुमितौ म
नसोऽपि करणत्वेनस्य लौकिकज्ञानवन्मानसप्रत्यक्षतापत्तिः॥ करणान्तरासहकृतमनोजन्यत्वस्यैव
मानसत्वनियामकत्वात्॥ न च परामर्शस्य करणान्तरमव्यापारकत्वात्॥ तस्मात्परामर्शजनकज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञाना
दीनां सर्वेषां करणता तेन न कस्याप्यनुपपत्तिः॥ मननव्यापारत्वेनैव श्रवणादिप्रतिपत्तीनां मुक्तिकारणत्वमिव॥ न च
विशेषणविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं प्रति हेतुहेतुतया व्याप्त्यादिज्ञानादीनामन्यथासिद्धिरि
ति वाच्यं॥ येन रूपेणान्यथासिद्धिस्तद्रूपेण हेतुत्वाविरोधात्॥ कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुलालपितुः कुला
लत्वेन घटजनकत्वात्॥ न घटहेतुहेतुत्वेनान्यथासिद्धस्यापि दण्डत्वेन घटजनकत्वमविरुद्धं॥ न च तत्र हेतुतावच्छेदकान्वयव्य
तिरेकौ न स्त इति वाच्यं तदसत्त्वेऽपि किं परामर्शकरणजन्यत्वानुमानस्येव परिशेषेण विशेषणपक्षवत्त्वसिद्धिस्तस्य विघ्नान्तरात् ॥ ६२

येते न पश्चान्नावच्छेदकज्ञानमपि कारणं स्यात्॥ इत्युनिष्ठापादनमपास्तं॥ उक्तरूपेणोद्बोधापत्तेः॥ न च स्मृतिरूपपरामर्शज
नकं येन ज्ञानमिति व्यभिचारः। तज्जनकानुभवस्य सत्त्वात्॥ न च संस्कारमवहितः सन्नयमनुमितौ हेतुरिति वाच्यं॥
अनुमितिं प्रति स्मृतिरूपपरामर्शेन स्मृतिरूपपरामर्शं प्रति संस्कारेणाव्यवहितत्वेरत्तित्वसंभवात्॥ इन्द्रियवान्
व्यापारजनकस्तावान् फलस्येति नियमः॥ न च व्यापारजनकस्य फलाजनकत्वमात्रेणैव व्यवधानं चक्षुःकर्मणा चक्षुर्वि
षयसंयोगजनकस्य साक्षात्कारजनकत्वेन व्यभिचारात्॥ अस्तु वा परामर्शजनकत्वेन हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वेन प्रवेशनीयं
तथा चोक्तसंस्कारोद्बोधाकारणे॥ न चानुमितेः स्मृतित्वापत्तिः॥ संस्कारत्वेन जनकत्वे तथात्वादिति॥ अन्यथा लिंगक
रणतापत्तेः संस्कारलिंगकानुमितेः का गतिः॥ संस्कारध्वंसे वा का गतिः। वस्तुतः समानविषयसंस्कारजन्यत्वेन स्मृ
तित्वमत एव संस्कारव्यापारत्वे समसमयोत्पत्तिकत्वं बाधकं वक्ष्यति॥ अन्यथा स्मृतित्वापत्तेस्तत्संभवादिति
अत्र भ्रमः॥ विशेषणविशेष्यज्ञानवत्। परामर्शपक्षधीणानामपि स्वानुभवव्याप्तिस्मरणादीनां परामर्शज
नकत्वेनानुमितिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकादिनावल्पनीयमनुमितौ करणान्तरानुपपत्तेश्चेवानाद्यः॥ तदभावात्॥
परामर्शसत्तितं व्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः॥ नांसः तथापि परामर्शत्वेरूपेण लिङ्गेन वह्नितुत्वं भक्त॥ स्मा

घवान्न तु परामर्शजनकत्वेन नियमानन्यथासिद्धिघटितत्वेन तस्य गुरुत्वात् ॥ तथा वाक्यादीनामपि तथात्वेन तदापत्तिः
अवच्छेदकलाघवमात्रे गौरवस्यादोषत्वात् ॥ तथात्वे वा परामर्शप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वमस्तु ॥ परामर्शस्य वृत्तित्वाप
क्षयाप्यस्य लघुत्वात् ॥ न तत्र वृत्तित्वे हि तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं ॥ तथा च तत्प्रागभावत्वमेव लघ्विति ते
परामर्शेनैवान्यथासिद्धत्वात् ॥ तत्प्रागभावस्य नानुमितिहेतुत्वमिति तिर्यदिति तच्चापि तुल्यं ॥ करणान्तरानुप
पत्त्या तत्त्वस्य नतूभयत्रापि तुल्यं ॥ परामर्शजनकत्वेन हेतुत्वपक्षे स्मृतिरूपपरामर्शजनकसंस्कारवत्परामर्शप्राग
भावस्यापि हेतुत्वानुपगमाच्च ॥ तथा च करणानुमानानुपस्थापितत्प्रागभावत्वेनैव हेतुत्वं कल्प्यतां न तु तज्ज
नकत्वेनातिगौरवात् ॥ एवं च संस्कारव्यवहितस्मृत्यनुभवस्य तज्जन्यसंस्कारस्य वा हेतुत्वव्यवस्थापनभ्यासेत्ति
भियतांस्यपरमप्यनुकूलं भवति ॥ वस्तुतस्तु तत्प्रागभावस्यापि नानुमितिकरणत्वं परामर्शेनान्यथासिद्धत्वात्तद्भ ॥ ६३
तुत्वव्यवमानाभावात् ॥ करणान्यथानुपपत्तिमनिमितिचेन्न मनस एव करणत्वसंभवात् ॥ तथापि किं विनिगम
कमिति चेन्न ॥ मनसोऽनुमितिहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् ॥ परामर्शप्रागभावस्य च न हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् ॥ प्रागभाव
सापेक्षया मनस्त्वस्य जातित्वेन लघुत्वाच्च ॥ नन्वेवमनुमितेर्मानसत्वापत्तिः ॥ करणान्तरासहकृतमनोज

मनस्त्वस्यैव तन्नियामकत्वादित्युक्तमिति चेत्॥ करणान्तरे हि प्रसिद्धेऽसाधारणकारणमेवेति वाच्यं॥ अन्यथा प्रत्य
क्षप्रसूतत्वस्याभावात्॥ येयं च प्रमितिस्तदसाधारणकारणसहकृतमनोजन्यत्वस्यैव मानसत्वनियामकत्वमिति
चेन्नुमितमानसत्वमनुमितिरूपप्रमितेस्तदसाधारणलिङ्गपरामर्शसहकृतमनोजन्यत्वात्॥ न द्वितीयः कृतार्थेरे। नहि
मनोजन्यत्वमात्रं मानसत्वे किं त्वसाधारणकारणनिरपेक्षमनोजन्यत्वेन मैवं चानुमित्यादौ तथा॥ परामर्शादेरसाधारण
कारणस्यापेक्षणनियमादिति [illegible] कस्य च तथाभावान्मानसत्वमेव॥ अत एव च प्रमाणटीकायां नहि मनोनिमित्त
मित्येतावत् सामान्यं प्रत्यक्षं तथा सति न किंचिदमानसं प्रत्यक्षं मनोनिमित्तकत्वात्॥ असाधारणकारण
पेक्षयात् तत्त्वमाणच्चेदक्षानिरपेक्षोद्भवमसाधारणं करणमिति॥ ननु व्याप्त्यपेक्षायाः न प्रमितित्वं तद्ज्ञ नव
त्वे परामर्शस्य तथात्वमित्येवं किंचिन्निगमकं निरूपितत्वेन उभयोरविशेषादिति चेन्न॥ सव्यापारत्वाविशेषेऽपि
हेतुलिङ्गादेर्विजातीयप्रमाजनकत्वं यदेव तत्त्वं॥ तदेव स्वभावविशेषफलबलेन तथेति चेत्तर्ह्यपि समये व तत्तत्त्वं व तथा हि
त्पत्तिं विदेतत्॥ यद्वा प्रमितेस्तत्प्रागभावसहकृतमनोजन्यत्वं मानसत्वप्रयोजकं॥ लाघवादिप्रयत्नेन मनोज
न्यत्वं चाप्रमाभानं तन्नैव संकल्पेन तज्जन्यत्वं [illegible] त्वप्रयोजकमिति नोक्तदोषः॥ यत्तु व्याप्तिप्रकारकप्रत्यक्ष

मितज्ञानत्वेनपरामर्शस्यहेतुत्वमितिव्याप्तेः।प्रकारत्वेनपरामर्शस्यैवतद्रूपेस्थितेरावश्यकत्वात्॥ नव्यभिचारः स्मर
णलक्षणापरामर्शस्थलेतुपूर्वानुभवस्यैवकरणत्वमितियथाश्रुतपक्षग्रंथःसाधुरितितन्न।येवंव्यभिचाराप्रसरेपिअ
न्यथासिद्ध्यनुधारणात्।किंचाव्यभिचारज्ञानसहकारस्मरणानंतरंविशेष्येविशेषणंतत्रविशेषणांतरमितिन्यायेनवा
त॰र॰चि॰ त्त्विवेतिस्यविषयपक्षधर्मताज्ञानादप्यनुमितेरप्यनुभूयमानत्वात्॥नव्याप्तिप्रकारत्वेनतस्यहेतुत्वमितिविषयपरि
शोधकस्यैवेति॥नचैतस्यानुमितौकथमुपयोगः॥नचव्यभिचारविशंकानिवृत्तिद्वारातथेतिवाच्यं॥परामर्शस्यैव विशे
षदर्शनत्वेनतन्निवर्तकत्वादितिचेत्॥अत्राहुः॥विशेषदर्शनेस्वरसवाहिनीशंकानोदेति।अन्याहितानवोदस्येव।कथं
मन्यथाप्रामाण्यशंकादिनाअर्थनिश्चयेसंशयप्यर्थशंकोदयः तदिहपरामर्शेनस्वरसवाहिनीसाप्यशंकाविरहेकृति
वर्ततांबाधकप्रमाणाधवतारशंकानिबंधनात्तस्याअभावशंकाकथंन्नोदेत्।तदुक्तंकिरणावल्यामाचार्यैः येच
रणेःविरोधिप्रमाणासदसद्भावशंकयामुहूर्तमनुमितौविलंबेतनुमातारइति॥तथाचयथाचधूमाद्वह्निमता
मेनुमानेनभवितव्यंतदाकुतश्चित्वन्हिभावेसाधकाद्वह्निभूयनेवनकुतइतिशंकमानंतत्किंवह्निविरह साधक ६९
मितिजिज्ञासासाचसत्यपिपरामर्शेजायमानापदिनिर्वह्निःस्यान्निर्धूमःस्यात्तथाचवह्निविरहसाधकंन

किमप्यत्र तत्सत्त्वे वह्निसाधकधूमानुपपत्तेरिति तर्केणापनीयत इति विषये प्रसिद्धप्रतिबंधकशंकाविरहादनु
मितिरविकलो भवति यत्र च स्वतः सिद्धशंकाविरहः तत्र तर्कस्यापि नोपयोग इति ध्येयं ॥ ॥ इति लिंगकरण
तावादः समाप्तः ॥ ॐ ॥ तच्चानुमानमिति ॥ अनुमानविषयीभूतं लिंगमित्यर्थः ॥ केवलान्वयीति ॥ वक्ष्यमा
णोपाधिकेवलान्वयिधर्मसाध्यकमित्यर्थः ॥ असत्प्रतिपक्षमित्यत्र केवलान्वयिसाध्यकमिति तात्पर्यं ॥ यथाश्रुते
सिद्धसाधनव्याघातात् ॥ अभिधेयत्वस्य शब्दशक्तिविषयत्वस्य न विपक्षः ॥ आकाशत्वादेरप्याकाशादिपदशक्य
त्वस्वत्वपदादिशक्यत्वादिति भावः ॥ अभिधान इति ॥ येनैव पदेनाभिधानं तत्पदशक्तिविषयत्वादेव न विपक्ष
त्वमनभिधानेन त्वत्पदेऽपि अनभिधेयत्वमाव्यक्तत्वादेव न विपक्षत्वमित्यर्थः ॥ पदशक्यत्वेऽपि पदजन्य
ज्ञानविषयत्वादिरूपक्षत्वं तस्य केवलान्वयित्वस्यादिति द्वितीयविकल्पाक्षेपणोऽशंकते ॥ अभेति ॥ यच्चेति उक्तक्र
मेणाव्याघाताभावेऽपि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अन्यथा व्याघातादेवानुमानं बाधितं स्यादिति भावः ॥ यदि धर्मसाध्यकमिति
गं केवलान्वयि तद्धर्मेति निरूप्यपरत्वेन तावदिति ॥ सत्त्वकर्मणा स्वत्ताभावा मनित्या गावमेव केवलान्वयि
धर्मत्वेनाह नैनवाभिमतं ॥ अथ व्याप्तिरिसाशंकते नैवेति ॥ यदीदं लक्षणं तत्रेतरानामेयमसत्ताभावः ॥

केवलान्वयीत्यादिग्रन्थः ॥ परिष्कृतस्याकांक्षायामस्यावतारो न लक्षणाक्षेपेण तात्पर्याय नस्य विरुद्धत्वापत्तेर्हि
तेन्ता ॥ धनान्यैवाश्रयत्यादि ग्रन्थस्य संगतत्वाद्युक्तादिति । न च अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावस्त्वाश्रयनाशजन्यो गुणा दिना
शात्यन्ताभावोपि केवलान्वयित्वेन संग्राह्यः ॥ येन तत्राव्याप्तिः स्यात् न चोक्तलक्षणेऽव्याप्तिरेव दुष्टत्वान्नाति
व्याप्तिरित्यभिप्रायः तन्न कुभाववत्तारदृत्तिधीच्छे ॥ लक्षणे दृष्टत्वात्त्वाति व्याप्तिमाशंक्यनन्निरासप्रयास स्यात्से
भवद्वृत्तिकत्वात् ॥ अव्याप्तिवारणादतिव्याप्तिः सह्येयेत्यपि तद्विहस्यैवेति भावः ॥ उक्तेनैवोपपत्तेश्चेत् ॥ न चैवमग्रे लक्षणमप
पन्नं विरुध्यस्यादिति वाच्यं ॥ वृत्तिमदित्यादिघटिते केवलान्वयिलक्षणे न त्वत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रं तथा चा
व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावे आकाशात्यन्ताभावोपि वा केवलान्वयित्वेनेवेति नोक्तदोषः ॥ तस्याश्रयेण तत्त्वोपपन्नत्वात् ॥
यथा चासिद्धान्तलक्षणानाव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावसंग्रहत्वं भागे वक्ष्यते ॥ प्रतियोग्यवृत्तीति । न च प्रतियोगित्वे प्राग
भावादिर्पि न घटति । कथमवधारणं ॥ तस्यापि प्रतियोगित्वात् ॥ घटात्यन्ताभावस्येव तत्प्रागभावादेरत्यन्ताभा
वस्यादित्यभावः ॥ प्रतियोगीति । प्रतियोगितावच्छेदकस्य परस्यार्थः ॥ वृत्तिमदिति । वृत्तिमान्योऽत्यन्ताभाव स्तत्
प्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ न त्विदानीमाकाशादौ इति प्रसमादाकाशस्यापि वृत्तिमत्त्वात् ॥ तदत्यन्ताभावे तथात्व व्याप्तिः ॥ ६५

न च वृत्तिः संयोगः समवायो वा विवक्षित इति वाच्यं ॥ घटादेः केवलान्वयित्वापत्तेः ॥ अव्याप्यवृत्त्यत्यंताभावाव्याप्ते
श्चेति चेन्न ॥ तद्वृत्तिविरोधित्वे तेः वृत्तिपदेन विवक्षितत्वात् ॥ स्ववृत्तिविरोधित्वं च स्वसामानाधिकरण्यधीविरोधि
त्वं संयोगादिवृत्तिश्च ॥ न तदत्यंताभावविरोधिनीति न तत्राव्याप्तिः ॥ नन्वेवं संयोगस्यापि केवलान्वयित्वापत्तिः ॥ तदत्यंता
भाववृत्तेरपि तद्वृत्तिविरोधित्वाभावात् ॥ वृक्षादावुभयोः समानाधिकरणत्वादिति चेन्न ॥ कर्मादावधिकरणे तदत्यं
ताभाववृत्तेरपि तद्वृत्तिविरोधित्वात् ॥ यद्यपि संयोगवृत्तिरपि स्वावच्छेदेन स्वात्यंताभावविरोधिनी भवत्येव तथा च त
त्राव्याप्तिरेव ॥ तथापि स्वसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं नास्ति संयोगावच्छेदेन तदत्यंताभावासत्त्वेपि तत्सामानाधि
करण्यबुद्धेरप्रत्यूहत्वात् ॥ न चैवं मेयत्वादिवृत्तिविरोधिवृत्तेरप्रसिद्धेः ॥ तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ स्ववृत्तित्वैर्विरोधिवृत्तिम
दत्यंताभावे प्रतियोगितया घटादयः प्रसिद्धास्तदन्यतरस्यापि तत्रापि सत्त्वात् ॥ ननु तथाप्याकाशात्यंताभावः केवला
न्वयी कालादौ तस्य सत्त्वेन तस्य दत्यंताभावासत्त्वात् ॥ न च संयोगित्वेन तदत्यंताभावस्तथा च तत्कालादौ संयोगित्वेन घ
टादिवत्तस्य सत्त्वेन तदत्यंताभावासत्त्वात् ॥ न चाकाशसंयोगस्य च तत्कालादिवृत्तित्वेप्याकाशं तत्र न वर्तत इति वाच्यं ॥ एवं
घटादेरपि तत्कालादिवृत्तित्वं न स्यात् ॥ नापि समवेतत्वेन तदत्यंताभावस्तथा ॥ अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपग

न.दि.

प्रापत्तेरिति चेन्न। इदानीं घटस्तदा वा काशमिस्याधाराधेयभावप्रतीतेरसिद्धेर्नितत्रसंयोगित्वेन तत्त्वे तथा च त
द्वच्छिन्नाभावप्रेव तस्य केवलान्वयी स्यात्॥ अन्यत्तु अस्तु संयोगेनावृत्तिकाशस्य भूतलादौ समवेते तथापि समवाय
संबंधावच्छिन्नाकाशसंताभावस्यैव वक्तुं केवलान्वयी॥ न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभ्युपगमापत्तिः॥
आकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यैव तस्यारोप्यसमवायसंबंधेनाभावाभ्युपगमात्॥ आरोप्यसंबंधभेदेनैवा
भावभेदात्॥ न चाकाशसमवायाप्रसिद्ध्या तदारोपोपि कथमिति वाच्यं॥ सर्वत्रैव द्वित्वस्याप्रसिद्धस्यैवारोप्यत्वात्॥
न हि घटो नास्तीत्यत्र भूतले घटसंयोगोपि प्रसिद्धः। तथा च यथारोप्यारोपविषयप्रसिद्ध्या तदुभयसंसर्गोऽप्रसिद्ध
एवारोप्यते। यथा वान्योन्याभावे तदुभयप्रसिद्धिमात्रेणा तदुभयतादात्म्यं॥ तथात्रापीति न काप्यनुपपत्तिः॥ यदि
च संबंधभेदेनाभावभेदो नाभ्युपगम्यते॥ तदा आत्मा इतरेभ्यो भिद्यते। ज्ञानादित्ति केवलव्यतिरेक्यनुमाने सर्व
सिद्धिर्न स्यात्॥ विषयविषयीभावसंबंधेन ज्ञानस्य वस्तुमात्रवृत्तितया ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः॥ तस्मा
द्यथा घटादौ विषयविषयीभावेन ज्ञानसत्त्वेपि समवायेन तदभावः॥ तथा तत्र संयोगादिना आकाशसत्त्वेपि सम ६६
वायेन तदभावः स्यात्॥ येन संबंधेन यदभावः तत्संबंधेनैव तत्सत्त्वस्य तदवच्छिन्नाभाववृत्तिविरोधित्वात्॥ तस्मा

हेतुनिरूपितधर्मितावच्छेदकीभूतयाभावभेदक॥ आरोप्यस्य संबंधोभयाभेदकमेवेतिविभागः॥ एवं च येन सं
बंधेन यस्य न वृत्तित्वं तत्संबंधावच्छिन्नतदभावः केवलान्वयी॥ तिपरमार्थसंत्ताभावेपि केवलान्वयित्वेनाभ्यु
पगत॥ मेयत्वादेः संत्ताभावेपि तत्वेनेष्टत्वं॥ नन्वेवं मेयत्वाद्यभावस्यापि केवलान्वयित्वाभ्युपगमे तदप्रसिद्धि
निबंधनं अव्यभिचारित्वलक्षणे केवलान्वय्यव्याप्तिः॥ एवं तर्हि विरुद्धत्वं इति चेन्न॥ व्याप्तिशरीरप्रविष्टसं
बंधावच्छिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वमव्यभिचारित्वेनात्राभिमतं॥ अन्यथा समवायावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृ
त्तित्वात् धूमेपि वह्न्यव्यभिचारित्वानुपपत्तेः॥ तथा च मेयत्वस्य समवायावच्छिन्नाभावप्रसिद्धावपि यत्रक्वाप्यवृ
त्तिमेयत्वमिति व्याप्तिशरीरप्रविष्टस्वरूपसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिसंभवात्॥ २॥ ए
वं वृत्तिमत्वदस्य प्रसिद्धिवारकतया नानर्थक्यं तर्हि कापि॥ अव्याप्तिवारकत्वेहि सार्थक्यात्॥ वस्तुतस्तत्रापि नगुर्थ
त्वमुक्तमिंद्रियलक्षणायामानावसरे द्रष्टव्य॥ वयं तु ब्रूमः॥ अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वं
केवलान्वयित्वं॥ अन्योन्याभावोप्यव्याप्यवृत्तिरेवेति नाव्याप्तिः॥ स्वसंतावोभावे अव्याप्तिरिति॥ यत्र केवलान्व
यिधर्मलक्षणं तेन न साध्यत्वे केवलान्वयिलिंगलक्षणं बोध्यं॥ तेनायं प्रमेयं घटत्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः॥

अं॰चिं॰र॰

सर्वसाधारण्यान्वयिनो ऽलक्ष्यत्वात्॥ दृष्टान्तविशेषान्वयिधूममात्रेति न दोष इति ध्येयं॥ तदनुमानविभागोपयुक्त
ति॥ अयं घटः प्रमेयत्वादित्यनुमानाभासस्य निरुक्तत्रयबहिर्भावेऽपि न क्षतिरिति बोध्यं॥ तथेति॥ आदिपदादि
गंतरोत्सत्ताभावादिपरिग्रहः॥ ननु प्रमात्वं परापरासंबंधे ऽपि प्रमेति स्यात्॥ न मेयमिति विशेषणस्यैवमकारत्वात्
न संबंधस्य स्वरूपचेराह प्रमाजातीयेति। यद्यप्यस्मन्मते ईश्वरप्रमायामेकैव व्यक्तिस्तद्विषमत्वमनुगतमेव तथाप्य
न्यमतसाधारण्यादेतदुक्तं॥ भिन्नेति। स च न प्रमाजनकः। अतिप्रसंगादिति भावः॥ अविरुद्धेति॥ च हास्त्विद्वे
सर्थः॥ न त्वेव संशयकारित्वादिति भावः॥ साध्यसिद्धीति॥ साध्यसिद्धिविरोधिनीयस्यस्तः साध्यसिद्धिर्यत्र बाध
इति भावः॥ समानविषयत्वमिति॥ समानविशेष्यकत्वमित्यर्थः॥ घनगर्जितादावप्यनुमितेः संशयस्य नानुमिते
गत्वमित्यभिप्रायेणाह यद्विति॥ पक्षेति॥ न चैतदज्ञानदशायां पक्षे साध्यवत्त्वग्रहदशायामुक्तयोग्यतासत्त्वे नानु
मित्यापत्तिः॥ पक्षनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानाभावस्यैव योग्यतात्वमित्याशयात्॥ अन्यथा तु स
हचरसत्त्वे॥ एवमपि प्रममयचेत्यंताभावप्रतियोगित्वप्रसिद्धावपि समानवेति संशयकोटिः हत्वा खंडयन्न
त्याभावस्याप्रसिद्धिरवेति॥ पक्षवृत्तित्वादीसर्थः॥ अन्वयेति॥ तत्रैकव्याप्तिनिश्चयादप्यनुमिति)॥ केचित्तु यदिताद ॥ ६१

शोऽभ्रमः॥ ततपेव न केवलान्वयिनि व्यभासंदेहाभाव एवेति। सादितत्वीजमित्यपाह। येकरूपविकलमिति विपक्षव्या
वृत्तत्वविकलमित्यर्थः॥ अन्वयव्यतिरेकिणोतं निश्चयेन गामकत्वदर्शनादित्यर्थः॥ रूपांतरेति॥ पक्षवृत्तित्वादीत्यर्थः
अन्वयेति॥ तत्रैकव्याप्तिनिश्चयादप्यनुमितिदर्शनादन्यत्रान्वयव्याप्तिनिश्चये सति व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयस्य चाजे
कस्य विपक्षव्यावृत्तत्वस्यानपेक्षेति भावः॥ ननु अन्वयव्यतिरेकिणि॥ अन्वयव्याप्तिप्रतीतौ विपक्षव्यावृत्तत्वस्या
पि प्रयोजकत्वदर्शनात्तेन विनान्वयव्याप्तिनिश्चय एवात्र न स्यादित्यत आह। व्यतिरेकश्चेति॥ अन्वयव्याप्तिप्रती
ताविति शेषः॥ व्यतिरेकव्याप्ताविति। सप्तमी। तथा च व्यतिरेकव्याप्तौ सत्यां विपक्षसंभवे तद्वृत्तित्वशंकानि
वृत्तिद्वारा विपक्षव्यावृत्तत्वमन्वयव्याप्तिप्रतीतावुपयुज्यते॥ न तु साक्षात्तथा चात्र स्वतः सिद्धतादृशाशंकाविरह
तन्निवृत्तिप्रयोजकस्य व्यतिरेकस्य न कोप्युपयोग इति भावः॥ महोपाध्यायरुचिदत्तविरचिते तत्त्वचिंतामणि
प्रकाशे केवलान्वयिवादः समाप्तः॥ ॐ॥ असपक्ष इति॥ सिद्धसिद्धिपरिहृतमिति तदर्थमाह यत्रेति॥ व्यतिरे
केति॥ व्यतिरेकसहचारमात्रेणेत्यर्थः॥ दृष्टविशेषभूमादेः केवलव्यतिरेकित्वमिष्टमेवेति भावः॥ यत्रेति॥ प्रस
क्षाद्यन्यतमत्वेन चतुर्णामेकजातीयप्रमाजनकत्वसंभवादित्यर्थः॥ व्यतिरेकिसाध्य इति॥ अनुमितिप्रयोजक स्या

मोऽन्यैः सामान्यसामग्र्यभावादितिभावः॥ अथेतिकृत्तिमत्त्वेन विशेषान्नावृत्तौ व्यभिचारः॥ यद्वेत्यतिभेदकमाह यद्वे
त्यिति। निरूपार्थांति साध्यसाधनव्यतिरेकसहचारेण साध्यानुमित्यनुकूलान्वयव्याप्तिरेवगंव्यतद्धस्यर्थः॥ नन्वेवमपि
व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेप्यर्थांतरमितिचेन्न नियतव्यतिरेकसहचाररूपाया व्याप्तेः अन्वयव्याप्तिज्ञानार्थमेवोपन्य
सात्। अन्वयव्याप्तिज्ञानं च परस्यमानसमेव॥ नह्यन्वयव्याप्त्युपन्यासेपि ग्राह्यमेव तत्॥ ज्ञानमनुमितिजनकं॥ वा
दिवचनस्य निर्णयाजनकत्वात्॥ तथाच यत्रान्वयसहचारसंभवस्तत्रान्वयव्याप्तिज्ञापनाय नियतान्वयसहचाररूप
स्यैवोपदिश्यते। यत्र तदसंभवस्तत्र तदर्थं नियमतः व्यतिरेकसहचाररूपा व्यतिरेकव्याप्तिरेव नन्वेवं नियमतो [illegible]ोपन्या
सायवीक्ष्यावैयर्थ्यमितिवाच्यं॥ तस्य व्यभिचाराभावमदर्शनेपर्यवसन्नत्वमापरस्य व्यभिचारज्ञाननिर [illegible] सावुप
योगात्॥ तस्या अपि व्याप्तिग्रहोपयोगित्वात्॥ नचैवमप्यप्राप्तिकालत्वं अलिंगभावेनैव व्यतिरेकसहचारस्यान्व
यव्याप्तिग्रहहेतुत्वात्॥ लिंगतमैव ज्ञापकस्य साध्यमनुपन्यस्योपन्यासे अनाकांक्षिताभिधानप्राप्तकालत्वात्। नच ६८
अतएवोपाधिज्ञानादौ चिसंभवज्जिते मानसमपि व्यभिचारज्ञानं संभवतीति ज्ञाप्य व्यभिचारमनुपन्यस्योपा [illegible]धिरूपन्य
स्यतइतिसिद्धांतइतिभावइत्याहुः॥ ननु व्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिमात्रज्ञानं जन्यतइति मते तदा अन्वय

मात्रसहचारधीजन्यान्वयधीमात्रव्याप्तिज्ञानत्वस्य वैलक्षण्यमावश्यकं तद्विलक्षणहेतुजन्यत्वात्॥ विषयकृतत्वं च तत्रतै
न्नास्तीति जातिरूपमेव वाच्यं॥ तन्न संभवति॥ चाक्षुषत्वादिना संकरापत्तेः। यदि चान्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिज्ञानं तेन
जन्यत इति मतं तदान्वयव्यतिरेकोभयसहचारधीजन्योभयव्याप्तिज्ञानत्वस्य [illegible] व्याप्तिविषयतया जातिरूपमेव वैल
क्षण्यमुपेयं॥ तदपि न युज्यते॥ चाक्षुषत्वादिनैव संकरापत्तेः न च व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयस
हचारज्ञानस्य हेतुत्वे न हेतुवैलक्षण्याभावान्न तत्र वैजात्यमिति वाच्यं॥ सहचारस्य तज्ज्ञानस्य वा व्यभिचारज्ञानावि
रोधित्वात्॥ तत्सत्त्वेपि वन्ह्यादौ धूमादिव्यभिचारोपलंभादिति चेन्न॥ साध्याधिकरणनिष्ठव्यभिचारज्ञानविरोधिसहचा
रज्ञानत्वेनोभयस्य हेतुत्वात्॥ यत्राधिकरणे साध्यसाधनयोस्तदभाववत्त्वसहचारग्रहस्तत्र हेतुसाध्याभाववत्सामा
नाधिकरण्यात्मकव्यभिचारज्ञानस्य सर्वथैवासंभवात्॥ ननु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिज्ञानं व्याप्तिविशे
षणकं लिंगविशेष्यकं जन्यते॥ व्यभिचाराभावविशेषणकं सहचारविशेष्यकं वा नाद्यः॥ तत्र [illegible] अन्वयव्याप्तिज्ञाना
भावात्॥ लिंगेंद्रियसंनिकर्षाभावाच्च॥ नान्त्यः॥ विशेषणज्ञानं विशेष्यसंनिकर्षं विना तस्याभावात्॥ व्यतिरेकस
हचारज्ञानमात्रकाले तयोरभावादिति चेन्न॥ [illegible] एवमुक्तत्वात्॥ इतरसामग्रीसत्त्वमेव तस्य व्याप्तिग्राहकत्व

अनु. चिं.

भ्युपगमात्॥ विशेषणज्ञानादिसत्वे अन्वयसहचारज्ञानेपि ततो व्याप्तिग्रहः स्येवाभिमतं॥ ननु तद्व्यतिरेकेपीति तस्यान्व
यसहचारस्यानभिव्यक्तत्वात्॥ अन्यथा इतरेकारणाविरहे ततो न व्याप्तिनिश्चय इत्यन्वयसहचारस्यापि न हेतुत्वं न स्या
त्॥ अन्वयेति॥ उभयसहचारो न्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मतावच्छेदेनेदमुक्तं॥ एवमन्वयव्याप्तिग्रहोपक्षेत्तावच्छे
दकान्तरप्रतीत्यनियमात्॥ प्रकारान्तरमाह पृथिवीत्वमिति॥ येषां केवलव्यतिरेकिणा अभावरूपसाध्यं अप्रसिद्ध
मिमप्रसिध्यतीत्यन्वयव्याप्तिज्ञानजनके विशेषणज्ञानादिविरहेपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युत्पादाभ्यु
पगमः॥ तेषां मतेन प्रकारान्तरमाह यद्वेति॥ न चाव्यवहितरूपेण व्यतिरेकसहचारस्य विशेष्यसंनिकर्षादिसत्वे न्व
यव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे तदसत्वे च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वमेव॥ तस्य सनियममेवं पूर्वोक्तरसेन नायं ग्रन्थ इति ध्येयं॥
व्यतिरेकव्याप्तिरिति पंचम्यन्तं॥ साध्याभावेति॥ अत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यानवच्छेदकावच्छिन्नः सन् यो वा भावः॥ ६१
प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्याभावस्य व्यापकस्तत्त्वं तत्प्रतियोगित्वं व्यतिरेकित्वं गमकताप्र
योजकत्वेनाभिमतं॥ अन्यथा रूपादिविरुद्धसंयोगादेः रूपादिगमकतापत्तिः॥ संयोगे साध्ये द्रव्यत्वादेरन्वयव्यति
रेकित्वाभावापत्तेश्च॥ अकेवलान्वयिसाध्यकहेतोः श्रन्तत्वेनावश्यं संग्राह्यत्वात्॥ अन्यथा तस्य तत्त्वेन यद्वहिर्भावा

पत्तेः॥ नन्वेवमपि विभागव्यक्तिविशेषाभावस्य संयोगव्यक्तिविशेषाभावगमकत्वं न स्यात्॥ तत्र संयोगत्वस्य साध्याभा
वस्य प्रतियोगितासामानाधिकरण्यनैयत्येन निरुक्तस्य गमकतात्पर्यावच्छेदकस्य तत्रासंभवादिति चेन्न॥ तस्य केवलान्वयि
त्वेन व्यतिरेकितयाऽसंग्राह्यत्वे इष्टापत्तेः॥ दिसाद्धेः॥ यत्रैव द्वित्र संयोगव्यक्तिविशेषः तत्र विभागव्यक्तिविशेष इति व्य
तिरेकव्याप्तिप्रमायां तत्संयोगाभावे तद्विभागाभावस्यापि योगे गम्यगमकभावः कथं स्यात्॥ उक्तरीत्या तस्य व्यतिरेकित्वा
भावात्॥ अन्वयव्याप्त्यस्फुरणदशायां केवलान्वयित्वेनागमकत्वात्॥ न च तस्य तदा अगमकत्वमिष्टमेवेति वा
च्यं॥ यत्र यत्र वह्निविरहस्तत्र धूमविरह इति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे धूमस्यापि वह्निगमकतानापत्तेर्विशेषादिति प्रश्न
तादृशव्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य रूपादिविरहसंयोगविशेषादिसाधारणतयाऽनन्यगत्या गृहीतस्यापि निरुक्त
स्यैव गमकत्वे तस्य चात्रासंभवात्॥ तदा तदगमकत्वस्येष्टमेव॥ अत एव च धूमस्यापि निरुक्तज्ञानादेव वह्निग
मकत्वं नान्यथेत्युत्तरं प्रतिभातीति दिक्॥ अत्रापि प्रसिद्धसाध्यव्यतिरेकित्वसाध्याभावप्रतियोगित्वव्यधिकरणत्वेन सा
ध्याभावस्य कथं ज्ञानमिति चिंत्यं॥ यत्तु प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणासंतताभावप्रतियोग्यप्रतियो
गिकत्वेन साध्याभावो विशेषणीय इति तन्न॥ व्यतिरेक्याभासोच्छेदापत्तेः॥ न च तथैव ज्ञानं गमकताप्रयोजकं

तच्चैवं चिन्त्यमानं किंचिदुक्तमर इतिवाच्यं॥ तत्त्वेन ज्ञानं हि व्यभिचारग्रहविरोधि न वा। आद्ये व्यतिरेकसहचारमात्रविषय
तयैव गमकतापत्तौ न्यायमांशवैयर्थ्यापत्तेः॥ अंत्ये तत्त्वेनोक्तमदर्शनमात्र रूपादि विरुद्धत्वेन ज्ञानस्य संयोगाविशेष
गं.टि. स्य रूपादिगमकतापत्तिरेवेति॥ अनुमितिमात्र इति॥ यद्यपि व्यतिरेकि त्विव्यापकताज्ञानमात्रं हेतुः॥ न तु व्याप्तिधी
रपि तथापि तस्य व्यतिरेकव्याप्तिविषयतयैव हेतुत्वमन्वयव्याप्तिज्ञानेन तुल्ययोगक्षेमत्वात्॥ अन्यथान्वयिन्यपि
व्यापकताज्ञानमेव हेतुः स्यात्॥ यथा चात्रेनचावृत्तिः तथोक्तं। न तु तत्रापि व्याप्तिज्ञानत्वमेव तिप्रसक्तमिति स्वव्या
प्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमेवाच्यं॥ तच्चंनव्यतिरेकव्याप्तिसाधारणमिति चेन्न॥ स्वव्यभिचारविरोधिविषयव्याप्तिज्ञानत्वे
न हेतुत्वात्॥ एवंचयद्यपि परामर्शमंत्रद्वयस्याप्यनुगमः कर्तुं शक्यत्वात्॥ तस्यानुमितिमात्र एव हेतुत्वसंभवात्
विशेषद्वयाभिधानं विरुद्धं॥ तथापि व्यतिरेक्यनुमितौ व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावविषयत्वमन्वयानुमितौ
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वमनुभवसिद्ध इति फलभेदे आवश्यके सामग्रीभेदस्यावश्यकत्वमभिप्राये
णतदभिधाने॥ अतएव टीकादौ न देनिरात्मकं जीवच्छरीरमित्येवानुमित्याकारप्रदर्शनमिति भावः॥ अतिप्रसंग ७०
इति॥ पक्षधर्मताज्ञानं विनापि व्याप्तिग्रहमात्रादेवानुमित्यापत्तेरित्यर्थः॥ अन्वयीति॥ अतिप्रसंगस्थलमिति

शेषः ॥ पक्षत्वमिति ॥ संदेहघटितपक्षत्वमित्यर्थः ॥ न त्वनवगममात्रेणासाधारण्यं ॥ किंतु तद्ग्राहक न तत्सहचारेण सपक्षादि
तोषकारः ॥ किंचेति ॥ वैधर्म्यमिति ॥ अस्यैव विवरणं जलादीति ॥ वैधर्म्येति ॥ पृथिवीत्वस्य हेतोर्वैधर्म्यं जलादेरिति शेषः ॥
नचापीति मिलितस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ आचार्यमतमाशंक्य तेनाथेति ॥ ननु तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वे
पृथिव्यां कथमुक्तसंज्ञायेनापि विषमीकृतेयं ॥ न त्वमूलस्थितेहानजभेदकविशेषणानां नाविषयत्वादित्यत आह ॥ येक
विशेषणेति ॥ येकविशेषणविशिष्टतयोपस्थितस्यार्थः ॥ भेद इति ॥ अत्र त्रयोदशत्वमविवक्षितं समसंख्यत्वेनोपस्थितकसं
ज्ञायोपस्थितान्यद्वादशानां प्रत्येकं कोटित्वसंभवादिति भावः ॥ यदि च त्रयोदशसंज्ञायास्तदा पूर्वपूर्वसंज्ञयोपस्थितभेदविशिष्ट
त्वेनोपस्थितधर्मिण्युद्देश्यत्वेन तावद्भेदसमुदायो विधेयीक्रियत इति द्रष्टव्यं ॥ यत्राधिकरण्येन तावद्भेदोपस्थितियुक्तसं
ज्ञायानुसरणमन्यथाकोटिप्रसिद्धिं विना संज्ञायाः स्वसिद्धेर्निष्प्रयोजकत्वापत्तेः तावद्भेदरूपसाध्यप्रसिद्धिर्भवत्येवं यत्रैका
धिकरण्यविशिष्टतावद्भेदसाधने कासाधारण्यनिरासार्थं जलादौ विपक्षत्वसिद्ध्यर्थमतिरिक्तव्याप्तिग्रहार्थं चान्य
था नैकोवाक्यादिकाद्भेदाभावे जलादावपि सत्त्रयोदशभेदाभावस्य तत्रासत्त्वेन दसंभवव्येवस्यात् ॥ व्यासज्यवृत्ति
पर्याप्तिकाभावानभ्युपगमात् ॥ प्रत्येकभेदसाधने चासाधारण्यात् ॥ तथा चैकाधिकरण्यावच्छिन्नत्वरूपविशेषणा

भावादिविशिष्टाभावसत्वेनतस्याविपक्षत्वात्‌॥ नतदसंभव इतिभावः॥ समुदितेति। पैकाधिकरण्यावच्छिन्नेत्यर्थः॥ सा
ध्यनिश्चय इति॥ अत्रेदंवदंति॥ पृथिव्यांजलादित्रयोदशभेदसंशयेसतिजलेनतद्भेदसंशयः॥ तत्रजलभेदाभावस्यैवव्या
हात्‌॥ पक्षदशाविरहनिश्चयस्यसमुदायसंदेहविरोधित्वात्‌॥ ननुमाष्टत्वदातत्संशयः॥ व्यतिरेकनिश्चयोपिनस्यात्‌
व्यतिरेकिनिश्चयस्याभावनिश्चयहेतुत्वात्‌॥ तथाचकथंतत्रव्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्यादितिचेन्न॥ लाघवेनप्रति
योगिज्ञानत्वेनेवतस्यतद्धेतुत्वात्‌॥ पृथिव्यांजलादित्रयोदशभेदसंशयेसत्यपिजलेनजलादित्रयोदशभेदवत्त्विति
निश्चयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च॥ नचतत्रतद्ग्राहकमानाभावः संशयरूपाभ्यामेवसमुदितत्रयोदशभेदाभाव। प्रतियोगिस
त्त्वांजलेजलादित्रयोदशभेदसमुदायाभाववत्‌॥ तदेकदेशाभेदजलभेदाभाववत्त्वात्‌॥ यत्‌यत्समुदायैकदेशाभा
ववत्‌ तत्तत्समुदायाभाववदितिसामान्यव्याप्तिमूलकानुमानस्यैवसंभवात्‌॥ नहिसामान्यव्याप्तिमूलकस्यानुमा ९
नेप्रकृतसाध्यहेत्वोःस्वरूपतोनिश्चयापेक्षायथातद्ग्रहेतदाश्रयाभाववत्त्वप्रमाणाद्धमेववायोगित्वेनासामर्थ्यमायात्वेसति
स्मर्यमाणत्वात्‌॥ स्मरणाद्धयष्टयोगित्वेनासामर्थ्यमायात्वेसतिस्मर्यतेयत्‌॥ ततदभाववदिति॥ सामान्यव्याप्तिमूलका
नुमानेअन्यभानत्वापितदपेक्षायांतद्विरहस्यापोनतदवतार इतितदातद्विषयेअनुपलब्धिरवमानेस्यादितिजितं

मीमांसकेन॥ न चैवं संशयाप्रसिद्धस्यासदर्थस्यापि व्यतिरेकिणासिद्धिप्रसंग इति वाच्यं॥ सदुपमोपस्थितस्यापि
पसव्यतिरेके अनिष्टप्रसंगास्तेनैव सहहेतोर्व्याप्तिग्रहात् असदर्थस्य व्यतिरेके अनिष्टप्रसंगासंभवात्॥ वस्तुत
स्तत्रोक्तसंशयानंतरं त्र्यमोदशाभिन्नत्वेस्यात्तदभावस्य निश्चयविषयत्वमपि नदुर्लभं॥ तदनुव्यवसायरूपेणा
चनिश्चयेन तत्प्रकारत्वेनाभ्युपगमोऽपि विधेयीकरणादिति अन्ये आहुः॥ यद्वा सामान्यतो व्याप्तिरनुगतव्याप्यतावच्छे
दकाभावान्नानुमानांगमिति ग्रंथकृतैवोक्तत्वात्॥ उक्तानुमानं न व्यतिरेकनिश्चायकं प्राक् नास्ति तन्नु मान
मपि न हेत्वपाअहमप्रमाणं वहेतोरन्वयाप्रतीतौ व्यतिरेकस्य वा तदभावानवतारे प्राक् नास्तीति बुद्धेरसिद्धेः॥
यत्तु अनुव्यवसायेन निश्चयरूपाप्रसिद्धिरिति॥ तन्न॥ यादृशोऽपि निश्चये व्याप्तिग्रहस्तादृशोऽप्रसिद्धस्य वानु
व्यवसायस्य तथात्वाभावात्॥ विषयविशेषणीभूतधर्मग्रहस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात्॥ अनुव्यवसायेन तत्र तु न वि
शेषणत्वेन तदवगाहनादिति॥ वस्तुतस्तु॥ भेदसमुदायाभावेव व्यतिरूपस्यापि स्यात्॥ साध्यस्याप्रसिद्धिरेवेति नो
क्तमनुमानं न संभवेति॥ न च संशयरूपैव तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ भेदसमुदायस्य तदभावस्य वा अप्रसिद्धत्वे
ह्येन संशयकोटित्वासंभवात्॥ प्रसिद्धत्वे च तन्मते व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयसंभवादुक्तानुमानवैयर्थ्यापत्तेः॥

म॰ जि॰ भ॰ तस्मादन्वयव्यतिरेकेवासंशयस्यापासाध्यप्रसिद्धिर्नीगंकोटिप्रसिद्धोनिश्चयस्यापायामेवतस्याःसंभवात्तदप्रसि
द्धौसंशयस्याप्यसंभवात्॥ नचैकाधिकरण्येन तावद्वेदोपस्थितयेसंशयानुसरणमितिवाच्यं॥ संसर्गविध
येकाधिकरण्योपस्थितावपिव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणासंशयादप्यनुपस्थितेरितिभावः॥ योग्यानुपलं
ब्धेरिति॥ ऐंद्रियकस्यप्रतियोगिनोनुपलब्धेरित्यर्थः॥ नयनेति। तत्रतौतौ नयनोन्मीलनानंतमिस्रेप्यर्थः रु॰ चि॰
योहीति॥ एवंचमनोन्योन्याभावस्यमनस्त्वात्यंताभावोपिघटप्रत्यक्षस्येवंतत्रापिप्रतियोगिसत्वविरोध्यनुपलं
भसंभवात्॥ तद्धिमतेनैवाभावस्ययोग्यत्वादितिकेचित्॥ अन्येतु। नहितादृशोपलंभानवश्यमभावंग्राह
यत्येवेतिनियमः॥ प्रतियोगिज्ञानादिविरहेऽभावग्रहानुदयात्॥ किंत्वभावग्रहकारणप्रतियोगिज्ञानादि
विरहेऽभावग्रहानुदयात्॥ किंतुसद्भावेसतियोग्यमभावंग्राहयतीतिमनस्त्वात्यंताभावस्तुनयोग्यः ७२
योग्यप्रतियोगिकस्यैवसंसर्गाभावस्ययोग्यत्वादतोघटसंसर्गग्रहेतद्रूपवदन्योन्याभावस्तुयोग्योपिवायाव
धिकरणयोग्यताविरहान्नगृह्यते॥ अन्योन्याभावग्रहेतस्याःप्रयोजकत्वात्॥ अतएवसंसर्गान्योन्याभाव
योग्रहेप्रतियोग्यधिकरणायाः॥ योग्यतातंत्रमितिसिद्धांतरहस्यं॥ अनयोश्चैकल्प्यमविनिगमकाअनु

भवपेवेति ध्येयं ॥ अनुपलब्धिश्चयादृशी अभावोपलब्धंगं तादृशी प्रपंचितप्रत्यक्षप्रकाशे न त्विति ॥ न हि वैद्यककानुपल
ब्धिमात्रमित्यर्थः ॥ नन्वधिकरणप्रतियोगिसत्वस्य प्रसिध्यातन्निरूपितस्य विरोधित्वस्यासंभवात् ॥ दृत्यानुपलब्धि
रसिद्धेयत आह ॥ अधिकरणेति ॥ तथा च तर्कितमेव तद्विरोधित्वं न तु वास्तवमिति भावः ॥ तमेव तर्कमाह ॥ यदि ही
ति ॥ स्तंभो यदि पिशाचात्मा स्यात् पिशाचात्मभयाप्रमाविषयस्यात् ॥ यो यदात्मा स तदात्मप्रमयाप्रमाविषय इति सा
मान्यव्याप्तेः अत्र तु दृष्टांतस्तंभवदिति विशेषमाशेतु व्यतिरेके दृष्टांतोयमन्वयेन्तु पिशाचयव दृष्टांत इति द्रष्टव्यं
यते नोपलंभपदं यदि प्रसक्तं परं तदात्मा स्यसिद्धिः मदात्मानमात्रपार्श्वप्रमापरं वा तदेका पादनमिति परास्तं ॥ स्तंभेय
दि पिशाचतादात्म्यं स्यात् ॥ तदा स्तंभतादात्म्यवत्तदुपलभ्येत ॥ स्तंभमत्तात्मेदेत तैः नोपलभ्यत इति स्मर्तेत्यर्थः
इत्यन्य ॥ नन्वाकाशादितादात्म्यस्य शब्दाश्रयत्वादिरूपतया जातित्वाभावात् ॥ घटादिवृत्तित्वेपि न तदुपलंभ आपाद
र तु शक्यत इति ॥ तद्व्योन्याभाववत्त्वकथं प्रत्यक्ष इति चेन्न ॥ आकाशादिघटाद्यो भेदे आकाशत्वादेरपि जातित्वा
पत्तेः ताव बाधकत्वात् ॥ तदापादनसंभवात् ॥ (घटादिवृत्तित्वेपि न तदुपलंभ आपादयितुं) न घटकव्यक्तित्वमपहाय आका
शत्वादीनामन्यज्जातित्वबाधकमस्तीति भावः ॥ घपि सामान्यविशेषैः समवायान्योन्याभावे अयमपि कल्पो न संभ

वति तथापि घटादिवृत्तितादात्म्यत्वेनैव तत्त्वेन तदुपरक्ताभावापादनं न शक्यमिति ध्येयं ॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वे इति ॥ अत्र
मु॰ चि॰ ग॰ वदंति ॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वे यत्र येनापदार्थसर्वपक्षव्यक्तिषु एकैव समूहालंबनरूपा साध्यप्रसिद्धिः हेत्वाभ
वति । तदोभयत्रापि क्वचित्पक्षांशे साध्यसिद्धौ जातायामन्यांशे ज्ञातः सिद्धसाधनं तदंशे पृष्ठदृष्टाभ्यनुज्ञायाः समूहाले
बनात्मतायाः साध्यप्रतीतेरजातत्वात् ॥ यदा तु समूहालंबनं न तावदुदासीनायाः काचित्साध्यप्रतीतिः तत्र दृष्टा
भवतीति तथा सति उभयत्रापि तद्वर्जनीयमेवेति ॥ पक्षतावच्छेदकैक्येपि तदंशे साध्यप्रसिद्धिर्जातत्वेन तद्दु रु॰ चि॰
दृष्टतावच्छेदात् ॥ तस्मादेतच्चिंत्यमिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ पक्षतावच्छेदकैक्ये अंशे ज्ञातः सिद्धसाधनं ॥ न चैवमेव पक्ष
तावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन क्वचिदपि पक्षे साध्यसिद्धौ हि सिद्धसाधनमेव ॥ अंशे ज्ञातः सिद्धसाधनं ॥ स्याद्
अंशे तदनुमानसाध्यत्वात् तदसिद्धौ तु तच्छेदकेवनाप्ति । नहि पक्षे साध्यसिद्धिमात्रेणात धूमवत्त्वेन पर्वते वह्नि
अंशे सिद्धसाधनत्वप्रसंगात् ॥ तस्मात्पक्षे तु घटत्वेन साध्यसिद्धावपि पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन तदविरो ७१
धेनांशे दोषः ॥ नन्वेवं पृथिवीत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तत्सामानाधिकरण्येनैव घटे साध्यसिद्धेः सिद्धसाधनमेवा
स्यादिति चेन्न ॥ सर्वपृथिवीत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वात् ॥ तदिदमुक्तं सर्वपृथिवीतरभिन्नत्वे दृष्टप्रतीतेरभावादिति

अत एवाग्रे सर्वत्वेन रूपेण न पक्षतेति वक्ष्यति ॥ यत्तु समूहालंबनानुमितेरुद्देश्यतायां पक्षतावच्छेदकनाना
त्वेपि भांशे ज्ञातः सिद्धसाधनमिति तथैव। सिसाधयिषाविरहस्थले पर्वतत्वांशे ज्ञातः सिद्धसाधनस्योक्तत्वादिति ॥ अन्य
थेति। यद्यनुमितिविधेयैकदेशे सिद्ध्या सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ ननु धूमवान्वित्यादिना सामान्यतो निश्चितेपि वि
शेषेण तत्संशयस्योपपादितत्वेपि विशेषेणानिश्चितेपि सामान्यतस्तदंशे ज्ञातो नोपपादितस्तथा च सत्वे पर्वतत्वेन
तन्निश्चयेपि पर्वतत्वेन तत्संशयप्रसंगात् ॥ किं च यद्रूपावच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तद्रूपावच्छिन्नत्वेनैव तत्र तत्को
टिकसंशयविरोधि न तु तत्कोटिकत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधि ॥ गौरवात् अत एव धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयेपि स
त्तिधूमत्वेनापुरस्थितायां अन्यविशेषतोपि न व्याप्तिसंशयः ॥ तदुक्तं प्राक् ॥ यत्र यद्व्यावर्तकधर्मदर्शनं तत्र न त
त्संशयः ॥ तस्मात् सामान्यविशेषवेसपरितोषादाह ॥ यद्वेति । पृथिवीत्वेनेति घटादिभिन्नपृथिवीत्वेनेत्यर्थः
अन्यथा पृथिवीत्वेकगन्धांशे सिद्धसाधनप्रसंगात् ॥ अत एवेश्वरानुमानेपि प्रतिपत्तिर्विषयमात्रसंग्राहकपक्षता
वच्छेदकनिर्वचननिर्बंधः ॥ अन्यथा कार्यत्वेनावतामेव पक्षत्वे अंशे बाधप्रसंगात् ॥ न चांशे ज्ञातः सिद्धसाधनमि
त्येव तादृशपक्षतावच्छेदकनिर्वचने तत्र यत्तथा च पक्षतावच्छेदकैक्यं तदभ्युपगतमेवेति वाच्यं ॥ एतन्मते सिद्ध

साधनभीष्टवर्तेन्निर्वचनात्॥ अन्यथा कार्यसकलत्वेकमित्यत्र घटादावेशातः सिद्धसाधने परेणोद्भाविते कार्ये सं
मांकुरादिकमेव पक्ष इत्युद्भावनादेव विजयेत वादीत्यभिप्रायः॥ एवं मते घन्वयि समापादयति घटसाधारणेति
अन्वयेसक्तगत्याहेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहावश्यंभावेवाव्यभिचारानुपस्थितिरुद्भावनमन्वय व्या
प्यप्रतिसंधानसंभवादितिभावः॥ उक्तप्रकारस्याकाशादावसंभवात्तदर्थंप्रकारान्तरमाहाथवेति॥ येन स्व
व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभाववादिमतेनान्यथाजलत्वे तेजोवाय्वादिभेदसत्वेन त्रयोदशभेदाभावाभा
वेन विपक्षत्वाविपक्षत्वानुपपत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानुपपत्तेः॥ प्रत्येकं च साध्यतायामसाधारण्यापत्तेस्तत्र द्वि
त्वाद्यासज्यवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नाभावत्वस्याप्रसक्तेरिति नोक्तदोषः॥ अतएव नासा
धारण्यमिति निश्चितसाध्यवतावच्छेदकावच्छिन्नवद्व्यावृत्तस्याहितत्वं भवति॥ प्रकृते च न तथा॥ प्रत्येकाभावस्य
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्॥ अन्यथा प्रत्येकत्वापि द्वावितिबुद्ध्यापत्तिः॥ अतएवाग्रे वक्ष्यतीति॥ तदभी
वे यो दभावप्रयोगिघ्नत्वसपक्षो भवति। न तु तदेकदेशाकतिपयाभाववान्॥ साध्यताया स्वावृत्तिपर्याप्तेरिति। न
चैवं साध्यतावच्छेदकेनापि पक्षासाध्यसिद्धेरपि कथमिति वाच्यं॥ भिन्नभिन्नाधिकरणस्थानानामप्यभावानां

रु॰वि॰

॥७४॥

त्रयोदशीत्वादिना ज्ञानसंभवात्॥ भिन्नाधिकरणस्थघटपटयोर्द्वयोः द्वौ घटाविति धीवत्॥ यत्तु प्रत्येकव्याप्तिधीः प्रत्ये
कमावयानो मपिस्ताप्यत्वेनासाधारण्यमनुमितिविषयसाध्यवद्व्यावृत्त्यादित्तद्भवति॥ सवृत्तिपक्षाव्यापकतापक्षे
तथैव तस्य दोषत्वनिर्वाहादनुमितिविषयमिलितान्योन्याभावात्मकं च साध्यमन्यत्र न प्रसिद्धं॥ येनासाधारण्यं
स्यादिति॥ तच्चिंत्यं॥ तथापि प्रत्येकाभाववद्व्यावृत्तत्वेन ज्ञानेन प्रत्येकाभावाभाववसाधनस्य निष्कलंकत्वेन मिलिताभा
वासिद्धेः॥ मेलकस्यातिरिक्तस्यासिद्धेः॥ सिद्धौ वा मेलकविनाशसिद्धौ सर्वथा तदसिद्धेरिति। केचित्तु। असाधारण्यं
दशाविशेषे दोषइति परास्तदवतारो नास्ति॥ तदाकृतिदयमपि कल्प्यः संभवतीत्यत उक्तमित्याहुः॥ सर्वे साधारण्ये
प्रकारांतरमाह यद्वा जलमिति॥ यद्यप्युक्तानुमानाज्जलभेदस्यासिद्धेः। सिसाधयिषितत्रयोदशभेदस्यासिद्धि
रेव॥ तथापि तेजःप्रभृति द्वादशभिन्ने न निष्ठभेदप्रतियोगित्वं साध्यमतो नोक्तदोषः॥ अन्ये तु। तेजःप्रभृति
द्वादशभिन्ने तज्जलभेदवज्जलनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादित्यनुमानांतरात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तदुक्तमित्याहुः।
यत्तु जलं द्वादशभिन्नप्रतियोगिकभेदभानद्वादशभिन्नेपि जलभेदस्य भानं समानसंवित्संवेद्यत्वादिति॥ तन्नु
छु॥ विशेषणाविशेष्यादिभेदेन समानसंवित्संवेद्यत्वासिद्धेस्तत्प्रतियोगिकभेदभासमानेतन्निष्ठभेदप्रति

सप्रा०७. योगित्वं भासत मित्युचितमतएव गवये गोसादृश्ये भासमाने समानसंवित्संवेद्यतया गोविशिष्टगवयनिष्ठसादृश्यप्रति
योगित्वेन ज्ञानं न तु गवयप्रतियोगिकगोनिष्ठसादृश्यज्ञानमपि॥ अन्यथा ज्ञातत्वेनोपमानस्य प्रत्यक्षएवान्तर्भावसं हरि.
भवादनुमानांतर्भावप्रयासानुपपत्तेरिति॥ इतरत्वस्यान्योन्याभावत्वस्य साध्यत्वादिति। तदभावप्रतियोगिकता
वदन्योन्याभावत्वेन रूपेण यदि साध्यता तदाभावत्वविशिष्टाभावादनुमानांतरापेक्षा यदि चाभावप्रतियोगिकत्वरू
पभेदत्वे सति जलादिभावप्रतियोगिकत्वयोरन्योन्याभावत्वं साध्यं॥ यदि चेतरत्वावच्छिन्नसामान्यान्यो
न्याभावएकएव साध्यस्तदा अभावभेदोपि प्रथमानुमानेनैव सिध्यतीति मतम्॥ नन्वभावप्रतियोगिकाभावान
भ्युपगमेन सामान्यान्योन्याभावोपि भावमात्रप्रतियोगिकएव सिध्येत्॥ नाभावप्रतियोगिक इति चेन्न॥ भावा ७५
भावसाधारणप्रतियोगितावच्छेदकभेदनाभावस्याप्यतिरिक्ताभावस्वीकारस्यावश्यकत्वादन्यथाकार्यवत्वे साध्ये
तद्व्यभिचारिणोपि प्रमेयत्वादस्तत्वाप्यतापत्तेः॥ कार्यत्वस्य ध्वंसवृत्तितया प्रमेयत्वादिसमानाधिकरणत्वेनाभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तस्मादेकामनोपि भावाभावसाधारणकार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावोभ्युपेयः॥ त
थेहापि॥ ननु पृथिवीतरत्वस्य पृथिव्यन्योन्याभावत्वस्य अभावत्व अभावेन भावाभावसाधारणं॥ सामान्यान्यो
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवात्र दुर्लभमिति चेन्न॥ जलादिभावाभावविशेषकत्वस्य महत्त्वेन ज्ञानसंभवेन त

न्यानविशेष्यत्वस्यतादृशास्पसत्वात् ॥ नचात्यन्ताभाववह्निर्भाविपक्षे अभावस्यैवसपक्षत्वात्तोहेतुः आवृत्त्यावसाधारण्यमि
तिवाच्यं ॥ तस्यसपक्षत्वाप्रतिसंधानदशायामेवास्याभिमतत्वात् द्रावत्वस्याभावो तदानाश्रयत्वादेव सपक्षत
मित्यप्याहुः ॥ तेनसममिति ॥ पृथिव्याद्यभावस्वरूपभेदस्यपृथिवीजलादिस्वरूपत्वेनानुगमत्वेवस्थयैवतथाप्य ८
भावभिन्नत्वेनबुद्धिजननयोग्यत्वमस्तीतिभावः ॥ नचासावपविनिघटादेअभिचारः ॥ पृथिव्यादिरूपस्याभाव
भेदस्यतत्तदभावादितिवाच्यं ॥ घटादिरभावभिन्नइत्यबाधितप्रतीत्याभेदत्वेनस्वस्यास्मिन्ननन्यगत्यादृशस्याभ्युपगमा
त् ॥ नतुस्वत्वेन ॥ प्रतीतिवैचित्र्यस्यान्यथानुपपत्तेरितिदिक् ॥ पृथिवीत्वमिन्नेति ॥ पृथिवीत्वासमानाधिकरणधर्मि
त्वावच्छिन्नासंसर्गाभावइत्यर्थः ॥ अस्याप्रसिद्धिरित्यत्र रसादाह जलत्वादीतितत्त्वदिति ॥ योगइति ॥ पक्षधर्मतावलत्वे
व्यसाध्यसंबंधाभिधानं असत्ताभावस्यैवसाध्यत्वं अन्यथानिगमनेभविरोधात् ॥ अत्रजलत्वादिनिपतत्त्वेहस्यं
त्वाभावोपिसाध्यइतिनपूर्वाभेदः ॥ योगोमेलकइत्यर्थः ॥ ननुप्रत्यक्षसाध्यतायांसमहत्त्वेनानुमित्सातावदभाव
सिध्याध्यावसाधारण्येमिलितसाध्यतायामप्रसिद्धिरितिअनुशयाद्यासत्यप्रतियोगिकाभाववत्वादिमतमेवावलंब
तेमिलितानामपीतिकिंचिदितित्र ॥ अन्योऽवाहसंख्यासमानत्वेत्वस्यतादृशापक्षानुद्धिविषयत्वस्यसत्वादितिभावः ॥

मेतेन ताद्दशानुमितिविषयत्वावच्छिन्नाभावानां तेजःप्रभृतिवृत्तित्वेन तेषां विपक्षत्वार्थमेकाधिकरण्याव
च्छेदकमेव मेलकपदार्थो वाच्यः॥ स चाप्रसिद्ध एवेति निरस्तं॥ व्याप्यवृत्तिधर्मस्य साध्यतावच्छेदकत्वाभ्युपग
मेन तत्तदवच्छिन्नाभावस्य तदेकदेशाकृतिप्रतियोगिकाभावस्य सत्वेपि तेजःप्रभृतिवृत्तित्वेन तेषां विपक्षत्वसंभवात् हे॰चि॰
न चाभावे व्याप्यवृत्तिधर्म एव नास्तीति वाच्यं॥ अभावे संख्या नास्तीति विशेषदर्शनवतः तत्तद्रूपेण दशत्व
व्यवहारानापत्तेः॥ न चाव्याप्यवृत्तिता ताद्दशानुमितिविषयत्वे नैव स इति वाच्यं॥ अव्याप्यवृत्तिधर्मस्य प्रत्येकै
काधिकरणविश्रान्तत्वेन पञ्चकपिञ्जलन्यायाभावे त्रयोदशत्वादिव्यवहारापत्तेः॥ एकत्रापि घटे घट इति प्रतीतिवत्॥
अत एव जलादित्रयोदशाभावानेति सर्वेषां प्रतीतिः॥ तस्मादेकानेनापि न व्याप्यवृत्तिधर्मोऽभ्युपेय इ
ति॥ तावतीति॥ व्याप्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकस्य तावत्स्वेव पर्याप्तत्वादिति भावः॥ ऐकाधिकरण्यावच्छेदकस्यापि
मेलकपदार्थत्वेन साध्याप्रसिद्धिरित्याह॥ यद्वेति॥ असंताभावत्वादिति॥ इतरनिरूपणानधीननिरूपणाकवि ७६
शेषितप्रतियोगिकासंताभावत्वादित्यर्थः॥ तेन तेजोन्यत्वप्रमेयत्वासंताभावादौ न व्यभिचारः॥ यत्र भावाविशे
षितप्रतियोगिकासंताभावत्वादित्यर्थ इति तन्न॥ तेजोन्यत्वप्रमेयमिति ज्ञानविशेष्यत्वासंताभावे तथापि व्य

भिचारात्॥ अतेजोमात्रावृत्तिसत्ताभाववादिसंपरिहरन्ये॥ किंचेति॥ अत्र निरधिकरणानामेव जलादिभेदानां अति-
प्रोसपक्षनिश्चयात्॥ प्रसक्त आत्मेतिरपि प्रसक्तभेदस्य साधने नासाधारण्यमितिहृदयं॥ ननु गुरुत्वेन जलमात्रभे-
दः॥ साधनीयः तेजःप्रभृतिभेदश्च लिंगांतरैः साधनीयाः॥ किंचेतरभेदनिषेधेनेतरभेदः॥ अन्यतमाभेदाभा-
वेनापि समुदायाभावादेकसत्वेपि द्वयं मिहनास्तीति प्रतीतेरन्यथा च तुर्दशभेदरूपभावे साध्याभावाप्रसिद्धा
प्रतिसिद्धाग्रतिप्रसंगादित्यत आह चतुर्दशेति॥ प्रसक्तादिना प्रसक्तभेदस्य पक्षे निश्चयेनान्यतमभेदाभावेना-
पि चतुर्दशाभेदस्य बाधान्न सत्प्रतिपक्ष इतिभावः॥ अभावपदार्थमादाय चतुर्दशानां बाध्यं॥ विरोधेनेति॥ प्रमा-
णसिद्धप्रसक्तचतुर्दशभेदविरोधेनेत्यर्थः॥ लिंगत्वेवेति॥ न चापित साध्याधिकरणजलाद्यन्यतमवस्थलिंगत्वसं-
भवादिति भावः॥ यद्यपि जलेतरथिवीतरभेदस्य बाधेन नसिद्धिप्रसंगः॥ जलेतरभेदसिद्धाविष्टापत्तिस्तथापि
पूर्वदोषमेवत्यर्थं॥ अभिचारादिस्फुपलक्षणं॥ असाधारण्यादिग्रपि द्रष्टव्यं॥ इच्छादीति इच्छाद्यवच्छेदकस्या-
दित्यर्थः॥ कार्यत्वादिति॥ भावकार्यत्वादित्यर्थः॥ ज्ञानेति॥ घटादेरपि सपक्षतापत्तेः तत्तोहेतुव्यावृत्तावसाधारण्य-
मित्यत आह॥ ज्ञानसामानाधिकरण्येति॥ आत्मघटादिसंयोगस्य घटाद्यसत्वाद्दोषतादवस्थ्यमित्यत आह॥

शब्दकारणीभूतेति। तादृशासत्त्वादेव हि दोषसत्त्वात् कृदोषतादवस्थ्यमित्यत आह। इन्द्रत्वं संयोगेति॥ आत्ममनसोः
सपक्षत्वनिरासं कर्णाच्याह॥ कार्यत्वमिति॥ न च प्राणेऽतिप्रसंगः॥ आत्मप्राणसंयोगस्यान्यथासिद्धतया सानाहेतु
त्वादिति। वृक्ष्यमाणात्वादितिभावः॥ शरीरावयवस्य सपक्षत्वानिश्चयपदशाम्यामेवास्यावतारइति नान्वयित्वमाशं
कनीयं॥ शरीरस्येवेति। यद्यप्युक्तं साम्नकं शरीरावयवत्वमस्ति तथापि तन्त्रः तत्त्वसिद्धोऽन्वयित्वमसाधारण्यत्वेति
भावः॥ दोषांतरमाह साधारणेति। इच्छासमवायिकारणसिद्धौ संयोगासमवायिकारणत्वशंकापि नास्तीत्यत आ
ह इच्छेति। भावकार्यत्वादितिशेषः॥ इच्छात्वमिति। अन्तिमपक्षे के शब्दजशब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातिपक्षएव मु
क्तं। स्वरूपव्यभिचारमाह। निस्येति॥ तच्चनिस्यमात्रेन्द्रियग्राह्यत्वं अतो मनोग्राह्यत्वेन तस्य न दोषतादवस्थ्यमि
तिभावः॥ येनत्वरूपविशेषणं न तु जातिविशेषणं। अन्यथा आत्मैकत्वेनिस्यमात्रेन्द्रियग्राह्यजात्यभावेन व्यभि ७७
चाराभावान्तरावरावाय विशेष्यदायादानानुपपत्तेः॥ आत्मैकत्वपक्षस्यैव पक्षसंख्यात्वजातौ व्यभिचारादा ह
विशेषेति॥ शब्दजशब्दमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारमाह। साक्षादिति। साक्षाद्व्याप्यत्वं जातेरवेति स्वरूपनिर्वचनप
रं जातिपदे यदि च तद्व्याप्यजात्याप्यत्वगर्भं तदा शब्दजशब्दसंख्यान्यतरत्वादौ व्यभिचारवारकमपि तदिति

ध्येयं॥ इंद्रियत्वेन निरुक्तेंद्रियग्राह्यत्वं विवक्षितं॥ नत्वतन्मात्रग्राह्यत्वमेवं च जातिविशेषवत्त्वेपि न दोष इत्याशयः॥ सत्त्वेति। किं चि
दवच्छिन्नः संयोगासमवायिकारणाभिप्रायेण विघटकाभावादिभावादित्याशयेन मोक्षे॥ एतदेव तदनुकूलतर्कमाहास
संयोगमात्रस्येति न चैवं संयोगत्वादिति हेत्वसंभव इति वा॥ समवायसंयोगत्वादिति। हेतोर्विवक्षितत्वादित्याह॥ य
द्वेति॥ अत्रोभयत्राप्यवच्छिन्नत्वं तानेन समानवित्तिवेद्यत्वं घटत्वाद्यवच्छेदकत्वस्यापि विषयीकरणात्॥ साध्यप्रसिद्धिरुक्ता
प्रसिद्धसाधनभयेनाह। सामान्यत इति॥ अतएवेति। सामान्यतः साध्यप्रसिद्धौ सिद्धसाधनाद्येनवकाशादित्यर्थः॥ व्य
तिरेकव्याप्तिं दर्शयति। स्वशरीरेति॥ ननु शरीरं सात्मकं नवेत्यबाधकाभावादिति शरीरविशेष्यकबुद्धिरपि॥ तदनेतरं च
स्फुरत्येवेत्यत आह। उपायेति॥ संस्कारजन्येति॥ गुरुत्वाद्युत्पन्नेष्वपि विशेषणं विं तेन पतनादौ न व्यभिचारः॥ प्रयत्नेति
या किं यत्नादिव्यावृत्तिरित्यर्थः॥ एवं चेति। सत्वं तन्मात्रस्यान्यत्रापि सत्त्वात्तदाह तज्जातीयत्वासाधारण्यमित्यत उक्तं॥ शरीरत्व
मित्येति॥ चेष्टावत्त्वादिति। चेष्टावच्छरीरत्वादित्यर्थः॥ तेन शरीरत्वमेवेन व्यभिचारः॥ आत्मभिन्नत्व इति॥ आत्मनापि सा
ध्यत्वेऽसाधारण्यवारणाय संयुतं॥ एतच्छरीरस्य विभागाधिकरणतया तत्राप्युक्तसंयोगस्त्वेन सपक्षतया न
तत्र चेष्टावत्त्वहेतुव्यावृत्त्यासाधारण्यवारणायात्मविशेषणाद्याकारणोति। न च करचित्॥ भोगाधारत्वं यच्चेष्टाधारत्वम

मपि तत्रास्तीति वाच्यं मृतशरीरे आवृत्तस्यैव वर्त्तमानचेष्टावत्वस्य सात्मकत्वलिंगत्वात् ॥ मृतशरीरात्मसंयोगजन
कतदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवेपि साध्यसत्वेनासाधारण्यं स्यादत उक्तं विशेषेति ॥ भेरीदंडसंयोगवद
दृष्टजनकपरशरीरादिसंयोगमादाय मृतशरीरे साध्यसत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यं ॥ अत उक्तमात्मेति ॥ यद्यपि तस्यापि रु.ष.
त्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वेन दोषतादवस्थ्यं ॥ तथापि ज्ञानातिरिक्तात्मविशेषगुणकारणत्वं अन्यात्मविशेषगु
णावच्छिन्नकारणत्वं वा विवक्षितं ॥ अतो नोक्तदोषः ॥ मनसः सपक्षत्वनिरासायाह भोगानधिकरणावृत्तीति ॥ नन्व
दृष्टस्याप्यतदेव फलमित्याहुः । तच्चिंत्यं ॥ अत्र हेत्वंतरसत्वे चेष्टावत्वहेतुमादाय व्याप्यत्वासिद्धत्वात् ॥ तस्मात्त
द्धेतुपरतयैव व्याख्येयमिति ध्येयं ॥ नन्वात्ममनसोरपि हेतुसत्वे व्यभिचार इत्यत आह आत्मेति ॥ अतिप्रसंगभियाश
रीरावच्छिन्नात्ममनोभ्यां प्राणस्य योगो हेतुर्वाच्यः ॥ इत्थं चावश्यकत्वाच्छरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धिरित्यर्थः ॥ नन्व ७८
नात्मतयोः शरीरस्यापि भोगानधिकरणत्वेन तदवृत्तिसंयोगवत्वं तत्र बाधितमित्यत आत्मनोपि भोगाधिकरणत्वे साध
मति भोगाधारत्वमिति ॥ सकलेति ॥ न च भोगाधिकरणापदस्य स्वरूपासिद्धिवारकत्वे न वैयर्थ्यमिति वाच्यं ॥ व्याप्य
तावच्छेदकविकासकविशेषणतयाभावादित्याहुः तच्चिंत्यं ॥ व्याप्याश्रयस्यैव विकासेपि व्याप्यादौ विकासाभावान्न

नच तर्हि कासकस्यापि न्यथत्वे तत्रयं न्निष्ठत्वादिनियमस्यासंभवेन मानाभावात्॥ अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वादि
सादावृ्धूमालोकादिपदस्यापि गोलकव्याप्याश्रयविकासकतयानअर्थत्वस्यात्॥ तस्माद्खंडाभाववदखंडोपाधौन
वैयर्थ्यमिति॥ यत्तु सकलत्वमवृत्तिव्याप्यत्वे सकलवृत्तित्वे व्यभिचारीति तन्न॥ उभयस्य सकलपदस्य यावत्पदार्थ
येवर्त्तनेरिति॥ ननु भोगानधिकरणवृत्तित्वमेवोपाधिः अन्यथा स्वाधारवृत्तीनामिति रूपादिसमवायिभिन्न
वृत्तित्वानुमानापत्तिरित्यत आह। तार्किकरीतिरिति॥ तथा च शरीरत्वसुखमित्यादि न स्वाधारवानुभवोनस्यादि
त्यनिष्टप्रसंगात्मकतर्केण हेतोः साध्यव्याप्यत्वे नोपाधेः। साध्यव्यापकत्वमतएव न रूपाद्याधारत्वमतिव्याप्तिवदिरपि
तचैतादृशतर्काभावादिति भावः। केचित्तु॥ संशयात्मकत्वे संदिग्धानैकांतिकत्वे साध्याभाववत्तयानिश्चितनत्रेह
तुत्वे देहादिसिद्धयत आह। तार्किकरीतिरिति॥ तथाचोक्ततर्कावकाशादत्रव्याप्तिग्रह इत्याहुः॥ आश्रितत्वेति॥ आश्र
यत्वेत्यर्थः॥ साध्यनिश्चयं विनेत्यपीति न तत्वाप्येतरत्वेन निश्चायकसाकल्यसत्वगर्भस्य च केचिन्निश्चयसद्भावमेवसप्त
मलोभसंवादाभावादन्यथा तेन निश्चायकाप्रसिद्धोतदसंभवादिति भाव इत्याहुः॥ वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रका
रेकसाध्यप्रसिद्धिरनुमानांगं॥ सा च न संशयरूपा तादृशाकाप्रसिद्धेः। प्रसिद्धौ वा निश्चयरूपैवसेति॥ तत्त्वं॥

गा॰ चि॰

प्रसिद्धिरिति ॥ येतस्येच्छाद्रव्यत्वाश्रयाश्रितेति ॥ यदि सामान्यतोदृष्टावतारस्तदाउक्तं ॥ यदि च वेच्छाद्रव्याश्रितेति
सामान्येनेति दृष्टं तदा द्रव्यत्वस्य प्रकारतया तदाश्रितत्वस्य वैशिष्ट्यमर्यादया भानेनाश्रितत्वरूपसाध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नस्य द्रव्यत्वे अप्रसिद्धतया तत्र प्रसिद्ध्युपपादनेन विरोधादेवं चान्वयितायुपपादनमग्रे विवृत्यते ॥ तस्मात्पृ
थिव्याश्रितत्वसामान्यतो दृष्टं । तदेच्छायामेव साध्यप्रसिद्धिः उक्तम् ॥ अत एवेच्छाविशेषकएतौ सर्वथं व्यतिरेक्य
द्रव्यति ग्रंथकृतोक्तमन्यथानिश्चयपर्यमिव तदा द्रव्यत्वस्येव ग्रह्यादिति ॥ मानांतरादिति ॥ वस्तुतो मानांतरादप्रसि
तानामपि न भानं ॥ अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भावः ॥ इत्यप्याहुरित्यरुचिबीजं सर्वसंस्कारसाध्य
त्वेनेतद्धेतुःपदं च्छाश्रयत्वाद्द्रव्यभिन्नत्वेन ज्ञानेतदा साध्याप्रसिध्या व्यतिरेकिणोप्यनवकाश इति तत्सम
र्थनमप्यसंगत्यास्यादिति ध्येयं ॥ व्यतिरेकिणो वास्तवसाध्याभावस्य व्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव गमकं । न तु
साध्याभावत्वेन तस्याप्रसिद्धिरपि तं तत्वं ॥ गौरवादिति ये मन्यंते तन्मतमुपन्यस्यति ॥ अन्ये त्विति ॥ अत्रास्वरसबीजं ॥ ७०
अभावयवत्वेस्यैवधारणांवन्यभावादेर्धूमाद्यवच्छिन्नस्य गृहीतवन्ह्याद्यभावस्यापि सिध्यविरोधात् ॥ भावरूपसाध्यके
त्वादरपि सिध्यविरोधाच्च ॥ स्थानेनविशेषाय दत्रसाध्यप्रसिद्धिर्व्यागमिति यस्याभावस्येति ॥ यदा स्मतया व्यद्भूमाप

स्यव्यापकतयाहेत्वभावो गृह्यते॥ तदभावयेव्यतिरेकिणा स्वसिध्यतीत्यर्थः॥ तेन स्वस्य कुत्राभावात्मकतया गृह्यमा
णस्य व्याप्यैपकतयाय त्रहेत्वभावो गृह्यते॥ तत्र तुल्यवित्तिवेद्यानुमितिरनुभवसिद्धा समर्थिता भवति॥ अन्यथा स्वविर
हस्यैव तत्र सिद्धिप्रसंगादित्याहुः॥ इतरभेदस्य जलादेर्व्यापक इति। न चेतरपदार्थानां ततात्मादिव्यापकत्वे पृथिवीत्वाभा
वस्यासंभवि संभवे वा तत्संताभावसिद्धेः त्वितये न तदन्योन्याभावसिध्युपवर्णनं विरोधात्॥ हेत्वभावव्याप्यतया गृहीत
स्यासंताभावो व्यतिरेकिणा सिध्यतीत्यभ्युपगमादिति चेदत्राहुः॥ जलादिपदं पैजलादितादात्म्यपरं नचैवं तदसं
ताभावस्यैव सिध्येदिति वाच्यं॥ यथा हेत्वभावव्याप्यतया गृहीतस्यासंताभावः सिध्यतीति नियमः॥ तथा तदवच्छिन्ना
न्योन्याभावः सिध्यतीत्यपि नियम एव॥ एवं च तस्याभावस्य रूपलक्षणं॥ तदवच्छिन्नान्योन्याभावस्य संसर्गाभावस्य जल
त्वादिरूपतयापि दुर्लक्ष्यं॥ ज्ञाप्याभावे नानाविधाभावादिरूपलक्षणं॥ ज्ञाप्यावच्छिन्नान्योन्याभावे नानाविधाभावा
दिरूपतयापि दुर्लक्ष्यं॥ केचित्तु॥ जलादितादात्म्यासंताभावस्यैव जलाद्यन्योन्याभावरूपतया तत्सिद्ध्यविरोधः॥ जलाद्यन्यो
न्याभावासंताभावस्य जलत्वादिरूपतया जलघसंताभावस्यापि जलाद्यन्योन्याभावरूपत्वात्॥ यस्य यत्पदार्थासंताभा
वरूपत्वं तस्य तत्पदार्थासंताभावत्वात्॥ अतएवासंताभावत्वं प्रतियोगिनः स्वस्याविरहरूपतया नियमः॥ न च जला

घ ग्रोन्याभावासंसर्गाभावस्यैव न जलवत्यादिरूपत्वमिति वाच्यं ॥ अप्रसिद्धां तादात्म्यं वोक्तं कृतान्योन्याभावासंसर्गाभावस्य
प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्मः स एक एवाभावेन तदन्योन्याभावासंसर्गाभावव्यवहारोपपत्तौ तदन्यकल्पने मानाभावाच्च
न चैवं जलत्ववत्त्वादिज्ञाने विनाशो भावो न निरूप्येत ॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वात् ॥ न च तदितरा
वृत्तित्वगर्भितेतरत्वमपि तदन्योन्याभावरूपतया तादात्म्यासंसर्गाभावरूपं तच्च तादात्म्यज्ञानसापेक्षमित्यात्माश्र
यानवस्थादिकमिति चेन्नाभावस्य यावत्प्रतियोगिनिरूप्यत्वनियमानभ्युपगमादेतदेव घटप्रागभावतद्ध्वंसयोः
परस्परप्रतियोगित्वेपि न परस्परनिरूप्यत्वनियमः ॥ केवलेनापि घटेन तेन निरूपणात् न च तयोः परस्परप्रतियो
गित्वमेव नेति वाच्यं ॥ अन्यतरस्थितिकाले अन्यतरोन्मज्जनापत्तेः ॥ तथा च तस्याभावस्य उभयप्रतियोगित्वेपि
न लोके नैव प्रतियोगिना तन्निरूपणमिति नानवस्थादिकमित्याहुः ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ तदन्योन्याभावतत्तादात्म्यासंसर्गा
भावयोः प्रतीतिवैचित्र्यादभेदानुपपत्तिः प्रतियोगिभेदादभावभेदावश्यकत्वाच्च ॥ अपि चान्योन्याभावासंसर्गाभा
वयोर्विरुद्धधर्माध्यस्तत्वेनाप्यभेदः ॥ ननु भावाभावव्यवहारहेतुर्घटो घटाभावव्यवहारे हेतुरपि न च तावता विरुद्ध
र्माध्यासः एवं तत्तादात्म्यसंसर्गाभावस्यैव तदन्योन्याभावव्यवहारहेतुत्वे तदभावस्य तदन्योन्याभावात्मनोसंसर्गाभावात्मना वा तस्योभय

व्यवहारहेतुत्वमस्तु न चैतावता विरुद्धमीमांसा इति चेन्न ॥ तदन्योन्याभावेन तत्तादात्म्यात्यन्ताभावव्यवहारः तत्तादात्म्या
त्यन्ताभावेन तदन्योन्याभावव्यवहार इत्यस्य विनिगंतुमशक्यत्वात् ॥ घटादेश्चाभावाभावे व्यवहारहेतुत्वेऽपि भावत्व
मेव प्रमाणाबलादवसीयत इति अत एव संयोगात्यन्ताभावतद्वदन्योन्याभावयोरभिन्नयोर्व्याप्यवर्तित्वेऽपि शाचव्यासे
ताभावतद्वदन्योन्याभावमापकैरप्याभोग्यत्वे सिद्धान्त इति संक्षेपः ॥ अन्ये तु तत्संबंधिनोः सामानाधिक
रण्येन व्याप्तित्वेनाभिमतं ॥ किन्तु तदुभयसंबंधयोः सामानाधिकरण्यं वाच्यं ॥ तदुभयसंबंधिव्याप्तिः अस्ति
यत्र धूमसंबंधस्तत्र वह्निसंबंध इति संबंधसामानाधिकरण्यादग्निना धूमव्याप्तिः ॥ परंपराव्याप्तिप्रसंगवारणाय तत्
संबंधावच्छिन्नत्सामानाधिकरण्यं वाच्यं ॥ तथा च लाघवात्तत्संबंधसामानाधिकरण्यमेव तत्संबंधिव्या
प्तिरस्तु ॥ नहि यत्र जलादितादात्म्यं तत्र पृथिवीत्वाभावसंबंध इति जलादिपृथिवीत्वाभावरूपसंबंधिद्वयप्र
तियोगिकयोस्तादात्म्यस्वरूपसंबंधयोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति जलादेरनुमापकता ॥ न च तादात्म्येन सं
बंधयोरेवेति वाच्यम् विशिष्टव्याप्तेर्विशिष्टधीनियामकत्वादत एव तादात्म्यारोपो विशिष्टज्ञाने तथा चेतरथजला
देरिति यथाश्रुतमेव साधु ॥ ननु भवतु तादात्म्यसंबंधः भवतु तादात्म्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिस्तथापि जलादे

रेवव्याप्यतया जलादृष्टसंताभावयेवस्तिष्येत्॥ नजलत्वान्योन्याभाववृत्तिवेन्नैवं॥ जलत्वान्योन्याभावोपहितादात्म्यावच्छिन्नजला
दिविरहस्य व्यापकसंबंधितावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्याप्तिसंबंधावच्छिन्नव्याप्याभावस्य व्यापकाभावात्सिद्धिप्र
तितादात्म्यसामानाधिकरण्यमगृहीत्वा तादात्म्यावच्छिन्नविरहः सिध्यतीति असंताभावसामग्री वान्योन्याभावः सिध्यती
त्याह॥ तदपि चिंत्यं॥ यत्र धूमसंबंधस्तत्र वह्निसंबंध इत्यादौ संबंधे धूमादिसंबंधिविशेषणामुपलक्षणं वा नाद्यः॥ आ
काशादेर्व्याप्त्यापत्तेः॥ नद्वितीयः काशादिविशिष्टसंबंधस्तत्र पृथिवीत्वाभावः संबंध इति व्याप्तिः संभवति माकाशादेरव्या
प्तितया तद्विशिष्टस्य संबंधस्य कुत्राप्यवृत्तेः पूर्वोक्तलाघवासंभवाच्च॥ नापि द्वितीयः॥ धूमाद्युपलक्षितसंबंधस्य धू
मादावपि सत्वेन तत्र वह्निसंबंधाभावेन व्यभिचारापत्तेः॥ वह्निसंबंधस्य संयोगात्मकस्य महानसादौ वृत्तेः एवं च दंडो
पलक्षितसंबंधस्य दंडेपि सत्वेन तत्र कुंडलसंबंधाभावस्य समानाधिकरणाधारपिदंडकुंडलयोर्व्याप्तिर्न स्यात्तस्माद
न्यगतसाततसंबंधावच्छिन्नसंबंधिसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः तच्चैतत्घटाभावांतर्गताकाशादावसंभवेदिति
नजलादीनामेवव्याप्यत्वेनेति व्यापकाभावेन व्याप्यावच्छिन्नान्योन्याभावसिद्धिसंभवात् न व्याप्यासंताभावसिद्धिं
दर्शयति॥ एवं चेमिति। यस्याभावस्येति। यदात्मयाग्रप्रमाणस्येत्यर्थः॥ अपंचेति॥ एतेन व्यतिरेकि त्यभाव एव सा ९
ध्यइस्वातानुमानांतरमपि सूचितं॥ परार्थानुमाने भावसाधारणस्य एकांतरस्यैवानुसरणीयत्वादिति॥ व्यतिरेकिवादः समाप्तः॥

अन्वयव्यतिरेकि किंचन्निरूपिते अन्वयव्यतिरेकिनि तत्रापाद्यवेति न पुनर्व्यतिरेकि सिद्धे नैरर्थापत्तिमानां
न्तरत्वनिरासफलत्वमप्याह । व्यतिरेकीति ॥ ज्योतिःशास्त्रादिति । यद्यपि ज्योतिःशास्त्रं व्याप्तिमात्रग्राहकं न तु देवदत्तो
मद्गतवर्षजीवित्वनिश्चायकं तथापि ज्योतिःशास्त्रं यस्य सतत्वेति पुरुषेयुर्ष विवक्षितमिति केचित् ॥ ये तद्दूरस्थाद्
तत्कथितं लिंगाद्गृहे सत्त्वमिति सत्यम् ॥ निश्चितो गृहाभावः गृहे अभावस्य निश्चय इतीत्यर्थः ॥ नियमदृश्यमिति ॥ शतवर्ष
जीविनस्यैको नियमः ॥ गृहमेवेत्यपरः तत्कथितलिंगव्याप्तिरूपमेको नियमः गृहमेवेत्यपरः इत्यन्ये ॥ आशाम्यमविदू
न्तरांकेन नविति । अवाममनुमानमिति ॥ नेति । ननु गृहाभावो न करणोनिमम ग्राहक विरोधेन तस्य संदिग्धत्वात् गृहस
दिसत्त्वमाह । गृहाभावश्रुति ॥ देवदत्तेति । जीवनं क्वचित्तावन्मात्रमविबाधमावश्यकमिति भावः ॥ तर्कान्तरमाह सत्य
ति । तथापीति । मरणापेक्षया जीवनं तु कल्पितं तत्कल्पनार्थमेव अर्थापत्तिस्वीकारः स्यादित्यत्र तत्कल्पितं जी
वितलिंगकमनुमितं बहिःसत्त्वसाध्यमिति आवश्यकत्वात् गृहेपि बहिःसत्त्वमेवार्थापत्त्या कल्प्यतेन मरणमिति न
के शरीरमव सर्वमेदंहमं ॥ तर्नैतादृक्तर्के सहितेन संशयाबाधे तर्कैकल्प्यमतिनापसंहारविरोधः ॥ न च जीवित
स्यार्थापत्तिकल्प्यत्वं एवयोनपतितमिति ॥ अकृतेपीत्यत्र देवदत्तो गृहे नास्तीति नियमग्राहकप्रमाणं नियम
ग्राहकपदेनोक्तं नतु जीवी गृहमेवेति नियमग्राहकं ॥ यथा सति बहिःसत्त्वप्रमाकुत्रापि न स्यादिति ॥ गृहमेवेति नि

यमग्राहकस्य सर्वत्राभासत्वादिति भावः॥ यद्वेति एवं दोषाभावो न हेतुः॥ किं त्वतिरोहितप्रमात्वाकस्य प्रमाहेतुत्व
मेव तद्विरह एवोदाहृतस्य अप्रमा विरहस्य अभिहितमत्र च दोषाभावोपि प्रमाहेतुस्तद्विरहात्तद्विरहस्तत्रेत्यनुकूलतर्क इति न ह
वभिदः॥ प्रमाणत्वाभिमतयोरपि सत्त्वशालत्वपिंडीवीजत्वहमपेवति नियमग्राहकस्य शालत्वपिंडीविरूपविशेषपावाधा
द्वाधाभिमतेति ध्येयं॥ तदनुसंधानमिति॥ विरुद्धार्थग्राहकस्वरूपलिंगप्रतिसंधानमित्यर्थः॥ अबाधप्रसंगादि
सविलंबप्रसंगादित्यर्थः॥ दृश्यते च तदनुसंधानं विना तत्र विलंब इति तथापि तदवश्यं स्वीकरणीयमिति भावः॥ व
स्तुतस्तर्कावतारकालेऽपि वाति न संशयोत्पत्तिर्दुर्लभसत्वावधारणमेव ग्राह्यमभावात् यान्त्वपुनः संशयमासंजनमपि
येवं च तस्य तर्कस्य प्रमाणाभावात् यत्किंप्रमाणाभावस्य सामान्यतो दृष्टेनैव पुनरवतारो लाघवात् कल्प्य तदिति भावः
लिंगानि अप्रयोज्यं सामान्यतो दृष्टान्तरमाह हापि चेति॥ न च प्रयोजकलिंगप्रतिसंधाने तदभाव सिद्धमिति वाच्यं॥ अ
न्यतरव्याप्तिं विना विनिगमक लाघवादि तर्कानवतारात्॥ पूर्वोक्तयुक्त्यैवेति भावः॥ विशेषविषमत्वादिति॥ जी ८१
वनविषमत्वादित्यर्थः॥ तथा च विरोधिविषयतया मरणानुमानेन सत्प्रतिपक्षं सिध्यतीति॥ अन्यथा अन्यतर
त्वेन ग्राहकसामान्यतोदृष्टविरोधात्॥ सत्प्रतिपक्ष एव न स्यादिति भावः॥ जीवनग्राहकस्य ज्येति॥ ग्राहकव्य
तिरेकादिलिंगस्य सत्वेपीति पर्वतो रपर्वतीयवह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादिना प्रतिबंधस्यादित्यर्थः॥ जीवनग्राहक

स्येति॥ अन्वदेचित्से। विपक्षबाधकतर्केण चतोरेसामान्यतोदृष्टस्यापि न जीवित्वनिश्चायकं त्वतिपक्षितत्वात्तु। त
द्वतारेच ज्योतिःशास्त्रकथितलिंगादेवोऽस्येको वावश्यकाऽजीवित्वनिश्चयसंभवे किं मम न सामान्यतोदृष्टेने
ति॥ तस्मादिति॥ अतुल्यबलेन न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः॥ सवेति॥ प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोः विरोधस्या
दिति च पर्वोक्तैरीत्या प्रागुक्तमरणावधिकमाजीवनं लिंगविति तिला घवंज्योतिःशास्त्रमथार्थत्वं च विनिगमकं स्वप
क्षे द्रष्टव्यं॥ अन्यमीमांसकादिमते र्थः॥ अप्रमाणस्यापीति॥ सत्यान्वयत्वेजीवी गृहे भवेत् इति वक्ष्यते अप्रमाणमपि प्र
माणत्वेन ज्ञायते॥ तच्चापि तद्विरोधि बहिःसत्त्वमेव वक्तव्यं इत्यर्थः॥ न मरणमित्यर्थः॥ किंचेति॥ मृते मरणं गृहे स्थितेग्र
हसत्त्वमिति यथायोगं ज्ञेयं॥ अत्रैवोपपत्तिमाशंक्याह॥ अर्थापत्येति॥ अन्यत्तु किंचेत्याद्यर्थापत्त्याभासमेवं तस्मा
दिप्येतमेकोऽर्थः॥ अप्रमाणत्वादित्यस्यानन्तरमिति दूरणीयः॥ तेन हेतुर्व्यलभ्यते रसाह विरोधव्याप्तिमूलक
मनुमानमुक्त्वा सामान्यव्याप्तिमूलकं अनुमानमाह विद्यमानत्वे सत्त्वीति॥ द्वितीयमनुमानं दूषयति॥ सामान्यत
इति॥ एवं पक्षतत्त्वयोरनुगमान्न व्याप्तिग्रह इति भावः॥ स्वोक्तदूषणपरिहारं अनेन सम्मतिमाह। तदुक्तं। एतावन्यमि
ति। एतःकेतःकल्पनीयाद्न्यत्वे तस्यान्यथा प्रतिपत्तिनाध्यि अन्यमतः सिद्धेः तस्मादर्थापत्तेः असिद्धेः॥ प्रमा
णस्यासिद्धेस्तत्कल्पत्वे नाभिमतस्यान्यथा पतित योगिज्ञानस्य प्रमाणान्तरादेव ज्ञातत्वात्॥ इत्यर्थः यद्वा पतः कल्पनी

पारम्यवत्तेन तत्सिद्धेरग्वेतत्सिद्धे ॥ [illegible] त्तानुपपत्तिस्तां नासिद्धेरित्यर्थः ॥ देवदत्तस्याभाव इति अत्र देवदत्तस्ये
ति प्रतियोगिविशेषस्यार्थः ॥ प्रकारो न तु नेह देवदत्त इतिवत् ॥ संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वभाने तेन प्रतियोगित्वत
रूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिस्वरूपलिंगलाभादनुमानावतारोऽन्यथा विशेष्यविधया प्रतियोगित्वल
भेपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगानुपस्थितेर्नानुमानस्यावतारः एवं यत्र संसर्गमर्यादयैव तद्भानं तत्रानु
मानावतारो नार्थापत्तिः सा च क्वापीति ॥ अर्थापत्तावपि विवक्षितः स इत्यत्र विनाग्नेह निष्ठाभावप्रतियोगित्वानुपपन्नत्व
बुद्धिं गमकत्वे प्रतियोगित्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना तेनार्थापत्त्यवतारो नाप्युपगमादित्याहुः ॥ अधिकस्य पक्ष
विशेष्यकत्वस्य ॥ ननु गेहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तधर्मतया असन्निकृष्टतया तद्विशेष्यकत्वे वाच्ये
पः परामर्शोऽसंभवी सन्निकर्षाद्याहार्य्यं चेति ॥ पूर्वोक्तदोषं निरस्यति यथा चेति ॥ ननु साधिकरणानुमिता
वपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण धूमेनाधिकरणस्यैव पर्वते भाने [illegible] ॥ न तु पर्वतत्वेनेति ॥ न तस्यापर्वतत्व
प्रकारकज्ञानजनकार्थापत्त्यन्यथासिद्धिः ॥ एवं च मयूरोऽन्यत्वतीति वाक्ये अधिकरणबोधकपदाभावात् ॥ सा
मान्यतोऽपि रूपेणानपर्वतभानं ॥ कुतः पर्वतत्वेनेति ॥ नेदृशोऽपि शाब्दं नापि तदन्यथासिद्धिः प्रभयत्रापि अपरत्व
बोधनात् ॥ यद्वा मयूरो नृत्यतीति श्रुतार्थापत्तिवादिभाट्टैः प्रसवत्तित्वन ॥ अथेति ॥ रात्रिभोजनोपपादकरात्रि

भोजनोपस्थापकमित्यर्थः ॥ तेनेति ॥ रात्रिभोजनेनेत्यर्थः ॥ योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिं विनान्वयबोधान्वयधीरि
सत्त्र प्रापकत्वसंभवतीत्याह ॥ यथेति ॥ उपस्थितस्य योग्यस्य योग्यतासत्त्वे हि धीः नतु योग्यतावच्छेदकरूपेण तस्या
पस्थितिस्तत्रे ॥ गौरवादित्यभिप्रायः सिद्धान्तमाह बाधकेति ॥ ॥ अर्थापत्तिवादः समाप्तः ॥ ॐ ॥ न्यायस
ध्यमित्यवलक्षणं ॥ तत्त्वमेव साध्यमित्येपि दृष्टव्यं ॥ तेन तदवयवा वाच्या इति नासंगतमिति भावः ॥ उदाहरणोपनय
रूपसंभवयवद्वयमिति बौद्धाः ॥ उदाहरणान्तमवयवत्रयमिति मीमांसकाः इति तन्निरासं हृदि निधायाह ॥ प्रतिज्ञे
ति ॥ पंचानामपि यथोपयोगः तत्र तत्रैव वक्ष्यते ॥ समस्तरूपेति ॥ रूपं पक्षसत्त्वादिकमिति ॥ अनुमितिचरमकारणा
लमनुमितिजनने सोतस्या विज्ञानानपेक्षत्वं प्रयोजकत्वं जनकज्ञानजनकत्वं ॥ आद्यज्ञानपदं चरमकारणपराम्
र्ष्टीन्यूनविषयकज्ञानपरं अन्वये वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानत्ववाक्यव्याप्तिवारणाय प्रयोजकान्तं ॥ परामर्शजनकेति
... नहि तज्ज्ञानात्किंचिदपि वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकं वाक्यं संभवति तस्य ज्ञानस्य मानसत्वादित्यत
... जनकेति संस्कारद्वारा परामर्शजनकजनके ... वाक्यत्वव्याप्तिवारणाय ज्ञानेति तेनज्ञन्य
ज्ञानस्याप्युपस्थितिजनकज्ञानजनकत्वसंभवादुक्तदोषतादवस्थ्यमित्यत आह ॥ अनुमितिचरमकारणेति
लिंगपरामर्शपदं ... वह्निव्याप्यधूमवानयमिति वाक्यावयवा ... 

नपदे॥ तदर्थस्तूक्तप्रायैव॥ अस्मादावर्तितावत्साहवाक्येति॥ यदि चैवमसाधकता प्रयोगे तिव्याप्तिः॥ तदावाक्य
पदमेव महावाक्यपरं बोध्यं॥ अन्ये तु॥ अत्र शाब्दपदं टकारोच्चारणरूपन्यायमभिन्नेति वाक्येति व्याप्तिवारणायेत
ध्यानुमितिचरमकारणपरामर्शजनकव्याप्तिज्ञानादिजनकयोग्यताज्ञानजनकतया तादृशपरामर्शजनकज्ञा
नजनकत्वात् ज्ञानजनत्वं॥ नायमाभासदृष्टान्तेन व्याप्त्यादिवैशिष्ट्यधीजनकयोग्यताज्ञानजनतान्नचहृद्धृपद
दानेप्येवदोषः शाब्दज्ञानत्वेन तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ नचयोग्यताज्ञानं तथाजनके योग्यता
ज्ञानत्वेनजनकत्वात्॥ नापि जन्यज्ञाने तु शाब्दज्ञानत्वेनैव जनकत्वं वा धूमप्रकारयोगजज्ञानयेवोक्तपरामर्शस्य
मर्मीसत्वात्॥ अन्यत्र तात्तोक्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति परामर्शस्यैवाहत्योसत्तेर्व्याकरमेवानुपदं स्फुट
त्वात्॥ एवं च सत्यासत्तवाक्यान्वह्निव्याप्यवानयमिति॥ वाक्यावयवावयवेति व्याप्तिवारणाय वाक्यपदं॥ महावाक्य
परमित्याहुः॥ नचपर्वते वह्निः धूमोयतः धूमश्चवह्निमन्मात्रवृत्तिः अस्ति च तादृशो धूमे पर्वतवृत्तिश्च तस्माद्
ग्निः पर्वतवृत्तिः इत्यादौ न्यायसमानार्थके न्यायानात्मवाक्येतिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ तादृशवाक्यस्य सर्व
तांत्रिकसंप्रदायविरुद्धत्वात् तदनभ्यसत्वेन व्याकुलीभावात्॥ कथमित्थं प्रयोगः सर्वसंप्रदायमवमत्य कृता
नेनेतितद्धि ... स्वतन्त्रयाचतद्वाक्यायैवविशिष्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुतादनतस्यानुमिति चरम ८४

कारणपरामर्शप्रयोजकज्ञानाजनकत्वादित्याहुः॥ तेनचेति॥ नचात्रमानाभावात्स्फुटशाब्दज्ञानसहकृतमेवमनः
परामर्शजनकमितिवाच्यम्॥ तस्यानाप्तोक्तशब्देनाप्रामाण्यशङ्काक्रान्ततया परामर्शाजनकत्वात्॥ अन्यथा आप्त
वाक्यजज्ञानादिवन्यायजज्ञानादेवानुमित्यापत्तेः॥ तस्मात् न्यायजज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्कया तस्य कार्यतन्त्रत्वे
न तदुपस्थित्यनुसारेण स्वयंमननसाधूमविशिष्टवह्निविशिष्टकमित्याकारज्ञानजननेनपरामर्शोत्पाद इति सौकर्य
न्यायवाक्यस्य परार्थानुमानोपयोगित्वेन प्रयोजकत्वादितिवदन्ति॥ अन्ये तु मानान्तरमनोलक्षणमुपाश्रयते। स्वात्म
रूपसहकारिसम्पत्तिः। किंपुनरस्यार्थ इत्याहुः॥ अनुमितीति॥ अत्रप्रथमशाब्दज्ञानान्तेन्यायजज्ञानपरं॥ तथा
च न्यायजज्ञानजनके शाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमित्यर्थः॥ अत्रचन्यायमवयविहितत्ववाक्येप्रतिव्याप्तिवारणाय न्या
यजज्ञानजनकत्वेति॥ नचावयवावयवप्रवर्तिव्याप्तिः॥ तस्य न्यायजज्ञानजनकजनकत्वेन तदजनकत्वात्॥ अतएव
वकेदकं न्यायत्वेपि वाक्ये नातिव्याप्तिः॥ तस्यापि न्यायजज्ञानजनकव्याप्तिसाधनादिजनकतया ज्ञानजन
कत्वेन तज्जनकजनकत्वात्॥ शाब्दपदं सम्पातायातं॥ आकाङ्क्षादावतिव्याप्तिवारणाय वाक्यपदं॥ एतच्च लक्षणं
यन्मते अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्य महावाक्यार्थज्ञानजनकत्वाभ्युपगमः॥ तन्मते ऽदुष्टम्॥ यदि च तावत्संस्कार
मेलकान्तेनावसदर्थज्ञानं किं। अथ महावाक्यार्थज्ञानमित्यभ्युपगमः॥ तदास्यासंगतत्वापत्

तादिति। परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेनेति॥ इत्यादेरत्वस्य जनकजनके जनके चाविरोधादिति भावः॥ न्यायत्वापत्ते
रिति। वाक्यत्वस्यापि गौरवेण व्याप्यतासंभवादिति भावः॥ यद्विवक्षुरादेः स्वरूपसत्त्वेन हेतुत्वान्न तत्राकांक्षेति नेत
स्तन्न्यायमते॥ तेदाविशिष्टत्वे त्रिष्वपि प्रथममाकांक्षा नास्तीति तस्यापि न तत्त्वमित्याह॥ आकांक्षेति॥ दुर्निरू
पमिति॥ असंभवीति भावः॥ तत्स्वीकार इति॥ अनतिप्रसक्तानुगतस्वीकारूपस्वीकार इत्यर्थः॥ अन्यथानुगतिरे
करप्रसंगादिति। जातिनियामकानुगतकारणतावच्छेदकधर्मं विना जातिस्वीकारे परस्परविरहसमानाधिकरण
जातिद्वयसमावेशः स्यादित्यर्थः॥ किंतद्रूपेति॥ अत्र न्यायाप्रविष्टप्रतिज्ञासमानाकारवाक्ये तिव्याप्तिवार
णायसमस्तेतवार्थपदेसंघातायाते॥ न्यायांतरप्रतिज्ञामा न्यायांतरप्रतिज्ञासमानार्थायो न्यायांतरप्रतिज्ञावं ॥८५॥
मापसांक्षीदिति प्रथमोद्दिष्टपदं॥ अनुमितौ लिंगाभ्यानच्छेचेतर्थमेवाणुद्दिष्टपदं॥ तज्ज्ञानपक्षत्वसंभववार
णार्थमिपितदिति ध्येयं॥ तथाचास्मिन्नुपक्षमद्विषयत्वेनानुमितिरुद्दिष्टात्स्यैवोद्दिष्टानुमितिविषयत्वेन
विवक्षितत्वेन नोक्तदोष इत्याह॥ प्रतिज्ञैकदेशेति आस्तां हान्यूनेति॥ न च पक्षतावच्छेदकस्यावयवांत
राप्रतिपाद्यत्वादन्यूनपदेनैवलक्ष्यावच्छेदे अनतिरिक्तपदत्वेऽसमर्थ्यमिति वाच्यं॥ यत्र पृथिवीतरभिन्नलक्षणा
वहतिसाध्याभावांशे उदाहरणोकदेशेति अतिरिक्तत्वादित्याह॥ तत्किंस्व॥ न च पृथिवीत्वस्येतरभेदरूप

साध्यसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्त्यसंभवात्। यद्यपि तस्माद्वह्निमानयमित्याकारके निगमनेतदयमिति प
दस्य सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थवाचकतया पर्वतत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वान्निगमनेऽतिव्याप्तिवारकत्वेन तस्येति ध्ये
यं। एवं च तन्मते निगमनावयवान्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमतो वह्निमानयमिति निगमनैकदेशे नातिव्या
प्तिरिति द्रष्टव्यम्॥ न चैवमाद्यपदवैयर्थ्यं॥ घटज्ञानाद्युपादानकर्मान्यत्वे सति सत्वात्॥ इत्यस्योदाहरणीयस्य यदि प्रति
ज्ञारूपैकदेशेऽतिव्याप्तिवारकत्वेनोपादीयते तत्रातिव्याप्तिवारकत्वात्। न हि तस्य परामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनक
त्वेन अपि तु स्वज्ञानजनकत्वेनैव विवक्षितत्वे॥ न तु लक्षणे तथाजनकत्वमिति वदंति॥ तच्चिंत्यं॥ तस्य प्रतिज्ञावे
न संगत्वाद्घटत्वात्तद्वियमकस्योदाहरणस्यान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वाभावेनातिव्याप्त्यसंभवात्तस्मात्संपाता
यातं शाब्दबोधं॥ अथ पक्षसाध्यवाचकपदेषु केषु लक्षणासत्वादतिव्याप्तिरित्यत आह॥ वाक्यत्वमिति॥ तथा च ता
दृशज्ञानजनकपदसमुदायत्वमित्यर्थः॥ वाक्यपदस्य पदसमुदायमवाच्यत्वादिति॥ न च प्रतिज्ञाप्रयोजनज्ञानलक्ष
णतया उद्देश्यानुमित्यतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादसंभव इति वाच्यं॥ वह्निमानित्यस्य हेतुत्वव्याप्त्यनुपपत्त्या ज्ञा
न लक्षणीयतो हेतुत्वव्याप्तत्वलिंगकमुख्यान्वयबोधमादाय लक्षणासंभवात्॥ केचित्तु॥ ज्ञानलक्षणैव तत्रैव
याहुः॥ ननु सर्वत्र पक्षेऽयमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिरनुमितिविषयातिरिक्ता प्रसिद्धा तत्रानतिरिक्तत्वाप

सिद्धेः॥ न चतत्र विवादाभावेन संशयाभावेन च प्रतिज्ञासंभवान्नोक्तदोष इति वाच्यं॥ अनुमित्सया नादृष्टाप्र
सिद्धेः॥ न चैवं तत्र विवादाभावेन संशयाभावेन च प्रतिज्ञासंभवान्नोक्तदोष इति वाच्यं॥ अनुमित्सयानादृष्टाप्र
योगसंभवात्॥ भिन्नप्रकारकसंशयादाव्(?) अन्यथा केवलान्वयिहेतुलक्षणामप्येतन्न विरुध्येत। सहैवं सर्वपदार्थ
वृत्तिधर्मविशेषत्वादृत्तत्ववदिति साध्यप्रतिज्ञायां तथात्वप्रतीकाराच्च॥ नन्वेवं तादृशे केवलान्वयिसाध्ये येन विवा
दादिर्न स्यात्॥ सर्वपदार्थस्यानुमितिविषयतयानतिरिक्तप्रसिद्धिस्तत्रापीति चेत्॥ अत्र ब्रूमः॥ अनुमित्स
न्यूनानतिरिक्तविषयकपदेन अनुमितिविषयतासमव्याप्तिविषयतावत्त्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः॥ यद्वाय
तद्व्यवसायादृष्टलिंगानि॥ प्रतिज्ञायामग्निमानित्यादौ महत्वसंबन्धस्याभिधानादनुमितौ तद्भानेन मानाभावात्
तत्स्वरसादृष्टलिंगानि॥ ...

तत्र भूमस्याभानात्॥ नच विवक्षितेनापि तादृशज्ञानजनकत्वनियमो यदिच्छिन्नत्ववच्छेदेन विवक्षितस्तदा तादृशाप्र
तिज्ञायां तथैवाव्याप्तिः अथानुगतहेत्ववयवत्वावच्छेदेन तदप्रतिज्ञाहेतुमवच्छेदकमादाय पञ्चत्ववत्त्वेनैकसमर्थने
मस्त्विति वाच्यं॥ प्रतिज्ञाहेत्ववयवलक्ष्यत्वेन तदपि विवक्षितदाकांक्षासमर्थनस्याशक्यत्वात्॥ हेत्ववयवोदाहरणलक्ष्य
णांतर्प्रमितित्वेन तदवच्छेदेन लिंगविषयकज्ञानजनकत्वनियमस्य हातुं शक्यत्वात् तथैवापि गृहादिति भावः॥ इ
नापि निगमनेनातिव्याप्तिरित्याह। निगमनेचेति। चकारोप्यर्थो भिन्नक्रमः। निगमनेपरामर्शहेतुरपि नेत्यर्थः
तथा च सत्यतेनापि न तद्धावैरण्यामिति भावः॥ नचैतदेवासिद्धमिति वाच्यं॥ परामर्शपदेनोपनयजन्यपराम
र्शस्य विवक्षितत्वात्॥ तत्र निगमनस्याहेतुत्वे नाप्रयोजकत्वात्। प्रतिज्ञायामाकांक्षोत्थापनद्वारा तत्र प्रयोज
कत्वमस्तीति नैवमसंभवतीति ध्येयं॥ अवयवलक्षणाचे परामर्शे नोपनयजन्यपरामर्शपरं तेन न तल्लक्ष
णस्य निगमनेनातिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं॥ अतएव परामर्शेति न चरमत्वविशेषणं॥ इहतु नेति सर्वं सुस्थं॥ हेत्वितीति हे
त्ववयवेऽसर्थः॥ पञ्चावाक्यपदमवयववपरमिति नातिप्रसंग इति भावः॥ लिंगेति॥ ज्ञाप्तिनष्टस्यासेनष्टत्वेवलु॥
लिंगविषयकज्ञानजनकत्वनियतान्यावयववत्वमित्यर्थः॥ यदि वन्यायावयवपदं नास्ति किंतु वाक्यपदं तदा तद
वयवपरं द्रष्टव्यं॥ लिंगिपदं चक्राचित्कं॥ अपकृष्टत्वं विजातीयज्ञाने निर्बीजत्वमुक्तं॥ इदानीं बीजत्वंके॥

भां. चिं. ७ परमतमाह ॥ अवधारणादिति ॥ भास्करमतं दूषयति येते नेति ॥ यद्यप्यज्ञाविज्ञातीमज्ञानकत्वमेव पर्यवस्यति । त
थाप्युपाधिभेदात्तु भेद इति मंतव्यं ॥ आह तौ चेति ॥ इदं चापाततः वक्तृतो हेत्वव्याप्त्यानुपपत्त्या प्रतिज्ञायां ज्ञा
नलक्षणवाच्य विप्रतिपत्तौ तु न तथेति न तयातदन्यथासिद्धिर्न च प्रमाणकांक्षायां हेत्वभिधानाद्धूमादिज्ञाने
ज्ञापकत्वमेवपंचमीति नाव्याप्त्यानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ ज्ञानलक्षणायामप्युपपत्तौ हेतुत्वज्ञोक्तभाः पंचम्याः नानार्थ
त्वकल्पनायामानाभावादिति वक्ष्यते ॥ तदभिधानमिति ॥ अवयवांतराभिधानमित्यर्थः अन्यथा विस्तरत्वर
सोद्भावनं न हीदं तु ग्राह्यानित्यत्वे प्रमाणं वदेत्यस्य उपलक्षितसाधनाभिधाननियोगपरत्वमप्युपपत्तौ सा
ध्यस्य विशेषणत्वमुक्तं पुनरन्यवच्छेदेन न्यांग्य ॥ तथा चैषैवास्तु किमनेनेति ॥ अतएवोपसंहारेतामेव दर्शयति
तस्मादिति ॥ हेतुत्वेचेति ॥ हेतुसंदिग्धान्यामप्रहस्तवाक्यपतिज्ञातिनिवारणाय कारणोस्य ते ॥ धीविशेषणतस्मा
दिति । निगमनांशेन हारणायसाध्याविवक्षेति ॥ अत्र साध्यतावच्छेदकत्वप्रकारेणासाध्याविषयत्वं विवक्षि
तं यं । तेन प्रमेयत्ववत्वादौ साध्यनसाध्याविषयकज्ञानस्याप्रसिद्धिरिति ध्येयं ॥ नचैवमपि वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षा
श्रयेत्यादिसाधौ हेताव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ साध्यविषयकज्ञानदृष्टीजनकत्व नियतत्वस्यैवाभिन्नत्वस्य विवक्षि
तत्वात् ॥ पामाधूममानिसादाद्युदाहरणांशेतिव्याप्तिवारणाय हेतुविभक्तिकमदिति सामान्यवत्वे सत्यस्य ८७

तादिवाक्यैकरणप्रत्यक्षत्वादित्याग्निमभागेतिव्याप्तिवारणायत्र्याश्रुपदं॥ तदौथाचतुर्थाशाधिक्याद्र्थाधिक्यमिति
न्यायेनन्यायावयवत्वावच्छेदेनहेतुविभक्तिसमभिव्याहृतत्वं तावदवच्छिन्नत्वेविवक्षितं॥ प्रकृतेचसतिसप्तमीबलादिविशिष्ट
मेवहेतुत्वावान्यायावयवत्वविशिष्टमेवहेतुविभक्तिसमभिव्याहृतत्वमितिभावः॥ हेतुत्वेति॥ न्यायावयवत्वावच्छेदेनहेतुत्व
प्रतिपादकविभक्तिमत्वंविवक्षितमिति तस्मादित्यंशमादायहेतुविभक्तिमत्वात्॥ ननिगमनातिव्याप्तिः॥ उदाह
रणातिव्याप्त्यभिधानस्यार्थः॥ उदाहरणावयवपरत्वेचाग्निमावयवपदस्यार्थतापत्तेरितिभावः साध्याविषयेति॥ ज्ञ
नजनकेसंतेशाब्दविषयत्वेवा॥ तस्मादितिनिगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय॥ तदर्थमिदमेवउदाहरणातिव्याप्तिवा
रणायहेतुपंचम्यन्तेति॥ उदासीनवाक्यातिव्याप्तिवारणायानुमितिपरेति॥ न्यायप्रविष्टवाक्यमित्यर्थः॥ यद्वा ज्ञ
नुमितिपरशाब्दे न्यायावयवत्वं विवक्षितं॥ तथाचसाध्याविषयकत्वानजनकन्यायावयववृत्तिहेतुपंचम्यन्तन्यायाव
यववृत्तिवालक्षणार्थः बोध्यः॥ एवंहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्वमुक्तेइदानींतुहेतुपंचम्यन्तत्वमुच्यतइतिन॥ एवञ्च
दः प्रविष्टेति॥ उदासीनस्यप्रतिज्ञात्वेनप्रतिज्ञावाक्यधीजन्याकांक्षानिवर्तकत्वमवयवत्वमेवेतिपंचम्यन्तेउदासीन
वाक्यनिगमनैकदेशेनातिप्रसंगः सामान्यवत्वेसतीत्यादौहेत्ववयवावयवपर्यवसानजनकेतिव्याप्तिवार
रणायहेतुविभक्तिमत्वंविवक्षणं॥ हेतुसाध्यैकार्थावच्छिन्नत्वंवाक्यत्वमित्यर्थः॥ हेत्ववयववानंतरस्यचसंख्याक्य

स्यतथात्वाभावात्। सामान्यवचेतत्तीयादौहेतौसतिसमीचलात्तुविशिष्टस्येवहेतुत्वान्वयोनविरुध्यमात्रेणाविशेष
णमात्रणवालदचयादिभावः।। यत्तुधूमोयतदृस्तादावतिव्याप्तिवारणायहेतुविभक्तिमदिति।।नद्विपंचम्यंतमात्रे
णातदाकं।व्याप्तिनिवृत्तिः अपि तु प्रथमोसैपंचम्यंताभ्यांहेत्ववयवेतुर्थ्यां पंचम्यंतैनेवतितन्न।।तस्यानवयवत्वेनत्रप्रति
साधयप्रविरहेणउदासीनवाक्यवत्तुरूवयतीकनैववारणात्।। अवयवत्वेचतद्वारणास्यानहेतुवादिति पंचम्यंतेति न्या
यप्रविष्टहेतुसद्वृत्तितिव्याप्तिवारणायसाव्यमितिपरेति।। न्यायप्रविष्टस्यार्थः निगमनेत्ति तस्मादित्यंशेतिव्याप्तिवा
रणायसाध्यनिर्देशेति।।तस्मादितिसर्वनाम्नश्चबुद्धिस्थवाचकत्वयातस्यबुद्धिविषयेशक्तिरेवतदविषयत्वेलक्ष
णायाअप्यसंभवेनसर्वथातत्रलक्षणायाअभावेनतेः प्रतिज्ञायामपिसोअपदेलक्षणेतितत्रातिव्याप्तिरतआ
ह।।पंचम्यंतेति।नचतत्रलक्षणायामानाभावः।।साध्यस्यहेतुवाक्यार्थेनहेतुनान्वयासंभवात्।।तस्यतदकार्य
त्वात्।। अत्राहुः।। नहिहेतुवाक्यंनकारकेहेतुरभिधीयते।किंतुज्ञापकत्वेसाध्यनिर्देशानंतरंकुतइतिप्रमाणाकांक्षा
यामेवतस्यप्रयोगात्।।पंचम्याअपितत्रज्ञापकत्वेस्वपरहेतुत्वपरत्वात्।। तथाचहेतुवाक्यार्थेज्ञापकेसाध्यस्यसाध्यस्य
विषयत्वेनैवान्वयइतिनसाध्यपदेसानैलक्षणा।।अतएवमेवभास्करादौतथैवकंठतःप्रतिपादितमस्तिगुरुर्ज्ञा
नुमित्यन्यूनेसादिगर्भप्रतिज्ञालक्षणांकेतवतोगंगेशस्यापिचेतदेवाभिमतंअन्यथाप्रतिज्ञायाश्चसाध्यज्ञा

नविषयत्वेऽनुमितेश्च नरविषयत्वे तल्लक्षणासंभवादिति ॥ अत्रैवदेति पंचम्याः सा पक्षत्व परत्वं क्षणमात्रान्तत्या वा ॥
साध्यः ॥ हेतुर्वैशिष्ट्यात् लक्षणयाऽनुमन्तेः ॥ नास्ति ॥ पक्षार्थविसंभवति ना नार्थपेयमाणाभावात् ॥ प्रतिज्ञालक्षणाच
यथासुस्थं तथोक्तं ॥ कस्तु यदि प्रतिज्ञायां न लक्षणा तदा पंचम्यंतपदमत्र लक्षणया व्यर्थं स्यात् ॥ नच पक्षे दासन उदि
ताहेतिकपदवदस्य यवांतरेति व्याप्तिवारणाय तदिति वाच्यं ॥ लाक्षणिकपदत्वेन तादृशपदनियतोऽनुमितिपरत्वा
धपरत्वस्याभावात् अन्यथैव तादृशावयवांतरवारणामैत् ॥ अन्यथा पंचम्या हेतौ विशेषधूमवत्त्वादिति हेत्ववय
वयवत्वे दृष्टान्तत्वे नापाद्यते ॥ तदा तद्दृशातिव्याप्तिर्वर्ज्यैलेपवापातान्न च प्रकृतसाध्यप्रतिपत्तिको हेतुपंचम्यंत गर्भ
तयोक्तालिंगाप्रसंगः ॥ तत्रयोगहेतोरपि तत्समयोगोदाहरणोदृष्टान्तत्वसंभवादितितन्न ॥ उदाहरणांशविषमीभू
तस्य हेतुत्वं पक्षत्वेन संगच्छते ॥ तत्र तिपादकस्योदाहरणांशस्य धूमवत्त्वादिति वाक्यवदिस्यादेर्महानसवद्दिसाद्धिव
तु स्यैपंचम्यंतस्याभावेन नियमविवक्षाया अनुक्तत्वात् ॥ लाक्षणिकपदत्वमुपपादयति हेत्विति ॥ अहेतुत्वेनेति
अतीतावोऽव्यभिचारादिति भावः ॥ न चैवं त्याय तेह्यप्रयोग इति न्यायमाधूमज्ञानादिति प्रयोगापत्तिः ॥ घटकरोती
ति वन्हिहेतुलक्षणाया ज्ञानज्ञानलाभायतेः ॥ नतु हेतुपदेयदि ज्ञानलक्षणा तदा हेतुत्वमविरोधेऽज्ञानमात्र
सुपतिष्ठेत ॥ नतु विषमो धूमवत्त्वादिः तथा चानुपस्थितेस्तत्र गमकता कांक्षानस्यात् ॥ प्रसक्तालिंगज्ञानगमकता

अरुषि

काङ्क्षास्यादिति तस्यैव गमकत्वप्रयोजकत्वमात्मादिविषयकत्वमुदाहरणाकिधेयं प्रसज्येत। किं चावयवेन अनुमित्संगज्ञान
मुख्यादपि तु महल्लिङ्गज्ञाने च तेथा न तु लिङ्गज्ञानज्ञाने तस्माल्लिङ्गस्यानुमित्सजनकत्वपक्षेपि धूमादिपदं ज्ञानमेव पं
चमी च न हेतुतामादिं अनुमितिहेतुज्ञानविषयत्वलक्षणोऽनुमितिप्रयोजकत्वमात्रं इति चेदत्र वदंति॥ यद्यपि वृत्ति
द्वयविरोधलक्षणापाकाङ्क्षामित्यप्यनन्वितं स्यात्। अभेदान्वये चार्थेपि वृत्तिद्वयविरोधेन रक्तत्वस्यानुपस्थित्या हेतो
स्त्वाकांक्षाविरहात्॥ यदि च तत्रस्थतया पितत्राकांक्षा यदि वा यथियेन विना अभासत इति न्यायात् लक्षणां विना
न्यलक्षणयैव न तदुपस्थितेः तत्राकांक्षा तदापन्नहु तेप्यसमाने॥ तद्विषयकज्ञानस्यापि तन्निरूपणाधीननिरूपणा
त्वेनेज्ञानलक्षणयैव तदुपस्थितिसंभवात्॥ अत एव समासे अन्यपदार्थलक्षणादोलत्वकर्णादि विशिष्टमति
भाने॥ न चैवमुपस्थितस्यापि विषयस्य विशेषणतादिशायामेव ज्ञाने गमकत्वाकांक्षास्यादिति चेन्न॥ इष्टापत्तेः
गमकत्वं हि ज्ञानजनकत्वं। तच्च लिङ्गज्ञानस्य न तु लिङ्गस्य तथा च कथमस्य जनकत्वमित्याकांक्षापि तत्रैव मानि वि
षयतया च तस्य गमकत्वमिति तद्विषयीभूते लिङ्गे व्याप्त्युपदर्शनाय उदाहरणमेपि तादृशासंगच्छते॥ अस्तु वालिं ८०
गस्यैवाकांक्षा तथापि नानुपपत्तिः॥ लाघवेन तदुपस्थितिमात्रस्यैव तत्र तत्र हेतुत्वेन विशेषणतयापि तदुपस्थितेस्तत्त्व
योजकत्वात्॥ यच्चोक्तं पंचमी च न हेतुतायामित्यादि। तन्न हेतुत्वशक्तायाः पंचम्या विवक्षितार्थलक्षणापत्तेः॥

नचसुविभक्तेःसाम्भवति॥ नस्वार्थविवेकत्वेनैमानाभावात्॥ इतिउक्तेनैवोपपत्तेश्च॥ नचतत्समानाधिश्रेयसा
ध्ययोगमात्रस्यतेकपंप्रमाणत्वेपंचमीतिवाच्यं॥ अनन्यभावसिद्धतानुविहायविशिष्टत्वाक्रमाप्यापिपंचम्याविशेषणे
वैहत्तिवेनचेतासपीत्त॥ नचपदार्थैकदेशिनयागोर्निसस्त्रनैवतत्रापिलक्षणैवेतिवाच्यं॥ विशेषणांशपदार्थै
कदेशान्वयानन्वितत्वेनायस्थितेनाकांक्षाभावापत्तयपत्तेत्रोपस्थितयतत्वलक्षणास्वीकारात्॥ नतुसाकांक्षे
विशेष्यभागेपि अहत्वेवातदनुरोधान्नियमतएवहेतुविशेषोक्तिःपंचम्यास्तथापिप्रकृतेनसंगतिःउक्तप्रयोज
कत्वस्यापिपंचम्यर्थवैयर्थ्यमापाताभावादिति॥ यत्तुधूमविशिष्टज्ञानेलक्षणेतिधूमोपस्थितिःविशिष्टलक्षणाया
चगंगाविशिष्टतीरोपस्थितिरिष्टैवेतितत्रलक्षणावसरेवक्ष्यामः॥ अनन्तरोक्तैवान्यथामतपरीक्षानिरुक्ता
तोद्दीयतिज्ञातिविनेतिअत्रतादृशज्ञानजनकतावच्छेदकसत्वेतत्वेवलक्षणा॥ असत्वेत्तदलिङ्गहेमियस्त्र
सवीजं॥ एवमुक्तमर्कोयमवैतिनेहदर्शितं॥ अन्वयमति॥ अत्रेजनकानांकेचिल्लेवतव्यतिरेकिहेतावतिव्या
त्तिवारणायप्रतिज्ञा॥ अपिपरंपर्यालत्वेप्रमाणकत्वातन्नाराणामाहहेतुविभक्तिमदिति॥ अत्रोदासीन
वाक्येतिव्याप्तिवारणायसेनाधान्तमोःप्रथमचरमावयवपदमोरन्यतरागर्भलक्षणद्वयमेवोध्यं॥ अन्यथाअन्य
तरावयवपदवैयर्थ्यापत्तेः॥ नन्विदमन्वयिमतिरेकिहेतावतिव्याप्तं॥ नचान्वयिमात्रेतिमात्राभिप्रायकत्वेवि

वच्छिन्नमितियावत्॥ केवलान्वयिहेतौ मात्रपदस्य व्यवच्छेद्यं व्यतिरेकव्याप्तेरसिद्धेरिति चेन्न॥ अन्वयव्याप्तिमिति
धायकावयवमात्राभिधानप्रयोजकत्वविवक्षितत्वात्॥ न चैवं मात्रपदस्य व्यवच्छेद्याभावः व्यतिरेकव्याप्तेरभावेऽपि
विशेषाद्दृष्टान्तरहितत्वेन दृष्टान्तद्वयं तदभिधायकावयवप्रसिद्धेस्तत्प्रतीतिजनकस्यैव तदभिधायकत्वात्॥ दृष्टान्तविशे
षअन्वयिव्यतिरेकिहेतुः संगृहीत एव स्यात्॥ न च केवलान्वयिनि संग्रहाभावेन न्यूनत्वापातात्॥ तदीयो हेतुः
संगृहीत एव स्यादिति वाच्यं॥ अनुमितिस्तावदिति प्रयोगसंभवादिति भावः॥ पक्षेति। पक्षसत्त्वादिमतोऽर्थस्य प्रति
पादको हेत्ववयवविशेषस्यार्थः अनेन त्रिविधस्यैव हेत्ववयवस्य संग्रह इति स्वरूपासिद्धिविशेषिकवारणाय पक्षपदं
येतेचोपलक्षणं॥ अबाधितत्वधीविरुद्धव्यं। असाधारणविषयकवारणाय व्यतिरेकहेतुव्याप्तिवार
णाय च सपक्षपदं॥ व्यभिचारविरुद्धविषयकदोषवारणाय। केवलान्वयिहेतुवारणाय च विपक्षासत्त्वदिति। ये
वमग्रिमलक्षणेऽपि बोध्यं। एवं चेन्न मायेनदोषोऽन्तदोवारणीयहेत्ववयवस्य पदान्तरेणैव वारणात्॥ प्रथम
लक्षणे पक्षपदं द्वितीयलक्षणे पक्षसपक्षपदं चानर्थकमापद्यत इति भावः॥ दृष्टान्तविशेषान्वयिसाधारणलक्ष
णमाह हेतुमितीति अत्र कारणांतमुदासीनवारणाय तस्मादिति निगमनं तु अतिव्याप्तिवारणाय साध्यावि ।१०।
षयकेति॥ तदर्थस्फुटत्वेवत्॥ उदाहरणपदं स्फुटार्थं॥ केवलव्यतिरेकिव्याप्तिव्याप्तेराह प्रतीतान्वयेति। प्रती।

नान्वयमात्रेसर्थः॥ प्रतीतान्वयेपक्षसाध्यं तस्यपक्षसाधने तस्यवाचकत्वमित्यर्थः॥ योयोधूमवानित्युदाहरणंत्र्योतिव्या
प्तिराह॥ हेतुविभक्तिमदिति॥ दृष्टान्तविशेषव्यतिरेकसाधारणंलक्षणमाह॥ यत्तदेवेति॥ अर्थस्यादिति॥ पक्षधर्मता
यास्तदानीमनाकांक्षितत्वेनमीमांसकवृत्तद्बोधनायापिमतत्ववादिनेप्रयोज्यं॥ तथा चानाकांक्षिताभिधानेअर्था
न्तरापातादितिभावः॥ केचित्तुअर्थस्यादर्थविशेषत्वादित्यर्थः धूममात्रस्यैकव्याप्यत्वेनतत्संबंधस्यगुरुत्वात् इतिव्या
चक्षते॥ तन्न धूमवत्त्वस्यापिव्याप्यत्वेनअर्थत्वाभावात्॥ सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपसमावेशान्यत्र लाघ
वस्यैवतद्ग्रोजकत्वात्॥ नचैवंधूमवत्त्वादिरूपेणहेतूक्तौ अर्थांतरमविनश्यत्क्वाद्भावनं॥ यावतापक्षधर्मतार्थमभिधान
मत् प्रयोगः॥ कृतं किंतु वह्निधूमवत्त्वहेतुरित्युक्तौपरेणापरिहारकरणासंभवादितिवाच्यं॥ उदाहरणोपनययोस्त्व्या
मवहेतुत्वपरिच्छेदात्। नहिधूमवत्त्वेहेतौयत्रधूमइत्युदाहरणेधूमवांश्चायमित्युपनयोयुज्यते किंतु यत्र धूमवत्त्व
इमित्युदाहरणं धूमवत्त्वांश्चायमित्युपनयइत्याह॥ एवं अत्रैववह्निव्याप्योधूमइत्येवोपनयस्यात्॥ मतुपोव्यर्थत्वा
त्। यदिचैकैकसंप्रदायानुरोधात्॥ तत्रतथा तदात्रापितुल्यं॥ एवंप्रतिज्ञादावपीति चिंत्यं॥ सप्रमितिबलादिति
विरुद्धार्थकामोचैव विभक्तेर्विभक्त्यंतरान्वयविरोधित्वात्॥ अतएव प्रतिबंधकान्यस्यमतइत्यादिरविहेतुर
विकलइतिभावः॥ व्याप्तेरिति॥ विशेषणत्वेनास्याः प्रथमोपस्थितत्वात् प्रथममाह कोद्धाविषयत्वादित्यर्थः॥

पक्षधर्मताया अश्रवैलक्षण्यस्य तेनानन्यादिति भावः॥ केचित्तु सकलवादिसिद्धत्वमेव स्यात्तेः॥ प्राथम्यं पक्षधर्मता
यां उपरिसविनस्या दोकुञ्चिद्विप्रतिपद्यते साध्य॥ तत्वदर्शीनामेति व्याप्तिर्यथोदाहरणे न प्रदृश्यते तथोक्तं प्राकू
यत्र हि व्याप्त्युपदर्शकत्वे चपरंपरया दृष्टान्तत्वमपि द्रष्टव्यं॥ परार्थविधया वाक्यार्थविधया तल्लाभात्॥ किं
तु तेन सहचारबोधितमानसो व्याप्तिग्रहो भवतीति॥ तत्रेति उदाहरणे निरूपकीभूतसतीत्यर्थः॥ अत्र जनकांतर
मुदाहरणवारणाय न्यायप्रयोजनपरं॥ प्रतिज्ञादिवारणाय यद्बोधजनके सति॥ निरुक्तसंबंधबोधजनकत्वं च तद्धेतु
तासमर्थकत्वे उपनये च पक्षधर्मतावाचकत्वेन तात्पर्यमिति न तत्रातिव्याप्तिः॥ यद्वा तत्संबंधविधायकत्वमित्यर्थः॥
उपनयस्य तत्संबंधानुवादकत्वमिति ज्ञाप्यपदं॥ यावदवच्छेदेन तत्संबंधकत्वं तावत्समुदायपरं॥ तेनोदाहरणै
कदेशे नातिव्याप्तिः॥ सामान्यलक्षणा इति व्याप्यत्वाख्यमलेसादिस्थले इति शेषः॥ अन्यपदस्वारस्य कस्यचिन्न
तमपाकरोतिन्यायेति न्यायावयवत्वे सति दृष्टांतप्रतिपादकत्वमित्यर्थः॥ उपनयस्यरूपलक्षणे निगमनातिव्या
प्तिरपि द्रष्टव्या॥ अन्यत्रस्वारस्यप्रदर्शनं॥ न हि जंवताद्दशजिज्ञासाजनकत्वमनुगतावच्छेदकस्वे तु ग्रहे तत्स
त्वेवतदेवलक्षणमिति द्रष्टव्यं॥ अत्र अभिचारेति॥ व्यभिचारिसाधारणासाध्यसामानाधिकरण्यपमात्रप्रती ९
तिप्रसंगवार[illegible]माहरित्यर्थः॥ तेनवीक्षितत्वाद्वृत्तेन यावत्साधनाधिकरणोपस्थितौ तत्र साध्यव

त्वविधानदशायां साधनाभावाश्रितसाध्यसंबंधरूपाव्याप्तिग्रहात् इति भावः । ग्रंथकृदभिमतव्याप्तिपक्षे विशिष्टसामान
धिकरण्यस्य व्याप्तिरूपत्वेन व्याप्तिस्वरूपप्रदर्शनात् ॥ किं तयेति चेत् ॥ न तु तन्नापि व्यभिचारधीवारकाव्यस्तादु भावतया प्रकृत
साधनाधिकरणे साध्याभाववत्त्वबोधनाद्व्यभिचारशंकाकलंकसहचारज्ञाना न संभवति मानसो व्याप्तिग्रह इति चेन्न ॥ यदि दु
उदाहरणस्य व्यभिचारज्ञाने विरोधिज्ञानोत्पादकत्वे अनुमानेन तदव्याप्त्युपदर्शकस्यापि संभवेन व्याप्तिग्रहस्य मान
सत्वोपपत्तौ न विरोधात् ॥ व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयस्यैव व्याप्तत्वौचित्यात् । यत्रेति ॥ ननु सामानाधिकरण्यमा
त्रस्य व्यभिचारिसाधारणतया केवलान्वयिन्यपि विशिष्टसामानाधिकरण्यमेवावश्यं व्याप्तित्वेनाभ्युपेयं ॥ न तूभयभ्र
मदिवीस्फुरणा विनापि स्याद्धूमादावपि स्यात् ॥ मन्विवतां विना न तल्लाभः ॥ तदा केवलान्वयिन्यपि तां विना न तल्लाभ इति
तत्त्वापूपादमेव सान्न च धूमादौ अभिचारसंभवति ॥ अत्र तु नेति विशेषणतानिवाचं । हेतुसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगित्सासाध्यं न वर्तते संग्रहस्यात्रापि संभवात् ॥ न च केवलान्वयित्वेन ज्ञाते तदसंभव इति तत्रैव तदनुपादानमिष्टं ॥
नान्यत्रा[illegible]तिवाच्यं ॥ तदनभिज्ञं प्रति तद्रूपन्यासात् ॥ प्रतिपाद्यस्य स्वतो ज्ञानसंभवेपि न्यायप्रवृत्त्या स्वऔ तौ वै
कर्तव्यत्वेन तत्रापि तदुपादानस्य कर्तुमुचितत्वात् ॥ अन्यथा केवलान्वयित्वेन ज्ञाने तस्य प्रमेयत्वादिलिंगस्य पक्ष
धर्मत्वादिनो[illegible]दर्श्यते । तथात्वे च कथकसंप्रदायविरोधात् ॥ असाधकताप्रयोगे च नियमतदुभयवादि संप्र

आं.र.वि.

त्ति विषयकतयाकसंशयप्रतिबंधकतया चव्याप्त्युपन्यासः॥ किंच यदि केवलान्वयिनेन तत्र व्यभिचारशंकाविरहात्

वीप्सानुपादानं तदा असहचारशंकाया अपि तत्राभावात्॥ सहचारबोधनप्रयोजनमपि नास्तीत्युदाहरणमेव न वि

धेयं यदि च सहचारज्ञानं विनाऽपि मनसोऽपि न व्याप्तिग्रह इति तद्बोधनाय तदुपादानं॥ तदा अव्यभिचारज्ञानं विनापि

ततो न व्याप्तिग्रह इति। न हि द्विष्ठसामानाधिकरण्यज्ञापनाय वीप्साघटितमुदाहरणमावश्यकं॥ एवं चाभेदानु

मानेऽपि वीप्सा देयैव न च हेतुसाध्याधिकरणस्यैकत्वात्तत्र न संभवतीति वाच्यं॥ यथावस्थाभेदेन नानात्वपुरस्कारादे

कस्य पक्षत्वे दृष्टान्तत्वे च न विरुद्धमिति तथा वीप्सापि नानुपपन्नेति तस्मादत्र समाधाने चिंत्यमिति वीप्सायामपि

व्यभिचारतो दृष्टव्यमिति। अनेकव्यक्त्युपदर्शनसमर्थाया अपि वीप्सायाः साधनाधिकरणादिविशेषव्यक्त्युप

स्थापनपर्यवसितार्थत्वसंभवादधिकरणान्तरे साध्यवत्ताग्रहात्तत्रापि न व्याप्तिग्रह इत्यर्थः॥ ननु वीप्सायां भूय

स्त्वबलाद्व्याप्तिग्रहः स्यात्॥ तथा हि वीप्सितत्वाद्यग्रहणानंतरं द्वितीयमत्र हेत्वाद्यनुवादकतया प्रयोजनं [illegible] १२

यां भूयस्त्वबलाद्व्याप्तितात्पर्यकत्वे गृहीते व्याप्तिबोधस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रथममपि स्रोपस्थाप्यभिन्ने सर्वत्र सा

धनाधिकरणे तद्व्याप्तेरनुगतरूपेणोपस्थाप्यते। एवं च सर्वत्र साधनाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनादनुभव

ति व्याप्तिग्रह इति चेत्। इहैवं भूयसा दर्शनं वीप्सां विनापि यद्योगप्राथम्याभ्यां व्याप्तितात्पर्यकत्वे नियम इति

कुमत्संज्ञेत्तरादेवसर्वेत्तिधादन्यत्रक्रिमात्॥ सकृदुच्चारितपदादेवयावत्साधनाधिकरणोपस्थितौ वीप्सावत्
आप्तिमत्संभवे किंगुरुणा वीप्सादरेणाय घोगप्राथम्याभ्यां कुमत्संज्ञेत्तरपुरस्कारेणात्याद्वारोपाहारेहरणेभवती
ति न वीप्सा कुमत्पदद्वयसंततासर्थे॥ नतु वीप्सा कुमत्पादरेपिमत्विचार तादवस्थ्यमिसत्नृतासतर्थे॥ तदिदमुक्तं
मघोगप्राथम्याभ्यामेव माप्तौ लब्धायां वीप्सावधारणोस्फुटार्थं इति वीप्सायाव्याप्तिलाभमभ्युपेत्याह
वीप्सा चेति॥ यद्यपि तत्पदवीप्सायामपि नानन्वयः॥ तत्रापि यत्तदद्वयोपस्थापितयोः प्रत्येकपदद्वयेनपराम
र्शसंभवात्॥ यथा नासाद्विमान कुसुवीवेभ्र वेसत्र तथाप्येकपदोपदानादप्याप्ति मतसिद्धिसंभवे द्वितीयतत्स
दापाठोनेपयलगौरवमित्यपि मायेणतदुक्तमितिद्रष्टव्यं॥ द्विरूपेति॥ यत्पदद्वयमालंबिन्नभिन्नरूपेणो
पस्थितमात्यपि येकेन धूमवत्वादिना रूपेणैकतत्पदेनपरामर्शसंभवादिदमर्थ॥ अत्रवदंति॥ नित्यवीप्सयो
रिह नेन सत्वे पार्वीप्सायोः कुत्रतत्येकपदस्य स्थाने पदद्वयात्मकः समुदाय आदिश्यते वीप्सा च तत्र यात्रकेन्यी
त्मुमिच्छ्वाप्तिश्च तद्वत्तिद्येयस्य साकल्येनापरपरपर्यायदार्थेन सः संबंधः तथा च तत्पदसमुदाय एकपद
तामापन्नो वस्तुवद्वृत्तिशक्तिपुरस्कारेणोवसुगपत्साकल्येनैवस्वप्रतिपाद्यमुपस्थापयतीति गुणत्तिरव
सीयते॥ अत एव समुदायस्य सकलस्वावयवार्थोपस्थापकत्वे॥ एकपदत्वं वक्तुरस्कृत्य तत्र बहुवचनापत्ति

रुषिनेर्भिरस्वञनकारस्पणाहेवाद्योक्तपरिहृतवानुन्यासकारः तस्मात्द्वीस्वाप्यामपि व्यभिचारस्तादवस्थ्यमिति अ
संगतमेवयमदद्ध्यसमुदायेन तन्नहेतुमनत्तयोनुपस्थानोसाकल्येनैवोपस्थापनात्॥ एवं च विरूपोपस्थितयोरपी
साधुसंगतेनहि तमयमदद्दयं प्रसेकैपरस्परानिरपेक्षेमिथो विलक्षणमप्रहृयनसकलं स्वाभिधेयमभिधत्ते किं चैके
अनु॰च॰ नरूपेण तत्समुदायमेव अन्यथाप्यद्धृमवदिति तत्रयमदद्द्ययाग्व पार्थमूमवमदस्यावृत्तिप्रसंगात्सूति॥ अत्र ब्रूमः
वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिदस्यानुमितिहेतुव्याप्ति ग्रहतादवस्थ्यमित्यर्थः॥ ग्रंथकृन्मते अन्योन्याभावादि
गर्भव्याप्तिरनुमितिहेतुः॥ सा च वीप्साप्रयाड्न्तरीयासकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वोपस्थापकत्वेपि नोपस्थापयि
तुं शक्यते॥ अन्योन्याभावादिवाचकपदाभावात्॥ एवं च वीप्साया सत्वेसत्वे वा यदि व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारमा
त्रोपस्थापकत्वमुदाहरणस्यतदा किं। वीप्सायां न च वीप्साया सर्वस्मिन्साधनाधिकरणे साध्यवत्त्वोपस्थापकत्व
मिति विशेषइति वाच्यं॥ सहचारज्ञानस्यैव तस्य ग्राहकत्वे तस्य विशेषस्यानादरणीयत्वात्॥ एवं च यावत्साधनाश्रया ९३
श्रितसाध्यसंबंधरूपायाअपि व्याप्तेर्व्यभिचारि व्यावृत्ते तस्या वीप्साबलेनोदाहरणप्रतिपाद्यतया वानुमित्यनुकू
लसाध्यपगेतारं प्रसाह॥ वीप्सा चेति॥ व्याप्तिमोव्याप्तिमनुकूलत्वेनैच्छुतितस्यापितसदेवीप्साविफलात्वे॥ तावि नां
तदनंतरीभावसंभवादित्यर्थः॥ न च तथापि विरूपोपस्थितयोरित्युक्तमवसमुदायस्यैकेनैवरूपेणोपस्थापकत्वा

दिति। वाच्यं॥ गौरवेण समुदायस्य हेतुत्वेनानुपस्थापकत्वेन समस्तद्वयस्यैव प्रत्येकं भिन्नभिन्नरूपेणोपस्थापकत्वा
दन्वयेनावयवद्वयवृत्तित्वात् क्वचित्पुरस्कारेणैव तत्त्वापि स्वीकारः॥ नचैवं मम व्याप्तेस्यापत्तिः। धूमवत्सेदनयुगपदेवानेकका
रकाविलयर्थाकृत्यापदस्यैवोभयबोधजननात्॥ यथा चनावृत्तिस्तथा तन्मनेवक्ष्यते। तत्र प्रकृतेव। अत्र पर्वतो धूम
वान्निरूढाहरणं। तत्राचितमिति वदंति॥ अत्र धूमः॥ धूमो हेतो नानुमीयते न ह्रि मतुपर्थसामानाधिकरण्यं प्रतिपा
द्यते॥ न धूमे सामानाधिकरण्यं प्रतिपाद्यते धूमस्याधेयतायाः पर्वतस्याधारतया अप्रतीतेः किंतु धूमसंबन्धा
धेयता घ्रप्रतीयते॥ तस्मान्न धूमस्तत्र वह्निरित्युदाहरणं तत्राचितमिति वदंति। अत्र धूमः॥ एवं पर्वतो वह्निमानि
ति प्रतिज्ञा वह्निव्याप्य धूमवांश्चायमिति उपनयः तस्माद्वह्निमानिति निगमनेचन स्यात्। वह्न्यादेराधेयतायाः
पर्वतादेराधारतायाश्च ततोऽप्रतीतेः। नच तत्रापि पर्वते वह्निरित्याद्येव प्रतिज्ञादिकमिति वाच्यं॥ कुत्रकसंप्रदायवि
रोधात्॥ यदि च वह्न्यादिविशिष्टसंबन्धाधेयता प्रतीतो विशेषणांशास्य वह्न्यादेराधेयताप्रतीयत एवेति मन्य
से तन्न तथापि तन्मतमिति इदं चेति। येन त्वे संप्रदायमते न सामे कटक्षा तस्मिन्नोदाहरणाभिप्रायेणावाह्यष्का
तत्स्वरूपधर्मादिवैकल्येनोदाहरणाभासत्वे बोध्यं॥ प्रघुम्नभयमवैकल्येपि साध्यादिवैकल्यमस्त्येव तथा च संस
तर्कोदूषणत्वव्यापकतापत्तेनापिरूपेणोदूषणमिति प्रथमगुप्तन्यास इति बोध्यं॥ अनुपदर्शितेत्यत्र यथा महानस

अं. द.

इत्येवयज्ञोदाहरणमित्यर्थः॥ विपरीतेति॥ योग्निमान् स धूमवानिति यन्नोदाहरणमित्यर्थः॥ ये धूममये पि वह्नित्वा
व्यभिचारशंकासत्त्वमस्ति न तु तथैनोक्तमिति चिंत्यं॥ अनुमिनोतीति॥ अनुमितिकरणव्यापारसमानाकारज्ञानज
नकत्वयवत्त्वमित्यर्थः॥ यद्यपि तस्मादिति निगमने तद्धेतुव्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शहेतुकज्ञानजनकत्वं सं
भवति॥ तथापि साध्यव्याप्यविशेषणकपक्षविशेष्यकपरामर्शसमानाकारकज्ञानजनकत्वं नास्तीति न तत्रा
तिप्रसंग इति भावः। ननु परोक्षलिंगपरामर्शहेतुतांगीकार एव नास्ति कुतस्तल्लाभाय पनेयस्तत आह॥ त
दनभ्युपगमेपि॥ तथा चोदाहरणानेतरं पक्षधर्मतामात्रस्योपदर्शनार्थमेवमवांतरे परैरपि स्वीकार्यमेव
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रदर्शकं तत्किमर्थं कृतमित्येवावशिष्यते॥ तच्च तृतीयलिंगपरामर्शहेतुत्व
व्यवस्थापनादेव निरस्तमिति भावः॥ तच्चानुमितीति॥ अत्रोदासीनवारणाय करणोत्संसाध्यधीविशेषके
प्रतिज्ञातिव्याप्तेराह॥ आसत्त्यादिना॥ साध्यधीजनकत्वं प्रतिज्ञाया अपि वनिगमनविसाध्यपदस्य लक्षणामा
ज्ञानपरत्वादिति भावः॥ पंचमीप्रतीतेरित्यर्थः॥ उपसंहारादिति साकांक्षत्वादित्यर्थः॥ आयति अभि
धाने व्याप्तिविशिष्टलिंगानुभवः अभिधेयं तथा च तल्लिंग आकांक्षाहितत्वं तद्विषयवचकत्वमित्यत्रे वाभिधा
नापर्यवसानाद्वा विभक्तिद्वयजनितेति अत्रैवाभिधेयापर्यवसानाद्वा तदुभयप्रभावचकत्वमस्यादित्यर्थः॥ ननु ९४

पक्षस्य प्रक्षे साध्यविपरीतत्वं स्कृतावं न्नाभिधेयपर्यवस्यति न हि सं निवृत्ते पक्षे साध्याभावः व्याप्तिस्यादिविशिष्टं लिं
गमिति तथापि चाभिधेयापर्यवसानादेवात्राभाकांक्षा स्यादित्यर्थः ॥ तत्राह विपरीतेति ॥ साध्यविपरीतत्वोक्त्या
विवृतत्वरपि पक्षे साध्याभावनिसत्योपस्थापकप्रतिज्ञालक्षणावयवांतरादेवभावादित्यर्थः ॥ अन्यथेति प्रतिज्ञाया
स्तदर्थनिवर्तकत्वस्यार्थः ॥ नहीति । न हि निगमनमपि विशेषदर्शनेन तां पक्षानिष्ट साध्यसत्वोपदर्शकरूपमनाह
स्य तन्निवर्तकमित्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ निगमने पक्षस्य साध्यवत्त्यासिद्धवन्निर्देशोपपत्तिज्ञातुं साध्यवन्निर्देशे
। तथा च पूर्वं निष्ठ साध्यसत्वोपदर्शकत्वादि विशेषेपि निगमने ॥ तन्निवर्तके न तु प्रतिज्ञेति भावः स्वरूपेति ।
सिद्धवत्प्रतिपादकपदादर्शनाभावान्निगमनस्यापि साध्यविशिष्टपक्षमात्राभिधायकत्वमित्यर्थः ॥ प्रसक्तासाध्य
निर्देश्यमेवा [illegible] स्यात् साध्यवत्वेति अन्यथापि प्रतिज्ञाया अपि सिद्धनिर्देशत्वाले पक्षे तु न सत्वमेव तन्निवृत्ति
संभवे स्यावैफल्यमवस्यादिति भावः ॥ स मोपि हि तानिवोहादिति ॥ दृष्टेष्य परानुमितकत्वादानिवोहादित्यर्थः ॥
तथा च निगमनं विना तात्समर्थविशेषणहेतावाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वान्वितताभिधानापर्यवसानमेवाथ
वयवांतराणां तेन सह काक्षेति भावः प्रयुं पाजकत्वमिति अनुमितिजनकत्वमित्यर्थः ॥ अस्तित्वेति । ते
न विनापि स्वार्थानुमितिकत्वाददर्शनादित्यर्थः ॥ पदत्वगमइति ॥ अयं च नियमः परार्थस्थानेवाध्यः ॥ अन्यथा

चटाभावज्ञाने सति विटप्रत्यक्षं न भवति तद्वदभावज्ञाने साध्यमिति व्यभिचारः स्यादिति ॥ अत्र केचिदबाधित
त्वादिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे लाघवात्तु परामर्शस्यैव तद्विषयतयानुमितिहेतुत्वं वाच्यं ॥ न तु तद्विषयज्ञानांतरं गौरवा
त् ॥ च परामर्शविषयाभावे तस्याबाधसत्प्रतिपक्षपरासिद्धत्वेन स्यात् ॥ न च सिद्धिविशिष्टत्वं च ज्ञानमपाज्ञानस्य साध्य
दनुमितिप्रतिबंधकत्वं स्यात् ॥ परामर्शविघटनद्वारेणैव प्रतिबंधकत्वसंभवात् ॥ तथा चोपलिधान्नः ॥ किंच बाध
स्य पक्षीयसाध्याभावे तयात्तदभावस्य पक्षीयसाध्यरूपतया साध्यज्ञाने साध्यज्ञाने हेतुरिति पर्यवसितं ॥ त
था संगतेसिद्धसाधनप्रसंगात् ॥ यदि च साध्याभावप्रमा बाधः ॥ तदा त्वयरसाधारण्यसाध्याभावप्रमाविरहरूपो
बाधाभावः ॥ साध्यसत्वनिश्चयं विना निश्चेतुमशक्यमेव ॥ तथा च तत्राप्यबाधितत्वनिश्चयाय साध्यनिश्चयो
पेक्षणीय इति अबाधितत्वनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे पक्षगोचरसाध्यसत्वनिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुत्वमाप
द्येतेति महदसमंजसं ॥ तस्माद्यु वगमे सति यन्नाभवति ॥ न तु तदभावज्ञाने सति भवतीति परस्य बाधादिज्ञा
नप्रतिबंधाणि प्रा पाबाधितत्वादिकं बाध्येत ॥ न तु तज्ज्ञानमप्यनुमितिहेतुरिसप्रामकादमित्याहुः ॥ वस्तु ९५
तस्त्वनुमितौ ग्रुपानुधनमोग्यतादिज्ञानवत् ॥ संज्ञासाधारण्यमबाधितत्वज्ञानं हेतुरित्यग्रे वक्ष्यते ॥ तथा च
हेतुर्व्याप्यामपेवतद्धथनमिति मंतव्यं ॥ असिद्धिलक्षणमन्यथैव वक्ष्यामः ॥ ननु लिंगमनेनाप्यबाधितत्वा

दिबोधनेसिद्धत्वप्रतिपादनमुखेन विरोधिव्यवच्छेदकत्वमाकार्यं ॥ अन्यथाप्रतिज्ञयैवादप्तितद्बाधापत्तेः ॥ तत्रच प्रागु
क्तोनन्वयस्येतआह नचेति ॥ यद्यपिहेत्वनाकांक्षितत्वलक्षणासिद्धत्वानस्यापिनसाध्यानुबाधादिविरहेथाधूकत्वं
२ तथापिनिगमनस्यसर्वथैवसाक्षात्तद्बोधकत्वेनथापि साध्यस्तुनर्वचनस्यानुवादतयाप्रयोजनं इह साम्यं पारिशे
ष्यात् बाधादि विधूननमेवप्रयोजनमितिस्वसिद्धांत । तथैवमूलत्तेः ॥ ननु हेतुउपसंहारस्यैवमपि मापद्धियरीतत्वाकाविं
लंबनेनामेति सिद्धेति सिद्धं पक्षादित आचवह्निव्याप्यवान्धूमित्यत्रयथाइदमनुमाने न सिद्धस्य पक्षस्य परामर्शात्त
थासाध्यं व्याप्यापिसर्वनाम्नापरामर्शामुक्तइत्यर्थः ॥ विरोधिवारणायेति ॥ पक्षासाध्याभावस्य साध्याभावव्याप्य
स्यच विरोधिनानिरासइत्यर्थः ॥ तथेति । वाकुसुमस्यमध्यभेदनापिपर्यायसंभवादितिभावः ॥ प्रकृतिविशेषकथ
मुपनयस्यतथात्वमित्याकारमितिमतमाशंक्याह ॥ आधारइति ॥ हेतुमानित्यर्थइति ॥ उपनयस्य संनिहितत
याद्रष्टोलरोपस्थितस्यहेतुमतमेवतथेसत्रतच्छब्देनपरामर्शसंभवादितिभावः ॥ सामान्येनेति ॥ योयोधूमवान्स
निमानित्युदाहरणस्थपक्षसाधारणासाध्यव्याप्यवह्निमत्वादिपरापस्थितस्यतत्पदेनपरामर्शसंभवात् ॥ पक्ष
वृत्तितयाऽवगतः पक्षमेवेत्यनन्वयइत्यर्थः ॥ यद्यपिपक्षवृत्तिवह्निमत्वादिप्रकारकत्वं पक्षेनानन्वितं तथापि त
द्वेदानेवतत्तदर्थमिति[illegible]तिभावः ॥ अतएवेति । तत्पदस्य

वेदा॰चं॰

[illegible] हेतुगोचिमिद्वा मितमात्रस्य [illegible] तत्रैवेसन चरत्यर्थः॥ ननु तंसदेन हृक्षांतपरामर्शीयेवास्त

नथ [illegible] तीयपक्षज्ञानेन चरत्यइत्यत आह भेदानुमानइति॥ तत्रपक्षस्येवदृक्षांतत्वेनाक्तदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः॥ न

नु धर्मिभेदप्पवस्थाभेदमादाय सादृश्यस्वीकारात् नोक्तदोषइत्यत आह॥ बहूनामिति॥ अतिप्रसंगादिति॥ अवम

वविपर्यासादावपि योग्यतादिना प्रकृतान्वयसंभवनादोषतापातादित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ न च प्रकृतवक्तृसादिसुवकथेन

किमतइतिवाच्यं॥ ततःस्वोक्तविशिष्टस्य लक्षणेन समर्थितेन हेतोरलाभे साध्योपसंहारालाभात्॥ तस्मादित्येनेन सर्व

नाममहिम्नाऽस्वोक्तदोषलाभे नोपसंहारसिद्धेः तदुक्तं सर्वनाम्नामहिम्नैवायं यत्स्वोक्तानुसंधानं नामेति॥ ननुम

त्यद्विशिष्यनिगमने नसिद्धत्वावगम इत्यत आह अन्यथेति॥ तदुग्रंथ्यादिति॥ निगमनवैयर्थ्यादित्यर्थः॥ निगमन

विशिष्य निस्सर्वोपसंहारेण हेत्वा द्विरोधिप्रहतबाधादिनिराकरणं नच अन्यथेति भावः॥ ॥ इति अवयवग्रंथः

समाप्तः॥ हेतुवदवभासमानाः इति योगाद्रष्टार्थस्यैव हेत्वाभासपदवाच्यत्वे इति तल्लक्षणमाह अनुमितीति॥ अनु

मितिकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानपदेन यस्मिन्सत्यनु॥ मितिस्तुमिस्याद्विनिमः तादृशं ज्ञानं विवक्षितं

तेन व्यभिचरितत्वज्ञानस्य करणाविघटकस्य संग्रहो भवति अन्यथा यस्याभावे तदभावस्य व्याप्तिज्ञाने वा अन्य

थादिधृतया अनुमित्यकारणत्वापातदसंग्रहापत्तेः॥ तत्र कारणपदस्य प्रयोजकपरत्वेऽपाद्ध्य ज्ञानस्याप्रति ॥९६

दृष्टान्तयातत्रातिव्याप्त्यापत्तेः। यथोक्ते तत्रानुपसंगः। उपाधिज्ञानेपि तत्र व्यभिचाराननुमितावनुमितिप्रतिबंधकत्वात्॥ ननु
व्यभिचारादेर्धर्मेतिव्याप्तिः॥ न चेह तत्वज्ञानाभिमतत्वेसतीति पूर्वदलीयमिति वाच्यं॥ हेत्वाभासाभिमानोद्भिकादृष्टिकोवा तत्त्वा
लीनोवा व्याप्यव्यभिचारादावव्यक्तिद्वित्वेन तत्तत्वेति व्याप्त्यपरिहारः॥ असेसाधारणोनैकान्तिकादावनभिमानदृष्टा
मातिव्याप्तिः। किंच यथार्थपदेन वह्निव्यभिचारितत्वोद्देश्यमविषयीकृत धूमादावतिव्याप्तिवारणेपि सत्प्रतिपक्षालंबन
भूते करे साभासविषयकृतादृशज्ञानविषये व्याप्तसत्वेप्यतावतिव्याप्तिस्तदवस्थैव॥ न च तादृशज्ञानयदि विषयानुमिति
प्रतिबंधकत्वं तदेव विषयपदेन विवक्षितमिति वाच्यं बाधितस्य लिंगस्याऽसंग्रहापत्तेः॥ बाधज्ञानस्य पक्षेतिष्ठसाध्या
भावविषयतया तज्ज्ञानप्रमात्वविषयतयावाप्रतिबंधकत्वेन लिंगविषयतयाऽप्रतिबंधकत्वात्॥ ननु बाधस्य का म
पक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिकोवेति नियमात्॥ तत्र व्यभिचारित्वेनैवोक्तलक्षणगमनं स्यादिति चेन्न॥ बाधितत्वेन रूपे
णाविभागानुपपत्तेः॥ न चान्येन रूपेण सामान्यलक्षणेन रूपान्तरेणाविभागः संभवति॥ तथापि विवक्षमाणाऽसेकोपीबा
धस्थले भ्रमात्मिकेर्त्रलेपत्वात्॥ न चेत्र तत्रापि व्यभिचारित्वसंभवः॥ अपिचासिध्यादिसंकेणैसत्प्रतिपक्षे तेन
रूपालक्षणागमनेपि सप्रतीतो न व्याप्तिः॥ तन्न च वह्निव्याभयव्याप्यगोचरसमूहालंबनस्य प्रतिबंधकत्वात्॥ त
स्यपीत्रमहत्वनियमात्॥ न च सपक्षेतौस्वगोचरपरामर्शाऽऽख्यप्रमाहत्वनियमात् नह्यरस्कार्योवोक्तलक्षणगमनेस्या

ह॰चिं॰भ॰

रितिवाच्यं॥ ज्ञाने हि यावद्विषयतया प्रतिबंधकत्वं तावतैव याथार्थ्यं विवक्षितं न चाद्ये अपरहेतुविषयतया व्याप्तिस
मृतुगोचरपरामर्शस्यानुमितिप्रतिबंधकतया तदंशे याथार्थ्यनियमेनोक्तदोषापरिहारः अन्यथा वह्निव्यभिचारित्वादि
त्वमद्विषयीभूतधूमादावपि व्याप्तिसत्त्वदशायामेव धूमांशे तस्यापि याथार्थ्यात्॥ न च तस्य धूमविषयतया प्रतिबंधकत्वे मा
नाभाव इति वाच्यं किंचिद्वह्निमभिचारीति ज्ञानेऽप्यनुमितिप्रतिबंधाभावात्॥ धूमविषयकत्वेनैव तस्य प्रतिबंधकत्वा
त्॥ न च सत्प्रतिपक्षे तु परामर्शस्यैवापरहेतुविषयतया प्रतिबंधकत्वे मानाभावः॥ तद्विषयस्य तस्यानुमित्यनुकूलत्वेन तद्वि
षयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्॥ ननु सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोरन्यतरस्मिन् व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभंग इति ज्ञानस्य प्रथ
र्थस्य तस्य प्रतिबंधकतया तत्र नाव्याप्तिरिति चेन्न॥ तादृशज्ञानेऽपि न प्रसक्षेण किंतु विरुद्धोभयव्याप्यमुभयमेकत्र
न वर्तत इति सामान्यावधारणादनुमितिरूपे तत्राप्यं॥ तथा यत्र विरोधिद्वयपरामर्शानंतरं विशेषदर्शनसंचारादिना व्याप्ति
पक्षधर्मतान्यतरभंगानुमित्यनुकूलो व्याप्त्यादिपरामर्शो निजातस्तत्र सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिस्तदवस्थैव॥ न च तादृ
शज्ञानाभावेन तत्रानुमित्यप्रतिबंधात् संग्राह्यमेवेति वाच्यं॥ विरुद्धोभयव्याप्यपरामर्शस्यैव विरोधित्वसामग्री
त्वेन प्रतिबंधकत्वान्न हि व्याप्त्याद्यन्यतरभंगज्ञानं प्रतिबंधकं गौरवात् तस्य हेत्वाभासत्वं किं तु कदाचित्सामग्री
विरहेण तदन्यतरभंगज्ञानं तत्र भवतीति॥ अन्यथा तत्रापि करणाविघटकत्वापत्तौ बाधप्रतिरोधयोः साक्षादनु

मित्ति प्रतिबंधकत्वमिति सिद्धांतोप्याह येन ॥ किंच यत्राविरुद्धं समीचीनं लिंगद्वयं विरोधाभ्रमेण सत्प्रतिपक्षितं ॥
तत्र तज्ज्ञानस्याप्ययथार्थत्वे नियमेनाव्याप्तिर्दुर्जलेपाक्षितेव ॥ यत्तु सत्प्रतिसत्साध्यासाधकाविनाभावितिज्ञानं सत्प्र
तिपक्षे अनुमिति प्रतिबंधकं तत्तु यथार्थमेवेति नाव्याप्तिः ॥ अन्यथा असाधकत्वानुमितिवैयर्थ्यापत्तेरिति तत्र ॥ त
त्तुच्छं ॥ साध्यासाधकत्वं हि साध्यसिद्ध्यजनकत्वं तदनुमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकरूपवत्त्वं नाव ज्ञानेन च न साक्षाद
नुमिति प्रतिबंधकं बाधवदनुमितिविषयविरोध्यनवगाहित्वान्नापि करणविघटकं व्यभिचारादिज्ञानवत् ॥ परा
मर्शविषयाभावानवगाहित्वात् ॥ अन्यथा असाधकत्वस्य व्यभिचारादिवद्धेत्वाभासांतरतापत्तेः ॥ असाधकता
नुमाने च नानुमितिप्रतिबंधार्थं किंतु तदप्रवृत्त्यर्थमिति अत्यस्फुटमिति ॥ किं चानुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञा
न विषयत्वे विशेषणानुपलक्षणं वा नाद्यः ॥ असाध्यमाननित्यत्वोपविरुद्धाद्यव्याप्तिप्रसंगात् ॥ न च तद्दातद
संग्राह्यमेवेति वाच्यं ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वादेर्विशेषलक्षणस्य तत्राप्यसत्त्वेन संग्राह्यत्वादन्यथाविशेष
लक्षणानां तदतिव्यापकत्वापत्तेः नापि द्वितीयः ॥ सत्प्रतावसाधारणासत्प्रतिपक्षे च विशेषादर्शनदशायां तादृ
शज्ञानविषयत्वात् ॥ तद्दशायामपि हेत्वाभासत्वापत्तेः ॥ अपि च यद्रूपावच्छिन्नतादृशज्ञानविषयत्वं यस्य तस्य ते
प्रतिहेत्वाभासत्वं प्रत्येयं पक्षस्य वा साध्यमेन पुरुषेण विरुद्धत्वादि विशेषणेन गृहीतस्तस्य तत्प्रतिहेत्वाभासत्वा

अनु.टी.

नापत्तेः॥ द्वितीये तु पि विरोधादर्शनदशायामेकं पुरुषं प्रति कृतकत्वादिहेतोर्हेत्वाभासत्वे विशेषदर्शन
वतः पुरुषांतरस्यापि तं प्रति हेत्वाभासतापत्तेरिति॥ अत्रोच्यते॥ अनुमितिप्रतिबंधकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबं
धकतावच्छेदकाः सव्यभिचारत्वादयस्तद्रूपाश्रयो विवक्षिताः॥ अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तु लिंगान्यत्वे स
त्यनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमेव विवक्षितं॥ तद्वद्गोचरयथार्थज्ञानविषयत्वे हेत्वाभासत्वमि
त्यर्थः॥ विषयत्वं च विशेष्यत्वेऽतो न व्यभिचारादौ धर्मेतिव्याप्तिः॥ तद्वद्गोचरत्वं च तात्कालिकं तद्वद्गोचरत्वं
तथा च पाकरक्ते श्यामोयमिति धीर्यथार्थैव तु कदाचित्तत्संबंधपुरुषकारेण सत्प्रतिपक्षितत्वबुद्धेर्यथार्थत्वेन सत्प्र
तिपक्षितत्वानीजसद्धेतौ नातिव्याप्तिः॥ न चैवं यथार्थपदवैयर्थ्यं॥ तद्वत्त्वविरहादेव सद्धेतावनतिप्रसंगादिति वाच्यं॥ तद्वत्त्वं
हि न विषयविशेषणं॥ किंतु ज्ञानविशेषणं तथा चेदानीं वह्निमन्निर्वह्निर्वा धूम इति भ्रमप्रमादायमतिप्रसंगतादवस्थ्या
त्॥ तादृशज्ञानविशेष्यत्वं च विशेषणमेव॥ न च ज्ञायमानतादृशायां निरस्तदोषे व्याप्तिरिति वाच्यं॥ तत्रेश्वरज्ञानस्यैव अ ९८
दानीं तद्वदिदं लिंगमित्याकारस्य तदापि सत्वात्॥ न चैकपुरुषीयसत्प्रतिपक्षतादशायां कृतकत्वादिहेतोः पुरुषांत
रं प्रत्यपि सत्प्रतिपक्षतापत्तिः॥ आपादकाभावात्॥ नहि तादृशज्ञानविषयः सर्वपुरुषं प्रति हेत्वाभास इति लक्षणा
र्थः॥ किंतु तादृशज्ञानविषयो हेत्वाभासस्तस्यैव तावतैव हेतौ तदाभासव्यवहारोपपत्तिः॥ तद्रूपुरुषीयसत्प्रतिपक्षतायाः

नतुरूपीयसमानबलोपस्थितिसामग्रीत्वस्यतत्तुरूपीयानुमितिरूपकार्यलिंगकत्वप्रयोजकमितिनतरापत्तिः॥ एवंसाध्ये
तावसाधारणापिसामान्यतरछापत्तेः तद्विशिष्यापादकाभावात्॥ नचसमूहालंबनोपहतेकहेत्वाभासविषयत्वाद
ग्राह्यज्ञानविरोधित्वे अन्यत्रसाध्ये तावतिव्याप्तिः तदंशेतद्द्रव्यप्रकारकयथार्थज्ञानविरोधित्वस्यविवक्षितत्वात् बाधित
मिदमितिज्ञानस्ययथार्थस्यविरोधित्वात् बाधितलिंगेनाव्याप्तिः॥ नचतथापिसत्प्रतिपक्षितेऽव्याप्तिरेवत
त्रविरोधिपरामर्शविषयोपहेतत्सत्प्रतिसाधनस्यैवदोषसत्त्वात्॥ स्थापनाहेतौतत्संबंधाभावेनतद्वत्त्वगोचरयथार्थ
ज्ञानाभावादितिवाच्यं॥ इदंलिंगमनेनसत्प्रतिपक्षेणसत्प्रतिपक्षितमितिविशिष्टज्ञानस्ययथार्थत्वेनसक
लसिद्धयथाज्ञानस्यसंबंधस्यत्वत्स्वरूपसंबंधविशिष्यस्यवाकल्पनात्॥ तत्संबंधेनज्ञानस्यापियथार्थत्वाच्च॥ अतएव
व तत्संबंधस्यानिरूप्यत्वात् अनित्यदोषत्वेनचैवंधूमोवह्निमभिचारीतिज्ञानरूपसंबंधमादायधूमेव्यभिचा
रित्वसत्त्वात्॥ अतिव्याप्तिस्यादितिवाच्यं॥ तज्ज्ञानस्यायथार्थत्वेनसकलसिद्धधूमात्मात्रतत्संबंधस्याकल्पन
त्॥ अतएवानन्यगत्यातत्कल्पनात्॥ नचसंबंधांतरज्ञानस्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वात्तद्गोचरज्ञानस्यानु
मितिप्रतिबंधकत्वमितिवाच्यमनिष्टापत्तेः॥ नयमनुमितिप्रतिबंधकीभूततादृशज्ञानविशिष्यत्वेलक्षणार्थः॥
अपितुतादृशज्ञानविशिष्टमात्रेतज्ज्ञानेयत्किंचित्प्रतिवादिगोचरमनुमितिप्रतिबंधकमयीसत्त्वदेतल्लू॥ अन्यथा

बाधितेप्यमाप्त्यापत्तेः॥ नहि लिंगविरोधाय बाधितत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं किंतु बाधमात्रविषयस्यैव तद्विष
यतया विरोधप्रभावादिसंस्कतं॥ अत्र च यत्किंचित्संबंधेन तद्वत्तगोचरयथार्थज्ञानविरोधित्वमिति प्रसक्तं॥ तत्तत्सं
बंधेन यथार्थत्वमननुगतमिति चिंत्यं॥ ननु यथार्थत्वस्य विषयघटितत्वया विषयविरोधघटितत्वमपि तद्वत्त्वं लक्ष्य
मवतथा चाव्यर्थविरोधपाभिसंधिताबाल् तद्वत्त्वरूपलक्षणांतराति॥ यद्विषयत्वेनेति ज्ञायमानमिति च॥ तत्रा
पि ज्ञानविषयीभूतस्य व्यभिचारादेः प्रतिबंधकत्वं वस्तुतो ज्ञानस्यैवस्वपरिति बाह्यद्वितीयलक्षणं समीचीनमिति
मंतव्यं॥ अनेन व्यभिचाराद्युपाधयमेवोपलक्षिताः तद्विषयत्वेनैव लिंगज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात्॥ अनेन च
लक्षणद्वयेनैतत्समितं च तत्ख्यैकस्य तद्वत्तत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः॥ तेन व्यभिचारादौ धर्मे नातिव्याप्तिः॥ धर्मिणा च लिंग
नासंभवः॥ न च पक्षताविरहस्यापि अज्ञानरूपायाः असिद्धेन संग्रहः इति वाच्यं॥ इष्टापत्तेः॥ ज्ञायमानदोषस्यैवा
त्र हेत्वाभासत्वेन लक्ष्यत्वात्॥ न च ज्ञानादिदोषज्ञायमानः कारणाभावत्वेन स्वरूपसत एव प्रतिबंधकत्वात्॥ एवं
बंसंदिग्धासिद्ध्यादिकथायां नाद्रवनीयं॥ ज्ञायमानदोषतया अहेत्वाभासत्वात्॥ निग्रहस्थानांतरत्वाभावाच्च
ति वार्तिकं वाच्यं॥ हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति सूत्रे अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेणा तस्यापि निग्रहस्थानत्वप्रतिपा
दनात्॥ सिद्धसाधनस्य च पक्षताविरहरूपत्वसंभवस्यार्थांतरत्वेनैवाद्भावनमिति सर्वमवदातं॥ नन्वेतदुभयपां

।१९

सधेतौ सत्प्रतिपक्षे ऽसाधारणे वा व्याप्तेर्व्याप्तत्वपक्षधर्मतया तस्यानुमित्यननुकूलतया अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेद
कत्वाभिमतसत्प्रतिपक्षत्वादेरभावादित्यत आह रुच्येति ॥ तथा च तत्काले तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपस
त्वेति घटितत्वसाधारणस्य चाभावान्नेति नाव्याप्तिरिति भावः ॥ यद्यपीति ॥ तत्र सत्प्रतिपक्षपदं विरोधिसामग्री
परं तथा च न सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबंधकत्वान्न तु सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासपरं ॥ तस्याप्रत्यक्षाप्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं ॥ नथ
पीति ॥ न च अनुमित्यसाधारणदोषत्वेनात्र लक्ष्यता किं तु आप्यमानदोषत्वेनेत्यर्थः ॥ अनुमित्यसाधारणदोषत्वमपि बाध
सत्प्रतिपक्षयोराह ॥ यद्वेति ॥ बाधेनैकपलक्षणां सत्प्रतिपक्षेणाप्यपि रुच्या ॥ प्रत्यक्षप्रत्यक्षबाधत्वेन तत्सामग्रीत्वेन
च प्रतिबंधकत्वादप्रमितस्यानुमितावपि दोषत्वेपीतरपक्षोदयात् ॥ अनुमितौ तु बाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वात्तथा च
बाधेनेसत्यबाधमात्रेणासर्थदीक्ष्यः ॥ ननु शाब्देपि बाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वं ममाप्यतज्ज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबंधक
स्यादिति चेन्न ॥ अत्यंतासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हीति सिद्धांतानुसारेण तत्प्रतिबंधकत्वमनेनोक्तस्यैवासा
भिधानात् ॥ न चान्यसिद्धांतेपि बाधमात्रं न शाब्दप्रतिबंधकत्वेन रहितः शाब्दानुमानेन तच्छाब्दबोधकस्यागमस्य
बाधापत्तेरिति वाच्यं ॥ उपजीव्यजातीयत्वेन शाब्दस्य बलवत्त्वात्तद्दिशा वेनानुमानस्यैव बाधितत्वात् ॥ अत एवागम
बाधितत्वे महाहरणमिदमेवानाम नहुल्लवला मानदशापाविरोधवद्रौनवत्तः समुत्पन्नया तया शाब्दानुमिसाक्षाद्बा

अ० टी०

धापत्तेरिष्टत्वादिति ॥ ननु गौरवज्ञानस्य कार्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात् ॥ गौरवस्य व्यभिचारादेरेव हेत्वाभासत्वमस्तु
न्न चेहेतुविषयतया तज्ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वान्न तस्मात्वमिति वाच्यं ॥ बाधस्याप्येतत्त्वापत्तेः ॥ न हि लिंगज्ञानम
पि हेतुविषयतया प्रतिबंधकमिष्टमिति चेन्न ॥ यद्ज्ञाने सत्येव यस्य मनुमितिप्रतिबंधः ॥ तस्यैव तत्त्वाभावेनाभिमतत्वा
न्न च गौरवं ॥ तथा च फलमुखगौरवादेः प्रमाणसिद्धत्वतया तज्ज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादिति ॥ ते च पंचविधा उपाधिभिर्विभ
ज्यंत इत्याह ॥ ते चेति ॥ सव्यभिचारोपीति ॥ यद्यपि सामान्यलक्षणानंतरं विभागो युक्तः ॥ अन्यथा अप्राप्तकालतापत्तेः
तथाप्यनुपसंहारी न सव्यभिचारांतर्भूतः किंतु असिद्धांतर्भूत इति केचिन्मतं ॥ तथा च तत्साधारण्येन सव्यभिचा
रलक्षणमयुक्तमिति मन्यमानेन तु तदंतर्भूतत्वप्रदर्शनपरत्वमेव तस्य न विभागतात्पर्यमिति भावः ॥ प्रसंजकत्वमत्र
साधकत्वमापादकत्वं वा वाच्यं ॥ तच्च विरुद्धस्तु पक्षसपक्षयोरेकस्य न संभवतीत्याह ॥ येकस्येति ॥ नाप्युभयपक्षसाध्यवत्त्वासा
ध्याभावत्वरूपपक्षद्वये अनुपसंहारिणि पक्षमेव तथेति भावः ॥ उभयेति ॥ अत्र सर्वेति विशेषणं तेन धूमादौ नातिव्या
प्तिः ॥ अर्थेति साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिः साध्यतदभावोपस्थितिः तज्जनकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं तद्वि
षयत्वे सतीत्यर्थः ॥ ननु पक्षधर्मेति व्यर्थमिति चेन्न ॥ साध्यसंदेहजनकप्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थिति
जनकज्ञानविषयीभूते ज्ञाने तिव्याप्तिवारकत्वात् ॥ पक्षधर्मता ज्ञाने च साध्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानं न च १००

ज्ञानत्वस्य साध्यसंशयविषयपर्वतादिवृत्तिज्ञाने प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थापकत्वे किंतु ज्ञानवृत्तितत्सा
नमेवेति भावेति तद्भावः ननु सर्वज्ञानानां निर्विषयज्ञानत्वादिनानुमितिप्रामाण्यसंशयजनकज्ञानविषये ज्ञानत्वे
नव्याप्यतिव्याप्तिः तत्र संशयविषयीभूतज्ञानवृत्तिता ज्ञानत्वेनैव तदभावात् ॥ इति चेन्न ॥ नहि तज्ज्ञानस्य निर्विषय
त्वत्वस्य साध्यसंशयपर्यायविषयपक्षवृत्तितावज्ज्ञानत्वेन प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वे किंतु प्रामाण्यसं
ज्ञार्यविषयीभूतनिर्विषयकानुमितिवृत्तिताज्ञानत्वेनैव अन्यथा घटादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयाभावः स्यात् ॥ ज्ञानत्वस्य च
तादिवृत्तिताज्ञानविरहात् ॥ ननु व्यभिचारित्वादिभ्रमविषयीभूतेत्यधिकेतावति व्याप्तिः ॥ न च हेत्वभिमतपदेन हेत्वाभा
सपरेषां तद्भावः ॥ अपक्षधर्मधूमत्वादिरूपभ्रमविषयमेतत् आव्याप्तिव्याप्तेः ॥ न च तादृशकोटिद्वयोपस्थापकस्थापकं प्रमा
विषयत्वे नैयत्यातिप्रसंगः ॥ हेत्वभिमतपदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ निर्विषयत्वादौ साध्ये ज्ञानत्वस्य विरुद्धत्वेन लक्ष्यत्वात् ॥
लक्ष्यत्वे तेन स्यानभिमतत्वात् सविषयत्वादौ साध्ये अस्य विरुद्धत्वेति चेत् ॥ न तत्र साध्यतत्त्वस्य तद्धेतुत्वे न साध्या
व्याप्यपदं न वा स्यात् ॥ न च विशेषणज्ञानजन्यत्वादौ साध्ये तस्मिन्नेव हेतावति व्याप्तिः ॥ तस्य तत्रैव संगतत्वात् ॥
अतः स्वरूपासाध्यस्वाभावात् ॥ तस्माद्यद्विशिष्ट्यासंगतः भूतेतराव्युत्पत्तिचारित्वादिभ्रमविषयीभूतविरुद्धेति व्याप्तिः ॥
यद्विवक्षितसंभावितं तदपक्षधर्मतापदेन इत्थमेवेति चिंत्यं ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ ज्ञानपदं प्रमापरं यद्विषयत्वेन कोटि

पक्षतावच्छेदकत्वं तदंशे प्रमात्वं वा आयं ॥ तेन स्वरूपासिद्धसंकीर्णे नाव्याप्तिः ॥ वह्निर्वा सं साध्यमेवेति पक्षधर्मतापदं सा
र्थकं ॥ तादृशज्ञानं द्वाभ्यामेवान्वमतेलक्षणत्वमितिनिदाभावदज्ञायां नाव्याप्तिः ॥ न चैहेत्वाभिमतपदवैयर्थ्यं ॥ तस्य सा
ध्याव्याप्यत्वपरस्य सव्यभिचारसाधारणेऽतिव्याप्तिवारकत्वात् ॥ केवलान्वयिनी साध्ये नास्मिन्मते अथ न तस्याभावादुक्तलक्षणप्र
तिपादनादिति ॥ ननु सव्यभिचारसाधारण्ये साध्याव्याप्यत्वस्याभावादतिव्याप्तिः ॥ केवलान्वयिसाध्यके त्वनुपसंहार्यवि
शिष्टस्याभावादव्याप्तिः ॥ इत्यत आह केवलेति ॥ विशेषलक्षणास्य तन्मात्रत्वेनैव बोध्यत्वादिति भावः ॥ यद्यप्यस्य
संभवाद्दूषे पि न दोषः ॥ न च लक्षणावारकतायां विशेषणमनर्थकं ॥ तथापि सव्यभिचारैकदापि हेत्वाभास इति मतमालं
ब्योक्तं ॥ अत इति ॥ अत इति पूर्वदोषानवकाशादित्यर्थः ॥ अत्रेदं चिन्त्यं ॥ पक्षे साध्याभावरूपबाधत्वं साध्याभा
वव्याप्यस्य सत्त्वेति पक्षस्यापि नियतदोषत्वमेव तत्रदा च स्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात् न च ॥ साध्याव्याप्यपरामर्श
स्याभावदज्ञायां न यथार्थत्वमितिवाच्यं ॥ बाधस्याप्यतथात्वापत्तेः ॥ यदि च परामर्शकाले तत्प्रतिबंधकत्वकल्पना
दस्य नास्ति तथात्वं तदा तुल्यमेवं च क्वचिदनुमानाकुचिद्भ्रमः ॥ प्रतिबंधकः ॥ बाधवदेवैतस्य चेयमिति ॥ प्रमेयत्वेनेति
अयं घटः पतत्वदेतोऽभिन्नः ॥ प्रमेयत्वादित्यत्र इत्यर्थः ॥ तयोरिति साध्यानवगतसहचारहेत्वादिलक्षणानुसारेणोत १०१
द्दुक्तं बोध्यं ॥ साध्यवदवृत्तित्वेन । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वेनेत्यर्थः ॥ पक्षसाध्यस्य संदिग्धत्वादिति भावः ॥ प

स्यपरता तादृशज्ञानविषयत्वं तस्य तदाभिचारित्वमिति मतानुसारेणोक्तं हेत्वोधे॥ अन्यथा तादृशाविशेषणस्यापि
तादृशज्ञानविषयतया संशयापादकत्वेनातिव्याप्तिप्रसंगात्॥ तथा च तस्य तादृशतया मस्यापि संभवोद्भूतमिति भावः॥
येतज्ज्ञाने ण्वीति। न च साधारण्यादिज्ञाने यतः ज्ञानस्यापि अनुमितिप्रतिबंधकत्वादिति गमनाभावइति वाच्यं॥ येत
ज्ज्ञानस्य विरोधविषयत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्॥ अतएव हेत्वाभासत्वज्ञानमपि नानुमितिप्रतिबंधकं॥ विरोधविष
यत्वांशे ज्ञानस्य व्यभिचारित्वादिहेतुदर्शनपादने तस्यैव प्रतिबंधकत्वमिति भावः॥ येन पक्षवृत्तित्वे सतीति।
अत्र विरुद्धान्यत्वमपि विशेषणं तथा च॥ विरुद्धान्यस्य पक्षवृत्तेः यानुमितिविरोधि अनुमितिपरपराधीकृत्य
विघटकइति याथकं॥ तेन साधारण्यादिके लक्ष्यतः तत्संबंधाभाववृत्तिः विद्यमानतत्संबंधकत्वमित्यर्थः॥ ये
तेन स्वरूपासिद्धसंकीर्णव्यभिचारिण्यव्याप्तिः॥ विरुद्धे चातिव्याप्तिः। विरुद्धान्यत्वविशेषणे विरुद्धसंकीर्णसाध
रणातिव्याप्तिः बाधितत्वसत्प्रतिपक्षितत्वयोरप्यनुमितिविरोधित्वात्॥ बाधसत्प्रतिपक्षयोरतिव्याप्तिकादाचित्कसं
बंधमादाय साधारण्ये सीदेसभ्ये तावतिव्याप्तिः॥ २ स्येतानि दूषणानि निरस्तानि वदितव्यानि। स्वरूपासिद्धसं
कीर्णेपि साधारण्यादेः तादृशस्य संभवादन्यथा लक्षणादिरुद्धान्यस्येति विशेषणाद्विरुद्धे नातिव्याप्तिः॥ वि
रुद्धान्यस्य पक्षवृत्तेरनुमितिविरोधिसपक्षव्यावृत्तत्वं॥ तस्यैव विरुद्धसंकीर्णसाधारण्येपि संभवान्नाव्याप्तिः। बा

सां० १० धितस्यसत्वतिवक्षितत्वयोरनुमितिपरंपराविरोधित्वात्॥नातिव्याप्तिः॥अव्यावृत्तिपदमहिम्नासंबंधस्यविद्य
मानत्वेलाभात्॥सद्धेतावसाधारणोत्तीर्णोतिव्याप्तिवारणात्॥ननुव्यर्थविशेषणोनीलधूमादौविरुद्धान्यथे
२ पक्षवृत्तित्वानुमितिविरोधिव्याप्यत्वासिद्धत्वंतत्संबंधस्यतत्रविद्यमानत्वात्॥अतिव्याप्तिरितिचेत्न॥व्यर्थवि
शेषणा।व्याप्यस्यस्यापिविशेषणांशेवैयर्थ्यप्रसात्॥अनुमितिविरोधित्वेवानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयता
वच्छेदकत्वं अतोनाज्ञायमानरूपासिद्ध्यादावतिप्रसंगइति।विरुद्धोपीति।नचैवंविरुद्धान्यत्वेऽपिविरो
धित्वंव्यर्थमितिवाच्यं॥अनेनरूपेणास्याभिधानात्॥उक्तरूपत्रयमान्यतमवत्त्वस्यैवविरुद्धस्यलक्षणत्वात्॥तथा
चपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिरूपदशायामपिविरुद्धस्यासाधारणत्वेनसंग्राह्यत्वात्॥नतुविरुद्धत्वेननिश्चयदशा
यामुक्तरूपत्रयाभावात्॥तथात्वतत्त्वावतेनायमसार्थकमेवतदिति॥साध्याव्याप्यत्वसत्तीति॥साध्यव्याप्यत्वे
साध्याभावव्याप्यत्वोभयनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतापाधिमत्वंसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयसाध्याभा
ववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतापाधिमत्वंचेत्यर्थः॥तेनसंनसत्प्रतिपक्षविरुद्धसंकीर्णासाधारणाया १०२
रव्याप्तिः॥प्रथममिति।सव्यभिचारिसाधितोरग्रहेविनाहेत्वाभासताग्रहादित्यर्थः॥यद्यपितदग्रहेपिज्ञात्वादिना
हेत्वाभासत्वेग्रहीतुंशक्यत्वमेवतथापिनसार्वत्रिकहेतुः॥यथाश्रुतेसद्धेतावसाधारणेऽव्याप्तिरिति।य

भोक्तृस्याव्यभिचाराद्यहेतौ व्याप्तिग्रहे केवलं नास्ति सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपहेत्वाभासत्वोपाधेरुभयनिश्चयविरो
धिनस्तत्रापि सत्त्वादिसंप्रतिरोधादाहारत्वं ब्रुवे दिति। अयोगोलकादिषु पक्षव्यावृत्तत्वं धूमादावपीसतस्तदुक्तं। सर्वेति
सपक्षविशेषणं॥ नापि पक्षवृत्तित्वमसत्त्वमिति। विरुद्धान्यपक्षवृत्तौ यदनुमित्यौपयिकव्याप्त्यादिसंबंधशून्यत्वं तद्वत्वमि
त्यर्थः॥ तेन न स्वरूपासिद्ध्यादिसंकीर्णव्याप्तिः॥ अनुमित्यौपयिकत्वं तु अनुमितिकरणलिंगपरामर्शविषयता
वच्छेदकत्वं॥ अतो ऽबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वरूपानुमित्यौपयिकसंबंधशून्यत्वाद्बाधसत्प्रतिपक्षयोरति
प्रसंगः॥ न च विरुद्धे स्वरूपासिद्धे वातिव्याप्तिः॥ स्वरूपासिद्धस्यानुमित्यौपयिकसंबंधशून्यत्वे पक्षधर्मताशून्यत्वं
विरुद्धे च सहचरितत्वशून्यत्वेन च तदुभये विरुद्धान्यपक्षवृत्तौ वर्तते॥ प्रथमस्यापक्षधर्मे द्वितीयस्य विरुद्धएववृत्ते
रिति॥ [illegible]॥ ननु शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दादिना व्याप्तिग्रहदशायामिदमतिव्याप्तमिति चेन्न। तद्व्या
प्तिनिश्चयस्य पक्षीयसाध्यगोचरतानियमेन तदा पक्षस्यैव सपक्षतया सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपाभ
यकाद्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वस्य तत्राभावाद्द्वितीयपादे शेन सहितस्यैव तस्याभावस्य कोट्युपस्थापकतावच्छेद
कत्वेन विवक्षितत्वाद्वा। ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिण्यव्याप्तिः॥ तत्र साध्याभावकोटेरप्रसिद्धेरिति
चेन्न॥ तस्यालक्ष्यत्वाद्व्याप्तिनिश्चयविरोधिसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थापकत्वेन विवक्षितत्वाद्वा॥ तादृशश्च सा

अं.टि.

ध्यतस्याभावनिश्चयसंशय ॥ पक्षे साध्ये पक्षवृत्तित्वसंशये भवतीति भावः ॥ अथाप्रमिच्छावाहृज्ञानादिषुत्र प्रामाण्याप्रामाण्यरूपोभयकोट्युपस्थितिजनकतावच्छेदकज्ञानत्ववत्त्वस्य हेतौ ज्ञानेति व्याप्तिरिति चेन्न ॥ लिंगनिष्ठतया ॥ यत्रैकज्ञानमुभयकोट्युपस्थितिजनकं तद्वृत्तित्वस्य तादृशावच्छेदकरूपवत्त्वेन विवक्षितत्वात् ॥ ज्ञानेत्येतु प्रामाण्यनिःसंशयविषयानुमितिवृत्तित्वेनैवज्ञाने ॥ तथापर्वतो वन्हिमान्धूमवत्त्वादित्यनुमितिवृत्तित्वेनैव ज्ञानस्य ज्ञानस्य वन्हितदभावसंशयजनकप्रामाण्याप्रामाण्यसंशयात्मकोभयकोट्युपस्थापकत्वात् ॥ अन्यथा धूमे वृत्तित्वस्य ज्ञानात् तथात्वेन स्यादिति प्रामाण्याविशेषणकसाध्यतदभावकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तात्पर्यं ॥ अतो न ज्ञानेति व्याप्तिः ॥ विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिर्विपक्षलक्षणे आख्यानेनैव व्याख्यातमिति बोध्यं ॥ लक्षणानुरोधेनेति ॥ यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणानुरोधेन सप्रथः ॥ साध्यवन्मात्रेति ॥ ननु सद्धेतुसंकीर्णो विरुद्धसंकीर्णो वा साधारणोऽव्याप्तिः ॥ प्रथमस्य साध्यवन्मात्रवृत्तित्वात् ॥ ॥१०३॥ द्वितीयस्य साध्यवन्मात्रेऽभाववन्मात्रेऽवृत्तित्वात् ॥ न च साध्यवत्त्वं निश्चितसाध्यवत्त्वं ॥ साध्याभाववत्त्वं च निश्चितसाध्याभाववत्त्वं परं तु उपसंहार्यं व्याप्तेः ॥ सद्धेतुत्वादशायां धूमेति व्याप्तिः ॥ प्रथमे निश्चितसाध्यवत्ताऽप्रसिद्धेः प्रमेयमात्रस्य पक्षत्वेन संदिग्धसाध्यकत्वात् ॥ द्वितीये अनिश्चितसाध्यवत्त्वविपक्षे धूमस्य वृत्तेः ॥ स्वतंत्रेयं तदु

भयपदं पक्षातिरिक्तं तदुभयपरमपि। न च साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेनानिश्चितत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेनानिश्चितत्वं न
तद्धेत्वाभासत्वेन विवक्षणान्न ज्ञायमाने धूमे व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया ज्ञायमाने वा तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ व्यतिरेकव्याप्तिमत्तया
ज्ञायमानहेतोरुपासकत्वे तिपक्षितत्वे धूमे तथाप्यतिव्याप्तेः॥ न च द्वितीयपक्षस्य स्वरूपासिद्धतया हेत्वाभासे ज्ञायमाने धूमेऽतिव्या
प्तेः॥ अथ साधारण्याभावकालावच्छिन्नसाध्यव्याप्यत्वाभाववत्त्वे सति तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टाभाववत्त्वमुक्तलक्ष
णार्थो विवक्षितः॥ साध्यव्याप्यविरुद्धे चासाधारणे वृत्तेयो तदभावकालावच्छिन्नत्वविरहान्नाव्याप्तिरिति चेन्न। अ
साधारण्ये हि तत्स्वरूपीयं न साध्यीयव्याप्तिं विवक्षितं चित्साध्यीयव्याप्तिं विवक्षितं॥ साध्यसाध्यविशिष्टधूमस्य स्वरूप
वस्यासाधारण्यं कदापि नावर्तेतो॥ न तु साधकसाधारण्यममप्यवादेऽव्याप्तिवर्ज्जनेऽपत्तेः॥ नन्वेतत्स्वरूपं प्रति साधारण्या
भावेऽपि गुरुत्वात्तं प्रति स्यादिति वाच्यं॥ तत्स्वरूपनिरूपितसाधकासाधारण्यस्यापि नावर्ततो तत्साध्यसाधारण
त्वाप्यव्याप्तेः॥ अंशेऽपत्तिविरुद्धीयपत्तिचित्साधकासाधारण्यप्रदर्शनाद्धि हेत्वसाधारण्यमात्रविशिष्टाभाववत्त्वे
न सप्रत्तेस्तादृशाभ्यां दृष्टान्तादावतिव्याप्तेः॥ अत्रोच्यते॥ साध्यवन्मात्रवृत्तित्वसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वोभयानिश्चय
विरोधिहेत्वाभासतोपाधिमत्त्वमत्र विवक्षितं तादृशोपाधिः सपक्षविपक्षगामित्वमनुपसंहारित्वमसाधारणत्वं॥ यद्यप्यसा
धारणस्य सत्प्रतिपक्षव्यापकतया स्वपक्षव्याप्तिनिश्चयविरोधित्वं नास्ति तथापि साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधि

समत्त्वेव। व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्कारेण तस्य सत्वेतिपक्षो व्यापकत्वात्॥ केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिसंव्याप्ये समेवन्ना
स्मिन्पक्षे इति ननु त्राप्तिव्याप्तिः तत्संग्राह्यतापक्षे तु साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधित्वमस्त्येव। पदेन साध्यनिष्ठहेतुस
मानाधिकरण्यास्येताभावाप्रतियोगित्वनिश्चयः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयपदेन साध्यनिष्ठहेतुव्यापकाभावप्रति
योगित्वनिश्चयो विवक्षितः॥ इति ध्येयं। केचित्तु॥ केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिसव्यभिचारसाधारणाविरुद्धसंकीर्णासाधारणभि
अं.र.चि. यन्मतेन नसंग्राह्यः तन्मतेनेदं लक्षणं। वृत्तिमत्त्वेन च विरोधव्याप्यत्वान्नात्रातिप्रसंग इत्याहुः॥ ननु विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण साधार
णायैर्वानिग्रन्थ हेतौ ताग्वभिधानादुक्तलक्षणानां तत्राव्याप्तिरिति चेन्न। नहि विरुद्धोऽपि साधारणानैकान्तिकयैर्नोक्तमित्यर्थः॥ अ
पि तु साधारणो योऽदुष्टहेत्वाभासः सततचाव्यस्तीति विरुद्धस्यापि तद्धेतुत्वेन ज्ञायमानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति साधारण्या वि
भाजकश्चोपाधिः सपक्षविपक्षगामित्वमिति न तस्य साधारणत्वं सर्वदा विरुद्धत्वमेव कदाचिद्विरुद्धत्वस्य योजकोपाधिमत्त ॥१०४
मज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वेव दृत्विसाधारण्यप्रयोजकविपक्षगामित्वमिति। न च विपक्षगामित्वमेव साधारण्यविभाजको
पाधिः॥ स्वीक्रियतां॥ तथा चानेन रूपेण सापि साधारण्यमेवातर्क्यविविविति वाच्यं। स्वतन्त्रस्य महर्षेः निगमागमपर्यनुयोगान
र्हत्वात्॥ अन्यथा साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः रप्येकत्वापत्तिः॥ वयं तु व्यतिरेकलक्षणवदुपधायनेन संग्रहाय मतेन
गंर्थ हेतुमते तु विरुद्धस्यापि संभवात् हेतौ साध्यवन्मात्रवृत्तित्वनिश्चयविरोधिहेत्वाभासत्वोपाधिमत्वं। त्रितयसाधारण

हृदयं॥ इति पश्यामः। न चैवं विरुद्धस्याप्येवं तत्र विभागव्याघातः उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात्॥ अन्यथाव्याप्ति
भावं तत्र इत्यनेनोक्तदोषापत्तिः॥ केचित्तु साध्यव्याप्यत्वेनाप्रमीयमाणत्वे सति बाधासिद्ध्यतिरिक्त हेत्वाभासताप्रयोज
कधर्मयोगित्वं तत्र असाधारणलक्षणं वाच्यम्। असाधारणं च न सत्त्वं तिपक्षान्तर्भावेन तस्या दूषणं॥ तदुक्तं हेतुप्रसंगा
त्॥ दूषकताबीजं स्येकस्मात्॥ तथा च सपक्षेतावसाधारणो नाव्याप्तिरिति वदंति तेनेति॥ तेनासाधारणस्य साध्यतदभा
वनिरूपितव्यतिरेकव्याप्तिद्वयग्रहपुरस्कारेण साध्यतदभावाभापकतया दूषकत्वपक्षेनाव्याप्तिरित्यर्थः॥ प्रथमलक्ष
णे तु तस्मिन्नव्याप्तिरेव तत्संज्ञायविरोधिभरतव्याप्तिग्रहविरहस्यापि विशिष्टस्यैव सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्याभयको
टिउपस्थापकतावच्छेदकत्वेन संग्रहादिति भावः इति केचित्॥ नन्वेवमिति। यद्यपि बाधस्य साध्याभावरूपत्वं न तु त
द्व्यापकत्वं तथापि प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वरूपबाधस्य ग्रंथकृद्भिमतत्वात्तस्य लिंगगतप्रमितसाध्याभावव्या
पकत्वमित्यर्थः॥ इदं चोपलक्षणं। विरुद्धस्यापि साध्याभावव्यापकत्वेन तदंतर्भावापत्तिरिति द्रष्टव्यं॥ ननु तयोः सं
ग्राहकत्वान्न दोष इत्यनुशयेनाह। संग्राहकेति। अत एवेति। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तेरित्यर्थः। तेषां दृष्टान्तेति व्यास
रेवेत्यर्थः॥ यद्वा अनुपसंहारीति मात्रे वेत्यर्थः॥ अत एवाग्रेतनग्रन्थे लक्षणमाहुर्नाव्यापीति निश्चितसाध्यवद्वृत्ति
त्वे सति साध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यर्थः॥ ननु निश्चितसाध्यवदन्यवृत्तित्वेनादृष्टपक्षावृत्तित्वेन धूमादावतिव्याप्तेरिति

रिति अत्र मेवेति अमुके साध्यवदन्य स्मिन् अयं हेतुरित्येवोद्भूयत इत्यर्थः ॥ नापीति । पूर्वं विपक्षत्वम न्यो न्याभावग
र्भमत्र तत्संताभावगर्भमुक्तमिति नपौनरुक्त्यं सपक्षत्वं वा वृनिश्चयाघटितमतो नपौनरुक्त्यं ॥ नचपंच्यर्थ विशेष
कालो ऽपेक्षायपदस्यार्थं तानेत्यर्थः विरुद्धस्येति ॥ साध्यानवगतसहचरितत्वे सतीत्यादि रूपस्येत्यर्थः ॥ सर्वेति यत्कि
अनु.दि. चित्साध्यवदन्यवृत्तित्वं धूमादावपीत्यत उक्तं सर्वेति ॥ साध्यवद्विशेषणं । नतु साध्यविशेषणं तद्वृत्ताप्रसिद्धेः सामा
न्याभावाविवक्षायामिदं तद्विवक्षायां तु व्यर्थविशेषणमेवेति द्रष्टव्यं ॥ येकव्यक्तिकेति । येकाव्यक्तिराश्रयस्य
यस्य साध्यस्य तदेकव्यक्तिकं साध्यकं ॥ तथाचानेकवाच्चिसर्वपदार्थासंभवस्त्वत्रेतिभा वः ॥ विपक्षवृत्तित्व
मिति (सुमित) ननु विपक्षत्वं निश्चितसाध्याभाववत्त्वं वा साध्याभाववत्त्वं वा नाद्यः असाधार णवदनिस्तापत्तेः
न द्वितीयः ॥ तन्निश्चयस्येन प्रतिबंधकत्वांगीकारे संदिग्धानैकांतिकोच्छेदापत्तेः ॥ तज्ज्ञानत्वेन प्र तिबंधकत्वेच पक्षीय
व्यभिचारसंदेहस्यापि तत्त्वेनानुमितिमात्रोच्छेदप्रसंगात् ॥ नचसाध्याभाववांशनिश्चयी भूतत्तज्ज्ञानत्वेन प्र
तिबंधकत्वमितिवाच्यं ॥ साध्यांशानिश्चयीभूतत्तज्ज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे असाधारणस्याप्यनि स्तदोषतापत्तेः ॥ अ
पि च सम्यामो मैत्रीतनयत्वादि स्वपक्षातिरिक्ते मैत्रीतनयेसर्वत्र श्यामत्व निश्चयमदशायामांशाक पाकजत्वेनोपाधित
या संदिग्धेन व्यभिचारसंशयापादनं पक्षीयवक्तव्यमन्यत्र विशेषदर्शनात्तथाच साध्या भाववांशानिश्चयीभूत ॥१०५

तत्त्वाभावात् ॥ व्यभिचारसंदेहस्तत्र प्रतिबंधको न स्यात् ॥ न चैवमेवेति वाच्यं ॥ तत्रोपाधिसंदेहानुद्भावनप्रसंगात् ॥
अपसिद्धांतात् च ॥ क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यादौ साध्याभावांशे संशयाभावेऽपि पक्षीयव्यभिचारसं
देहप्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ किंच साध्याभावप्रतियोगित्वम् अधिकरणप्रवेशेऽप्यमेव तत्त्वपि संयोगी एतत्त्वा
दित्यादौ सद्धेतावतिव्याप्तिः ॥ तस्माद्धेतौ च साध्याधिकरणभिन्नाधिकरणवृत्तिसाभावसामानाधिकरण्यमिति फ
लितार्थः ॥ तथा च साध्याधिकरणभिन्नाधिकरणवृत्तिज्ञानमेव प्रतिबंधकमस्तु ॥ लाघवात् ॥ किंच साध्यवदन्यवृ
त्तित्वज्ञानस्यावश्यं प्रतिबंधकतया तत्रानंतर्भूतत्वात् आधिक्यमेव च साध्याभावनिष्ठनिष्ठहेतुसमानाधिकरणत्वेनाभा
वप्रतियोगित्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठसाध्यवन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वज्ञानस्य हेतुनिष्ठसाध्यसंबंधाभावसामानाधिकर
ण्यज्ञानस्य च साध्यवन्निष्ठहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वज्ञानादेश्च प्रतिबंधकत्वादाधिक्यं ॥
विपक्षत्वं हि साध्याभाववत्त्वमेव न तु निश्चयगर्भमतो नातिप्रसंगदोषता ॥ विपक्षवृत्तित्वनिश्चयश्च सर्वदानुमिति
प्रतिबंधकः ॥ पक्षे निश्चयीयमानमनुमितिप्रतिबंधकं भवत्येव तस्यैव नियतदोषत्वं ॥ असाधारणत्वं तु शब्दादौ पक्षे
साध्यसंदेहदशायां सपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयो घटादावनिश्चयो मा भूदिति सपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयस्य पर्यवसानं न तेषां प्र
तिबंधकः ॥ पक्षे च साध्यनिश्चयदशायां घटादिव्योमादिव्यावृत्तत्वनिश्चयो विद्यमानोऽप्यकिंचित्कर एवात्

हितत्वेन तस्य प्रतिबंधकत्वे किंतु सकलसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयत्वेन तथात्वपक्षस्यापि सपक्षत्वेन तं त्वि
श्चयस्य तत्त्वं नास्तीति तस्य न प्रतिबंधकत्वमिति तस्यानिरासे एतत्प्रतिबंधकता च व्यभिचारज्ञानत्वेन नचानुमि
तिमात्रोच्छेदः॥ तर्कविशेषदर्शनादिना संशयोच्छेदेऽनुमानप्रवृत्तेः॥ यद्वा हेतुमत्त्वेन निश्चिते उपाधिसंदेहाद्य
नुमानादिमोऽव्यभिचारसंशयः तद्व्यतिरिक्तव्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं॥ वस्तुतस्तु व्यभिचारसंशयमतन्नि
श्चयमयोः मेकेन प्रतिबंधकतावच्छेदकं॥ तन्निश्चयमस्याव्यभिचाररूपव्याप्त्यभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्
तन्निश्चयस्य तन्नरूपेणान्यत्र प्रतिबंधकत्वकल्पनात्॥ व्याप्तिसंशयस्यान्यथाप्रतिबंधकत्वात्॥ अनन्यगत्या
तादृशस्य तस्य व्यभिचारसंदेहत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते॥ न च पक्षीयव्यभिचारसंदेहतथाप्यतिप्रसंग इति वा
च्यं॥ प्रतिबंधकस्याननुगमस्यादोषत्वात्फलबलेन तत्तत्संदेहत्वेन प्रतिबंधकत्वकल्पनात्॥ निश्चितहेतुमत्स १०६
पाधिसंदेहाधीनाहितसाध्यव्यभिचारसंशयातिरिक्तव्यभिचारसंशयत्वेनैव वैतिनकिंचिदनुपपन्नं॥ अतए
व व्यभिचारसंशयत्वेन तदुद्भावनमपीति साध्याभाववत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दूषणमेव॥ न च गौरवं तत्त्वं त्वाने
हेतौ साध्याधिकरणावृत्तिन्नाधिकरणावृत्तित्वान्नव्याप्यसाध्येरीधितेयविषयत्वमागुरुविषयस्यापि तस्य प्रतिबं
धकत्वात्॥ न च साध्यवदन्यवृत्तित्वादिज्ञानानामपि प्रतिबंधकत्वाद्वाधिक्यं अन्ताभावगर्भव्याप्तिपक्षे अ

न्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानाप्रतिबंधकत्वात्॥ व्याप्यभाववन्निश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वादन्योन्याभावगर्भव्याप्तिप
क्षे तु तद्गर्भव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात्॥ प्रतिबंधकत्वं च व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छे
दकत्वेन व्याप्तिज्ञानकारणीभूतसहचारग्रहसहकार्यभावप्रतियोगिज्ञानविषयतावच्छेदकरूपत्वेन वा सर्वेषामी
दृशरूपसाधारणत्वेन विभजनात्॥ साध्यसंबंधस्यापि व्याप्यतया तत्संबंधाभाववत्सामानाधिकरण्यस्याप्यविरो
धितया तत्संग्रहार्थमेवं व्यभिचारोपाधानुसारेण ग्रहा। विरुद्धस्याप्यसाधारणत्वेन संग्राह्यत्वेऽनुक्तोपाधिस्तत्त्वमेवत
द्विभाजकत्वेन तदसंग्राह्यत्वे सपक्षगामित्वसहकृतत्वदूषकताघटकत्वमेव तदिति सर्वमवदातं॥ न चाज्ञानरूपतिपद्यपित
त्वेन ज्ञानरूपाणामपि साधारणादिमत्त्वेऽपि वा तस्य निरूप्यदोषत्वात्॥ न चापि तदानन्त्वाद्व्याप्यत्वे किंतु विरुद्धत्वमे
वेति भावः। एतत्संग्राहकं च सामान्यलक्षणं प्राकृतं दर्शितमिति विशेषलक्षणासंगृहीतस्य सामान्यलक्षणेना
न. संग्रहो दोषः॥ मदेव रूपवत्त्वोपाधिमात्रस्यैवासंभवं कथं तदा तद्दोषवत्त्वं व्याप्तिर्नास्तीति॥ सर्वनिश्चितसाध्यवदिति॥ अ
त्र सर्ववृत्तिनिश्चितसाध्यवद्विपक्षयोरुभयोरपि विशेषणं॥ तेन सद्धेतुधूमादिविरुद्धयोर्नातिव्याप्तिः॥ ननु शा
ब्दज्ञानविशेषनिश्चयो यदा नास्ति शब्दत्वेनाप्तवाक्याद्वा निश्चयप्रयोजिका अतिरिक्तव्याप्तिमात्रग्रहः त
दा तत्राव्याप्तिरिति चेन्न संशयविरोधिविशेषदर्शनविरहकालीनस्य सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तस्यैव वक्षि

अं.१.न. तत्साध्यहेत्वाभासत्वेन विवेचितत्वान्न तत्र व्याप्तिग्राहकमिति तु न वाच्यं ॥ पक्षांतरेऽत्र दूषणस्य सत्त्वात् तथा हेत्वाभासत्वे
न दोषत्वादवश्यत्वात् ॥ सहचारनिश्चयेति तथा च तदा सपक्षव्यावृत्तत्वमपि नास्तीति सतोऽपि न व्याप्तिरिति भावः ॥ अ
न्यथेति संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्ष इति मतम् । तन्मात्रलक्ष्येत मुक्ते व्याप्तिग्राहकग्राहकमिति ॥ नन्वेवं व्याप्तिग्राहक
सहचारग्राहविघटकतया स्वतो दूषकत्वाभावादुपाधिवद्धेत्वाभासत्वं न स्यादिति चेन्न ॥ पूर्वपक्षिणा तत्स्यैकत्वा
दिति भावः ॥ तदुपजीव्यमिति । सपक्षव्यावृत्तत्वेनोदाहरणाभावात् ॥ अन्यथोदाहरणमपि कुर्यादेव स्यस्यार्थः
असाधारण्यमिति अज्ञानेऽप्यप्रतिभादिनाऽनुदाहरणप्रयोगसंभवादिति भावः ॥ व्यतिरेकि प्रतियोगेऽसंभवादि
ति दोषः तथा च न्यूनत्वाभावादिदमेवोद्भाव्यमिति भावः ॥ अकिंचित्करत्वादिति । तत्र सहचारज्ञानविघटनद्वा
रापि व्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकत्वादिति भावः ॥ स्वार्थानुमानइति ॥ तथा चोभयव्यावृत्तत्वस्य कुत्रापि न दूषणत्व ॥१०७॥
मिति भावः अर्थात् अर्थापत्तित इति परमैतव्यतिरेकि तयेति स्वमते ॥ साध्यतदभावोपादकत्वमेवेति ॥ सा
ध्यतदभावानुमित्यनुकूलव्यतिरेकव्याप्तिद्वयसहितपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमेवार्थः ॥ न चैवं सत्प्रतिपक्षे अ
साधारण्याद्दूषणं न कुत्रापि न स्यात् ॥ तेनापि सत्प्रतिपक्षितत्वस्यैव करणादिति वाच्यं ॥ तदनुद्भावनस्यैवेष्ट
त्वादिति सांप्रदायिकाः ॥ अत्र वदंति । योनिसाध्याभाववान् सत्त्वाद्दृष्टसाध्याभाववानिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे ऽत्र

बाधाभावरूपः ॥ व्यापकाभावरूपश्चाहेतुस्याहेतुनिश्चयः अनिष्टत्वाभावरूपस्य तत्र संशयः इति संदिग्धानैकान्तिकस्य प्रति
बंधकस्यान्तव्याप्तिग्रह इति न सत्प्रतिपक्षत्वेन चानुमानमात्रोच्छेदकं तथापक्षीयमपि चारसंशयेन दोष इति वाच्यं॥
तावता व्याप्यवत्तया निश्चिते व्यापकसंशयस्यादोषत्वात्॥ व्यापकाभाववत्तया निश्चिते तु व्याप्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वे हि
नकस्यापि विप्रतिपत्तिः॥ न चैवं व्यतिरेकिमात्रविलोपापत्तिः॥ सर्वत्र व्यापकहेत्वभावाभावरूपहेतुमत्तया निश्चिते
पक्षे साध्याभावरूपव्याप्यसंशयेन संदिग्धानैकान्तिकत्वादिति वाच्यं॥ यत्र तत्कोटिनापक्षीयसंदेहस्तु दासतत्रैव तत्संभ
वाद्यस्य व्यतिरेकिणः पक्षप्रसिद्धमेव साध्यं सिध्यति तं न्मतमेवातत्संभवात्॥ न चात्राविपरस्परविरुद्धतादृष्टान्तकल्प
नारः संभवति॥ एककोटिकतर्कावतारे विशेषदर्शनादसाधारणप्रयोगोपि नास्ति॥ कुतो व्यतिरेकव्याप्तिग्रहपुरस्का
रेण सत्प्रतिपक्षत्वमतएव पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन न तस्य दोषत्वमिति॥ अनेनैतरमेवोक्तं वा न त्वेवं प्रकारः
किं चैवं दृष्टान्ताभेदहेत्वाभासभेदप्रयोजकत्वात् हेतुदत्र तदत्र तदभावात्॥ सत्प्रतिपक्षभेदो न स्यात्॥ हेतुभेद
मात्रस्याप्रयोजकत्वात् तावता सत्प्रतिपक्षविशेषतापत्तेश्च न चोभयपरामर्शविषयतापन्नप्रतिसाधनं सत्प्रति
पक्षः॥ विपक्षस्य पक्षत्वात् तथैव हि सायमानं तदुक्तं न मेव प्रतिबंधकं तद्दान्स्य व्यतिरेकोभयसहचारस्य हेतुरूपत
या विरोधिपरामर्शोपि व्यापकत्वादिति वाच्यं॥ एवं हि व्यभिचारोपि व्यापकोपाधिवत् परमुखनिरीक्षकतमाह बाधास

अं.रा.चे

किंचात्र नियमतः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य हेतौ विरुद्धत्वाभ्युपगमे तत्
तेव न स्यात्॥ क्वांतभाववद्वह्निभिविचिंता॥ यत्र वृत्तित्वनियमेनोभयस्मावृत्तत्स्वरूपमुभयव्याप्यत्वमेकत्र गृहीत्
पत्तिः॥ अपि च वृत्तिमत्त्वाधर्मिस्या यत्र वृत्तित्वनियमेनोभयाधिकरणावृत्तेर्व्याप्तिविरहस्तत्राप्रतीतेः॥
मत्राप्यमेव वृत्तिमच्चेनोन्यतराधिकरणवृत्तिनिश्चये नोभयाधिकरणवृत्तेर्व्याप्तिविरहस्तत्राप्रतीतेः॥ विरुद्ध
मत्राप्यमेव वृत्तिमच्चेनोन्यतराधिकरणवृत्तिनिश्चयेकदा न विरुद्धं तत्तीयकोटेः पक्षस्यापि सत्वेन विरोधाभावात्॥ विरुद्ध
सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य ज्ञानमेकत्रैकदा न विरुद्धं ...॥ सत्वतिपक्षे चासाधारण्ये नो दृष्यते। सत्वतिप
भयव्याप्तिग्रहस्य च पक्षांतर्भावेन विरोधस्यावश्यकत्वात्॥ सत्वतिपक्षे चासाधारण्यं नो दृष्यते। सत्वतिप
क्षांतरवत्॥ न चेष्टापत्तिः कथकसंप्रदायविरोधात्॥ तस्मादुभयव्यावृत्तत्वग्रहस्यापाद्यमाप्यत्वग्रहसाम
ग्री त्वेन सत्वतिपक्षवदुभयप्रतिबंधकतया॥ असाधारण्यस्य दोषत्वं विरोध्यनुमितिसामग्र्याः स्वविरोधि
व्याप्तिधीसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वाविशेषादिति॥ अत्र ब्रूमः॥ सत्वतिपक्षत्वमेवास्य दोषत्वं न च पक्षीय
व्यभिचारसंशयाधान्त्वव्याप्तिग्रहइति वाच्यं॥ व्यतिरेकिविलयापत्तेः॥ न च तर्कादिना तत्संशयमुद्रासस्तत्स्वभ
करतिवाच्यं॥ पूर्वं हि निश्चितहेतुहेतुमति पक्षे साध्यसंदेहे न व्यभिचारसंशयापत्तिप्रतिबंधकं स्यात्॥ न चानुमान
मात्रोच्छेदः स्वर्गादिना निवृत्तौ तत्संभवान्न चैवमेवेति वाच्यं॥ अपसिद्धांतात्॥ अत एव दृष्टांतविरोधेन तभव
तद्रति न्यायेन पक्षता सिद्धमेघटादौ संदेहः प्रागुपपादितः तस्मात्प्रतिबंधकत्वं फलकल्प्यं तथा चान्यथासिद्ध्या

१०५

वनिश्चये पक्षीयसाधकसंशयो अतिरेकि न साध्यकाभाव निश्चये पक्षीयसाध्यसंशयो न दोष इति फलबलात्कल्प्यते
न च सत्प्रतिपक्षाभेदः हेतुभेदस्यैव तद्भेदहेतुत्वात् ॥ न चैतावता विरोधव्याप्त्यादिश्रयस्य मेवोचितमिति वाच्यं ॥ स्वतंत्रेच्छु
याः नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वात् ॥ अन्यथा साध्याभावप्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोरप्यैक्यापत्तेः ॥ वस्तुतस्तु ॥ सत्प्र
तिपक्षे उभयपक्षधर्मताविषयत्वेन परामर्शस्य प्रतिबंधकत्वमन्यथान्यतरहेतोः स्वरूपासिद्धसत्त्वे हि सत्प्रतिपक्षत्वा
पत्तेः ॥ अत्र त्वेकपक्षधर्मताविषयत्वेनैवेति तद्वैलक्षण्यं किंचिन्नास्ति ॥ तदिदमुक्तं दीधितौ ॥ यत्तु परमुखनिरीक्षकतया
उपाधिवदुभयमप्याहुस्तेषां न दोष इति तत्तथैव ॥ साध्यतदभावव्याप्यकाभावप्रतियोगित्वसहितपक्षधर्मताज्ञानस्य प्र
तिबंधकतया तद्विषयीभूतस्यैव हेत्वाभासत्वात्तस्यैव च लक्षणत्वाच्च ॥ अत एव एकत्रानुकूलतर्कावतारे नातिप्रसंगः
न च विरुद्धांशे तदभावः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वसहितपक्षधर्मताज्ञानस्य विरोधविषयतया प्रतिबंधकत्वे
नाभ्युपगमादिति वक्ष्यते ॥ न च शुद्धसाध्यादेरेत्तिमत्वग्रहे सा[illegible]तदभावस्य न साध्यतदभावव्यापकत्वग्रह इति वाच्यं ॥
नहि सकलव्याप्याधिकरणे व्यापकसंबंधो व्यापकत्वं ॥ येन साध्यतदभावान्यतरवत्त्वस्य कालाधिकरणे हेत्वभावसंबंधस्य
महाभूतादेरेत्तिमत्त्वेन गं धृतः किंतु व्याप्यवन्निष्ठसंतताभावाप्रतियोगित्वं तथा च नित्यत्वानित्यत्वसंवन्निष्ठात्यन्ताभावा
प्रतियोगिशब्दत्वाभावदतिसाध्ये न शब्दत्ववत्त्ववृत्तिमत्त्वग्रहप्रतिबंधकं साध्याभावासंस्पर्शादिदं तथैव हेतुवृत्तिमत्त्व

नवि०
मपि न तज्ज्ञानप्रतिबंधकं॥ अन्यथा बाधस्यापि प्रतिबंधकत्वापत्तेः साध्यव्याप्यवत्तया निश्चितेपक्षे व्यापकसंबंधस्यान
स्यावश्यकतया तदभावावगाहिबाधस्यानानुदयात् साध्याभावव्याप्यवत्तया निश्चितेपक्षे वा तद्रूपव्यापकाभावनिश्चय
स्तथा व्याप्यमत्त्वेन निश्चितवान्निश्चितवान्यनिश्चयान्यतरवत्तया निश्चितेपि शुद्धव्यापकीभूतग्राह्याभावाभावरूपस्य ग्र
हस्य तत्र निश्चय इति न किंचिदनुपपन्नं। यदि च भिन्नप्रकारकत्वान्न तस्य प्रतिबंधकत्वं। तदा प्रकृतेपि तुल्यं॥ सत्प्रतिप
क्षे चैतदनुमानमिष्टमेवं॥ न चैवं कथं सत्प्रतिपक्षविरोधः। तस्य संदिग्धत्वात्॥ यच्चोक्तं तस्मादुभयमभाववत्तत्र ग्रहस्य
दितदपि किंचित् सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिज्ञानकालेपि ज्ञानादिना व्याप्तिग्रहादनुमितेस्तस्तेरनुभवसिद्धत्वादतएव
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहः पक्षे विरोधस्यावश्यकतया तत्सामग्र्याः सत्प्रतिपक्षेपि सत्त्वं॥ किंचोभयव्या
तिरेकग्रहस्यापि सहचारग्रहमात्रतया नोभयव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं स्यात्॥
किंचानुकूलतर्कादिसहितस्य तत्र व्याप्यमतयैकत्रानुकूलतर्कावतारकाले भासाधारण्यं॥ नहीतरसामग्र्यासहितस्य
विपक्षज्ञानस्य विरोधिसामग्रीत्वेनानुमितिप्रतिबंधकत्वं तस्यापि हेत्वाभासत्वमिति मतं न तथा सतीतरसामग्री
समवहितोपाधिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतया तस्य हेत्वाभासतापत्तेः॥ तज्ज्ञाने न ग्रांश्या १०९
भावावगाहीति न प्रतिबंधकमिति यदि तदेतदत्रापि तुल्यं॥ विरोधिसामग्रीत्वेन च तत्त्वमुभयत्रापि तुल्यं॥ बो

सामग्रीत्वेनाधिकरण्योपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात्तद्विषयस्यापि हेत्वाभाससंप्लवरताविनिश्च परसामग्रीत्वेन प्रतिबंधक
स्यानैवतादृशत्वमिति पदितं दे तदत्रापि तुल्यं । केचित्तु साध्यतदभाववोभयापकत्वमेव तदुभयसंशायकत्वं तयेत्यर्थः
तथा चैत्तरतदैवापरोपिगर्भे आमाप्रयस्ते इति तत्र पक्षे साध्यतदभावसंशयस्य प्रागपि सत्त्वात् । किंचैतत्संशाय
कत्वं हेत्वाभासविषय । तथा प्रतिबंधकत्वे हेतु विघूयकत्वया अनैकांतिकसंशायकत्वेनवानाधिः ॥ ग्राह्याभाव संश
मस्यप्रमाणप्रहृस्यप्रतिबंधकत्वात् ॥ नोस्य: पृच्छीयसंदिग्धानैकांतिकतया अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेना प्रतिबंध
कत्वात् ॥ न च संदिग्धोपाध्यादिहेत्वभिचारसंदेहकत्वं असाधारणाहितापिस: प्रतिबंधकमेवेति वाच्यं ॥ परमुख
निरीक्षकतया तद्देहेत्वाभासतानुपपत्ते: ॥ मत्तु सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तित्वमसाधारणत्वं । तज्ज्ञानं
साधारणासंशायसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकं यज्ज्ञानं यत्र प्रतिबंधकं तत्सामग्र्या अपि तत्र प्रतिबंधकत्वमिति व्याप्तेः ॥
न चोपाध्यादावतिप्रसंग: ॥ तत्सामग्रीत्वस्याभावादिति ॥ तत्तु तुच्छं ॥ तज्ज्ञानस्य हि सामग्रीत्वं किमितरनैरपेक्ष्येण साधारण
संशायजनकत्वमितरकारणासमवहितस्य जनकत्वं वा नाद्य: ॥ असंभवात् ॥ न हि कोटिस्मरणाद्विशेषादर्शनादि
विनाकृतस्य तत्संशायजनकत्वं व्यभिचारणतज्ज्ञानस्यापि संशायजनकत्वापत्तेः ॥ नांत्यः ॥ उपाधावतिप्रसंगा
त् ॥ न हीतरकारणासमवहितस्योपाधिज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसंशायसामग्रीत्वं तथा सति तस्य तदजनकत्वमे

ग.वि.७

वस्मात् तथा चोपाधिसमुत्तारनमप्यनर्थकं स्यात् ॥ किंचोभयव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तित्वेसत्यानं साधारण्यासंग्राह्य
मपि पक्षयेवज्ञानयेत् । नतु पक्षातिरिक्ते तस्यत द्व्यावृत्तत्वेनैव हेतोर्ज्ञानेन तत्र विशेषदर्शनात् तथा च तादृशस्य पक्षी
य व्यभिचारसंशयस्यैव नानुमितिप्रतिबंधकत्वं कुतस्तत्सामग्रीत्वेन तज्ज्ञानस्य तादृशैश्च संशयस्य तत्त्वेमपिस
तेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति संक्षेपः ॥ यद्यपि परार्थानुमानेपि साध्यतदभावो भापकत्वयेवायं दोषः ॥ तथापि
परं प्रति विपक्षव्यावृत्तत्वोक्तदोषत्वेन नोद्भाव्यत्वस्याज्ञापनोक्तः स्वार्थानुमानस्येतीति द्रष्टव्यं ॥ असाधारणेनान्वयि
प्रयोगस्यूनत्वादेरेवोद्भावनमुचितं नत्वसाधारणस्य यत आह व्यतिरेकीति । यद्वेवं च यद्यपि साध्याभावप्रतियो
गिकव्यतिरेकव्याप्तेरेव साध्याभावो भापकत्वं स्यात् । उद्भावनमुचितं तथापि व्यभिचारज्ञापनायोपाधेरेव तद्व्याप्तिसा
पनायेव तत्र सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वस्योद्भावनमिति भावः ॥ साध्यव्यतिरेकव्याप्तिसाधनद्वारा साध्याभावो भापकत्व
दित्यर्थः ॥ व्यर्थत्वादिति । साध्याभावो भापने अनंगत्वादित्यर्थः ॥ वस्तुगतिमुल्लंघ्य कथकसंप्रदायानुरोधादाह ११०
यहेति । लक्षणांतरमिति यद्यपि सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वेपि हेतौ यदा आप्तवाक्यादिना साध्यतदभावान्यतरप्रतियो
गिकैकमात्रव्यतिरेकव्याप्तिग्रहः यदा वा न साध्यतदभावप्रतियोगिव्यतिरेकस्य । तिद्व्यग्रहः तदा तिव्याप्तिः । प्र
व्यमस्य सपक्षत्वात् । द्वितीयस्य च व्याप्तिग्रहानादशानरूपासिद्धिमात्रमोगितया असाधारणत्वाभावात् । तथा

त्वि। असाध्यतदभावप्रतियोगिकव्याप्तिद्वयवत्त्वया ज्ञायमानत्वमसाधारणस्य लक्षणमिति तात्पर्यं। असाधक
ता साधनेन च सहचरितपक्ष इव साध्याभावानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वादिदोषमेवेति न तत्रापि वैयर्थ्यमनैकेलि
ज्ञेयं॥ अत्रैवेति। असाधकतानुमानमिति शेषः॥ विरुद्धमिति। अत्रानैकान्तिकसामान्यलक्षणायोगः स्ववैरुद्ध
वसमाधेयमिति ज्ञेयं॥ सिद्ध्यसिद्धीति॥ सपक्षविपक्षसिद्ध्यसिद्धी इत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ साध्यतदभाववद्वृ
मित्वाभावे व्यतिरेकिसाध्यकस्यानैकान्तिकतापि न स्यात्॥ उक्तानैकान्तिकसामान्यलक्षणायोगादिति भावः॥
साध्यव्याप्यत्वासिद्धमिति॥ असमानरूपासिद्धमित्यर्थः॥ तथापि तन्न परं प्रति उद्भावनमर्हमिति अत आह अपार्थ
कमिति॥ अवयवव्युत्क्रमाभिधानमाह साध्यप्रसिद्धाविति॥ नापीति। केवलान्वयिसाध्यकसद्धेतावति
व्याप्तेरह। सम्भवेत॥ दोषवत्ता साधारणत्वे व्याप्तिवारणाय। तदर्थं केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसाध्यसिद्धि
विरोधिसंदेहविषयत्वमित्यर्थः॥ साधारणत्वनिश्चितसाध्यवद्वृत्तिरिति भावः॥ विप्रतिपत्त्येति। साध्याभावव्या
सिद्धं व्यभिचरत्पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्ववृत्तित्वसंभवात्॥ यदि चेति सहचारग्रहात्पक्ष एव
यत्र व्याप्तिग्रह इत्यर्थः॥ तत्रैवेति॥ यत्र सध्रुतोपक्षमेव व्याप्तिग्रहः तत्रैवेत्यर्थः॥ तत्र पक्षातिरिक्ते व्याप्ति
ग्रहाभावादिति भावः॥ दोषांतरमाह॥ सर्वस्येति॥ सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यत्रेत्यर्थः॥ ननु पक्षातिरिक्तव

चि॰श्री मत्र नाविवक्षितं ॥ किंत्वव्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारत्वमेवेति नोक्तदोषद्वयमत आह । साधारणेति
हृयवत्तायामिति ॥ असाधकतापामित्यर्थः ॥ न चेति ॥ इदमसाधकमनैकान्तिकत्वादित्यसाधकताप्रयोगेऽनु
पसंहार्यर्थविरोधापत्तौ केवलान्वयिनोऽस्तीति भावः ॥ अर्थगत्येति । अनैकान्तिकत्वमुभयकोट्युपस्थापक
तावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यत्र साध्याभावकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्यैव गमकत्वे दोषमर्थस्तेतत्रा
व्यापकं इति भावः ॥ यत्त्वनुपसंहारित्वं हेतोः पक्षीकृतैनैकान्तिकत्वादिति हेतुवाक्यं न माग्यताबलादुक्तरूपानु
संहारित्वरूपमेतिवाभिधेयः ॥ तत्र मर्थविरोधापत्तेर्दुरुद्धारमेवेति तन्न ॥ तत्प्रकारेणोपस्थितिं विनाप्यर्थवि
रोधापत्त्यभावादन्यथा धूमवत्त्वादिस्याणि नीलधूमवति । योग्यताबलात्तत्प्रसक्तेरदोषत्वेतः ॥ अनैकान्तिकत्वेन
साधारणाद्यन्यतमत्वं विवक्षितं ॥ तत्र मर्थविरोधपामेष्येत्वमित्यपाह । केवलान्वयीति ॥ सर्वमभिधेयमप १११
याद्रित्यर्थः ॥ अत्रहेतुमाह सर्वस्येति ॥ मात्रार्थस्य मवच्छेदस्य तत्राभावादिति भावः ॥ यद्यपि व्यतिरेकिसा
धकेष्वनुपसंहारित्वमव्याप्तिर्भवत्येव ॥ तथापि तस्य वस्तुतः साधारण्यान्तर्लक्ष्यत्वमित्यपि पराणाम्रमादि
तिनिःसंदिग्धाम व्याप्तिमुक्तवानिति भावः ॥ कचिदिति व्याप्यासिद्धिपाठः तत्रायमर्थः ॥ ननु मात्रपदं का
र्त्स्न्यार्थकमवच्छेदार्थकं वा आद्य आह । केवलान्वयीति व्याप्यत्वासिद्धस्य पुरुषदोषत्वाल्लक्ष्यतो लक्ष्ये न्नेति

व्याप्तेरित्यर्थः ॥ अं सेवाह सर्वस्येति ॥ उपलक्षणं चैतदसाधारणादावतिव्याप्तिरिष्टव्या ॥ व्याप्तिग्रहानुकूलेति
व्याप्तिग्रहानुकूलोयः एकत्रधर्मिण्युपसंहारः सहचारग्रहः तदभावोपनेयर्थः ॥ पक्षे सहचारसंदेहसत्त्वेऽप्य
तीतसहचारिहेमसंभवीत्यतआह व्याप्तिग्रहानुकूलेति ॥ तदनुकूलत्वं च सहचारनिश्चयत्वेनेत्यर्थः ॥ अन्य
थातत्रापि व्याप्तिधीप्रसंगात् ॥ ननु व्याप्तिग्रहानुकूलत्वं व्याप्तिग्रहानुकूलत्वं तथा च केवलव्यतिरेकिण्य
पितादृशसाध्यसहचारनिश्चयो नास्तीत्यतिव्याप्तिरिति चेन्न । व्यतिरेकसहचारनिश्चयस्यापि व्याप्तिग्रहा
नुकूलत्वात् ॥ व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्तिग्रहानुकूलत्वमिति मते मतान्तरे तु व्याप्तिपदमेव स्वसाध्यसिध्यनुकूलव्या
प्तिपरं तथा च व्यतिरेकिणि तादृशी व्यतिरेकव्याप्तिरेव भवतीति तद्ग्रहानुकूलत्वं व्यतिरेकसहचारस्यापि तत्र प
लिरस्त्येवेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ नन्वज्ञायमानतादृशोर्यो सपक्षे तावतिव्याप्तिः ॥ न च हेत्वभिमतपदे हेत्वाभास
परं जलहृदादिपक्षे स्वरूपासिद्धतया हेत्वाभासत्वेनातिव्याप्तेः ॥ न च साध्यसहचारनिश्चयविरोधिहेत्वाभासतो
पधिमत्त्वमिति वाच्यं ॥ विरुद्धेऽपि गतत्वादिति चेन्न ॥ स्वसाध्यसिध्यनुकूलव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारस्यावच्छिन्न
निश्चयविरोधिहेत्वाभासतो बाधिमत्त्वस्यैव केवधितत्वात् ॥ विरुद्धेऽस्य व्यतिरेकसहचारनिश्चयाविरोधि
नात् ॥ न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ सचेति ॥ अनुपसंहारिणि तु पक्षमात्र एव साध्यसंदेहे नोभयसहचारनि

श्रय इति भावः ॥ न च केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचारनिश्चयाभावादिति वाच्यं ॥ तत्रान्वय
व्याप्तिमात्रस्यैव स्वसाध्यसिद्ध्यनुकूलत्वात्तद्ग्रहानुकूलसहचारत्वेनान्वयसहचारमात्रस्यैव लाभादिति भावः ॥ विरु
ध्यसान्तानिति ॥ यद्यपि विरुद्धस्थलेऽपि सद्धेतुदशायामप्युक्तलक्षणसत्त्वात्तदाप्यनुपसंहारित्वमस्त्येव ॥ तथापि तदा वि
रूपत्वमेवाश्रयत इतीदमुक्तं एतच्चान्वयसहचारमात्रनिश्चयविरोधित्वेनानुपसंहारित्वमभ्युपेत्योक्तं । वस्तु
तोऽव्यतिरेकसहचारनिश्चयस्य संभवान्नानुपसंहारित्वं तस्येति ध्येयं ॥ ननु तादृशसहचारग्रहाभावः कारणाभा
वचेन स्वरूपासत्त्वेन व्याप्तिप्रतिबंधकत्वमनुशयायाऽऽह । केवलेति । केवलान्वयिधर्मव्यापकस्वसाध्यसिद्धिप्रतिवि
रोधिसंदेहविषयवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ तेनाप्रमेयवह्निमान्नवेति तेन न वेति संदेहाधीनपक्षताकः केवलान्वयिसाध्यकेऽनुपसंहा
रित्विनाव्याप्तिः ॥ अस्यापि संशयस्य स्वसाध्यसिद्धिविरोधित्वात् । न च विशेषदर्शनकालेऽनुमितेस्सम्भवादनुमिति
संभवात् ॥ तत्रैवातिव्याप्तिः ॥ तादृशसंशयाभावात् ॥ न च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाभावानित्याः मेयत्वादि ॥ ११२ ॥
स्यत्रातिव्याप्तिः केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसंशयाभावेऽपि तद्व्यापकसंशयस्य सत्त्वात् अनुपसंहारित्वं च न्येयानुपसं
हारित्वानुपपत्तेः ॥ न च सर्वो धूमवान् वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ सकलधूमाधिकरणवृत्तित्वं यदशायामनुप
संहारित्वव्याप्तिः तत्र व्यतिरेकसहचारानिश्चयविरोधित्वेनानुपसंहारित्वाभावेनालक्ष्यत्वात् केवलव्यतिरेकिवत् ।

नचतत्रज्ञानेसंशयस्योपलक्षणतात्साहचर्यसत्त्वात्तादृशसंशयापाक्रांतसकलप्रमेयवृत्तित्वज्ञानंव्याप्तिज्ञानविरोधि
तयानुमितिप्रतिबंधकंवाच्यं॥तथाचसहचारनिश्चयविरहस्यावश्यकतयाव्याप्तिग्रहसंग्रहदशानरूपासिद्धिरेव
नतुहेत्वाभासः॥नचपक्षेसाध्याभावसहचारज्ञानान्नतादृशसहचारनिश्चयइतिहेत्वाभासत्वमितिवाच्यं॥तथास
तिसाध्याभावसहचारस्यैवसाधारण्यात्तथैवांतर्भावापत्तेः॥नचतन्निश्चयोनास्त्येवतत्संशयपक्षेऽपिपक्षी
मानानुमितिविरोधीअनुमितिमात्रोच्छेदकत्वादितिवाच्यं अतएवनसहेत्वाभासःज्ञायमानप्रतिबंधकोपाध्यला
भा नचैतत्स्यैवसाध्याभावसहचारसंशयस्यव्यभिचारसंदेहत्वेनाप्रतिबंधकत्वेपिनिश्चितचारसंदेहविषयसा
ध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानेनप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतामितिवाच्यं॥सहचारनिश्चयाभावेनैवव्याप्त्यप्रतीते
स्तेनरूपेणप्रतिबंधकत्वाकल्पनात्॥कल्पनेवक्ष्यमाणान्वयिसाध्यकासंग्रहस्यतथाप्यापत्तेः॥तत्रसाध्याभावाप्र
सिद्धेः॥नचतस्यलक्षणत्वमेवेतिवाच्यं॥अयमवह्नितादिमग्रंथविरोधात्॥तज्ज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वेपिसाधा
रूपाविलक्षणप्रतिबंधकत्वस्योच्छेदकानुपन्यासात्॥अन्यथातादृशसंशयविषयसाध्याभावज्ञानत्वेनापिप्रति
बंधकत्वकल्पनेहेत्वाभासाधिक्यापत्तेः॥यदिचोक्तदोषात्तज्ज्ञानेसत्यपिसाध्यव्याप्यव्याप्तिधीसत्त्वान्नतस्यतथा
त्वे॥तदपिकल्पेत्वितिनुन्न्यं॥नचतादृशसंशयविषयवृत्तित्वमेवहेत्वाभासतोपाधिःतज्ज्ञानस्यफलजनकरणविषयत्वे

रोऽसन्नवगाहित्वया प्रतिबंधकत्वाभावात् अत एवेदं इति॥ केवलान्वयिव्यापकताद्युपसंग्रहविषयमात्रवृत्तित्वमेवा
नुपसंहारित्वं॥ तज्ज्ञाने च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकं॥ संशयसामग्र्याः सामान्
अं.टि. तयेवाप्रतिबंधकत्वकल्पनात्॥ तद्विशिष्टज्ञानस्य च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसंशयजनकत्वमवर्जनी
यमेव॥ हेतुमति सर्वत्र साध्याभावसंदेहे न हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यसंदेहस्याविसावर्जितत्वात्॥ अ
तयेवास्यानिश्चयोत्तरं विशेषदर्शनेन तस्य संशयसामग्रीत्वाभावात्॥ नचोक्तक्रमेणात्र साध्याभावसंशयमेव वदो
षत्वेन कल्प्यतामिति वाच्यं॥ क्वचिदप्यकल्पनात्॥ संशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे क्लृप्तमिति॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ त
ज्ज्ञानसत्त्वेपि शाब्दव्याप्तिग्रहसंभवेन तस्य न व्याप्तिधीप्रतिबंधकता अनुमितिप्रतिबंधकत्वं साध्यसाध्यसामा
नाधिकरण्यसंदेहस्यैव योग्यतासंशयविधसंन्नतया तत्राप्रतिबंधकतया तत्सामग्र्याः सुतरामप्रतिबंधकत्वंपू ॥११३॥
नन्वेवं व्यभिचारसंदेहस्यापि शाब्दव्याप्तिग्रहाप्रतिबंधकतया व्यभिचारस्यापि हेत्वाभासत्वं न स्यादिति चेन्न।
नहि तत्संशयप्रतिबंधकत्वेन तस्य हेत्वाभासत्वं अपि तु तन्निश्चयप्रतिबंधकत्वेन यन्निश्चयेऽवश्यमनुमिति
प्रतिबंधः॥ तस्यैव हेत्वाभासत्वात्॥ अन्यथा साध्याव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसंशयविषयीभूतोपाधिज्ञानस्या
प्योचिसावर्जितव्यभिचारसंदेहसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकतयोपाधेरपि हेत्वाभासांतरतापत्तेः॥ नचतज्ज्ञान

स्यनव्यभिचारसंदेहसामग्रीवंतस्यैव पिकोटिस्मरणादिविरहव्यभिचारसंशयानुत्पादकत्वादितिवाच्यं॥ य
वंहि तादृशसंशयविषयवृत्तित्वेनानुपस्थापि न साध्यसामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीत्वेनसंदेह स
वेपि सामानाधिकरण्यधीप्रभावादिकोटिस्मरणविरहेन संशयानुत्पादकत्वात्॥ साध्याभावेन साध्य नच
सामानाधिकरण्योपस्थापनमितिवाच्यं॥ तत्रतस्य सामग्र्या इतिसाध्याभावेति॥ साध्याभाववद्
त्तित्वनिश्चयदशायामिसर्वः तदवमर्हति॥ तन्निश्चयपरस्यार्थः॥ संकरमेवेतिकालभेदेनतत्रोभयसमावेशा
दिदमुक्तं तदानुपसंहारिबाधाभावेन संकराभावादितिभावः॥ व्याप्यत्वेति। इदंचव्यतिरेकिसाध्यकानुपसंहारि
त्वमभिप्रेत्यकेवलान्वयिसाध्यके तदभावादितिभावः। पक्षज्ञानरूपासिद्धिमभिप्रेत्योक्तं। अतएवानुपदमेव
विभावयिष्यति॥ अतएवतज्ज्ञानेनोपजीव्यत्वमित्यपरितोषेणातद्भावेनैवस्फुटं॥ अनुपदस्थं कृतस्य अव्या
प्तिमात्रं व्याहघटेति॥ इदंचसाध्यानवगतसहचाररूपासादिलक्षणमभिप्रेत्योक्तं॥ अतएवानुपदमेवविभाव
यिष्यति अतएवतज्ज्ञानेनोपजीव्यत्वमित्यपरितोषेणातद्भावेनैवस्फुटं॥ अनुपदस्थं कृतस्य अव्याप्तिमात्रं
व्याहघटेति॥ इदंचसाध्यानवगतसहचाररूपासादिलक्षणमभिप्रेत्यैवस्फुटतः साधारणोपमितिमंतव्यः॥
संयोगादीति। संयोगादिविशेषसाध्यकरस्यार्थः। किंतु साध्यासमानाधिकरणेति॥ साध्यवैयधिकरण्यावच्छे

दकावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यहस्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ तत्राधिकरणोद्देश्यस्याभावात्तेनोपपत्तेरित्यर्थः ॥ कस्यचि
न्मतेनिरस्यति ॥ नचेति ॥ तत्रव्यभिचारव्यावृत्तेनरूपेणअनुमितिप्रतिबंधकत्वात् तद्भेदानुपपत्तिस्तादव
स्थ्यमितिपरिहृतव्यं ॥ अस्तुतावदिति ॥ वस्तुतोनैकांतिसामान्यज्ञानंप्रतिबंधकमेवनविरोधविषयत्वात्
किंतुविपक्षवृत्तित्वादिज्ञानेनतथात्वात् तदंतर्भावआवश्यक इतिभावः ॥ तथानुपन्यासादिति ॥ नीलवह्निभावे
नधूमवत्वानुपन्यासादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ तथैवोपन्यासेसमभिव्याहृतस्यनिराकांक्षत्वमाअनन्वयमेवमुप
र्थक्यापत्तिरितीत्यर्थः ॥ साध्यानवगतेति ॥ साध्यप्रमितसहचारइत्यर्थः ॥ तेनगोत्वाश्वत्वमोः सहचारस्यत्वेत
नाव्याप्तिः ॥ विपक्षेति साध्याभावसहचरितत्वमात्रविषयतयैवप्रतिबंधकत्वेविशिष्टविषयत्वेनात थात्वा ११४
त् ॥ तेनरूपेणानहेत्वाभासत्वमितिभावः ॥ वह्निविरुद्धत्वभ्रमदशायांधूमेतित्याप्तिरित्यनुशयनाह तद्व्या
पकत्वेवेति साध्याभावेति ॥ साध्याभावव्याप्यत्वेनेवतद्व्यापकत्वेनग्राह्यं ॥ तथाचनत्वं बंधबुद्धिरावश्यका ॥
अन्यथातद्व्यापकत्वग्रहस्यापिविरोधविषयतयाप्रतिबंधकत्वापातादितिभावः ॥ येतेनसाध्याभावव
याप्यत्वेयथेविशेषणेनदूषितसाध्यवदन्योन्याभावव्याप्यत्वादितीमलक्षणंअनुपदूषयतिनावीति
॥ साध्याव्यापकेति ॥ नन्वेतस्यज्ञानंनव्याप्तिधीप्रतिबंधकंहेत्वभावस्यसाध्यव्यापकत्वं तद्धेनिष्ठात्वंत्ताभावा

प्रतियोगित्वे ॥ न चैतद्विषयकबुद्धौ साध्यसामानाधिकरण्यविरोधीकोऽपि परिस्फुरति ॥ ग्राह्याभावासंस्पर्शि
त्वात् ॥ अत एव तस्य ज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् ॥ अन्यथातिप्रसंगादिति चेन्न ॥ सकलसाध्याधिकरणनिष्ठाभा
वाप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ सर्वस्मिन्साध्याधिकरणे हेतुविरह इति ज्ञाने हेतौ साध्यसामानाधिकर
ण्यधीविरोध्येव ॥ साध्याधिकरणे हेतावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्विरहस्य गोचरविरहस्यैव सत्वात् ॥ अभावपदं प्रतियोगिव्यधि
करणाभावपरं ॥ तथा च यत्र स्थले समवेतत्वेपि संयोगादिसत्वेनातिव्याप्तिः ॥ अथात्मत्वाकाशवान् द्रव्यत्वा
दित्यत्रेदमव्यापकं तत्र साध्याधिकरणाप्रसिद्धेः ॥ न च तदलक्ष्यमेवेति वाच्यं ॥ साध्यहेतुसामानाधिकरण्या
भावग्रहस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकत्वे तद्विषयस्यापि हेत्वाभासतया दोषत्वे सौत्रत्वात् ॥ तस्य च तत्र सत्वात् ॥
न च हेतुसामानाधिकरण्याभावमेव सकलविरुद्धव्यापकत्वात् ॥ हेत्वाभासतोपाधिरस्त्विति वाच्यं ॥ अस्या
प्याकाशादिरूपविरुद्धाव्यापकत्वात् ॥ साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य हेतुवृत्तित्वाभावात् तत्रापि संभवादिति
चेन्न सर्वेषामेव विरुद्धतोपाधित्वात् ॥ विरोधित्वाविशेषेण विनिगमकाभावात् ॥ न च हेतुसमानाधिकरण्यसामाना
धिकरण्यसाध्यहेतुप्रतियोगिकत्वं विरोधिधीविषयत्वेन सर्वोपाधिजालमेकीकृत्य महर्षिणा विभजनात् ॥
अत एव वक्ष्यमाणं साध्यवदवृत्तित्वादिकमपि नाधिकमत एव साध्यवान्हेतुमानित्येतज्ज्ञानस्य प्रतिबं

अं. व.

धकत्वात्॥ सकलसाध्याधिकरणनिष्ठनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि हेतौ हेत्वाभासताप्र
योजकमिति विभागन्यूनतेति निरस्तं॥ तद्धानत्वसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेनुक्तविभाजको
पाध्याक्रांतत्वात् तदविरोधित्वे व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वात्॥ व्यभिचारसहचारयोर्ग्रहमविरुध्यतो॥ व्याप्ति
ग्रहाविरोधित्वात्॥ यत्तु॥ साध्यसामानाधिकरण्यधीविरोधित्वं विभाजकोपाधिरिति तन्न॥ अवृत्तिसाध्य
कविरुद्धाव्यापकत्वादिति॥ नन्वेतदवृत्तिहेतावतिव्यापकं न च हेतुकतावीजसामग्र्या तत्स्यापि लक्ष्यत्वमेवे
तिवाच्यं॥ तत्रोक्तविरुद्धत्वग्रहे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वादित्यस्वरसादाह यद्वेति॥ तथा चावृत्ति
मतः सकलसाध्याधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वग्रहे न व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इति भावः॥ केचित्तु॥ वृत्ति
मत इत्यस्य संकीर्णकथनाम अन्यथा अवृत्तित्वसामान्यतो ज्ञाते तोपप्रत्यावृत्तित्वस्यापि ज्ञानात्॥ स्वरूपासि
द्धिसंकरापत्तेः हेतुकतावीजं तु साध्यवदवृत्तित्वमात्रमेवेत्याहुः॥ साध्यवद्वृत्तित्वेति॥ साध्यवद्वृत्तित्वप्र ११५
तियोगिकाभावाधिकरणत्वमित्यर्थः॥ एवोक्तमस्वरसे हृदि निधाय वृत्तिमत्वपर्यंतमपदं तत्त्वभावेन लक्ष
णाद्यमांतरमाह॥ साध्येत्यादि॥ अन्योन्याभावात्यंताभावगर्भतया लक्षणभेदो द्रष्टव्यः॥ वर्यत्त्वतु मः
असाधारणोतन्यायेन वृत्तिमत्त्वघटितोक्तविरुद्धत्वग्रहस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वं॥

तस्मिन् सत्यपि शाक्यादिना तद्ग्रहे बाधकाभावात्॥ तस्माद्व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्गृह्यत इति मतवि
रुद्धस्य हेत्वाभासत्वं॥ तत्र च नवृत्तिमत्त्वात् इति भावः॥ तं विनापि अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्य सत्त्वात्॥ अत
एवं व्याप्यत्वासिद्धस्यापि हेत्वाभासत्वेन हि मर्भविशेषणे नीलधूमादौ तज्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रति
बंधकत्वस्य संभवे नापि विषयविधोराभावादिति॥ नचेति॥ साध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य तत्रापि संभवात्
अनुमितिप्रतिबंधापत्तेरित्यर्थः॥ वस्तुतोतिव्याप्तेरसंभवात् अत एव तत्र तादृशज्ञानाभावमेवोपपादयति
तत्रेति॥ व्यभिचारज्ञानेति॥ व्यभिचारज्ञानेत्यर्थः॥ अयोग्यताज्ञानस्येति॥ अयोग्यता हि पदार्थयोः सं
सर्गाभाव एवमेव सैव च प्रकृते विरोधी तथा च विरुद्धत्वज्ञानं ज्ञानमेवात्रायोग्यताधीपर्यवस्यतीति॥ विरुद्ध
त्वज्ञानोपजीवकत्वमिति भावः॥ एवं बाधेपीति॥ अत्रैवानुमाने बाधधीः सैव शाब्दे अयोग्यताधीरिति वृथमनया
रूपजीव्योपजीवकभाव इति चिंत्यं॥ निरग्निकत्वादग्निसंबंधाभाववत्त्वादित्यर्थः॥ तेन धूमव्यापकत्वेन वह्नेर्योऽभा
वः तद्व्याप्य स्तत्संबंधाभाववदिति भावः॥ अभेदेपि व्याप्यव्यापकभावे इत्यभिप्रायेणावे॥ व्याभावप्येव वो हेतुः॥
अत एवाग्रे व्याप्यत्वमस्त्येपीति वक्ष्यति॥ येतद्ज्ञानेपीति॥ अत्रेदं चिंत्यं॥ यदि प्रतिबंधकज्ञानविषयताव
छेदकत्वैविध्ये नैविध्यं तदा विधांतरमपि स्यादेव छवोत्र साध्यवदवृत्तित्वज्ञानादीनामपि प्रतिबंधकत्वात्॥

यद्विवसहचारज्ञानविरोधित्वेन तेषामनुगमः ॥ तथैतेषामप्यनुगमात् न त्रैविध्यं न चैतत्त्रितयं विरुद्धहेत्वाभ
सत्वोपाधिः प्रथमोपाधिज्ञानस्य स्वसाधारणज्ञानत्वेनैव दोषत्वात् ॥ द्वितीयतृतीयोपाधिज्ञानस्य विरोध्यविष
यत्वेनाप्रतिबंधकत्वात् ॥ न हि धूमे साध्येऽवन्ह्यभावव्याप्यत्वग्रहस्य हेतौ वन्हिविरहधर्मत्वग्रहस्य वा विरोधित्वे किं
तु धूमविरुद्धत्वग्रहस्यैव जलाद्यपसादे वन्हिविरुद्धत्वग्रहकालेपि हेत्वाभासादिना धूमव्याप्यत्वग्र
हसंभवात् ॥ न च पूर्वोक्तं यथा विरुद्धहेत्वाभासत्वोपाधिः तथैवाग्रहणप्रकारत्रयमपि तदमिति वाच्यं ॥ तत्तत्प्रका
राभावेपि साध्यवदवृत्तित्वादिग्रहात् ॥ तद्ज्ञानेपि कदाचित्साध्यवदवृत्तित्वाग्रहात् ॥ एवं निबंधसाधने पि
ति । ननु विरुद्धबाधादौ पंचमज्ञानस्यावश्यकत्वात् तस्यैवानुमितिप्रतिबंधकत्वेन नास्य हेत्वाभासान्तर
त्वमित्यत आह एवं चेति ॥ बाधादिपदं तज्ज्ञानपरं ॥ क्वचिद्बाधादिज्ञानसांकर्येपि क्वचिदसंकीर्णसाध्यवदवृत्ति
त्वादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादस्य हेत्वाभासत्वमिति भावः ॥ यत्तु चतुर्विधाः ॥ परमाणावनित्यः पार्थिवपरमा
णुत्वादित्यत्र क्वचिद्विरुद्धस्य बाधितत्वादिदोषसांकर्यमिति स्वरूपकथनमिति तन्न प्रकृतानुपयुक्त
त्वात् यथा हेत्वाभासान्तरेपि हेत्वाभासान्तरसांकर्ये विभावयेदिति ॥ नापि व्याप्तपक्षधर्मतया ज्ञानत्वमि
ति व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिसमानज्ञानविषयत्वमित्यर्थः आरोपयितुमिति ॥ यद्यपि असमरूपानित्य ॥११६॥

सव्यभिचारत्वापादनात्प्रसिद्धिः संभवत्येव तस्यापि प्रमितमेवारोप्यत इति मतमालंब्येदमुक्तं ॥ एकत्रेति ॥ सत्प्रतिप
क्षयोर्मध्ये एकत्रेहेतावित्यर्थः ॥ विपक्षविशेष्यकपरामर्शाभिप्रायेणेदं बोध्यं ॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वा
भावस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनकत्वमिति मतमालंब्येदमुक्तं ॥ अन्यथा हेतुविशेष्यकप
रामर्शे विशिष्टस्यानारोप्यत्वेन तदप्रसिद्धेरदोषत्वात् ॥ एकस्मिन्नपि न्यायेन ग्राह्यश्रावणत्ववैशिष्ट्यस्य श्रा
वणत्वेन नियतत्वमस्ति वैशिष्ट्यस्य युगपदेवावभासनात् ॥ पक्षविशेष्यकत्वेऽप्यदोषत्वाच्च ॥ अत एव दूषणमिद
मलग्नकमिति सिद्धांतेनोद्दृष्टमिति ॥ अन्यथालिंगाभासादनुमित्यनापत्तेरिति यत्तु मूलकृता आकाशादौ
लिंगोपधायकाभावात् ॥ व्याप्तिपक्षधर्मताभ्रमाभावात् ॥ विशिष्टस्याभ्रमत्वप्राप्तिपक्षधर्मतारूपस्याप्रसि
द्धेरित्यर्थः ॥ साम्येति ॥ अत्राधिकबलोपस्थितिप्रतिबंधकापेक्षे हीनबले विशेषश्च नमाप्तिर्भंगाभंगरूप
इति ॥ अनिर्धारितो वाच्य इति शेषः ॥ एकत्रभंगनियमादिति ॥ तथा चान्यतरत्वेन निर्धारणासंभवान्न सर्वथै
वोभयोरनिर्धारितविशेषत्वमित्यर्थः ॥ साम्येति ॥ अत्राधिकबलोपस्थितिप्रतिबंधकापेक्षे हीनबललिंगातिव्या
प्तिवारणायोक्तं समानेति ॥ समानत्वं च निर्णयाजनकत्वेन विवक्षितं ॥ अधिकबलोपस्थितिश्च निर्णयजनि
केति न समानबलेति नोक्तदोषः ॥ ननु तत्फलबाधस्य बलवत्त्वानुमितिप्रतिबंधकत्वेन अधिकबलोपस्थितेः

किंच्यतमेव दोषान्तरप्रतिबंधस्य हीनबलत्वेन तत्र एव तत्रानुमितिप्रतिबंधसंभवात् ॥ न तस्मा अपि तत्प्रतिबंधकत्वमि
तिचेन्न ॥ बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वतया तत्सामग्रीहीनेनाधिकबलोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात् ॥ यत्र चैव
त्र प्रतिबंधके तत्सामग्रीतत्र प्रतिबंधकेति मतेः ॥ अन्यथा बाधावतारः ॥ सेस मये हीनबलेनापि लिंगेनानुमि
तिजननापत्तेः ॥ न च तदा तुल्यबलतया सत्प्रतिपक्षितमेवेति वाच्यं ॥ अव्यवहितोत्तरसमये अधिकबलेना
पि बाधरूपानुमितिजननापत्तेः ॥ यदि च हीनबलत्वं प्रयोजकं दोषान्तरमपि ज्ञातं ॥ तदा तस्यापि प्रतिबंधक
त्वमस्तु ॥ प्रत्येकमेव धूमसामग्र्योत् ॥ विनिगमकाभावात् ॥ अन्यथा हेत्वाभासद्वयावतारकालेऽप्युभयस्य प्रति
बंधकत्वेन स्यात् ॥ दोषान्तरसंकीर्णामीयेव सर्वत्र प्रतिबंधकत्वात् ॥ तद्विषयस्य न हेत्वाभासतोपाधित्वे अतथाभि
तज्ञानविषयस्यैव तथात्वात् ॥ अत एव बाधस्य दोषान्तरासंकराय पर्यास इति ॥ धूमोयं न व्याप्तिपक्षधर्मः पर्व
तवृत्तित्वादित्यादौ यदा बाधावतारस्तदा पर्वतवृत्तित्वादौ लिंगे अतिव्याप्तिः ॥ बोधरूपोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षध
र्मताविपक्ष नैव बलोपस्थितित्वात् ॥ एवं च निर्णीयमानेन तया निर्णयाजनकतया समानत्वाच्चैतत आह सा
ध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वमुपस्थितिविशेषणं ॥ बाधरूपोपस्थितिस्तु साध्यविरोध्युपस्थितिरेव ॥ महुत
ज्ञानिके यतेमुदासः ॥ न च बलपदस्य स्वविरोधिबलपरत्वादेव नातिप्रसंग इति वाच्यं ॥ इत्तं विशेषणपादानेनैव

तत्स्यपि वस्तुत्वात् ॥ न तु केवलमेव बलपदं तत्परं । विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः ॥ साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वं च साध्य
सिद्धिविरोध्युपस्थितिजनकत्वम् अतो न केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षाव्याप्तिः ॥ ननु यत्रानित्यत्वव्याप्यवत्त्वस्य निश्चयः ॥
सत्प्रतिपक्षात्मा तत्रैव सम्भूतोऽपि न तु नित्यत्वविरुद्धजन्यत्वमपि भाति ॥ तत्रापि नित्यत्वविरुद्धत्वेन ज्ञायमानेऽजन्य
त्वेऽव्याप्तिः ॥ नित्यत्वरूपसाध्यविरोधिजन्यत्वस्योपस्थापनसमर्थज्ञानानिर्णयाजनकत्वेन समानमात्रमेव ब
लोपस्थित्यात्तस्य प्रतिबन्धकार्यत्वात् ॥ न च बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवक्षिते विरुद्धोपस्थितेश्च सहचारस्य वि
रोधिनिश्चयत्वेन नन्तत्वमिति वाच्यं ॥ एवं हि पर्वतवृत्तित्वादौ हेतावतिप्रसङ्गाभावादिगुरुतरविशेषणवैयर्थ्यमेव न हि तत्र बलो
पस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वं किन्तु ग्राह्याभावनिश्चयत्वेनेति चेदत्राहुः ॥ बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव च सत्
प्रतिपक्षविशेषणासंभववारकाणीति च तद्वैयर्थ्यं ॥ तथापि बलोपस्थितित्वेन प्रतिबन्धकत्वमसंभवि स्वकीयब
लोपस्थितेरप्रतिबन्धकत्वात् ॥ अतः साध्यविरोधित्वाद्युपस्थितिविशेषणं ॥ केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षसंग्रहानुरोधाच्चा
नेनैव रूपेणैव प्रतिबन्धकत्वेन तु साध्याभावसाधकबलोपस्थितित्वेनेति न तद्दोषतादवस्थ्यं ॥ साध्यविरोध्युपस्थि
स्य तिजनकस्वरूपयोग्यबलोपस्थितित्वेऽहीनबलोपस्थितावपि सत्त्वेन तत्त्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति संभवतः
तदवस्थ्येन तद्वारणाय समानपदं ॥ समानत्वं च प्रतिबध्यापक्षमावैलक्षण्यवत्त्वया अनिर्धार्यमाणत्वेन च हीन

अं०।७.
बलोपस्थितौ तदस्त्येवंच बाधतत्सामग्र्या यावत्यामसिरेवनास्तीतिमनसाहारवायविशेषणमिति॥ अत्रेदं विचि
तादृशबलोपस्थितित्वमपि न प्रतिबंधकतावच्छेदकं॥ तथाहि। यत्रोभयहेतुसामग्रीकाले उभयत्रापि बाधात्वं॥ धव
तारेणाभयस्याप्यहीनबलत्वं तत्र न द्वयोरुपस्थितावतिप्रसंगेनैव पुनरुभयसंभवइहैयेव॥ तस्यापि प्रतिबंधापेक्षयावैल
क्ष्ण्यमवत्तयाक्षनिर्धार्यमाणोत्वेन समानत्वात्॥ न च तदा सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति वाच्यं॥ अपसिद्धांतात्
बाधारेवानुमितिप्रतिबंधसंभवात्॥ बाधितेनापि सत्प्रतिपक्षे हेत्वाभासांतरतापत्तेः॥ न च बाधावतारकाली
नत्वमेव समानत्वं॥ तथासति दृष्टवौत्ते सत्प्रतिपक्षात्मनि सबलविरुद्धोपस्थितावतिप्रसंगेनासंभवेनास्वस्या
त्॥ किंचाधिकबलोपस्थितेरपि प्रतिबंधकत्वात्॥ समानबलोपस्थितित्वं न प्रतिबंधकतावच्छेदकं। किंत्वन्यूने
• नबलोपस्थितित्वमेव॥ न च समानपदेन तथैव विवक्षितमिति वाच्यं॥ हीनबलेतिव्याप्त्यापत्तेः॥ अ
अन्यूनबलोपस्थितिसाप्रतिबंधकमितिगत्वात्तस्य॥ नन्वधिकबलोपस्थितेर्विरोधिसामग्रीत्वेन ।।११८
नैवरूपेणाधिकबलोपस्थितिसाप्रतिबंधकमिति गत्वात्॥ नन्वधिकबलोपस्थितेरपि विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वमस्ति
प्रतिबंधकत्वं न तु समनन्तररूपेणेति चेत् इत्थं समानबलोपस्थितेरपि विरोधिसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वमस्तु
परस्परविरुद्धार्थकैतादृशस्थलेतथाप्रतिबंधकत्वकल्पनात्॥ तथाच सुतरामसंभवः तेनरूपेण कचिदपि प्र
तिबंधकत्वाकल्पनात्॥ तस्माद्बलोपस्थितित्वेनाप्रतिबंधकत्वेनियमद्वयोपस्थितेः॥ प्रतिबंधकत्वे आसत्तिपक्षेध

मितारूपबलेनैकेनापि रूपेणाविषतावच्छेदकं तदुपस्थित्याप्रतिबंधेकार्यत्वं विवक्षितं ।। तथान्वयपर्वतनहृत्तित्वादि
लिंगे प्रतिबंधकबलोपस्थितेर्व्याप्त्यभावोपस्थितिर्न प्रतिबंधकत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य वृत्तत्वांग्या
त्तत्पात्तदभावरूपस्य बलस्य व्याप्त्यभाववत्त्वात् तदवच्छेदकमिसतिर्व्यापतेन तद्वारणाय साध्यविरोधी सुखादिर्विशेष
णं अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्वनित्यत्वविरोधिजन्यत्वनिश्चयरूपबलोपस्थितौ च सम्यग्हेतौ बनेरूपायां विवक्षायां तया
न बलं प्रतिबंधकतावच्छेदकं किंतु विरुद्धत्वमात्रे तावतैव तस्याः सहचारधीप्रतिबंधद्वारा व्याप्तिधीप्रतिबंधक
त्वसंभवादिति ।। लिंगपदं च व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानस्य परं तेनापि तादृशबलोपस्थित्याप्रतिबंधकार्ये लिंगे विरुद्धत्वे
न ज्ञाप्यमाने जन्यत्वादौ नातिप्रसंगः ।। अत एव चात्मनः प्राप्तौ विरुद्धे व्यभिचारिणि वा तत्त्वेन ज्ञायमाने जन्य
त्वादौ नातिप्रसंगः ।। तदपि हि तादृशबलोपस्थि ।। त्याप्रतिबंधकार्यत्वमेव तत्प्रवृत्तिरूपाया अनुमितौ लिंगवद्व्याप्ता
दरूपकारणत्वात् ।। न च साध्याविरोधी सत्र साध्यपदस्य साध्यपरं । अतः कथमलिंगे तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं ।।
साध्यं हि साध्यं लिंगस्य व्याभादरपीति सर्वं सुस्थं ।। यत्तु समानबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धकार्यत्वमेव लक्षणं ।। स
मानत्वमेवकेन रूपेणाविवक्षितमिसपक्षायां साध्याविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वं विशेषणं ।। तथा चानेन रूपेण
समानयाबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धकार्यत्वमेव विवक्षितमिति ।। तन्न अधिकबलोपस्थित्याप्रतिरुद्धे हीनबले लि

व्याप्तेः॥ न च सा त्वसमानाधिकरणेति वाच्यं॥ साध्यविरोधस्थापनसमर्थत्वेनात्र तस्या अपि समानत्वात्॥ प्रक
रान्तरेणासमानत्वविवक्षायां साध्यसाधनादिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः॥ ननु केवलेऽसपक्षसत्त्वादिकं विपक्षासत्त्वादिकं
वा व्याघ्ये व्यतिरेकव्याप्तेः॥ तंस केवलान्वयिन्यव्याप्तिरित्यत आह केवलेति॥ व्याप्तिश्चात्र साध्यसिद्ध्यनुकूला
विवक्षिता॥ सा च क्वचिदन्वयव्याप्तिः क्वचिद्व्यतिरेकव्याप्तिरिति भावः॥ विरोधीति॥ अत्राप्यधिकबलोपस्थितसाध्य
तिरूपकार्यलिङ्गेति व्याप्तिवारणाय विरोधिबोधकान्यत्वे गमकतौपयिकरूपविशेषणं॥ बोधकत्वेन च न स्वस्य योग्य
त्वे॥ किं तु फलोपहितत्वेन न सत्प्रतिपक्षस्यापि विरोधिबोधस्वरूपयोग्यत्वेन तदन्यत्वासंभवात् नासंभवः॥ तदर्थ
त्वि विरोधी यो बाधः तदुपहितान्यत्वे अतो न केवलान्वयिसत्प्रतिपक्षे विरोधिबाधकाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिः गमकतौप
यिकं च रूपं व्याप्तिपक्षधर्मते॥ अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञातत्वं पूर्णं॥ लिंगपदं बोध्यं॥ तेन रूपं वोक्तेति व्याप्तिः॥
यत्तु मन्मते चक्षुरादिकमप्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं भवति॥ तन्मते तत्साधारणमपि लक्षणं भवत्विति न लिं ॥११९॥
गपदमत्रोक्तमिति तन्न॥ तन्मते हि यथा चक्षुरनुमानेन सत्प्रतिपक्षितं भवति॥ तथा चक्षुषाप्यनुमानं प्रति
सत्प्रतिपक्षितं वाच्यं॥ तच्च नोक्तलक्षणासंगृहीतं स्यात्॥ ज्ञायमानतया चक्षुषः प्रतिबंधकत्वादन्यच्चक्षुरा
दृश्येनेन ग्रंथकृता तस्य दूष्यत्वाच्चेति॥ मेकदा निरंतरमावर्तितिवर्तिसामग्र्यनियमात् क्वचिदेकदा क्वचिन्नि

रंतरयोर्वेतिमवस्थितविकल्पः॥नचास्मिमपरामर्शकाले प्रथमपरामर्शेनानुमितिजननापत्तिः॥विरोधिपरा
मर्शसामग्र्यमेवतदाप्रतिबंधकत्वाद्द्वितीयपरामर्शस्यप्रतिबंधकत्वात्तदभावस्यकार्यसहभूतस्यैवजनकत्वा
भ्युपगमेनतत्कालेतदभावाच्च॥स्वपरसाधारण्याद्यदिति॥तथाचास्यापिदूषणासमर्थत्वाद्दोषत्वंतत्रस्वतएवनप
रार्थानुमानेऽपिअविरुद्धमितिभावः॥प्रतिरुद्धेतिचेति॥विरोध्युभयपरामर्शविषयीभवत्येतिसाधनज्ञानानंत
रमित्यर्थः॥प्रतिरुद्धत्वेनास्यप्रतिरोधाहेतुत्वात्।उभयोरेकत्रेति।ननुविरोधादुभयोरेकत्रस्थितिरसंभवकुतइति
चेन्न॥हेत्वोर्विरुद्धत्वोपस्थितौसाध्यमभाववत्त्वोपस्थितौस्वसामग्रीसमाजादुभयपरामर्शसंभवात्॥नहिसा
अविरोधमेवहेतुर्विरोधः॥उभयपरामर्शेनेत्तरंसाध्यमविरोधप्रतिसंधानेचसत्प्रतिपक्षसंभवात्॥किंच॥प्रत्यक्ष
रूपपरामर्शेविरोधिव्याप्तिग्रहोनप्रतिबंधकः॥पीतःशंखइतिभ्रमानुपपत्तेः।किंतुग्राह्याभावग्रहमात्रंतस्यच
तत्राभावात्॥सत्प्रतिपक्षसंभवइतिभावः॥ननुसद्धेतुःकथंसत्प्रतिपक्षःहेत्वाभासत्वप्रयोजकमाद्यादि
विरहस्यतत्राभावात्॥तादृशस्यापिहेत्वाभासत्वेसर्वदैवतस्यतत्त्वंस्यात्दृश्यतेचहेतुदुष्टकतावीजमिति॥हेत्वाभा
सताप्रयोजकंतथाचममवयद्विरोधिपरामर्शविषयीभावंनिर्णयंजनयतीतिअतएवहेत्वाभासान्यथासिद्धिभावा
त्॥तथाचसद्धेतोरपितस्यतथात्वोपगतोनसर्वदैवतथात्वंतादृशविरोधिपरामर्शस्यकादाचित्कत्वात्॥ननु

पक्षताबीजमनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकमितिष्क्रमः कर्तव्यः। निर्णयजनकज्ञानस्याप्रतिबंध
कत्वात्॥ तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकं च प्रतिहेतुद्वयमेव तद्वत्त्वं च यथा तादात्म्यस्य तथोक्तं प्राकुमेकत्रेति। अन्यत
रत्वप्रकारकव्याप्त्यादिभंगज्ञानजनकत्वलक्षणेन वानतिप्रसक्तेन दुष्टिबीजेनास्य हेत्वाभासत्वमित्यर्थः॥ तच्च
कदाचित्कमिति न सदास्य हेत्वाभासत्वमित्यर्थ इति भावः॥ एवं च यदा व्याप्त्यादिभंगज्ञानद्वारास्य दोषत्वे तदा दूषक
तायां असिद्ध्युपजीवनात्॥ नास्य हेत्वाभासत्वं दृष्टमिति निरस्तं॥ बाध्यत्वं॥ नन्वनुमानप्रतिरूपे वह्न्यादौ लिंगत्वा
वात्॥ उक्तलक्षणयोर्व्याप्तिः॥ तस्य व्याप्तिपुरस्कारेणागमकत्वात्॥ तद्ग्रहज्ञानद्वारा तन्न दूषणत्वासंभवश्च। यत आ
ह वह्न्यादौ चेति तदुपस्थितावितिपीतत्वाभावव्याप्यत्वांशे बाधोपस्थितावपि तत्रत्यपक्षादयस्यानुभवसिद्धत्वा
दित्यर्थः॥ नन्वेवमिति यदि समानबलमात्रे सत्प्रतिपक्षाभ्युपगमः स्यादित्यर्थः॥ समानबलत्व इति। व्याप्तिभिन्ने ॥१२॥
बलेऽभ्युपेसलक्षणायोगदोषस्सेवदोषांतरमाह॥ अधिकेति तस्येति॥ विरोधिवाक्यस्य अधिकबलत्वेना
तेऽनुमेयस्याबाधितत्वादेवानुमानवैयर्थ्यमिति॥ न्यूनबलत्वे च ज्ञातसाध्यनिश्चयादेव तद्वैयर्थ्यमितिभावः॥ उक्तं
हीति ग्राहकरूपं च प्रमाणेन तोऽदृष्टं बलमित्यर्थः॥ प्रतिबद्धादिवाक्यजन्यं ज्ञानं मप्रामाण्यशंकास्कंदितमिति भावः
यदि व्याप्तिपक्षधर्मतेबलं तदा पक्ष्यपक्षादेः सत्प्रतिपक्षतमापन्यासः सर्वस्य सिद्धो विरुध्यते तस्य तत आह प्रपक्षादे

रितिमणेरयमर्थः ॥ प्रत्यक्षादेः सकाशाद्यदनुमानमात्रप्रतिरोधोऽभवत्तल्लिंगाभावेनैव न तु बलवत्त्वेन तथैवात
थाऽन्यथैव घटाभावत्वात् तथैव न प्रत्यक्षगोचरत्वादिति येषं च प्रत्यक्षादेरपि समानबलत्वेन सत्प्रतिपक्षसंभवः ननु स्वरू
पतस्यैव प्रतिरोधः किंन्न स्यादित्यत आह कुध्यामिति यदुपन्यस्तं परप्रमाजनकत्वात् तदेव प्रमाणमुपन्यस्तमीयं ॥ क्षि
स्य स्वरूपसत्तयैव प्रमाजनकत्वेऽप्यस्य तथात्वेऽपि वा वृत्तत्वेनाप्रामाण्यशंकास्कंदितत्वादिति भावः ॥ प्रत्येकं कोटिमिति प्रत्ये
कमसाधारण्याभावादिति भावः ॥ साध्यतदभाववतोरिसारि साध्याभावमेव बाधः अप्रामाण्यशंकाशून्यं चलत्व
नं प्रतिबंधकत्वमिति मते नेतिदमुक्तं ॥ ननु विरुद्धोभयसामान्याः संशयजनकत्वकल्पनादवश्यमत्र तथानुमिति
रूपसंशयप्रतिबंधः ॥ न च विशेषादर्शनसहितयास्ताभ्याः स्तथा च प्रकृते विशेषदर्शनमिति वाच्यं ॥ एककोटिक
विशेषदर्शनस्यैव संशयप्रतिबंधकत्वे तदभावस्यैव संशयकारणत्वात् न स्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् ॥ अन्यथा स्थाणुत्व
पुरुषत्वोभयव्याप्यदर्शनसत्त्वे सति पुरुषोऽवतिनिति तद् उभयकोटिकसंशयानुपपत्तेः ॥ ननु विरुद्धोभयप्रत्यक्षसामग्र्योः
संशयजनकत्वमन्यथा विरुद्धप्रत्यक्षसामग्रीतः संशयरूपप्रत्यक्षस्यापत्तेर्विरुद्धार्थकशब्दद्वयमाद्धाद्धसंशयापत्तेश्च
ति चेत् तन्मतद्वयापत्तेः ॥ न चैवमन्यत्रापि संशयरूपत्वे तौ बाधकाभावात् संशयस्यापि संस्कारजनकत्वे स्यात्त
त्वसर्वमतनिर्विषयमेवेति चेन्न ॥ येतावता विरुद्धोभयसामग्रीत्वेन संशयजनकत्वमस्तु ॥ ननु प्रत्यक्षसामग्र्या

अं.न.चि

प्रसक्ते तथात्वेनैव प्रतिबंधकत्वात् ॥ अनुमितौ ग्राह्यज्ञाने च साध्याभावज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वेऽकल्प्यमाने प्रति
योगिवैयधिकरण्यपदं देयमेव ॥ तत्र लाघवेन सामान्यतः साध्याधिकरणानधिकरणवज्ज्ञानत्वेनैव तत्कल्प्यते
तच्च साध्याभावव्याप्यज्ञानेऽप्यस्तीति चेत् एवं हि जलह्रदो वह्निमानिति भ्रमरूपाप्यनुमितिः कदापि न स्यात् प
क्षतावच्छेदकजलह्रदत्वादिज्ञानस्यैव साध्याधिकरणानधिकरणज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वसंभवात् ॥ न च तत्स्वरूपे
णात् तज्ज्ञानं न प्रतिबंधकं ॥ अपि तु साध्याभावव्याप्यत्वेनेति वाच्यं ॥ एवं हि साध्याभावव्याप्यज्ञानस्य तत्त्वेन पृथ
गेव प्रतिबंधकत्वं वाच्यं ॥ नोक्तरूपेणोक्तातिप्रसंगात् ॥ तच्च न संभवति ॥ अन्यत्र तथा प्रतिबंधकत्वाकल्पना
त् ॥ किं च एवं साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य मासवचनात् ॥ ग्राह्यसाध्यज्ञानं नोत्पद्येत ॥ न चेष्टापत्तिः ॥ योग्यता
दिज्ञानसत्त्वे ग्राह्यज्ञानोत्पत्तेरावश्यकत्वात् नन्वप्रत्यक्षस्थले कोटिद्वयस्मृतेर्निश्चयसत्त्वाद्वह्निज्ञानसामग्री च कि
ज्ञानसामग्रीत्वमेव ॥ तद्विशिष्टज्ञानं प्रत्येव तत्कोटिस्मृतेर्जनकत्वात् ॥ सत्येव प्रतिबंधकाभावे सति स निश्च
यं जनयतीति निश्चयसामग्री स्वरूपते ॥ तथा च संशयस्यापि तथा वह्निज्ञानत्वात् ॥ तत्सामग्र्या तदुत्पत्तौ अवि
रोधः ॥ व्याप्यदर्शनं तु ज्ञानमात्रस्य सामग्री किं त्ववधारणात्मकनिश्चयसामग्री तेन तया कथमनवधारणात्म
कसंशयोत्पादनमिति चेन्न ॥ तृतीयलिंगपरामर्शस्य हि कार्यतावच्छेदकमनुमितित्वं जातिर्लाघवात् न तु वध

१२१

रणात्मकनिश्चयस्य ॥ गौरवाद्व्यभिचाराच्चानुमितित्वेव संशयरूपायामप्यनुमितावितिकथं तेन न तदुत्पादनं ॥ यत्तु
साध्याभाववद्व्याप्यत्वेन ज्ञानं साध्यानुमितिप्रतिबंधकमेव ॥ अन्यथा पीतः शंख इति अनुमितिः स्यात् ॥ पीतत्वाभा
ववद्व्याप्यशंखत्वबुद्धेरप्रतिबंधकत्वात् ॥ प्रत्यक्षत्वदोषबलाद्विशेषादिति तत्तुच्छं ॥ शंखत्वे पीतत्वव्याप्यधर्मप
रामर्शसंशयरूपे पीतत्वानुमितिरिष्टत्वात् ॥ तदपरामर्शे तत्कारणाभावादेव पीतानुमित्यनुत्पाद इति तदभावव्या
प्यवत्ताज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वे मानाभावः ॥ ननु साध्यतदभाववन्निश्चयस्य परस्परप्रतिबंधकत्वात् तत्सामग्री
त्वेन परामर्शयोरपि परस्परं प्रतिबंधकत्वमिति चेन्न ॥ प्रत्यक्षस्थलेपि संशयापलापापत्तेरिति ॥ यत्तु अनुमि
त्यपक्षतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वाविरोधभानसामग्रीविरहात् ॥ न संशयरूपानुमितिरिति ॥ तन्न प्रमेयमत्वा
दिप्रकारानुमित्या न पक्षता ॥ गौरवप्रसंगमप्रमेयत्वस्यानवच्छेदकत्वात् ॥ यद्विषयेन रूपेण परामर्शो साध्यस्याभानं त
त्प्रकारकैवानुमितिः तदा प्रकृतेपि तुल्यं ॥ निश्चयत्वनिश्चयत्वयोरपि परामर्शविरोधित्वेनैव भानादन्यभासत्वेपि
क्षत्वानुपपत्तेरिति मेवं ॥ संशयरूपाप्यनुमितिरनुभवबलात् स्वीकार्या विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेन संशयज
नकत्वकल्पनात् ॥ सामग्रीबलाबलाद्बाधः ॥ अनुमितेनामीत्यनुव्यवसायस्य सत्त्वेति पक्षस्थले असिद्धेः ॥
संदेहमीत्यनुव्यवसायस्यावश्यकत्वं नीमकारपदाभावकोटिस्मरणादिजन्यसंदेहविषयत्वेनाप्युपपत्तेः ॥

अं० त०

नापि द्वितीयः॥ विरोधिप्रत्यक्षसामग्रीत्वेनैव संशयजनकत्वकल्पनात्॥ अन्यथा॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञा
नजन्यत्वस्यानुमितिप्रयोजकत्वात्॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलेप्यनुमित्यापत्तेः॥ तत्रानुमितेर्नोत्पत्त्यनुव्यवसायाभा
वात्॥ फलाभावेनिश्चितप्रत्यक्षसामग्रीविरहसहकृतत्तज्ज्ञानत्वमनुमितिप्रयोजकमिति यथा तथा प्रकृ
तेपि तादृशानुव्यवसायाभावात्॥ विरोधिप्रत्यक्षसामग्रीजन्यत्वं संशयत्वप्रयोजकमिति तुल्यं॥ तस्मात्फला
नुरोधेन कारणकल्पना न कारणानुरोधेन फलकल्पना॥ अत एव विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादि कृ
तकारणसत्त्वे पर्वतत्ववह्निसाक्षात्कारानुभवात्॥ विशेषणसंनिकर्षस्यापि तत्र कारणत्वं कल्प्यत इति संक्षेपः॥
तत्र त्वादिति॥ यद्यपि नैकं विरोधित्वमुभयज्ञानेपि विषमः तथापि यथासाध्याभावज्ञानं साध्याप्रमितिबाधकं॥
तथा तदभावव्याप्यत्वज्ञानमिति ध्येयं॥ विपरीतेति॥ ज्ञानपदं प्रमापरं॥ सपक्षधर्म इति वृत्तिमत्त्व इति लक्षणानु
रोधेनाकाशादि विरुद्ध इति मते भेदं न त्विदं बाधितलिंगपि गतमित्यत आह बाध इति॥ तथा च विपरीतज्ञान ॥१२२॥
जनकत्वं विरुद्धत्वं॥ न तु विपरीतज्ञानविषयपक्षवृत्तित्वं अतो न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः॥ घट इति॥ अन्यतोपि विप
रीतज्ञानसंभवादित्यर्थः॥ व्याप्तिबाध इति॥ व्याप्तेश्च पक्षधर्मताबाध इत्यपि द्रष्टव्यं॥ तथा च व्याप्तिपक्षधर्म
तान्यतरबाधः फलमित्यर्थः॥ प्रकृतेति प्रकृतोभयसाध्यसाधकहेत्वोरित्यर्थः॥ व्याप्तेति॥ तादृशजिज्ञासा

अनकुंपस्थितिविषयत्वमित्यर्थः॥ नन्वेवं परामर्शादपि तादृशजिज्ञासा भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यत आह नही
ति॥ असतीति॥ तद्वारणाय मतिन्यायेन विजातीयजिज्ञासाया अस्य जनकत्वात्॥ न व्यभिचार इति भावः।
अवहितत्समीचीनयोरस्य फलज्ञानसाध्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यं॥ शांकतेन मोघ्रन्नयोरिति। अपाहवेत्ति। क्वचि
द्व्याप्तिज्ञाने न पक्षविशिष्टधर्मताज्ञानेनाग्निमद्विशिष्टत्वाने च वह्निव्याप्यवानिति आकारं पर्वते वृत्ति धूमव
द्विव्याप्तिरित्याकारं वा तदन्यतराभावेत्तिज्ञानकाले च वैपरामर्शनाशादित्यर्थः॥ अन्यथाविरोधिगुणत्वेन प्रथम
ज्ञानस्यैव परामर्शनाशकत्वात्॥ नाव्याप्तिरसंगतेस्यात्॥ अन्यन्यत्वरीति॥ सत्ता तैर्व्यभिचारवारणाय घटस्या
तैर्व्यभिचारवारणाय यद्वृत्तीत्यर्थविशेषणं। ननु गुणत्वस्यादावुपाधौ तथापि व्यभिचार इति चेत्॥ तथापि सत्प्रतिपक्ष
त्वम तमेवविशेषादर्शनकालेतेनापितत्वतीकारादतमेव वक्ष्यति विशेषादर्शनदशायामिति। अतएवाग्निमा
नुमानेपि घटान्योन्याभावादौ व्यभिचारेण दोषावह इति भावः॥ पीतत्वव्याप्यत्वं खण्डपरामर्शे शंखेनापीत
त्वानुमितिप्रतिबंधकः अप्रामाण्यग्रहास्कंदितत्वात्तदनास्कंदितत्वे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति ध्येयं॥
सत्प्रतिपक्षत्वेभ्यसमासः॥ बलत इति॥ इदं च विशिष्टाभावस्य प्रत्येकाभावसमोनसंविहितं च घटत्वमप्युपेत्या
तं॥ बलत इत्यत॥ अखंडाभावस्य शुद्धादिनाकेवलस्यापि ज्ञानात्॥ तदानग्रांह्याभावज्ञाने त्वाविरुपेण अव

ऽयं प्रतिबंधकत्वात्॥ सोपि विशेष्य एव॥ यथा च न हेत्वाभासाधिक्यं तथा वक्ष्यते॥ अर्थेति॥ उद्गमणखंडा
भाव मनभ्युपेयेते॥ उपजीव्यत्वादिति॥ प्रत्येकाभावाज्ञाने ज्ञातस्यापि विशिष्टाभावज्ञानस्य दोषत्वेन स्यादप्रा
माण्यशंकात्वं दितत्वेन स्वकार्यक्षमत्वं तेन त्वादि लिभावः॥ क्वचित्क्वापि प्रायेणोपजीव्यमुक्तमित्याह॥ नन्वे
वं व्यभिचारादेरसिद्ध्यंतर्भावः स्यात आह॥ व्यभिचारादाविति॥ उपजीव्यत्वं क्वचित्क्वापि प्रायेण दोषत्वं॥ तत्र
व्याप्यत्वासिद्ध्यर्थमिति॥ इदं च सोपाधिकत्वे व्याप्तिपक्षे सोपाधिरव्याप्तिविरहत्वे यं॥ दुष्टत्वादिति॥ सा
ध्याव्यापकत्वादिना पदार्थघटितत्वेन तदपेक्षया विलंबितप्रतीतिकत्वादित्यर्थः॥ ननु सत्ता वनुपजीव्यत्वे ऽपि
व्युत्पत्तौ अत्यंतत्वं स्यादित्यत आह॥ यदि चेत्स्मादिति॥ समर्थेति॥ ज्ञानगर्भहेत्वाभासगर्भि लक्षणानुरोधादि
त्यर्थः॥ सिद्धो ह्यमा रूपि हेतुत्वादित्यत्र हेतुमाह॥ व्यभिचारादेरपि सद्धेतावपि सद्धेतुत्वदशायामसिद्धत्वाप्रा ॥१२३॥
प्तित्यावत् व्यभिचारादि हेतुत्वं तदा स्यात्॥ इति॥ अधिखंडनहेतुत्वं तन्निष्ठस्य व्यभिचारादेः स्यात्तत्त्वं नत
त्वात्तस्य न हेत्वाभासत्वं किंतु हेतुत्वमेवेत्यर्थः॥ अन्ये तु ननु व्यभिचारादेः हेतुदोषत्वस्य यथा सत्त्वं सत्यं हेतु
ये त्रसत्वं तत्तदाभासद्वयं हेतु तदाभास विवेकः स्यादित्यत आह व्यभिचारादेरिति॥ चकारस्तु हि भिन्नक्रमः
व्यभिचारादेश्चेत्येवं योजनीयं॥ व्यभिचारादेरपि सिद्धिखंडनप्रयोजकत्वमा हेत्वाभासत्वमिष्यते॥ सिद्धिखंडनं
च यदि व्यभिचारादि विरहित सहेतावपि स्यात्तदा न तत्र तत्सिद्धिखंडनं तदकुर्वन्तु॥ तत्स्यासिद्धिखंडना

प्रयोजकत्वात् ॥ न हेतुदोषत्वं स्यात्तथा च तस्य हेत्वाभासत्वकृतो हेतुदुष्टत्वाभासविवेको न स्यादिति भाव इत्याह ॥ मनोयो
गादिरपीति ॥ मनोयोगादिकारणत्वेऽपि प्रमाणान्तरमस्ति तदा तद्व्यतिरेकादप्यनुमितिव्यतिरेकस्यावश्यकत्वाले दसि
द्धिवदस्यापि हेत्वाभासान्तरत्वं स्यादित्यनिष्टं बोध्यं । कारणाभाववत्त्वस्याविशेषादिति ॥ ननु मास्तु मनोयोगादिकारण
त्वमित्यभ्युपगन्तारं प्रत्याह सिद्धेरिति ॥ तथा चापसिद्धान्त इति भावः ॥ गमकतौपयिकपदेनाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्व
विवक्षिते ॥ न चाति हृदि सैबाधसत्प्रतिपक्षयोस्तावदन्यतमत्वं च लक्षणमिति नानुगमः ॥ व्याप्तिविरहनियतत्वेनेति
व्याप्तिविरहनियतत्वावच्छेदकरूपेणाभिप्रेतत्वादित्युपातयोरित्यर्थः । विशेषदर्शनस्येवेति ॥ विरोधिविषयता मा
त्रेण स्वाभाव्यं यत्राभ्रमे व्याप्त्यभावव्याप्यग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वदर्शनादिनयोरपि व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनैव ज्ञातयोः प्रति
बन्धकत्वमित्ययमभिमानेनैव न हि तत् ॥ विवक्षितत्वादिति ॥ असिद्धित्वेनेति शेषः ॥ न त्वेवेति । न तु व्याप्तिपक्षधर्मताविशि
ष्टाभावादिकमिति भावः ॥ प्रत्येकमेवेति ॥ एवकाराभिन्नक्रमः ॥ प्रत्येकं दोषत्वमेवेत्यर्थः ॥ न चेति ॥ न तु विशिष्टाभावमात्र
मित्यर्थः ॥ अत्र हेतुः पूर्वोक्तप्रत्येकज्ञानादित्यादिः ॥ परामर्शविषयाभावावस्य त्वहेतुमाह व्यर्थविशेषणत्वादिति ॥
परामर्शविशिष्टस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः ॥ तत्त्वेति स्यपरामर्शशास्येत्यर्थः ॥ एतेन विशिष्टाभावोऽपि विशेष एव विशिष्टस्यापि
व्यक्तिमात्रस्वभावत्वेनास्य विरोधित्वात् ॥ न च व्यर्थविशेषणता अखण्डाभावे तदभावात् ॥ शोभारुपसत्कणभावारनु

ब्यां. टि.

पस्थितत्वादनुपस्थितत्वाच्च ॥ न तेनैवान्यथासिद्धिः ॥ तथा च प्रत्येकमेव नैते दोषः न तु विशिष्टाभाव इत्यस्य संगतमि
त्यपास्तं ॥ तस्यापि दोषत्वस्वीकारात् ॥ उक्तयोजनया च ग्रन्थस्य संगतत्वाच्च ॥ असिद्धेस्त्रैविध्येनोपवर्णनमुपलक्षणं
अतएव हेतोः पक्षसंबंधविरहः पक्षहेतुसंबंधविरहः व्याप्तिपक्षधर्मतासामानाधिकरण्यविरह इत्यादयोपि
परामर्शविषयीभूततत्तत्पदार्थप्रतियोगिकाभावाः असिद्ध्यन्तर्भूता एव ॥ नन्वेवं हेत्वाभासाधिक्यं स्यादित्यत आह ।
परामर्शविषयाभावत्वेनैवेति ॥ नन्वव्यभिचारसहचारयोः परामर्शविषयतया तदभावे विरुद्धेऽव्यभिचारे चातिव्या
प्तिः ॥ साध्यस्यापि तादृशतया तदभाववत्स्वरूपबाधेतिव्याप्तिः ॥ न तु यद्रूपोपस्थितविषयता यद्विषयतया परामर्शस्या
नुमितिजनकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतदभावो विवक्षितः ॥ साध्यप्रतियोगिकव्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयक
परामर्शः तथा च तौ व्याप्तित्वावच्छिन्नाभावाभावत्वसिद्धिः ॥ न तु व्याप्तिविशिष्टशरीरप्रविष्टप्रत्येकाभावः ॥ प्रत्येक
विषयत्वेन च परामर्शस्य जनकत्वे तत्तत्परामर्शादनुमित्यापत्तेरिति चेत् ॥ एवं पक्षहेतुसंबंधासिद्ध्या दृष्टसंग्र
हापत्तेः ॥ न हि हेतुसंबंधत्वप्रकारोपस्थितहेतुसंबंधविषयतया परामर्शस्यानुमितिजनकत्वे हेतुसंसर्गस्य परा
मर्शे संसर्गविधया भासमानत्वेन तत्र प्रकारत्वाभावात् ॥ न वा व्याप्तित्वप्रकारोपस्थितव्याप्तिविषयतयापि
परामर्शस्य कारणत्वे विशकलितव्यभिचाराभावसहचारस्मरणानंतरभाविनः पक्षलिंगवैशिष्ट्यविषयस्य लिं

१२४

गे च तदुभयविषयकस्य मानसादिपरामर्शस्यानुमितिजनकतापत्तेः। व्याप्तिविशिष्टपक्षवृत्तित्वस्य तत्त्वेन प्रकारत्वाभा
वात्॥ तदुभयवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिरूपतया तद्विषयतयानुमितिजनकत्वं तस्यापीति॥ मैवं। व्यभिचारादिचतुष्ट
यभिन्नहेत्वाभासत्वस्य विभाजकोपाधित्वात्॥ अन्यतमत्वेति॥ असिद्धेरेकरूपत्वाभावादेवेत्यर्थः अन्यथा बहुवचनं ये
इष्टत्वं न स्यादिति भावः॥ नन्विति। सोमकमले सुरभिकमलत्वादित्यादावेवाश्रयासिद्धेर्दृष्टत्वा॥ तत्र सोमकमला
दिकमप्रसिद्धमिति कथं तद्विरहोद्भावनाय इत्यर्थः॥ सोमकमलमिति निषिद्धमत इति शेषः॥ अपार्थकमिति। तथा
च नाश्रयासिद्धिरुद्भाव्यते किं त्वपार्थकमेवेत्यर्थः नन्वेवमाश्रयासिद्धिः कुत्रेत्यत आह आश्रयेति॥ सुवर्णमयमद्रि
र। अग्निमान् धूमवत्त्वादित्यादौ सुवर्णमयपर्वतादिविशेषणासिद्धिः स्वीकार्येत्यर्थः॥ एवं च सोमकमलपदमपि यदि
प्रसिद्धकमलत्वासमर्पकत्वादुच्यते तदा तत्र सोमीयत्वविशेषणासिद्धिराश्रयासिद्धिरेव॥ अत्रोसुवर्णमयत्वासिद्धि
वदिति ध्येयं॥ नन्वेवमपार्थकमाश्रयासिद्धेस्त्वोपजीव्यत्वादत एव बाधस्याप्यत्रादोषत्वे यत्तु पक्षविशेषणवत्वं
पक्षता तदसिद्धिराश्रयासिद्धिरिति तन्न॥ तद्विरहस्य कारणाभावत्वे न स्वरूपसत एव प्रतिबंधकत्वमाह हेत्वाभास
साधारणत्वात्॥ ननु पक्षतावच्छेदकधर्माभावो न हेत्वाभासः तज्ज्ञानसत्वेपि पक्षे धर्मिज्ञानलिंगपरामर्शसत्वे अ
नुमितिप्रतिबंधाभावात्॥ न च हेतुपक्षतावच्छेदकहेतुसामानाधिकरण्यस्य परामर्शविषयत्वात्तदभावज्ञानस्य

तद्धि शिष्टपरामर्शाविघटकत्वमाने दृशिष्टावगाह्यनुमितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वमिति वाच्यमेवं हि साध्यप
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविषयतया पक्षतावच्छेदकधर्मिभावज्ञानस्य धर्मिग्राह्याभावज्ञान
त्वेनैव प्रतिबंधकतया तस्य बाधांतर्भावापत्तेः । न च साध्याभावमेव बाध इति वाच्यं ॥ पक्षतावच्छेदके साध्यसामा
नाधिकरण्याभावस्यापि बाधबहिर्भूतत्वापत्तौ हेत्वाभासाधिक्यापत्तेः न च सोप्याश्रयासिद्धिरेवेति वाच्यं पराम
र्शविषयाभावत्वाभावेन तस्य तदविघटकतया असिद्धिबहिर्भूतत्वात् ॥ अत्राहुः ॥ हेतुपक्षतावच्छेदकसामानाधिक
रण्यस्य परामर्शविषयतया तदभावस्याश्रयासिद्धिरूपत्वे तादृशसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविषयतया तदभा
वस्य बाधत्वेप्यसंभवात् ॥ पक्षतावच्छेदकाभाव पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभावादप्यग्राह्याभा
वतया बाधांतर्भूतत्वमेवेति ॥ यत्तु पक्षतावच्छेदकाभावस्य अनुमितिग्राह्याभावतया यदि बाधत्वं तदा परामर्श
विषयाभावतया असिद्धत्वमेव कुतो न स्यात् ॥ न चानुमितिग्राह्याभावातिरिक्तपरामर्शविषयाभावत्वमसि
द्धित्वमिति वाच्यं ॥ परामर्शविषयाभावातिरिक्तग्राह्याभावत्वं बाधत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् ॥ न चैवं साध्यस्या
पि परामर्शविषयतया तदभावोप्यसिद्धिरेव स्यादिति वाच्यं ॥ लिंगोपहितलैंगिकभानपक्षे लिंगव्याप्त्यादेरपि ग्राह्यतया
तदभावस्यापि बाधत्वापत्तिरिति तुल्यं ॥ तस्माद्यस्याभावं परामर्शविघटनद्वारानुमितिप्रतिबध्नाति स न बाध इ

रा०रुद्रि

यत्स्थाने परामर्शे ज्ञातेऽपि साक्षात्प्रतिबंधकं स एव बाधः ॥ अत एव लिंगोपहितभानपक्षेऽपि स्वरूपासिद्ध्यादीनां न बा-
धत्वं ॥ पर्वते च कांचनमयत्वाद्यभावज्ञानस्य न तद्विशिष्टपक्षकानुमितौ तद्विशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शविघट-
नद्वारैव प्रतिबंधकत्वं न तु साक्षात् तादृशपरामर्शस्य पक्षे तद्विशिष्टविषयतानियमेन तदनंतरं पक्षे तदभावज्ञानस्या-
संभवात् ॥ पक्षे तदभावज्ञाने च तद्विशिष्टपक्षधर्मतावगाहिपरामर्शाभावादेवानुमितिप्रतिबंधः तथा च पक्षता-
वच्छेदकाभावस्य ग्राह्याभाववत्त्वेऽपि न बाधत्वं किं त्वाश्रयासिद्धत्वमेव ॥ कदापि साक्षात्प्रतिबंधकत्वाभावादिति ब्रूमः
पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिप्रतिबंधेऽपि विशिष्टविषयकानुमितिप्रतिबंधकत्वेनास्य हेत्वाभासत्वं ॥ अयं विशेषः पाषाणमयेऽनु-
मित्सकादेऽपि तद्भिन्नानुमितिप्रतिबंधकतया हेत्वाभासत्वं स्वत्वं च कांचनमयत्वविशिष्टत्वेन ज्ञातपर्वते तदभावज्ञान-
पर्वतभिन्नत्वज्ञानपर्वतत्वस्वरूपाभयपक्षतामान्नाधिकरण्याभावज्ञानादीनामपि परामर्शप्रतिबंधकत्वात्तद्विष-
याभावानामाश्रयासिद्धत्वमेव स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभिन्नासिद्धित्वेन तेषामनुगमाच्च न विभागव्याघात इ-
त्यवधेयं । व्याप्तिविरहस्त्विति असंकीर्ण इति शेषः ॥ आदिपदार्थश्च अर्थविशेष्यत्वपरिग्रहः यथा च तत्र व्याप्यत्वा-
सिद्धित्वमेवेष्यते ॥ ननु यद्यर्थविशेषणादावसंकीर्णमपि भातभास्क व्यभिचारादिसंकीर्णं व्याप्यत्वासिद्धिः
कथं ॥ यत्किंचिद्व्याप्तिविरहस्य सद्धेतुसाधारण्यात् स्वादिसमानाधिकरणासंभवादप्रतियोगिधूमादिसामा-

व्यं.टी.

नाधिकरण्यरूपस्य प्रकृतैर्व्याप्तेरसिद्धेः॥ न च साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं साध्ये व्याप्यत्वासि-
द्धिरिति वाच्यं॥ अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यात्यंताभावाप्रतियोगिधूमादि(त्)स्य व्याप्तित्वेन विवक्षणीभरता
मभिचारविरहरूपतयास्य व्यभिचारांतर्भूतत्वाद्विशेष्यसामानाधिकरण्यविरहस्य च विरुद्धत्वात्तथा च वि-
शिष्टविरहस्य चतत्त्वं वाच्यं॥ तत्राप्रसिद्धिरेवेति चेन्नैवं॥ हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य हेतुसमानाधिक-
रण्यविशिष्टसंत्ताभावप्रतियोगित्वस्याभावो व्याप्यत्वासिद्धिः॥ न च विशेष्यविरहज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानतया
प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं॥ हेतोः साध्यसामानाधिकरण्येऽगृह्यमाणे साध्यविरहसमानाधिकरण्यस्य समान-
संविहितत्वे ज्ञातयाग्राह्यत्वेन तद्विशिष्टाभावग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्वात्॥ न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सव्यभिचा-
रादिहेतुव्यापकप्रमेयत्वादौ तत्त्वसिद्धेः॥ न चावृत्तिविरुद्धे तथाप्यप्रसिद्धिः॥ तद्व्यापकाप्रसिद्धेरिति वाच्यं॥
असत्व्याप्यत्वासिद्धत्वेनासंग्राह्यत्वेऽपि दोषत्वाविरुद्धत्वादिनैव तस्य हेत्वाभासत्वादिति कु॥ स्वोक्तपूर्वाचार्यसंमति- १२६
माह तदुक्तमिति॥ ननु नोपाधिकत्वस्य व्याप्तिरूपत्वेन तदभावरूपोपाधिमत्त्व्यप्यत्वासिद्धिः। न च नीलधूमादावु-
पाधिरस्तीति तत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवाह। उपाधिस्त्विति। ननु प्रयोजकाद्यावर्त्तं किमित्यस्वीकर्मनोक्तमित्यत
आह। प्रयोजकेति। प्रतिकूलतेति॥ न च तद्विषयस्य तर्करूपमेव ज्ञानं प्रतिबंधकमित्वित तस्याभाससत्त्वापत्तिः त-

तज्ज्ञानस्यानियमतोऽयथार्थत्वात्॥ अनुमितिप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वमेव हेत्वाभासत्वमिति केचित्॥
अपरे तु सद्विषयकज्ञानस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकं तस्यैव हेत्वाभासत्वमतएव सिद्धसाधनस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपि
साध्ये न हेत्वाभासः॥ न चेह तर्कविषयविषयकत्वं तथात्वं तर्कविषयकज्ञानानंतरादप्यनुमितिप्रतिबंधापत्तेः। किंतु
विषयनिरपेक्षानिष्टप्रसंगाद्येनैव तर्कस्य तथात्वमतएव समानविषयत्वं तर्कादिषु आपादनदशायां न प्रतिबंधक
माहुः। इदं च व्याप्तिविरहज्ञानं पक्षधर्मताविरहज्ञानं च साक्षात्परामर्शविघटकं तु व्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वज्ञानं
पक्षधर्मताविरहव्याप्यवत्त्वज्ञानं च विरोधितया वा आद्ये असंभवः॥ नहि व्याप्यत्वादिविषयके प्रत्यक्षे शाब्दज्ञाने वा
तदभावव्याप्यत्वधीर्विरोधिनी॥ प्रत्यक्षे ग्राह्याभावप्रत्यक्षस्यैव शाब्दज्ञाने ग्राह्याभावज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वादंत्य
तु सत्प्रतिपक्षत्वमेव विरुद्धोभयव्याप्यज्ञानात् न चैवमुपाधिना ज्ञातव्यभिचारानुमितिः विरोधिनी न स्यादिति वा
च्यं॥ साध्यधर्मिणि व्यभिचारस्यापि योग्यत्वेन विशेषदर्शनाभावेन तत्संशयप्रत्यक्षवद्व्यभिचारप्रत्यक्षस्यापि तत्रासत्त्व
रणोग्ये तु सत्प्रतिपक्षपर्यवसितिं वदंति॥ तन्न। व्याप्त्याद्यनुमितिप्रतिबंधकत्वेनैव हेत्वाभासत्वे न च सत्प्रतिपक्षत्वमेव
वन्हौ धूमव्याप्तिविरहव्याप्यवत्त्वस्य धूमव्याप्त्यनुमितौ सत्प्रतिपक्षतया प्रतिबंधकत्वेपि वन्हिना धूमानुमिते
ताव सत्प्रतिपक्षत्वात्॥ धूमविरहव्याप्यस्यैव तत्र सत्प्रतिपक्षत्वात्॥ ननु धूमव्याप्तिविरहव्याप्यस्य व्याप्तिवि

घटग्रहाद्धूमानुमितिप्रतिबंधकत्वात् ॥ सत्प्रतिपक्षस्य साक्षात्प्रतिबंधकत्वात् । अन्यथा व्याप्तिविरहादेरपि बाधत्वापत्तेः ॥ ग्राह्या
भावस्यैव बाधत्वात् ॥ न च व्याप्तिरूपग्राह्याभावो न बाधः ॥ किंत्वनुमितिविषयाभावः तस्यैव साक्षात्प्रतिबंधकत्वात् । अ
स्य च परंपराविघटकत्वादिति वाच्यं ॥ एवमपि व्याप्तिरूपग्राह्याभावव्याप्यवत्त्वेन सत्प्रतिपक्षः किंत्वनुमितिविष
याभावव्याप्यत्वेन तस्यैव साक्षात्प्रतिबंधकत्वात् । अस्य च परंपराविघटकत्वादिति तुल्यं ॥ तस्माद्यथा व्याप्तिज्ञानेन व्या
प्तिविरहज्ञानस्य बाधज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि धूमानुमितौ न बाधत्वं तथा व्याप्तिग्रहे व्याप्तिविरहव्याप्यग्रहस्य सत्प्र
तिपक्षत्वेन प्रतिबंधकत्वेपि न धूमानुमितौ सत्प्रतिपक्षत्वं किं तु व्याप्तिविरहादिवद्धेत्वाभासांतरत्वमेवेति । अपरं तु
तयोरपि व्याप्यत्वासिद्धत्वमेव तेनाधिक्यं न चाननुगमः स्वरूपाश्रयासिद्धिभिन्नासिद्धित्वेन स्वरूपसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षास
वसंग्रहादित्याहुः ॥ तदपि न ॥ तत्र हेत्वाभासव्यवहाराभावेन तत्र वक्ष्यमाणदोषाद्धेत्वाभासत्वाभावेन च व्याप्यत्वा
सिद्धत्वाभावात् ॥ वयं तु ब्रूमः ॥ स एव हेत्वाभासो यस्य प्रसक्तज्ञानसत्त्वे अवश्यमनुमितिप्रतिबंधः ॥ ननु प्रत्यक्षज्ञाने ॥१२७
सति कदाचिदनुमितिप्रतिबंधः ॥ सापि तथा ॥ उपाधेरपि हेत्वाभासतापत्तेः व्याप्त्यादिविरहव्याप्यवत्त्वज्ञानेव सति
नावश्यमनुमितिप्रतिबंधः तज्ज्ञाने सत्यनुमितिरूपव्याप्तिग्रहप्रतिबंधेपि प्रत्यक्षज्ञानाद्व्याप्तिग्रहादनुमि
त्युत्पत्तेः ॥ न हि ग्राह्यविरहव्याप्तिज्ञानप्रत्यक्षप्रतिबंधकं पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्वग्रहेपि पीतप्रत्यक्षोदयात् ॥

न चैतज्ज्ञानेत्वात्तज्ज्ञानप्रतिबंधकं योग्यतात्वानावरोधित्वात् ॥ अत एव स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरभमूर्ध्नन्तरम
यं स्थाणुरेवेत्याप्तवचनात् स्थाणुत्वनिश्चयोनुभवसिद्धः ॥ अत एव बाधसत्त्वेपि व्याप्तिरिक्तपरामर्शविषमाभा
व एव हेत्वाभासः व्याप्तिप्रकारकाभिसंधानविषयः तादृशादाश्रयासिद्ध्यादिरेव । तेन व्याप्यत्वादिविरहव्याप्यवत्त्वस्य
ज्ञायमानतया साक्षात्प्रतिबंधकत्वेपि न हेत्वाभासत्वं ॥ न च व्याप्तिप्रकारस्य तत्प्राभिसंधानेमानाभावेन तत्त्वाभासत्वव्य
वहाराभावेन गौरवेण लाघवानवतारादिति भावः ॥ यत्कदाचिन्मतेनाशंक्य परिष्कृतं करोति । भावस्यैव मानस्यैवादि
ति समाधानमनुपादेयं तेनैव यत्तत्प्रतिपक्षसाध्यसिद्धौ सिद्धसाधनमेव पक्षसाध्यनासिद्धौ स्वरूपासिद्धिरेवेति साध्य
विशेषस्य नाधिक्यमाशंकनीयं ॥ साध्याभाववदिति ॥ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववत्पक्ष
कत्वमित्यर्थः ॥ एवमग्रिमलक्षणे बाधपदं तादृशाभावपरं बोध्यं ॥ नन्विदं बाधितत्वं केवलान्वयिन्यप्रसिद्धमिति
बाधितत्वमिति तत्र नास्तीति तद्बोधकनिगमनस्याप्यनवकाशः स्यादित्यपरितोषादतिरिक्तविषयतावादिमतेन ल
क्षणान्तरमाह पक्षनिष्ठेति । पक्षनिष्ठमत्वमात्रविषयत्वविशेषविशिष्टत्वविशेषः तत्प्रकारकत्वसत्त्वाभावप्रतियोगिसा
ध्यकत्वमित्यर्थः ॥ विवक्षितेति बाधज्ञानस्य हेतुविषयतमाप्रतिबंधकत्वाभावात् तावन्मात्रविषयतयैव प्रतिबंध
कत्वादिति भावः ॥ प्रमात्वेनेति । तथा च तत्त्वमात्रं दोषः । तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति भावः ॥ अप्रमाया रस्फुपल

का॰ग॰

क्षणे प्रमाविषयाः प्रमात्वनिश्चये अनुमितेः फलत्वे निश्चयस्यापि दृष्टत्वं ॥ ननु पक्षे साध्यव्याप्यानुपस्थितौ विरोधाभावाद् प्र
तिबंधकता तदुपस्थितौ हेतुविषयतापन्नव्यभिचारस्तद्विषयत्वे त्वसिद्धिरिमासांतर्यो ॥ कथं विबाधस्येति शंकते अथेति
आश्रयासिद्धिरिति संप्रदायमतेनेदं बोध्यं पक्ष इति । तथा च पक्षबलाल्लब्धपक्षीयव्यभिचारसंशयस्याप्रतिबंधकत्वक
ल्पितं निश्चयतात्त्वस्यादेवेति भावः ॥ अनुमित्यादेने सफलक्षणं तज्जनकप्रमाणं इति स्यापि दृष्टत्वे ॥ विशेषेति विरु
द्धो धीत्यर्थः ॥ पक्ष इतितत्रोद्भावनाद्याभावेन लाघवानवतारादिति भावः ॥ एकदेशिमते नासंगत्यं शंकते अथेति ॥
अत्र प्रत्यक्षस्थले लाघवात्प्रमाणत्वावच्छेदेनोभयसहकार्यत्वकल्पनादिति भावः ॥ अत एवेति । विशिष्टाप्रसिध्या
तदभावप्रसिद्धेः ॥ तदयुक्तसंशयेप्यत्याभावेनाश्रयासिद्धिरपि नेत्यर्थः ॥ व्यधिकरणधर्मावच्छेदेन बाधव्यभिचारापि
संभवत्येव ॥ मतांतरे तु बाधापि ने साध्याभावे न समाधत्ते वस्तुतः इति ॥ अज्ञानादिति । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव कारणत्वमिति मते नेदमुक्तं ॥ विशेष्यविशेषणांतत्र च विशेषणांतरमिति न्या
येन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानसंभवादिति ध्येयं ॥ नन्वेवं धूमेन वन्ह्यनुमितौ वन्हित्वानुमानमपि न स्यात् ॥ धूमे
तन्निरूपितव्यभिचारादिसत्वात् ॥ अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्यभिचारादिर्दोषः प्रकृत
प्रकृतेपि तुल्यमित्यपरितोषादाह नचेति ॥ नचेति न च साध्याभाववत्तित्वाच्च काचनमयवन्ह्यभाववतीत्यादिनबाध १२८

इति भावः ॥ ननु साध्यतावच्छेदकस्य हेत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वात्तेन्निरूपितव्यभिचारस्यादोषत्वेपि वह्नेः काञ्चनमय
त्वाभावज्ञानस्य ग्राह्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वस्यादेव न च तथा चान्यत्र साध्याभावस्यापि हेत्वाभासत्वे ग्राह्याभा
वत्वाविशेषाभावत्वात्तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वमित्यस्वरसादाह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ तथा च वह्नेः काञ्चनमयत्वानुमि
तिसामग्रीविरहादेव न तज्ज्ञानेन तद्बाधादिति भावः ॥ नन्वेवं प्रत्यक्षमात्रस्याप्ययथार्थत्वप्रसंगः ॥ सर्वत्र ह्यर्थोपस्थि
तसकलभानापत्तेः न चादृष्टादिकं नियामकं प्रकृतेपि तुल्यत्वात् फलव्यतिरेकस्यात्राप्यसिद्धेः लाघवेन प्रमाणत्वावच्छे
देनैव कॢप्तस्य सहकारितासंभवाच्च ॥ अथोपनीतभानसामग्री प्रत्यक्षादौ प्रत्यक्षादिप्रमाणसामग्रीसहाया वाच्या
न तु स्वतंत्रा प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावेपि जननापत्तेः ॥ तथा चोपनीतभागेपि ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यात्तेः ॥ न तत्तया
दुपनीतांशेपि प्रत्यक्षत्वमनुमितिसामग्री तु व्याप्त्यादिका ॥ न चोपनीतस्यालौकिकत्वं न सहाया तत्रोपनीतभान
सामग्र्यैकत्वं वा साध्यीरनुमितिः विषयैक्यं विना सामग्र्योरन्योन्यसहकारित्वस्यातिप्रसंगेनामकैक्यस्यादिति
वेदेवं तर्हि ईश्वरानुमानेकत्वैक्यमपि न भासेत न च लाघवेनोपनीतांशे न सामग्र्यैकत्वं वा साक्षी । प्रमाणमात्र
सहकारित्वमिति तदुपनीतं भासतदिति वाच्यं ॥ तस्याप्यपित्वतंत्रायाः जनकतया प्रत्यक्षादिसामग्रीसहितायाः
एव जनकत्वाभ्युपगमप्रसंगात् तस्यात्र प्रकृते व्याप्त्यादिरूपायाः अभावान्न च व्याप्त्यादिसामग्रीसाहित्यमात्रेवि

वच्छिन्नं॥ ननु तद्वादिसाधारणसंगौरवादिति वाच्यम् अत्रापि तुल्यत्वात्॥ यथा च तत्रैकत्वेऽभासत्वेन तथाग्रे वक्ष्यत इति। अ
परितोषादाह अपि चेति॥ तुल्यमिति तथा चोद्देश्यानुमितेरनाभासत्वात्तदाभासत्वप्रयोजकत्वेनापि नोपनीतत्वानप
क्षेपि बाधो न दोषः उद्देश्यानुमितिप्रतिबंधकतया तदाभासताप्रयोजकतया वा हेत्वाभासत्वाभ्युपगमादिति भावः
तत्र बाधकानामिति तथा च बाधकानां तदाभासत्वमेव समाम्नातो दृष्टाभासत्वप्रयोजकत्वात्॥ बाधस्यादोषइति
भावः॥ बाधस्येति। बाधकत्वाभासत्वेरूपस्येत्यर्थः॥ वह्निमत्त्वमेवेति॥ वह्निरनुष्णइत्यादावनुमानइति भावः॥ तर्ही
ति॥ हेतौ साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यभाने पक्षेपि साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य भानात्॥ सामानाधिकरण्य
स्य च तदधिकरणत्वरूपत्वात्॥ अन्यथाविरोधिविषयत्वाभावादिति भावः॥ अनैकांतिकत्वमेवेति। वस्तुतः सा
ध्याभावव्याप्यवत्त्वबुद्धेरन्यथासिद्धत्वं न साध्यव्याप्यवद्बुद्धेरन्यथासिद्धत्वं विना अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्यैव सत्वप्रसंगा
त् तथा च तदेव तत्र दोषान्तरं तत्स्वरूपबाधः॥ तेन रूपेण कथंचिदपि प्रतिबंधकत्वाकल्पनात् इतमेव न मत्वा मंत्रादि
वदुभयोः प्रतिबंधकत्वमिति भावः॥ हेत्वाभासांतरतापत्तेः॥ पक्षनिष्ठसाध्याभावस्येति शेषः॥ तस्य चाभ्युप
गतबाधान्तर्भूतत्वादिति भावः॥ स्वरूपसत्त्वमेव प्रतिबंधकत्वादिति॥ साध्याभावप्रमा बाध इति मतेनेदं बो
ध्यं॥ अन्यत्रेति। प्रत्यक्षादावित्यर्थः अत्रैव तथा दूषकत्वकल्पने गौरवादिति भावः॥ ज्ञानमात्रादिति। ज्ञान

मात्रस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्राप्यग्रहवैयर्थ्यं॥ व्यमत्वेनापि ज्ञायमानस्य ज्ञानस्य अर्थनिश्चयत्वप्रसंगश्चेत्यर्थः॥ तथा
चेति। अत्र पक्षे साध्याभावनिश्चयो यदि व्यभिचारज्ञानत्वेनैव दोषो वाच्यः॥ तदा तदुपजीव्यत्वेन पक्षे साध्याभाव
निश्चयस्य प्रमात्वनिश्चयोऽपेक्षणीयः यदि च बाधत्वेनैव स दोषो वाच्यः॥ तदा तदनाधिकबलत्वेन सोपेक्षणीय इत्या
शयेनोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वेति विकल्प्योक्तः॥ अधिकबलेत्यत्राधिकं च तद्बलं चेति कर्मधारयो न तु बहुव्री
हिः॥ तेनाधिकबलत्वस्य प्रमात्वनिश्चयधर्मत्वलाभ इत्यवधेयमित्याहुः॥ व्यभिचारो व्यभिचारनिश्चयः॥ उपजीव्य
त्वादिति॥ ननु पक्षे साध्याभाववत्ताज्ञानस्य प्रमात्वं साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वं तथा च तन्निश्चयोऽपि पक्षे सा
ध्याभावनिश्चय एव अन्यथा पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्ताविषयत्वाभावेन तस्यानुमितिविरोधिताया असंभवा
त्। तेन पूर्वविशेष्याधृतस्य प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहादधिकबलत्वं तत्र न। व्यभिचारविषयत्वमित्यपास्तं॥ तथा सति
विरोध्यविषयत्वेन प्रतिबंधकत्वासंभवात् तस्मात् तस्यापि साध्याभावसहचरितहेतुविषयतया व्यभिचारज्ञानत्वे
नैव दोषत्वमुपेयं॥ ननु साध्याभावप्रमात्वज्ञानत्वेन तथा प्रतिबंधकत्वाकल्पनात्॥ तस्यैव व्यभिचारज्ञानतयोपजी
व्यत्वस्याप्यभावात्॥ यदि च तन्निश्चयहेतुः नाभासस्तेन तदा असिद्धिरेवेति चेन्न॥ एतत्परामर्शानंतरं पक्षे साध्या
भावज्ञानस्य प्रमात्वस्मरणांशे नवातज्ञाने तत्र तस्य हेतुविषयतया व्यभिचारविषयत्वात्॥ न च तदा असि।

धिसांकर्यमेवेति वाच्यं॥ परामर्शस्य हेतुविषयकस्य तदानीमपि सत्त्वेन तदसंभवात्॥ किंच शाब्दादेस्तद्ज्ञानस्य त-
त्त्वेनैव प्रतिबंधकत्वकल्पनाद्व्यभिचारादिसांकर्यमपि तस्य दोषत्वे मणिमते च बहुभयोरप्यन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्येन विनिगमक-
काभावात्॥ अपि च परामर्शोत्तरकालीनस्यैतद्ज्ञानस्य यदि नैव बाधत्वेन प्रतिबंधकत्वं स्यात्। तदा अनवहितोत्तरक्षणो-
त्पन्नव्यदवस्थेन परामर्शेनानुमितिजननापत्तिः॥ व्यभिचारज्ञानस्य परामर्शविघटकस्य तस्मिन् सत्त्वे किंचित्क-
रत्वात्। न च परामर्शोत्तरं व्यभिचारस्यावकाशोप्यव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैव व्य-
भिचारग्रहप्रतिबंधित्वात्। भावाभावज्ञानयोरन्योन्यप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावदर्शनाद्यत्र च पक्षतावच्छेदकसा-
ध्यसामानाधिकरण्याभावग्रहस्य पांडरवह्निमानितसादेः पक्षोऽयमवह्निः तत्र विरोधग्रहस्य वा ग्राह्याभावग्रहत्वेनानु-
मितिप्रतिबंधकत्वेन तत्र तद्ज्ञानस्य हेतुविषयत्वेपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववत्सामानाधिकरण्य-
रूपव्यभिचारासंस्पर्शात्॥ बाधस्य व्यभिचारासंकीर्णस्य वान्वं च॥ एतेन पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वस्य ज्ञानेन
प्रसक्षपापरतोग्राह्यत्वात्। किंत्वनुमानेन तत्स्वपक्षनिष्ठसाध्यव्याप्यवत्त्वग्रहरूपासत्त्वतिपक्षिते॥ साध्याभाव-
वत्त्वघटितस्य तत्त्वमात्रस्य ग्रहे कथं समर्थस्यान्न चानुमानयोः पक्षभेदे कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं॥ वि-
षयविरोधस्यैव तत्र तंत्रत्वेन पक्षाभेदस्यातंत्रत्वादिति निरस्तं॥ सत्प्रतिपक्षस्थप्रमात्वग्रहस्य संभवात्॥ अत्रेदं चिंत्य ॥१३०॥

भवतु बाधस्थले सांकर्यं तथापि तत्र मात्वज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधकं मानाभावात् द्विरोधिज्ञानस्यैव प्रतिवक्ष्यादोतथा
प्रतिबंधकत्वकल्पनात् । किंतु स्वरूपसत्साध्याभावज्ञानमेव नन्वेवं पीतत्वभ्रमानंतरं शंखत्वादिना अपीतत्वानुमिति
र्न स्यात् न चाप्रामाण्यशंकाश्रून्यं तत्र ज्ञानं प्रतिबंधकं तच्छंकाया अत्रोत्तेजकरूपत्वात् ॥ साध्यज्ञाने सिसाधयिषावत्
पीतत्वभ्रमस्थले अप्रामाण्यशंकाकल्पने किं तर्हि वान्यथा अपीतत्वानुमितेरनुत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ एवं पीतत्वज्ञाने अप्रा
माण्यसंदेहो न स्यात् ॥ तस्यापि शंखे पीतत्वाभाववत्त्वसंशयपर्यवसिततत्प्रामाण्यवेतदनासंदितन पीतत्वज्ञानेनैव नि
वर्तनीयत्वात् सर्वेषां चाप्रामाण्यानुमितिरपि न स्यात् । तस्मादनन्यगत्या प्रमात्वग्रह एव प्रतिबंधक इति चेन्न अप्रामाण्य
ग्रहसामग्र्या अप्युत्तेजकत्वे दुत्तेजकत्वप्रतिबंधकत्वयोः फलबलकल्प्यत्वात् । तथा च तदसंवलितस्य साध्याभा
वग्रहस्य प्रतिबंधकत्वमतो नोक्तदोषावकाशः ॥ न तादृशसाध्याभावग्रहापेक्षया तत्प्रमात्वग्रहस्य लाघवात्प्रति
बंधकत्वं तस्याभावादिघटितत्वादिति वाच्यं ॥ तस्य गुरुत्वेप्यावश्यकत्वात् अन्यथा साध्याभावे अप्रमात्वज्ञाने यत्रा
प्रामाण्यशंकाकलंकितं तत्राप्यनुमितिप्रतिबंधापत्तेः ॥ न च तत्र प्रमात्वज्ञानं प्रमात्वेन ज्ञातं प्रतिबंधकमिति वा
च्यमेव तत् ॥ अनवस्थाप्रसंगात् । एवं तत्तेनेदं रजतमिति ज्ञानेपि विशेषदर्शनेनरयत्वरजतत्वग्रहः तत्र तस्याप्रामाण्य
शंकास्कंदितत्वेनैवाप्रतिबंधकत्वमन्यथा रजतत्वग्रहापत्तेः ॥ न तु विरोधिविशेषदर्शनस्याप्युत्तेजकतया तदस्

बलितस्य प्रतिबंधकत्वेन तथा सति बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वानापत्तेः । तत्तीमल्लिंगपरामर्शरूपविशेषदर्शनरू
पोत्तेजकसंवलिततया तस्याप्रतिबंधकत्वात् ॥ यदि च नैवं तदाप्रामाण्यशंकास्कंदितपीतत्वसमानाधिकरणशंखत्वसं
नस्य अपि च परज्ञानत्वेनापीतत्वानुमितौ च प्रतिबंधकत्वात् ॥ व्यभिचारज्ञानस्यापि प्रमात्वेनैव ज्ञातस्य प्रतिबंधक
त्वं कल्प्येत ॥ शंखत्वानुमितेरुत्कटत्वेनापीतत्वानुमाने चाप्रामाण्यशंकास्कंदितस्योत्कटस्येरुत्कटत्वाभावग्रहस्य स्व
रूपासिद्धित्वाज्ञानत्वेन अप्रतिबंधकत्वात्तद्ज्ञानस्य प्रमात्वेनैव ज्ञातस्य तत्प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत ॥ किंच । यत्र माग्ये
अयोग्यवा लिंग अनुमितिरूपव्याप्तिग्रहसामग्र्यनंतरं व्याप्यत्वासिद्धिनिश्चयस्तत्र निश्चयस्य बाधत्वेनैव प्र ते
तिबंधकत्वं वाच्यं । तथा च । तत्प्रामाण्याग्रहात्तस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वस्यैवत्वेन स्यान्नत्वस्याश्च हेत्वाभासतात द्
ज्ञानेस्सत्यप्यनुमित्युत्पत्तेः । तथा चासिध्यादिवृपि तत्तद्ज्ञानप्रमात्वमेव तत्तद्धेत्वाभासत्वात्तत्तश्च परामर्श वि
षयाभावत्वेन सर्वासिद्धिसंग्रहोपि साधु समर्थितः स्यात् ॥ यदि च साध्याभावग्रहस्यानुमितिविरोधित्वं तदा १३१
विरोधिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षस्याप्यनुमितिविरोधित्वं न स्यात् ॥ ननु प्रमात्वेनाग्रहीतमपि साध्याभावज्ञा
नं नानुमितिप्रतिबंधकं तत्र गृहं विनाधिकबलत्वाभावादिति चेन्न ॥ अन्यथासिद्धसाध्याभावग्रहत्वेनैव तस्या
धिकबलत्वात् ॥ नहि प्रमात्वग्रहाधीनमवाधिकबलत्वमन्यत्र तथा दर्शनात् । किंतु स्वभावाधीनमतयेवानु

मानापेक्षया प्रसक्तस्याधिकबलत्वेन तयोर्न सत्प्रतिपक्षत्वं ॥ वस्तुतस्तु । विरोधिविषयत्वेन समन्यूनबलत्वमेवा
नुमितिप्रतिबंधकत्वे तंत्रं न त्वधिकबलत्वमन्यथा सत्प्रतिपक्षत्वज्ञानमपि प्रमात्वेनागृहीतं न तत्प्रतिबंधकं स्यान्न
हि संभवति । विरोधिविषयत्वाविशेषेपि साक्षादेव विरोधिविषये साध्याभावज्ञाने तत्प्रतिबंधाय प्रमात्वज्ञानमपे
क्षते न पुनः परंपरया विरोधिविषये साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमिति न च तदपि गृहीतप्रामाण्यमेव प्रतिबंधक
मिति वाच्यं ॥ एकत्र द्वयमिति न्यायेन उभयव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रमात्वाग्रहस्यावश्यकत्वात् ॥ अपसिद्धांतात् ॥ अत एव यत् साध्या
भावज्ञानमुक्तरूपं बाधनिश्चयः स्यात्तदा सत्प्रतिपक्ष इव नैकस्मिन्नपि फलोदयः स्यात् ॥ विरोधिज्ञानस्य विद्यमान
त्वात् अविशेषात् तथा च बाधेनाधिकबलत्वमन्यत्र तु विसंवादिगतमित्यपास्तमुक्तरूपत्वेनैव बाधस्याधिकबलत्वा
न्ननु यदि साध्याभावज्ञानं स्वरूपसदेवानुमितिप्रतिबंधकं तदा तस्य बाधाभासत्वं न स्यात् । ज्ञायमानप्रतिबंधकस्यैव
हेत्वाभासत्वेन ग्रंथकृदभिमतत्वादिति चेन्न । इच्छात् पक्षनिष्ठसाध्याभावस्यैव हेत्वाभासत्वात् तस्य च ज्ञायमानप्र
तिबंधकत्वात् एवं बाधोहि पक्षे विषयापहार इति सिद्धांतप्रवादोप्यन्यथा परामर्शानंतरमप्रामाण्यशंकाभ्रमन्य
साध्याभावग्रहाप्यनुमितिः स्यात् ॥ न च सैतत्प्रमात्वग्रहादेव तत्रानुमितिप्रतिबंध इति वाच्यं ॥ प्रमात्वग्रहस्या
नुमितिरूपतमा पक्षज्ञानपरामर्शाधीनतया विलंबितत्वेनानुमितिसामग्रीबलवत्तया चानुमितेरेवोत्पत्तेः ।

अनयैवशंकयैतव्यादर्शनादिस्वप्रसंगतेः॥ उक्तयुक्त्यात्तत्रापि समानाकारकत्वस्याप्रतिबंधकत्वात्॥ नचैवमत्रसाध्याभा
वप्रमेतिज्ञानात्प्रतिबंधो नस्यादितिवाच्यं॥ तज्ज्ञानस्यापिसाध्याभावविषयत्वेनैवरूपेणाप्रतिबंधकत्वनियमात्॥
अन्यथाविरोधिविरोधिविषयत्वाभावेनाप्रतिबंधकत्वादितियत्नमेवापरितोषंहृदिनिधायाह पक्षधर्मताबलेनप्रसि
धर्मित्यादि॥ अत्रबाधपदंसाध्याभावपरं अतोनोक्तदोषावकाशः॥ अत्रैवव्यभिचाराभावादेवबाधस्यनतज्ज्ञानसं
कर्षशंकास्यदत्तमितिभावः॥ अत्रैवदेति॥ प्रसिद्धस्यपक्षान्यवृत्तिसाध्यस्यप्रसिद्धोऽत्रमरूपानुमितिस्यात्॥ नयावच्य
वांकुरप्रतिकलमबीजस्यवघ्नमस्यानुमितिविशेषप्रतिसस्यपरामर्शस्यअकारणत्वादेव अतोन प्रसिद्धसाध्यानु
मितिः नतुबाधात्॥ अन्यथासमानप्रकारकज्ञानस्याविरोधित्वात् वह्नित्वेनरूपेणाबाधानवगमात्॥ प्रसिद्धोपिवह्निः पक्षे
भासतेव॥ पक्षान्यवृत्तिसाध्यंपक्षेनास्तीतिरूपबाधस्यभिन्नप्रकारकत्वात्॥ नचसमानप्रकारकत्वेनधूमस्यप्रति ॥१३२॥
बंधकत्वमवनेतिवाच्यं॥ एवंनिर्वह्निपर्वतेपूर्वंततरवृत्तिवह्निः तत्रनास्तीतिज्ञानेलिंगपरामर्शेनुमितिर्नस्यात्तद्
वतीयवह्नेरेवाभावात् पक्षातिरिक्तवह्नेर्बाधितत्वात् नचव्याप्तिः दृश्यमानप्रत्यक्षादिविरोधात्॥ तथाचतत्रा
नस्यागस्यासारत्वंबाधमम चूर्णवह्नित्वेनरूपेणबाधितयेवपक्षातिरिक्तवह्निभासतएवस्वरूपेयंतस्मात्सत्यस्थले
पिनतादृशबाधस्यप्रतिबंधकत्वंकिंतुतादृशसाध्यविषयकानुमितिप्रतिबंधकत्वेनियमेनतज्जनकदोषस्यवाप्रयर्थि

परामर्शस्य तत्राभावात्॥ ननु दनुमितिरिमेवं॥ अन्यथार्थपरामर्शस्य दोषत्वाभावात्॥ अन्यथाद्विकल्के घटकामिते
नसत्वे कत्वानुमितिः लाघवभ्रमेणायेकत्वेन विषयाभावेन तानस्यात्॥ दोषाजन्यत्वात्॥ प्रमा च स्यात्॥ गुणजन्यत्वात्॥
वह्निमति च पर्वते बाध्ये धूमभ्रमाज्जायमानानुमितिः भ्रांतत्वव्यवहारोपि स्यात्॥ दोषजन्यत्वादेव अत एव न यथार्थप
रामर्शस्य गुणत्वं गंधप्रागभावावच्छिन्नायां पृथिव्यां गंधवतीस्यत्र बाधानवतारदशायामनुमितेर्भ्रांतत्वानुपपत्तेः॥ तस्मा
दबाधितत्वप्रमा गुणः तद्भ्रमश्च दोषः न चैवं प्रसिद्धवह्नेरबाधितत्वभ्रमाभावादेव पर्वतेनुमानेन तु बाधादिति वाच्यं॥
बाधस्य तत्रोपक्षीणत्वात्॥ अन्यथाभिचारादेरपि प्रतिबंधकत्वं न स्यात्॥ तस्मिन् सति परामर्शाभावादेवानुमितिप्र
तिबंधसंभवात्॥ न चाबाधितत्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेऽमानाभावः॥ बाधज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्यैव हे
तुत्वात्॥ प्रकृतेनाबाधितत्वज्ञानस्य साध्यव्याप्यवत्पक्षसंबन्धेन तयासिद्धसाधनतापत्तेरिति वाच्यं॥ संशयनिश्चयनिश्चयसा
धारणेस्यैव तज्ज्ञानस्य यौगपद्यज्ञानवत्कारणत्वाप्युपगमात्॥ गुणानुरोधेनैव तज्ज्ञानकारणत्वकल्पनात्॥ अन्यथा
यौगपद्यज्ञानस्यत्राबाधितज्ञानप्रतिबंधकतया तदभावस्यैव तत्कारणत्वापत्तौ यौगपद्यज्ञानकारणत्वाद्यनुपपत्तेः॥ अभाव
कारणतापेक्षयाभावकारणताया लघुत्वाच्च॥ न च प्रत्यक्षेनवस्थाभियातज्ज्ञानस्याकारणत्वात्॥ बाधज्ञानाभावस्यै
व प्रतिबंधकाभावतयाकारणत्वकल्पनादत्रापि तथेति वाच्यं॥ तत्र प्रत्यक्षबाधमात्रस्यैव प्रतिबंधकतया तदभाव

स्यप्रसक्तं प्रतिकारणत्वकल्पनेपि बाधत्वेन सामान्याभावस्यानुमितिप्रतिहेतुत्वमतेव कल्पनीयं तथा च लाघ
वावतारादिस्वभावकारणतावच्छेदकतयैवाबाधितत्वादिबोधनाय निगमनमिति सिद्धांतोपि तद्धेतुत्वानभ्युपगमेपि पक्ष
तावच्छेदकावच्छेदेन पक्षे साध्याभाववत्तिलिंगज्ञानस्य दोषत्वे तद्वृत्तित्वलिंगज्ञानस्य गुणत्वे तथा च प्रसिद्धानुमितिजन
कत्वे दोषस्य सत्वात् बाधादेव प्रतिबंधः॥ समानविषयत्वेन च ज्ञानस्य विरोधः आवश्यकत्वात्॥ न समानप्रकारकत्वेना
तिविरोधित्वे गौरवात्॥ अन्यथा पक्षे पक्षीयः पक्षातिरिक्तवृत्तिवन्हिर्नास्ति वन्हेः पक्षेतरवृत्तित्वं नास्तीत्यादिबाधानंत
रमनुमितिः स्याद्वन्हित्वप्रकारकबाधस्य भिन्नप्रकारकत्वेनाविरोधात् नचैवंभूतानुमितेरनुपपत्तिः पक्षान्यवृ
त्तिरेव वन्हिरित्यवधारणेनुपपत्तेः॥ तदनवधारणे वन्हित्वेन ज्ञायमानस्य तत्रारोपात्॥ वन्हित्वेन ज्ञातं च पर्वतवृत्ति ॥१३३॥
कं संभवत्येव ज्ञानं च संशयाद्यसाधारणं वन्हिमत्वेन ज्ञातस्याभेदारोपाद्वा पर्वतस्यापि वन्हिमत्वेन संशयविषय
तात्॥ वस्तुतस्तु पर्वतत्वधर्मे वा तदन्यवृत्तिधर्मो नास्तीति भिन्नप्रकारकबाधानंतरमपि वन्ह्यनुमितेरनुभूय
मानत्वात्॥ तत्तद्बाधत्वेनैव प्रतिबंधकत्वे तदननुगमस्याद्दोषत्वमिति तत्वं॥ यत्तु दोषप्राबल्येन बाधमवधूय भ्र
मोत्पत्तेः पीतशंखवरत्यादावनिर्णयात्॥ बाधितादोषबलाद्वन्हिभासत इति तन्न॥ तथासति बाधस्य प्रति
बंधकत्वे मानाभावात्॥ तस्मिन्सत्यनुमितेः ताहशदोषाभावादेव सत्वात्तस्य प्रसिद्ध्यभावोपपत्तेः॥ अतएव

वयीतः। अंशइ सत्रापि भिन्नत्वानुमितिरूपबाधस्याप्रतिबंधकतया पक्षबाधत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते॥ असाधकतायां
च हेतुः परागोपाधेयस्य लिंगत्वप्रसिद्धा स्पतत्वेष्यंयेत व्यापि यावद्द्रव्यमहत्त्वेदेवृत्ते तावदत्त भावो हेतावस्पेवेसस्पत
त्वमिति विभावनीयं॥ कश्चित्तरमाह साध्याभाववन्मात्रस्य सहचार इति॥ साध्याभाववन्मात्रसहचारो हेतुः साध्याभाव
योरिति शेषः। क्वचित्साध्याभावसहचारमात्र इति पाठः स च सुगम एव सर्वं चेति। एवं च रूपप्रागभावावच्छिन्नो रू
पवान् घटत्वादिसाध्यपक्षत्वाद्विह्नेतु रूपासत्ताभावाभावान्न व्यभिचार इति प्रागभावे रूपसाध्यविरहस्थानमेवप्र
तिबंधकं अतो बाध एव तत्र दूषणमिति भावः॥ ननु रूपप्रागभावविशिष्टघटादिरत्र पक्षः तत्र च रूपासत्ताभावा
नतु प्रागभावः विशिष्टो वा। वा नाशे रूपादेः सर्वथैवावृत्तेः तथा च तत्र व्यभिचारमेवेति चेन्न प्रागभावपदस्य स्वसमय
परत्वात्। अत एवानुपदमेव तथाविर्भावमिष्यतीति तथा च तत्समयरूपप्रागभावस्यैवातो न व्यभिचारः॥ अत एव रू
पप्रागभावविशेषणे घटत्वादेरभावात्। एवं विशिष्टस्वरूपासिद्धिरेव तस्य चोपलक्षणत्वे सिद्धसाधनमेवेति निरस्तं॥ न तत्सम
पक्षविशेषणासत्त्वे॥ तत्र च घटत्वादेः सत्त्वात्॥ यद्यपि सत्त्वे तु समयरूपविशेषणप्रतियोगिकं तरसत्त्वापि विशिष्टेऽपि न बाधः
किंतु सिद्धसाधनमेव तथाप्येकस्यापि रूपस्य विशिष्टवृत्तित्वे नेति तत्र बाधः॥ तदघटत्वेन घटे तद्रूपसाधने तथा
यप्रतीकारः श्रोतिभावः॥ ननु साध्यस्येनाभाववत्त्वमितरेन व्यभिचारः इष्यत्वेन गुणानुमानापत्तेः॥ न च साध्यता

देकावच्छिन्नत्वसत्ताभाववत्त्वमित्वं तदिति वाच्यं॥ तेन हृदस्य वह्न्यादिना संयोगविशेषाननुमापत्तेः॥ नच प्रतियोग्यसमाना
धिकरण्यमपि विशेषणं तर्हि तादृशाभाववत्त्वमित्येवमव्यभिचारोस्तु। किमसत्त्वाभावपदमेतद्ग्रहणेन रूपप्रागभावस्य
प्रतियोग्यधिकरणाधिकरणकतया॰ तावतापि पक्षे व्यभिचारशंकावारणादिति चेन्न॥ असत्त्वाभावपदस्यैव तत्ता
वैयर्थ्यात्॥ नच प्रागभावसमयविशिष्टघटत्वे कदापि रूपानुपपत्तेः प्रतियोग्यसमानाधिकरणसाध्याभावसत्त्वाद्व्यभिचा
र इति वाच्यं॥ एवं हि प्रथमक्षणविशिष्टघटे सर्वथैव रूपानुमतेः। तादृशसाध्याभावसत्त्वाद्व्यभिचारप्रसंगस्य त्वेना
पि गुणानुमानभंगप्रसंगात्॥ तस्माद्विशेषणावच्छेदेन तादृशसाध्याभावत्वेन व्यभिचारप्रयोजकः॥ अतिप्रसंगात्॥ न
नु रूपप्रागभावसमयावच्छेदेन रूपसाधकाभावादेव न रूपानुमितिनिर्बाधात्॥ नच पक्षधर्मतायाः पक्षतावच्छेदक
विशेषणावच्छेदेन पक्षे साध्यसाधकत्वात्॥ तद्रूपमेव तत्साधकमिति वाच्यं पक्षधर्मता हि लिंगस्य पक्षे वृत्तिरेव साच
साऽसामान्यव्याप्तिमतस्तस्य पक्षीयसाध्यविशेषणं विनानुपपन्ने सतो व्याप्त्या सह परिदृश्यमाना पक्षसंबंधेभ्यसा १३४
ऽसाधयति। ननु पक्षतावच्छेदकत्वेन पदुपादीयते॥ तदवच्छेदेन साध्यसंबंधबीजाभावात्॥ तं विना तस्यानुपपत्स्व
भावात्॥ तदवच्छेदेन पक्षे साध्यसंबंधं विनापक्षत्वेन घटत्वादिहेतोः व्याप्तिपक्षधर्मतायाः उपपन्नत्वात् स्वरूपाभावादे
वतेति साधयतीति राजनिर्देशमात्रत्वात्॥ तथाच पक्षधर्मताबलेन साध्यस्य पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिक-

रणमप्येवंशसंपन्नं सिध्यति ॥ तच्च न यतः पक्षे अधिकरणे अनेकावच्छेदानापि तत्तौ निविष्टस्यैव ॥ अत एव पक्षताघटकानुप
पत्तिनिरासमात्रमस्त्वेवं साध्यं पक्षधर्मताबलात् सिध्यति न त्वन्यादृशमपीत्याचार्यैश्चरमे उक्तं ॥ अत एव च पर्वमल
जगत्कर्तृके रूपेणोत्तरक्षणोत्पत्तिकालीनो यो घटो यत्नवान् घटत्वादित्यत्र हेतुबोधादेव दृष्टरीतिना तदुत्पत्तिकालीनस्यैव कर्तृत्वि
रूपवत्त्वेन बाधाभावात् पक्षविशेषणात्तु तत्सामानाधिकरण्यं सिध्यतीति ॥ अत एव पक्षधर्मताबलात् पक्षतावच्छेदक
सामानाधिकरण्येन साध्यस्य सिध्यतीत्यत्राधिकरणं देशकालोभयमपि विवक्षितं तेन यत्राग्नेः पक्षतावच्छेदकं तत्काले च सा
ध्यं सिध्यति ॥ अन्यथा तत्कालीनं वह्न्याधिकरणवृत्तिनस्यादित्येव स्यात् ॥ तत्कालीनसाध्यं विना पक्षधर्मताया अनुपपन्नत्वे
न तादृशस्य भावाकल्पनात् ॥ स्वकीयविवक्षामात्रस्यातिप्रसंजकत्वात् ॥ तत्कालीनवह्निसिद्धेः अकालिकव्याप्तिग्र
हादप्युपपत्तेः ॥ न च यत्राहूतात्म्यं वस्तु न कृतिस्पृहाय वृद्धिद्विष्ठवैशिष्ट्यं चेत्यन्वयबोधे द्विविधं तथानुमितौ साध्यवत्ता
त् अनुमितावपि द्वैविध्यमिति वाच्यं । ससाध्योऽयमिति पक्षताशरीरनिष्पादकत्वेनान्यथासिद्धेः तयाप्यभिचारकत्वानु
मितावपि हेतुत्वात् ॥ न चानुमितिविशेषतया तत्त्वं मानाभावात् ॥ पक्षतायाः अहेतुत्वापाताच्चेति चेदत्राहुः
प्रमाणं स्वार्थस्वभावाय बाधकं विना विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनमेव ज्ञानं जनयति ॥ आहार्यस्यापि शाब्दस्य हेतुत्वाद
र्शनात् ॥ तथा च ज्ञानसामान्यज्ञानसामग्रीबलादेव तदवच्छेदेनानुमितिः ॥ साध्यस्य साध्यं दिमतं तत्र न बाधोदा

सयिति। वयं तु ब्रूमः॥ तथा सति पर्वते काञ्चनमयत्वासिद्धिरपि हेत्वाभासो न स्यात्॥ तत्सामानाधिकरण्ये विनापि पक्षधर्मि
तमा उपपन्नत्वेन तत्साधकाभावादेव तदसिद्धिसंभवात्। यदि च पक्षत्वेन तद्विषयपरामर्शस्य बाधकं विसा पक्षतावच्छेद
कविशिष्टपक्षताज्ञानेऽवकत्वस्वाभावत्वमप्यनन्यगत्या कल्प्यं॥ तदा तदेवच्छेदेनापि साध्यसाधनज्ञानकत्वे कल्प्यं॥ फल
बलादेव। अत एव वह्न्यंशावच्छिन्नपर्वतो वह्निमानिति वह्न्यंशावच्छिन्नवह्न्यनुमितिरनुभवसिद्धा अत एव अतदवच्छे
देन न व्यापकसंशयः॥ न वा तत्सावच्छेदेन प्रवृत्तिरिति। अवच्छेदकत्व इति। एतच्च यथाश्रुतमभिप्रेत्योक्तं। प्रागभावपदस्य
समयपरत्वे असिद्ध्यसंभवादिति ध्येयं॥ तर्हीति सिद्धसाधनं हेतुदृष्ट्यसिद्ध्यभावलिङ्गदृष्टं चात्र प्रागभावसमयावच्छेद
न घटस्य पर्वते तर्हि सिद्धिश्चेत्तदा प्रागभावप्रतियोगिनोरेककालेऽपि स्यात् इत्यर्थः॥ प्रागभावश्च प्रध्वंसश्च प्रागभा
वप्रध्वंसं तत्प्रतियोगिनो प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनो तयोरित्यर्थः॥ अन्यथेति एकवृत्तितामात्रेण परस्परावच्छेद
नालिङ्गकाभ्युपगमे संयोगादितदसत्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वं भजेतेत्यर्थः॥ ननु साध्याभावनिश्चयेन संशयादि ॥१३५
घटितपक्षताविरहात् पक्षासिद्धिवद्दोषः स्यात्॥ न तद्बाधस्येव तज्ज्ञाना असिद्धेरपीति॥ असिद्धेः तथा चोपजीव्यसा
हुधर्मवत्तद्दोषाभावे न तत्सिद्धिरिति भावः॥ इदं च प्राचीनमतेन वस्तुतो बाधेऽपि न पक्षताविरह इति ध्येयं। सिसाधयिषाविरहिते
यतदपि संप्रदायमतेनैव नव्यमते तस्य साक्षाद्व्याप्तिबंधकत्वेऽपि ज्ञानमनस्य न प्रतिबंधकत्वमिति न हेत्वाभासत्वं॥

ननु तथापि साध्यं हेत्वाभासोक्तनस्य ज्ञायमानस्य प्रतिबंधकत्वादिति चेन्न ॥ यन्निश्चयेयानुमितिप्रतिबंधाय
नाव्यदपेक्षते तस्यैव हेत्वाभासत्वं साध्ये च न तथात्वं निश्चयेपि न तथात्वे सिसाधीषाविरहापक्षत्वात् ॥ अन्यथा
श्रवणानंतरं मननाभावप्रसंगादित्याहुः ॥ नन्वेवेति ॥ तथा च ह्रदप्रागभावादिरूपो बाधो न दोष इति भावः ॥ ज्ञात
निश्चयादिति विशेषदर्शनेनेति शेषः ॥ प्रत्यक्षेप्रमेति ॥ अप्रामाण्यशंकाशून्ये प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ अनुमितौत्वि
ति ॥ प्रमात्वग्रहकं वास्तवाभिप्रायेण अप्रामाण्यशंकाशून्यमभावज्ञानत्वमात्रमवच्छेदकमसाधारणं न तु प्रमा
त्वमपि तत्र तत्रेत्यर्थः ॥ बाधश्चेयद्यपि साध्यात्यंताभाववत्पक्षसंबंधाभाववत्साध्यवद्भिन्नत्वादिरूपतयानेकस्त
था प्रतियोगितादीनां तेषां सति साध्यादनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतत्वावच्छेदकत्वेन स्वरूपसत्तानुगतत्वात् ॥ सव्य
भिचारवदव्यावृत्ति बाध्य ॥ आगमनेति ॥ यदि नास्य [illegible] स्थिरसत्वे सचेलजलमाविशेदित्यादिनेत्यर्थः ॥ राजेति
स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन ब्राह्मणो वा वाजपेयेनेति श्रुत्या क्षत्रियकर्तृत्वबोधिकया ब्राह्मणकर्तृत्वमतानि
बधादित्यर्थः ॥ बाधग्रंथः समाप्तः ॥ हेत्वाभासग्रंथसमाप्तिः ॥ ॐ उपोद्घातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति
तथाचासाधकताज्ञानसद्धेतावुपरिवेयहेत्वाभासत्वनिर्वचनमवनिरर्थकमापद्यतइतिभावः ॥ द्वितीयमविवृत्तिनिरर्थकमिति
तथाचासाधकतासाधनत्वेन न सद्धेतुत्वमितिभावः ॥ परेतिपरणयामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतः न त्वेतिबंधकइ

ग्रं.दि.

स्यर्थः॥ तत्राद्यमिति॥ तथा च तदर्थमिदमनैकांतिकमित्येवोद्भाव्यत इत्यर्थः॥ द्वितीयं त्विति॥ इदमसाधकमनैकांतिक
त्वादित्यादिक्रमेण लिंगत्वेनाभिधानादित्यर्थः॥ ननु साधकतासाधनमुद्दिश्यमित्यत्रैवोक्षिप इत्यत आह प्रतिबंधक
त्ववदिति॥ ह्रासकत्वसंभवेः अपकर्षकस्य [illegible] त्वसंभवदित्यर्थः॥ तथा च कथकसंप्रदायानुरोधात्॥ अस्येतदाप्ति(?)
ख्यापनार्थं तदुद्दिश्यमिति भावः॥ पक्षधर्मेति। यद्यपि असाधकतानुमानेपि विरुद्धत्वादिस्यादिकमेवेति प्रयोज्यं न
तु पक्षधर्मतापि दूषकत्वादित्यत्रैवानाकांक्षितत्वात्। तथापि विरुद्धं यमिति प्रथमोद्भावनमपि प्रसंगेदृष्टव्यं॥ वि
रुद्धं चेदमिस्थापनमेकदेशः पक्षधर्मताप्रदर्शनोपमस्याप्येवं स्पष्टः॥ अबाधितत्वादिबोधनाय किमिति निगम
नेन क्रियत इति तत्त्विंसं(?)॥ केचित्तूदाहरणं विना चत्वारोवयवाः कतेष्वामेव पक्षधर्मतायामेव सर्वकारकत्वस्येष्याप्य(?)
तिरित्याहुः॥ अधिकेति। अनाकांक्षिताभिधानापत्तिरित्यर्थः॥ समयेति। यतेन सामेकप्रदर्शनेन यत्र न समयस्तत्रा
साधकतासाधनं न क्रियत इति सूचितं आवश्यकत्वादिति॥ अन्यथा वादिप्रतिवादिनोस्तादृशसमयकरणमेवा
संभवि असाधकत्वाव्याप्तेन दूषणेन साधनासंभवादिति भावः॥ यत्त्विति॥ व्याप्तिमात्रानंगीकर्ता चार्वाकुं
कादिरित्यर्थः॥ बाधस्येति॥ दूषणस्येत्यर्थः। व्याप्तेनेति व्युत्पन्नः॥ दूषणत्वमिति असाधकत्वस्य व्याप्यत्वमित्य
र्थः॥ कतेष्वमेवेति। एवकाराभिन्नक्रमः॥ तथा च तत्प्रतिदूषणत्वमसाध्यैव पंचावयवसमाजेः कतेमः। विबा

१३६

विवादपदसाध्यसाधनायेतिशेषः ॥ तथा चासाधकतानुमानेनत्रापि नोद्धरणं विधेयमिति भावः । अन्यतोऽपि
परस्य कदाचित्सराम ऽसिभावेन स्वकृतस्थापनायां पंचावयवप्रयोगः क्रियते ॥ न चासाधकतानुमानेऽपि तद्रू-
पस्य स्वव्यापारस्य कर्तुमुचितत्वादित्याह । यद्यपीति । कथकेनेति ॥ तथा चापसिद्धांतभिया पंचावयवप्रयोगः कर्त्तुं न कार्य
इत्यर्थः ॥ तेन विरुद्धादिना तत्तेन विरुद्धत्वादिनेत्यर्थः ॥ नन्वेतत्कालइति । दूषणज्ञानकालइत्यर्थः ॥ तथा च तत्कालीनेऽसा
अविशिष्टपक्षज्ञानजनकत्वे मसाधकत्वमिति विशेषणाद्वस्यापसिद्धांततमात्रतत्कालीनत्वस्योपलक्षणत्वेन च पक्ष
मात्रेऽव्याप्तिमतिसिद्धेताविति । असाधारण्ये चेति ॥ असाधारणस्यासंशयापादकत्वान्न पक्षेऽपि साध्यांशे तस्यापि
प्रमायात्वात् ॥ अव्याप्तिश्चेति भावः ॥ साधारणाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् ॥ अप्रसिद्धेति साध्यक असिद्धाद्वाव्याप्तिर
त्याह । साध्याप्रसिद्धाविति । इदमुपलक्षणं ॥ अवृत्तिसाध्यकेऽपि तदप्रसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यं । घटाभिधेयत्वात्
त्वादित्यादौ स्वरूपासिद्धप्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वेऽप्रसिद्धसाधकत्वं न स्यादित्याह ॥ केवलेति । इदमुपलक्ष
णं पक्षसाध्यनिरूपितसपक्षविपक्षत्वादिकं न ज्ञातं तत्र साध्याप्रसिद्धिसाधकत्वासिद्धाद्वाव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं ॥
अज्ञातइति । अनैकान्तिकाद्युपनतमत्वे साध्यानैकान्तिकत्वस्य साध्यांशासिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः ॥ अथ तन्न सि
द्धं तत्राह ॥ साध्येति । असिद्धत्वेन साध्याद्विशेषइत्यर्थः ॥ यद्वा । ननु नानुगतानैकान्तिकाद्युपनतमत्वे साधनीयं कि

किं तु यत्रानैकान्तिकत्वं तत्र तदेवासाधकत्वं यत्र चासिद्धत्वं तत्र तदेवासाधकत्वमिति साधने नैकान्तिकत्वादि प्रसिध्याकूो
ल्लिनद्देवरत्यत आह असंग्रात इति ॥ असाधकत्वनिर्वचने इति शेषः ॥ एवं सति सिद्धसाधनं साध्याविशेषितत्वमित्यर्थः ।
यद्विति । अत्रैतत्कल्पपदेन व्यभिचारादिधीकालो विवक्षितः ॥ अत्रैतद्दूषणीयत्वमपि विशेषणं तेन सत्प्रतिपक्षलब्धत्ते
पक्षादौ दुरुक्तौ सती यतादृशप्रमाकरणाद्यो नाभाति ॥ अत एवाग्र प्रतियोग्यप्रसिद्धिश्च वक्ष्यति न चेति । यद्यप्यत
त्त्वस्याभाववद्विशेषणत्वेन नाप्रसिद्धिस्तथापि जलह्रदे ग्निमानिति साध्यपक्षविषयेतादृशप्रमयाऽप्रसिद्धिरेव
ति अधिकरणाप्रसिद्धिरिति यतश्च तत्साध्याप्रसिद्धत्वेतरपदालहुर्वी तादृशसाध्यप्रमाकरणत्वं तदाबाध्यं वाच्यतत
दपि न संभवतीति ध्येयं ॥ नन्वेतेनैव दूषयति तन्नेति ॥ दृष्यत्वबलतेति ॥ विरुद्धोभयव्याप्तिपक्षधर्मताविषयत
मस्यर्थः ॥ तन्नमस्त्विति पेकत्वविरुद्धोभयव्याप्यपक्षधर्ममोक्षाभावात् । तज्ज्ञानस्यैव मत्वनियमादित्यर्थः । हेत्वाभा
सलक्षणापथात्वस्य ॥ तथोक्तं । धर्ममात्रस्येति धूमादावपि व्यभिचारिणि मादाग्यानयोरन्यतरागर्भेकल्पमिति ।१२६
प्रमायाः सत्त्वात् ॥ अनुमानमात्रोच्छेदापत्तिरित्यर्थः ॥ नन्वन्यतरागर्भेकल्पस्यज्ञानसत्त्वेऽपि पक्षधर्मत्वसिध्यादिसंज्ञया
धापकत्वेन दूषणं स्यादेव धूमादौ तेन ज्ञानेन तत्संज्ञाया धायकत्वविशेषदृशि नातदर्शनदशायां तत्सापित स्थानाद
नमिति प्रतिबंधस्य च्छेदात् ॥ इस्यपत्तेर्बाधादाहा ॥ अन्यतरत्वे ॥ अथवेति । यद्यपि हेत्वाभासत्वनियतसाधकत्वंज्ञा

त्वेनास्ति तथापि तादृशज्ञानविषयत्वमसाधकत्वमिति मंतव्यं ॥ येतदिति ॥ येतद्धेतुविषयकानैकांतिकज्ञानत्वादि
त्यर्थः ॥ अतएवतस्य रूपमेव यद्यपि हेतुविशेषणं तेन परकीयज्ञानेनव्यभिचारः ॥ केचित्तु तत्रसाध्यसत्त्वान्नव्यभिचारः ॥
तस्यापि प्रतिबंधकत्वात् ॥ नचतथासतितत्सत्वे अनुमितिर्नस्यादितिवाच्यं ॥ अत्रपुरुषपरकीयत्वादरज्ञानस्याभि
वादित्याहुः ॥ अत्रच मते प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वस्याप्रसिद्धत्वाभावत्वादृत्रासमप्याभावादिसदाहरणमपि
कार्यमेव अतएव तत्साधनदृष्टांतमाह ॥ तद्यत्तदूनवदिति ॥ नचयत्रानैकांतिकज्ञानं अन्यत्वज्ञाने तत्र दृष्टांतासि
द्धिः सामान्यव्याप्त्यसिद्धप्रायेण तत्संभवादितिभावः ॥ साध्ये वेलतल्लक्षणस्य दृश्यासिद्धमयपक्षांतरेपिपक्षांतरे तस्या
नुमितिप्रतिबंधकत्वादित्येव धर्मं ॥ साध्यप्रत्ययेति ॥ साध्यविशिष्टपक्षविषयप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ यवेतिगोत्वादिसाध्य
कइत्यर्थः ॥ अन्यतरत्वेनाभावयोरभाववत्वान्यतरत्वं लिंगं लिंगतावच्छेदकं ॥ नतुभावाभावान्यतरत्वं लिंगमित्यर्थः ॥ प्र
तियोग्यप्रसिद्धेरितिध्येयं ॥ तद्व्याप्तमिति ॥ तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिमित्यर्थः ॥ साध्यव्याप्यत्वमेवेति ॥ साध्यव्याप्यत्व
मेवानुमितिविषयत्वं तत्र ॥ तथाचभावाभावोभयथापि प्रमेयमित्यनुमितौ प्रमेयत्वव्याप्यमेवविषयस्यात्
तभावच बाधानास्त्येवेत्यर्थः ॥ वह्निव्याप्येति ॥ इदं चाप्यपक्षसमाहितत्वस्वत्वात्साध्याभेदभासमानवह्नित्वतद्व्यापक
त्वेनभासतेनतत्कूटव्यापकवह्नित्वं सामग्र्यविरहादित्येवधेयं ॥ नियमतइति ॥ पक्षधर्मताविषयमनिभ्रमपत्वविषय

साध्यादित्यर्थः ॥ तथा च येन रूपेण तादृशज्ञानस्यापि विषयत्वं तेन रूपेणानुमितिविषयत्वं साध्यं ॥ अत एव संदिग्धविषयीभू-
तेभावत्वादौ न व्यभिचारः ॥ नियमत इति ॥ तादृशज्ञानविषयमात्रस्येति वृक्षादिव्यभिचारवारणाय । ननु तत्पक्ष-
धर्मताज्ञाने नियमेन भासमानत्वं वृक्षादेरपि सर्वत्र तथात्वेऽपि पर्वतत्ववदित्यसंगत इति चेत् ॥ न । यद्विषयत्वेन पक्ष-
धर्मताज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं तस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ व्याप्तीति । अत्रापि यद्विषयत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य कारणा-
त्वं तत्त्वादिति विवक्षितमिति न वृक्षादौ व्यभिचारः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ युक्त्यंतरमाह किं चेति ॥ अत्र च मते पूर्वज्ञानो-
पनीतं वृक्षादिकमप्यनुमितौ भासत एवेत्यक्तेस्तत्कल्पस्याह ॥ पूर्वकल्पे तु कारणीभूतज्ञानविषयत्वेन तत्र न तद्वि-
षयत्वमिति मंतव्यं ॥ उक्तविपर्यये ति ॥ ननु चरमकारणस्यापि प्रतिबंधकसंभवान्न फलजनकत्वमित्यत
आह ॥ प्रत्यक्षादीति ॥ तथा चानुमित्युत्तरमेव स्यान्नानुव्यवसायादिरूपविषयांतरसंचार इत्यर्थः ॥ सिद्धेति प-
क्षताविरहादिति भावः ॥ पर्वतानुमितौ लिंगाभाने धूमाद् वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायो न स्यात् ॥ रूपनाशका-
भावादिति तदुक्तं ॥ ज्ञानांतरोपनीतस्यापि धूमजन्यत्वस्य तद्विषयत्वसंभवात् ॥ अन्यथा लिंगभानेऽपि परामर्शे- १३८
न धूमजन्यत्वानुपस्थापनात् ॥ तादृशानुव्यवसायासिद्धिप्रसंगात् ॥ न चैवं चक्षुषा रूपं पश्यामीति पदेनार्थ-
मवगच्छामीति अनुव्यवसायबलात् । चक्षुःपदयोः चाक्षुषादिज्ञानविषयत्वापत्तिरित्युक्तमिति । लक्षण

वाक्येन सर्वांशे समीचीनसाध्यप्रत्ययाजनकत्वमुक्तं तच्चाश्रुतमेवेत्यर्थः ॥ अस्तु किंचैवं चक्षुषा कंपो तावदिति अत्र
त्रेदं चिंत्यं देवात्तत्र धूमस्यैवापि सः नानुमितिविषयः ॥ तस्य वह्निव्याप्यत्वेन परामर्शात्तदुपनीतत्वेन लिंगभानाभ्युप
गमात् ॥ अन्यथा तस्य सहेतुत्वेनासंभवोद्युक्तत्वात् ॥ तथा च व्याप्यस्य धूमत्वेन परामर्शविषयत्वात् ॥ तदुपनीतस्यैव धूम
त्वेनानुमितिविषयत्वे अन्यथा परामर्शोपि तत्र भ्रांतो न स्यादिति तदंशे कथमनुमितिः सत्यात्वमिति ॥ अत्र केचित् लिंगस्या
नुमितौ भानेमानाभावः ॥ न चोक्तानुमानेन तथा अप्रमाजनकत्वात् । नापि कारणीभूतज्ञाने भ्रमत्वं तथा अप्रमाजनकस्य
त्वनन्वेकविशेषणावच्छेदतया ज्ञातविशेष्यवृत्तितद्धीसामग्रीतमत्वविशिष्टवैशिष्ट्यप्रतीतिरिष्यते मितिवेन्न पक्षवि
षयकसाध्यानुमितित्वेन कार्यतावच्छेदकव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणतात् तथा च लिंगभानं प्रति स्वरूपयोग्यत्वा
त् ॥ न तत्तद्विषयकानुमितिः यथा प्रत्यक्षाद्युपस्थितविशेषणवत्तया पिशाचबाधेन विषयः ॥ तथा प्रकृतेपि उक्त
बाधकात् न च लिंगविषयत्वमपि कार्यतावच्छेदके मध्ये प्रविष्टं प्रमाणाभावादिति तन्न । तर्हि ईश्वरानुमानकर्तृकत्वम
ति न विषयस्यादित्युक्तं ॥ वस्तुतः पक्षपदं पक्षतावच्छेदकविशिष्टपरमवश्यं वाच्यं ॥ अन्यथा पर्वतत्वादेर्भानप्रसंगात्
लिंगं च पक्षतावच्छेदकमेवेति कथं न तद्भानं । न हि लिंगान्यत्वगर्भं पक्षतावच्छेदकं गौरवात् ॥ क्वचित् लिंगस्यापि तथा
त्वाभ्युपगमात् ॥ यद्वृत्तमपरामर्शोपक्षो विषयः तदेव पक्षतावच्छेदकं । अत एव कांचनमयत्व सामानाधिकरण्य

अं॰न्दि॰

व्येनापि कस्यचिद्दृष्टान्तानुमितिः पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनाप्यनुमितिर्निर्वाह्या सिद्धसाधनत्वशंकेति भ्रमः ॥ स्वसमानदृष्टान्ता
मिति ॥ विरुद्धत्वावधानं तर्महेत्वाभासतोपाधिविशिष्टस्वप्रमादृष्टान्ताभिप्रायः ॥ अतो नविरुद्धत्वादि भ्रममादायसर्व
तावतिव्याप्तिः सत्प्रतिपक्षस्थलेष्वयं संबंधेनयथातत्प्रमातथा तत्र हेत्वाभासलक्षणामारभ्यमाना वसरेत दृष्टान्त
नायलक्षणं किंतु विशेषणं तेन सत्प्रतिपक्षोन्नीतोपि सहेतो नातिव्याप्तिः ॥ तथा तात्सत्प्रतिपक्षत्वाभावेन तादृशप्रमा
विरहान्नचपदानतादृशप्रमा किंतु विरुद्धोभयव्याप्तिपक्षधर्मतापरामर्शमात्रेतत्रतादृशप्रमाविरहेणाव्याप्तिरिति
वाच्यं ॥ प्रतिपक्षस्यैकदेशवकस्य हेत्वंतिसर्वं येन हेतुनिष्ठत्वेन प्रमासंभवात् ॥ अतः तः इत्थमेव मायाज्ञाभावकं अभ्युपगच्छन्त्या
त् येतनतदृष्टान्तविशेषणात्पक्षे अज्ञायमानदृष्टान्तासत्यभिचारावव्याप्तिः नचतस्यनासाधकत्वमितिवाच्यं ॥ नस्य
हेत्वाभाससत्वसमनियमादितिनिरस्तं ॥ अतएव घटादिविरुद्धकेदर्शनेतित्वाविशेषेअस्मदाद्युज्ञायमानेनाव्याप्तिः
नचैवं लिंगत्वभ्रमदृष्टान्तास्वव्यभिचारादावव्याप्तिः नचतस्यनासाधकत्वमिति विरुद्धेअव्याप्तिः ॥ नदृसाध्यप्रत्य
यजनकत्वादितिवाच्यं ॥ किंचित्कालीनतज्जनकत्वाभावस्यैवविवक्षितत्वात् तथासतिमयानहेतोस्यर्थविशेषणत्वं
तथाग्रेवक्ष्यते ॥ विरुद्धत्वादिज्ञानदृष्टान्तांव ॥ तदिमिति ननुचात्रविरुद्धादौलिंगत्वभ्रमात् पक्षगोचरसाध्यप्रत्य
यजनकत्वादव्यभिचार इतिचेदत्र केचित् ॥ नहिसर्वकालीनतज्जनकत्वाभावः साध्यः किंतु तज्जनकत्वाभावमात्रं सा १३९

ध्यं तच्च तत्र किंचित्कालीनकिंचित्तज्ज्ञानकत्वविरहे च निष्प्रत्यूहं । एवं च मह्यपि वस्तुमात्रे ये वयथाश्रुतसाध्यसत्वात्
विरुद्धत्वादिहेतो । स्वरूपविवेचनेऽस्य अर्थविशेषणाभेददोषप्रसंगस्तथापि हे त्वाभासत्वनियतः पक्षगोचरसाध्यप्रत्ययज
नकत्वाभावः साध्यो ग्राह्यमतः स च न वस्तुमात्रे इति न वैयर्थ्यमित्याहुः ॥ तन्न । हेत्वाभासत्वस्य साध्यप्रविष्टत्वे ऽ
धिकस्याप्रभवत्वात् तद्गर्भसाधकत्वस्यानिरूढत्वात् ॥ तत्साधनज्ञ्यर्थे तत्त्वापत्तेः ॥ अन्ये तु साध्यप्रत्ययजनकत्वसाध्य
प्रत्ययजनकत्वावच्छेदकविरहस्यैवाभावः साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदके न प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदके तदवच्छेदका
नि वा व्यभिचरितत्वादीनि उपाधित्वासत्प्रतिपक्षितत्वपर्याप्तानि तत्कालीनकार्यतावच्छेदकसंपन्नदाय सिद्धत्वात् ॥ अतएव
च निगमनार्थेऽमर्थवत् । एवं च सव्यभिचारत्वपर्यवसितः स तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेषणत्वं तथाकारे एव स्फुटं
एवमपि सधर्मे सत्प्रतिपक्षितत्वरूपत्वाद्दृशावच्छेदकविरहस्य कदाचित्संभवेन सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णव्याप्तिसाधक
त्वं मा प्रसांक्षीदिति तद्विरहः स्वज्ञानकालीनतया विशेषितः । स च तादृशज्ञानान्यदा तदाज्ञानरूपविशेषणाभावेन
विशिष्टाभावादेवं स्वज्ञानविरहकालविशिष्टाभावात् विरुद्धेऽपि व्यभिचारामाहद्दित्यनुसंधिना साध्ये निवृत्त्या
हेत्वाभासताहीति । तथा च स्वज्ञानकालस्यापत्तावच्छेदकतया तत्कालीन तत्साध्यस्यास्ति अपि इति ॥ ननु तस्याप्रसिद्धा
व्यप्रवेशायेन व्यभिचारः न व्यर्थविशेषणताविवक्षितसाध्यस्यासार्वत्रिकत्वादिति वदंति ॥ तच्चिंत्यं ॥ तथाहि । स्व

त्वानस्य साध्यप्रवेशेपि न तद्व्याप्यविनाविशिष्टाभावात् व्यभिचारः । इत्थं ज्ञानमात्रस्य विशेषणस्य सर्वदा सत्त्वात् । न
ह्यस्मदादिज्ञानघटितमेवैतल्लक्षणं तथा सत्यस्मदाद्यज्ञायमाने व्यभिचारादिके विरुद्धे चव्याप्तिविशेषेऽव्याप्तिप्रसं
गात् ॥ अस्मदाद्यज्ञायमानस्व्याप्तेः सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसंगात् । किं च स्वज्ञानविरहकाले विशिष्टाभाववसत्त्वेपि व्यभिचा
रः प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाभावसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारत्वात् ॥ अन्यथाऽज्ञातत्वेन गुणानुमाना
पत्तेः । विरुद्धे च तादृशसाध्याभाववत्त्वस्वीकारे लक्षणाव्याप्तिरेव दोषः स्यात् ॥ तस्मात् साध्यप्रमाजनकत्वस्यैकैवलान्व
यित्वेन हेतोरसमर्थविशेषणत्वमिति वयमालोचयामः ॥ नन्वेवं विरुद्ध साध्यान्यत मविशिष्टस्वमाकालीनत्वमेव लक्ष
णमस्तु साध्यप्रत्ययजनकत्वस्य विवक्षितस्य केवलान्वयित्वेनाव्यावर्तकत्वात् ॥ अप्रसिद्धसाध्यके अतिव्याप्तेः प्र
तियोग्यप्रसिद्ध्या व्याप्तेरसत्त्वे च लक्षणान्तरमाह ॥ यद्वेति ॥ तद्वत्त्वं चात्र तद्वृत्तिमानत्वं विवक्षितमिति न सत्प्रतिपक्षि
तो निर्वर्तितव्याप्तिः । इदं च हेत्वाभासत्वसमनीतमेव नसावर्त्तिकमिति हेतोः समर्थविशेषणतेति ध्येयं ॥ ननु व्यभि
चारित्वादिकमपि नानुमितिप्रतिबंधकं तत्सत्त्वेप्यनुमितिप्रतिबं धाभावात् ॥ इत्यत आह ॥ अनुमितीति । तथा चा
नुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकं समसाधकत्वमिति फलि तार्थः ॥ सत्प्रतिपक्षस्थले यथा तद्वत्त्वं तथा
प्रागुक्तं साध्याविशेषपरिहाराय न तत्त्वं त्यजेति तत्वं मतमहारणं न्येति ॥ बाधितेति ॥ पक्षवृत्तिबाधितस्यार्थः ॥ म

।१४।

तन्मते गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवानिति न बाधितं ॥ व्याप्यत्वासिद्ध इति ॥ एतन्मते नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्ये
व ॥ तत्र व्याप्यत्वासिद्ध इति निमित्तम् ॥ स्वरूपासिद्धेति ॥ यद्यपि स्वरूपासिद्धस्य हेत्वाभासत्वं सर्वैरुपेतं तथापि दर्शाविशे
षयेव तस्योक्तरूपासाधकता हेतोर्न कश्चिद्दोषः ॥ यत्र हेत्वाभासत्वं तत्रासाधकत्वमिति नियमो न तु यदौत्रयप्रा
तह्येतत्र तदावश्यकत्वमिति ॥ कुचिदहः ॥ तेन्नयद्वहि सर्वत्रैव तदेवासाधकत्वमस्तु किमननुगतासाधकत्वनि
विवेनेन न्यूनैकांतिकत्वादौ दर्शाविशेषेऽनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वेनास्ति तस्मादिदं सत्प्रतिपक्षादेव्या
त्वाहि व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नासिद्ध्याश्रयत्वमसाधकत्वं स्वरूपासिद्धिरिति ध्येयं ॥ असाधारणेपासपक्षलक्षणां ।
अनुपसंहार्यपि रूढं ॥ अनुगतासाधकत्वसंभवेनाननुगतं तत् ॥ एवं चासाधकत्वग्राहकस्य नानाभिव्यक्तिरिस्य
त्वेन ग्राह्यत्वसवीजमिति ॥ ॥ ॐ ॥ एवमिति प्रतिबंधकत्वेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति ॥
मेव तिति ॥ जगदिति ॥ कार्यमात्रे इत्यर्थः ॥ ननु तदप्रसिद्धौ साध्याप्रसिद्धिः ॥ कथमनुमानमित्यत आह ॥ क्रिया
दावितिं ॥ तथा च पक्षधर्मताबलात्सिद्धिरिति भावः ॥ मिलितमिति ॥ सकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः ॥ ए
नयोरिति संशयविषयत्वविवादविषयत्वमर्थात्स्यभः ॥ ग्राहकाभावमुक्त्वा व्याप्यभावमाह वादिनोरिति ॥ सभ
वादिति ॥ विशेषादर्शनदशायामिति भावः ॥ तथा च तस्यापि पक्षतां तर्हि तादृशहेतोरज्ञाते स्वत्रसिद्धसाधनमि

पं.क. तितात्पर्यं॥ अभ्युपेत्याह॥ प्रत्येकमिति क्षितिः सकर्तृका वा न वा अंकुरः सकर्तृको वा न वेति प्रत्येकमित्यर्थः। विवादा
स्पदत्वेनेत्यपि बोध्यं॥ अर्थान्तरत्वादिति विवादांगसंज्ञाप्रविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षसाध्यसाधनस्य तत्संज्ञा
यनिवर्तकत्वेन प्रकृतार्थसंबंधत्वरूपान्तरेण च तत्साधनस्य भिन्नप्रकारतया तत्संज्ञयानिवर्तकत्वेन प्रकृतार्था
संबंधत्वादिति भावः॥ अन्येति। जन्यात्मविशेषगुणेत्यस्मादिः शरीरस्यकारणत्वात्। सर्गाद्यकालीनवेदादवस्त
दादिश्यदृष्टोपार्जितेश्वरोपगृहीतशरीरस्यकारणत्वादितिभावः॥ अत्रसिद्धेरिति। अप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ अत्र
हेतुमाह दृष्टेति॥ तथा चानुसर्वसंग्रह इतिभावः॥ बाधेऽन्तररूमतं दूषयति नापीति॥ द्वितीये लक्षणे दोषमाह
घटादेरिति। चेष्टाद्वाराजन्यकृतेस्तत्त्वजनकत्वादित्यर्थः। (घटादावितिउक्तस्यत) क्षितिरवेति। तथा चनार्था
तरमितिभावः॥ तस्यापक्षत्वेनेति॥ पराभिमानुमानप्रतिज्ञादिविषयस्यैव पक्षत्वंसंभवतीतिभावः। तादृशवस्तु
केबोध्यं॥ पक्षत्वे प्रतिज्ञादिविषयत्वे। सर्गाद्येति॥ इदानीतनघटादिकमस्मदादिनैवयोगजज्ञानवतावसकर्तृ
कत्वादित्यर्थान्तरशंकायां सर्गाद्यत्वेनेत्यत्र संदिग्धानैकान्तिकत्वमपि बोध्यं॥ साध्यंरूपमितरद्भुति चे
ति॥ व्यभिचारादिति। क्षितिरवेमस्मदादिघटोपादानज्ञानवत्त्वादित्यर्थः॥ घटेति॥ कुलालकृतेचेष्टाद्वारा
तज्जनकत्वाद्वानार्थान्तरमित्यतआह। अपिचेति। इदंचनैयायिकमतेनैवतस्यदृष्टवर्णंदृष्टव्य) दित्यर्थः॥ १४१

घटाद्यवृत्तीति॥ उक्तस्य तत्त्वे तन्मयोऽलक्ष्यस्य तत्त्वासंभवादित्यर्थ इति भावः॥ चेष्टात्वस्येति न च कृतिध्वंसादौ सा
ध्याव्याप्तिः॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः॥ किं चेति॥ यदृष्टाद्दृष्टबाधेन तदुपादानत्वेनैवोप
स्थितिर्वाच्या॥ तदस्यार्थः॥ ननूपादानादिगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्वं विवक्षितं॥ तेन रूपेण तेषां स्ववि
षयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वे तथा चान्योपादानप्रत्यक्षस्यान्याजनकत्वादेवानाधीनतरत्तित्यत आह अपि
इदं च नैयायिकमतेनैव तस्य दूषणं द्रष्टव्यं॥ तद्धेतद्दिति॥ तदुपलक्षितस्येत्यर्थः॥ ननु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षि
तमत आह दृष्टेति॥ यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टद्वारकतासंभवः शरीरपाताद्युत्पत्त्येन योगिनो दृष्टासंभवात्॥ तथा
प्येतदनुमानबलादेव धार्मिकत्वमात्रमिति न्यायाचार्यैर्न दोषविनाशिनस्तस्यादृष्टजनकत्वसंभव इत्यर्थो न योगापा
दनमेवेति ध्येयं॥ अथेति॥ (यद्यपि योगिज्ञानस्य) अथ प्रत्यक्षन्यायं विशेषणपक्षे पक्षासिद्धिवारणायेत्सामे
सिद्धसाधनवारणाय॥ अदृष्टद्वारा योगिज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात्॥ एवमग्नेरपि ज्ञानाद्यव्यवहितेति इदं च
वस्तुगतिमभिप्रेत्य न चिरं सा अनावच्छेदकप्रविष्टज्ञानादिप्रत्येकं विशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्धा
दृष्टभावात्॥ पक्षधर्मताबलेन विवक्षितज्ञानादिसिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव विभावयिष्यति॥ नहीति

विवक्षितमित्यनुषज्यते ॥ साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वेनेति शेषः ॥ पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणासिध्या
श्रयासिद्धिः साध्यविशेषणासिध्या च साध्याप्रसिद्धिरिति ध्येयं । सिद्धौ वेति । योगजधर्मादिजन्य उपादानगो
चरज्ञानादिसिद्धौ तस्यापि अदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वसंभवात् ॥ पक्षे तदजन्यत्वासिद्ध्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ सि
द्धसाधनादिति ॥ यत्किंचिदुपादानाभिप्रायेणाह देवत्वेत्तामप्रयोजकत्वात् ॥ विशिष्टसाध्यस्य व्यापकत्वमिति ध्ये
यं ॥ साध्याप्रसिद्धेरिति ॥ यद्यप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वतन्त्रमेवाप्रसिद्धं अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात् ॥ तथा च
लिङ्गजन्यसविकल्पकजन्यत्वस्याप्यपवर्णनेन तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं नास्ति । मानाभावादित्यपरो
क्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं कर्तव्यं ॥ एवं च तन्न रूप्याप्रसिद्धिरुक्तेति । वस्तुतस्त्वनुमितित्वेन
जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन चेत्यर्थः ॥ तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यतिहारादि विशिष्टसाध्याप्र
सिद्धेरिद्धेरिति भावः ॥ दुक्तमिति । स्वमतेति शेषः ॥ जन्यसर्गेति तथा च तत्काले अस्मदादिज्ञानाभावात्त्वाश्र १४२
यस्वरसिद्धिरिति भावः ॥ न च ब्रह्माण्डोत्पत्तिज्ञानमादायार्थान्तरं ॥ कालविशेषस्य सकलब्रह्माण्डसाधेयधा
रणत्वेन युगपद्वर्तन्नाद्वसंभवेन तत्र मानाभावात् ॥ अत्र च सर्गेतरज्ञानादिसमाकालीनकार्यादिमत्त्वं वि
वारणायसत्वेन सिद्धसाधनवारणाय सामग्रीपदं ॥ ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्र्या विषयकारणत्वेन

अभ्यंतरमस्त्वित्यत आह दृष्टेति। न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटितान्यतज्जनिकेत्यर्थः। ध्वंसस्तु अदृ
ष्टसामग्रीजन्यध्वंसे अदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति। तन्न। सामग्र्याः नियतकारणत्वेन ध्वंसासंभ
वात्। अदृष्टसामग्र्याः स्वर्गमात्रजनकत्वाच्च। अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बोधिधितत्वात्। यद्यणु
दृष्टसहकृतादृष्टसामग्रीजन्यत्वेन द्व्यणुकस्य न तादृशाव्याप्तिरिति तदपि न। लाघवाददृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यै
वादृष्टत्वप्रयोजकत्वादिति भावः। न त्वेतावता सामान्यादीनां द्व्यणुकजनकत्वं तथापि तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्य
त आह उदासीनेति। कार्यकारणभावादिति कर्मभावान्नोदासीनसिद्धिरिति। भावः। उदासीनत्वसिद्धावपि नैतद्विमत
प्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यर्थः। इत्यत आह। द्व्यणुकासमवायीति। तद्व्यणुकासमवाय्यर्थः। न च द्व्यणुकान्तरव्यभि
चारः तस्य पक्षसमत्वादिति भावः। अस्ति थोतीति। परं प्रतीतिरेव। न चादृष्टद्वारा कृत्यहेतुत्वे तन्मतपीति वाच्यं। तथा
पि ध्वंसेन व्यभिचार इति भावः। पक्षेति। पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानसिद्धिः। साध्यमेतत्सदृशं किंचित्करं अप्रमा
जन्यत्वमेव दर्शयति अन्यथेत्यादि। दृश्यते तत्तावदिति। अनेन वक्ष्यमाणानुमानेन साध्यप्रसिद्धिं दर्शयतीति। तथा च
सर्गाद्यकालीनं यत्कुरितं तज्जन्यं घटज्ञानं तस्य प्राग्ध्वंसः तदनाधाराणुः कालः तदाधारकं यज्ज्ञानं तज्ज
सर्गाद्येति। सर्गाद्यकालीनमनःसंयोगः। तज्जनिकया मनः क्रिया किमसाधकः। न च व्याप्यत्वमसर्गप्रलययोरनादित्वात् सर्गा
नवकाशः आत्ममनःसंयोगः।

ध्वकालीनशरीरजन्यज्ञानज्ञानध्वंसानाधारक्षणाप्रसिद्धेः ॥ सर्गापरक्षणस्येतरसर्गापरत्वात् ॥ तथा च सर्गाद्यकालीनस्या
नजनकत्वम मनःसंयोगजनकमनःक्रियायाः पक्षत्वे इदानींतनक्रियायां अस्मदादिप्रयत्नजन्यत्वान्नांशतः सिद्धसाध
ओदीच नमिति भावः ॥ न च सर्गाद्यकालीनमनःक्रियैव सैवाप्रसिद्धेति वाच्यं ॥ सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यविशेषणत्वात् ॥ तन्मनइ
ति तन्मनोगोचरप्रमत्वानाधारस्तन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणं ॥ एवं च कारणी
नः भूतस्यैव तस्याप्रसिद्धेः नहि संभवति इतरसकलमेव क्रियाकारणसत्वेपि प्रयत्नव्यतिरेकेणान्तरक्षणेपि क्रिया
नजायते अथ च न प्रयत्नजन्येति ॥ बाधवारणाय तन्मनोगोचरप्रमत्वानाधारेति विशेषणं ॥ तन्मनोगोचरप्रयत्ना
नाधारे चरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्वात् ॥ बाधस्यैतत्कमाद्धेति ॥ अर्थादिति ॥ प्रकारांतरबाधादित्यर्थः ॥ इत्थं प्र
तिज्ञेति ॥ तथा च पक्षासिद्धिरिति भावः ॥ एवं तत्प्रलयकालीनक्रियायामेवेत्यर्थः ॥ इदं चोपलक्षणं ॥ तत्कालीन १४३
संयोगेनापि ज्ञानसंभवात् ॥ एवं सहकारिविरहेण तदजननात् ॥ क्रियात्वस्येति ॥ अत्रापीश्वरवादिनामिसन्तुष्टेजनी
ये ॥ तथा च तत्प्रयत्नमात्रव्याप्यक्रियामात्रे साध्यसत्वाद्धर्थविशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ किंचैवमिति ॥ अनुमितव्यापकतावच्छे
दकप्रकारकत्वादित्यर्थः ॥ अर्थादिति अनुमानांतरादित्यर्थः ॥ तदनुकूलत्वमात्रस्य न्यासअप्रासकालस्यैवादिति
ध्येयं ॥ अदृष्टाद्वारकेति ॥ अत्रोपादानपदे स्वोपादानपरं ॥ तथा च स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्याः ॥ घटादयः प्रति

ध्यः तदन्यत्वे पक्षतावच्छेदके ॥ येतेनयत् उपादानपदस्य कृतिं चिदुपादानपरेन तावददृष्टाद्वारकस्वोपादानमदेशादिगोच
रास्मदादिकृतिजन्यानां द्व्यणुकानां दीनां पक्षता न स्यात् ॥ किंत्वा उपादानपरत्वे अप्रसिद्धिः स्यादिति ॥ नन्वेवमदृष्टाद्वा
रकेति व्यर्थं ॥ अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषासंभवादिति चेत् ॥ न ॥ अत्र वदंति ॥ कोस्यादावौषधप्रलेपादिजनि
कयातज्ज्ञोचरास्मदादिकृत्याः दृष्टद्वारा चलनं जन्यते ॥ तस्येश्वरमात्रकृतिकस्यासंग्रहः स्यादिति तद्विशेषणमिति
तन्न ॥ औषधप्रलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मानाभावात् ॥ औषधसंयोगद्वारैव तस्याश्चलने तज्जनकत्वसंभ
वात् ॥ न च तत्संयोगध्वंसानंतरमपि चलनोत्पत्तेर्न तद्वारकत्वमिति वाच्यं ॥ तदा चलनासिद्धेस्तत्त्वा सति संयोगध्वंसस्यै
व तत्समयस्यैव वा जनकत्वात् तस्य नियतसंयोगध्वंसतत्समयान्यसमये चलनोत्पत्तौ मानमस्तीति ॥ विषचलनादौ
मंत्रपाठादिसाध्यमध्यदृष्टद्वारकत्वे संभवति कृते ॥ तथापि न तदुपादानविषादिगोचरत्वे किंतु कंठताल्वादिगो
चरत्वमेवेति तदर्थमपि नैतद्विशेषणमिति ॥ अन्ये तु विषमप्रतिपाजिकत्वात्मनोदृचिंतनेजननत्वकृतिजन्यस्य
गिस्यपरमेश्वरकृतिकस्यासंग्रहः स्यादिति अदृष्टाद्वारकेति विशेषणं ॥ तस्य त्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वात् ॥ न चै
वं तज्जनकादृष्टस्येश्वरकृतिकस्यासंग्रहः स्यात् ॥ न ह्यदृष्टजननेप्यदृष्टद्वारं तत्कृतेरिति वाच्यं ॥ अदृष्टाद्वारकपदस्य
अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगिपरत्वादित्याहुः ॥ तदपि न ॥ अदृष्टजनककृतिजन्ययागोत्पत्तौ देव

अंशा॰च॰

रस्मदादिकर्तृकस्यपक्षान्तर्भावितत्वापत्तेः॥ नचेष्टापत्तिः। अंशतःसिद्धसाधनप्रसंगात्॥ नचोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धे
नेतथापक्षतावच्छेदकज्ञानाच्चैवमेवतस्यदोषत्वादितिवाच्यं॥ एवंसतिसमवेतमात्रजन्यस्यैवपक्षतापत्तौघटा
दिवारकविशेषणानुपपत्तेः तथाचप्राचीनमतेनेदंनचगंगास्पर्शस्यैवादृष्टजनकत्वेनतुतज्ज्ञानककृतेरितिवाच्यं॥
एवंप्रभेदर्शितनस्यैव यत्स्यैवस्वर्गजनकत्वेनतु तत्तज्ज्ञानककृतेरितितुल्यं॥ अत्राहुः॥ कालीशरीरेपञ्चरूपमस्मन्ते
तत्कालीनशरीरगोचरतपश्चर्यादिजनिकैककृत्यादुत्पत्ते॥ साचकृतिरदृष्टद्वारिकातद्रूपोपादानकाशरीरगोचरा
चेतितद्रूपेव्याप्तिवारणायैवतद्विशेषणमिति। नचैवमपिनिदिध्यासनादेरसंग्रहइतिवाच्यं॥ तत्रतदुपादानगो
चरजन्यकृतेरेवानभ्युपगमात्॥ अभ्युपगमेवास्मदादिकर्तृकत्वेनान्यान्यत्वात्॥ नचअदृष्टद्वारकमात्मगुणा
द्वारकत्वमितिवाच्यं॥ कृतिद्वारभूतात्मगुणापेक्षयाव्याप्त्यापत्तेरिति॥ एवंचेतन्मतेआत्मेदर्शितनजन्यस्वर्गोऽव्याप्ति
वारणायतद्विशेषणं॥ तज्जनकादृष्टं अस्मदादिकर्तृकमेवेतिसंक्षेपः॥ ध्वंसगोत्वादौचातिव्याप्तिवारणायसम ॥१४४
वेतपदजन्यपदे॥ अदृष्टेति॥ अत्रादृष्टाजनकस्यकृतेर्बाधः॥ शरीरकर्तृकेरपादृष्टजनकत्वात्॥ तद्वारणमतम
वार्थंभिन्नंतरपाह॥ अदृष्टेति॥ अत्रव्याप्तिश्चकालीनेतर्कीयदैशिकत्वेअदृष्टस्यकृत्यान्तर्भाविततयेनव्य
याप्यभिचारसंदेहात्व्याप्तिग्रहानापत्तेः॥ नतूपादानपदंयत्किंचिदुपादानपरंप्रकृतोपादानपरत्वानाधः॥ शरीरादी

नांशतः सिद्धसाधनात्। न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्नकारणत्वं किंतु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जन-
कत्वनियमादिति वाच्यं॥ तथापि ज्ञानादिघटितं पक्षत्वं साध्यं न चैवमगत्यन्तरकृताभिधानात्। तथा च कृतिमात्रीयांश-
तःसिद्धसाधनतादवस्थ्यात्॥ नाद्यः॥ अप्रसिद्धेरिति चेन्मैवं। उपादानगोचरत्वेन यत्नज्ञानादौ नैयायिकानां दृष्टत्वज्ञ-
न्यत्वं साध्यं॥ तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यप्रत्येवृतस्य जनकत्वमिति नांशतःसिद्धसाधनं॥ न चैवमदृष्टप-
गभावेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यं। जन्मान्तरीयज्ञानादीनां तेन रूपेण जनकत्वाप्रसिद्ध्या साधनानवकाशादिति चेन्न।
कालीनत्वेऽपि भेदघटितजन्यत्वगर्भत्वाद्वा अंशतः सिद्धसाधनवारकत्वादिति॥ अत्राप्यदृष्टपदस्य जनकादृष्टपरं॥ न चै-
वं स्वशब्दार्थः क्वचित्पक्षः क्वचिद्दृष्टान्त इति व्यक्तिनानुगमस्य दुर्वचत्वमेवेति वाच्यं॥ सामान्यव्याप्तिग्रहे तस्यादोषत्वा-
त्तस्यापि च प्रकृतानुमानांगत्वेनानुमतत्वाद्द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादेयेन तत्तद्व्यक्तित्वेनानुगमनात्। अन्यथा
स्वपदानुपादेयेऽपि जनकत्वगर्भसाध्यमननुगतमेव स्यादिति॥ अत्र यद्यपि प्रत्यक्षे स्वयमेवं तदनुचितं॥ अघट इति
वाच्ये न अघट इत्यप्रमाणात्॥ तथापि प्रत्यक्षस्यैतरजन्यत्वपरत्वे बाधः॥ साक्षात्त्वजातिः परत्वे पुनः प्रत्यक्षसि-
द्धेरित्युभयप्रसिद्ध्यपराधोक्तं॥ तदर्थस्तु लिंगादिकरणकज्ञानान्यज्ञानत्वमुभयसाधारणमेवेति व्यर्थ-

स्वजनकेति ॥ अत्र स्वजनकेत्यादिविशेषणं कालीकपादावंशतःसिद्धसाधनवारणायत्रादृष्टवत्केप्रकारेणांश
तःसिद्धसाधनवारणं ॥ अपरोक्षेति । तादृशज्ञानविषयोपादानसमवेतानीत्यर्थः ॥ थलडर्थयोरविवक्षित
अंशतश्च त्वादिधेयं ॥ ननु कालीनत्वेऽभेदश्चेत्तर्हि जन्यत्वगर्भांशतःसिद्धसाधनमिति चेन्न ॥ स्वजनकादृष्टेतरोपप
क्षज्ञानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चादृष्टजनकतात्कालीनतादृशज्ञानादिविषयत्व
स्याप्यसंभवात् ॥ पुनःसिद्धसाधनमेवेति वाच्यं ॥ ज्ञानादेः स्वजनकत्वेनापि विशेषणीभूयत्वात् ॥ उपाधिभेदाच्च
नरत्वसाध्यावैशिष्ट्यं ॥ समवेतत्वदिति । ध्वंसव्यभिचारवारणाय समवेतत्वे ॥ गोत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रागभा
वेत्यादिरत्वेनिरुक्तानुनादरभेदश्चेत्तर्हि जन्यादृष्टस्य स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वानभ्युपगमात् ॥ उप
भ्युपगमेवास्मदादिकर्तृकमेवेति न कोपि दोषइत्युक्तं ॥ संप्रति अस्मत्तादृशज्ञानाकृतिजन्यत्वेन पक्षानंतरमर्हि
तत्वं मास्त्वस्मदादिकर्तृकत्वं तेषां जन्यात्मविशेषगुणानां ईश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य दृष्टत्वमुक्तत्वात् ॥ तथापि त
मादाय पक्षत्वनिर्देशे तत्र न कोपि दोष इति अभिप्रेत्याह ॥ उक्तेति ॥ न च जन्यत्वेति । दोषाभावे इति शेषः ॥ तदुपरक्ते ।१४५
ति । उभयसिद्ध्यप्रयोजनत्वं तत्र न प्रमोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः ॥ ननु सकर्तृकत्वे विवादाभावात् तत्रेऽ
र्थान्तरमित्यत आह । उक्तेति । ननु कृति जन्यत्वमेव सकर्तृकत्वं न चादृष्टप्रागभावादिघटितमित्यत आह ।

अतयेवेति॥ येवं हि भोक्तादृष्टद्वाराभोग्यकृतिजन्ये घटेभोक्तृकर्तृकत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः॥ ननु प्रयुक्ता
प्रत्यक्षमेव सकर्तृकत्वे तथा ध्वंसः सकर्तृको न स्यात्॥ तथा चानुमानाज्जगन्निर्मातृकर्तृसिद्धिरपि म
स्यादित्यत आह। यद्वेति। ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा आद्ये शरीरसंग्रहाप
त्तिः॥ अंशे कृतिध्वंससंग्रहार्थं जन्येच्छाकृतजन्यत्वविशेषणमनर्थकं॥ तस्य स्वोपादानाभावेनेगा 15
चरजन्यकृतिजन्यान्यत्वेन संग्रहीतत्वात्॥ न चोपादानमधिकरणं विवक्षितं॥ मृदंगादेश्च न शरीराधिकर
णत्वे किंचिदधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं॥ अधिकरणतासम्बन्धामेनवासंबंधमात्रेण वा नाद्यः॥ उक्त
दोषो न्नास्यः॥ अवच्छेद्यावच्छेदकभावसंबंधेन मृदंगादेरपि शरीराधिकरणत्वात्॥ अतएव शरीरस्यापि
भोगाधिकरणत्वं अतएव च मृदंगादौ शरीरत्वप्रतीतिरिति चेन्न॥ पक्षेऽप्युपादाने पदं कारणमात्रपरं अनु
पादेयमेव वा जन्येच्छासत्त्वजन्यज्ञानेच्छासर्भेः॥ अन्यथाप्रतियोगितयेच्छाया विरोधित्वेन कृत्याजनिते
च्छाध्वंसपक्षतावच्छेदकमातः॥ एवं च शरीरादीनां च संग्रहमेव मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतका
र्येप्रत्येव जनकत्वात्॥ अतएव तत्रास्मदादीनां नोक्तः सिद्धसाधनं न चैवमुक्तसाध्यस्य ध्वंसे बाधः स्यात्

त्॥ तस्यासमवेतत्वात्॥ ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यं॥ अनित्यानामेव तेषां
तथात्वावधारणात्॥ ध्वंसनित्यानामेव तेषां जन्यत्वस्य साध्यतापर्यवसानात्॥ न चैवं कुत्रापि महाप्रलये ध्वं
सादौ नोऽस्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यं॥ तन्मते इष्टापत्तेः॥ अत एव ध्वंसमात्रस्य ईश्वरकर्तृकत्वमि
ति ध्वंसोपि पक्षः इत्येवं ग्रंथेकृता नोक्तं न तु ध्वंसविशेष इति दिक्॥ अत्र च मते कृतिमात्रघटितं न साध्यं स्या
दिति ग्राह्ये नांशतः सिद्धसाधनं॥ तृतीयसाध्ये उपादानपदं कारणपरं बोध्यं॥ ननु नेदमिति नैवेति पक्ष इति॥ प्र
तिज्ञाविषय इत्यर्थः॥ तयोरिति॥ समस्यं तस्य पक्षपक्षसममोरित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ यथा च व्यभिचारस्थानस
न्दिग्धत्वे तथोक्तं॥ अनैकान्तिकलक्षणाख्यानावसरे॥ न तु सर्वत्र घटादेः पक्षत्वे नेतरभेदे स्यात्तदुपादानगो
चरत्वेनेश्वरज्ञानस्यासिद्धेन सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह नियतेति॥ उपादानगोचरेति विशेषणान्नाश्र
यासिद्धिः॥ तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः॥ येन चोपनीतभानवादिमते॥ न
नु साध्यगतोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव विवक्षितं॥ किं तु घटाद्युपादानमपि॥ तथा च घटाद्युपादानगो
चरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजनकत्वेपि तदुपलक्षितास्मदादेः जनकत्वसंभवादर्थान्तरं न च तेषां न सर्वविषयत्व १४६

मनाशेसंसारयोगिनः तादृशज्ञानादेरसंभवादित्यत आह। साध्ये चेति॥ साधनत्वज्ञनकत्वं॥ नन्विति। ननूपादानगो
चरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं विवक्षणात्॥ घटोपादानगोचरस्यातथात्वान्नेपन्नेयंत्रंकेत्तिचेत्। तेनैवरूपेणाजनक
त्वमत्रोप्याप्यायित्यर्थान्तरापादनसंभवात्। नच तेषामसर्वविषयत्वान्नतेरर्थान्तरमिति वाच्यं॥ व्यापकतावच्छेद
कप्रकारकनैयत्यमनुमितौ यन्मतेन तत्र सर्वविषयत्वसिद्ध्यर्थमग्रेप्रकारान्तरमेव भविष्यतीति तन्मतेनैतत्संभ
वात्॥ ज्ञानादीनामिति। अस्मदादीनामित्यर्थः॥ अदृष्टाद्वारकाणामिति शेषः॥ अत एवेति॥ बाधेनैतत्सिद्धिप्र
संगाभावादित्यर्थः॥ ऽन्यथेनेति॥ प्रत्यासत्त्येति शेषः॥ तद्भिलक्षणमिति॥ तथा च सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्य
प्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वेनोन्नतज्ञत्वेनांभीत्तरं। न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः॥ तादृशज्ञानानां योगिकल्प
ने गौरवात्। लाघवादेकस्यैव सिद्धेरित्यर्थः॥ कर्तृत्वमिति॥ यतत्त्वज्ञानादीनां यन्मतेन स्वविषयसमवेतकार्य
प्रत्येव जनकत्वं तन्मतदूतिध्येयं॥ सकलेति। ज्ञानानुरोधात् सकलेत्युक्तं॥ इच्छाकृत्योः स्वविच्छित्युपादेनैक दे
विषयत्वमपि नेति ध्येयं॥ अत एवेति॥ द्व्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः॥ सपक्षत्व
मेवेति। अत्रपक्षितजलादिहुतसमुद्रपारावारयवत्वे नोपादानगोचरज्ञानस्यासंभवात्॥ अस्मदादेरव कर्तृत्व

मित्यर्थः॥ नन्वित्ति॥ तथा च घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः॥ आत्मेति॥ आत्मवृत्तित्वमित्यर्थः। गुरुत्वसमवेतत्वपक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोयमुपाधिरिति। न च ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वं हेतुत्वादिति विशेषणसेवाधकं विनोऽपलक्ष
णस्यैवस्यायुक्तत्वात् इति भावः॥ आत्मेति। तथा च आत्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं किंतु तत्तद्वारा घटपीत्यर्थः॥ व्य
क्रियेति॥ स्पंद इत्यर्थः गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजन्यक्रियायां च व्यभिचारादाह। व्यधिकरणेति। नन्वात्मादिपतने
व्यभिचारः॥ व्यधिकरणस्वाश्रयावयवक्रियाजन्यत्वात्स्वाश्रयावयवसंयोगजन्यत्वाच्चेत्यत आह॥ गुणेति। अत्र गु
णजन्यत्वं गुणव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकिप्रतियोगित्वेन नश्वरज्ञानजन्यत्वेपि क्रियायां नश्वरसंयोगोसमवायिकार
णमिति व्यभिचारो न भवतीति। युक्तितौल्यात्॥ तस्याप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याह॥ यत्नेन मंत्रपाठादिजन्यवि
षयें चलनेपि व्यभिचारो निरस्तः इष्टापत्तेः॥ अदृष्टद्वारकत्वे न विशेषणाद्येमंत्रस्याऽदृष्टविनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात्
मनु तु स्वाश्रयमेकदिगवच्छिन्नगुरुत्वजन्यापरदिगवच्छिन्नतदुन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेन्न॥ तत्राधिकगु
रुत्वाश्रय इत्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नतिहेतुत्वात्॥ पाषाणादौ तत्स्वतंत्रहेतुत्वकल्पनात्। गुरुत्वस्य चोन्नमनहेतुत्वाकल्प १४७
नात्॥ तत्कारणत्वाभ्युपगमेपि प्रसज्यपक्षपदमपि गुणविशेषणं देयं। न चैवमधिकरणपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्॥ वेगादि
न्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात्॥ न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैव कारणता न स्यादिति वाच्यं। व्यापारान्तरेणापि तत्संभ

दात्॥ तथा चानुपदमेव वक्ष्यामः॥ नन्वेवमपि क्रियाया आत्मकारणत्वसिद्धावपि घटेन तत्सिद्धिः तथा च साध्यवैकल्ये
न द्रव्यस्थमेवेति चेत् मूर्तवृत्तियत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्त्या न
त्सिद्धिः॥ यदि चात्र व्यभिचारशंका तदा विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यं॥ न चात्र विपक्षे बाधकाभावः। अप्रयासेनन्तस्याजनक
त्वेति प्रसंगात्॥ एवं व्याप्त्याभ्युपगतदेव विपक्षबाधकमिति संक्षेपः। विशेष्येति॥ न च क्रियामात्रादस्यात्र क्रियापदेन कर्ममात्राभि
धानमित्यर्थः॥ असमवायीति। प्रकृताभिप्रायेण कारणसंयोगाश्रयत्वस्य तात्पर्यविशेष्यबाधे सत्यवस्य विशेषणमाहीति
न्यायैकतार इत्यपरितोषं इति निषाणाह। अन्येत्विति॥ कृतीत्यपलक्षणं ज्ञानेच्छयोरपि द्रष्टव्यं। अत एवानुपदं तथैव विभा
वइष्यति। साध्याप्रसिद्धिर्वेति पक्षैकदोषभियाद्का तस्मादः। तदाप्रसिद्धिर्दोष इत्यर्थः॥ ननूपादानप्रत्यक्षं विनापि कृ
शार्थिप्रवृत्तेः शरीरे व्यभिचार इत्यत आह प्रवृत्तिविषयमिति॥ न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वं ब्रूमः। किंतु प्रवृत्तिविष
यश्च न गगनादिः किंतु मदंगमेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार इत्यर्थः॥ अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षबा
पेन तत्कोच्चारमपलाभावात्॥ तत्र कर्मचेष्टेति चिंत्यं॥ अदृष्टेति॥ न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र क्रियास[illegible] किम
पत्नेनेति वाच्यं॥ स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकित्वादिति भावः। न चोद्गवतीति॥ न चायभार्य्यं वसात्स्यैति वाच्यं॥ विशेषदर्शि
नवतदृश्यस्यानदसंभवादिति भावः। ननु स्वस्वरूपादिसाधनत्वेन न कारणता किंतु स्वेच्छसाधनतानुमितिरेवेन। न त्र च

३४६ न बाधः विश्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वादित्यपरितोषादाह न चेति॥ तथापि न तादृश्यानुमितित्वेन जनकत्वं किं तु तादृशज्ञानत्वे
न तादृशं च नास्त्यक्षमेव भवतीति पक्षधर्मिताबलात् तदनुमितावपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिध्यतीति भावः॥ रागवत इ
ति इच्छावत इत्यर्थः॥ द्वेषत्वेति। दुःखतत्साधनयोर्द्वेषः सिध्यते न तत्त्वदभावादिच्छा भवति न त्वन्यथा द्वेषाविषयघटा
धुभावादिच्छाविरहात् तथा च दुःखादौ द्वेषाद् दुःखाभावादाविच्छासुखादयपि॥ ततः कृतिरिति धर्मेच्छायामेव तदुपपत्तेरित्य
र्थः इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य निवृत्तिप्रयत्नेन तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयतया लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकीर्षायाः
हेतुत्वात् निवृत्तौ समानविषयतया द्वेषस्यैव हेतुत्वे भिन्नविषया चिकीर्षा न च प्रवृत्तिविषयविरहस्यैव निवृत्तिः वैपरीत्या
पत्तेः॥ तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ प्रवृत्तिप्रयत्नो रागान्निवृत्तिप्रयत्नस्तु द्वेषादिति॥ न चैवं कथं अभिचाराद्याः निवृत्तेः क्रिया
विरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यत्वान्नियमेन च कामिना चिकीर्षाजन्यत्वनियमात्॥ नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथमिति शंकाया
यां तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेप॥ आनृत्तद्वेषौ ह्यनुव्यवसायसाक्षिके न तयोरन्यत्कारणं कल्पनीयमिति परिहार १४८
इत्यभिप्रायकत्वादिति॥ वृत्तं तत्त्व॥ प्रवृत्तिविरहस्यैव निवृत्तिः न च वैपरीत्यमुक्तमिति द्वयोर्यामपि निवृत्तिविरहसत्त्वेन
प्रवृत्तिसाध्यचेष्टादिकार्यापत्तेः न च निवृत्तिरेवोक्तिसिद्ध्या वाच्यं॥ तत्कारणद्वेषाभावेन तदभावाद्द्वेषाभावश्च तत्कारणा
दुःखतत्साधनत्वज्ञानाभावात्॥ तथा च प्राचीनमते ग्रन्थकर्तुरनुरूपमेवार्थमिति मन्तव्यं॥ एवं च यथाश्रुत एव ग्रन्थः

सुकर इति॥ यत्र तु वह्निधूमादौ व्याप्तिग्रहः सर्वत्रेति शेषः॥ तत्र साध्यसामान्यव्यतिरेकग्रहो ऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहः॥ न ह्यभि
चारीति दर्शयति वह्निमात्रेति। समवायिमात्रस्येति। आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वात् स्वगमादिति भावः॥ ननु
द्रव्यगुणकारणत्वस्य समवायिकारणत्वेन विशिष्टं न व्याप्यं किं तु समवायित्वसमानाधिकरणत्वेन हेतुत्वं तथा चोभयग्रहके
समानजातुभयग्रहणार्थं समानजातीयपरितोषादाह यद्वेति॥ बाधकं विनेति। सामान्यरूपेणाव्यभिचारज्ञानाभावसत्तेन तो
व्याप्तिग्रह इति भावः॥ सकलधूमगोचर इति स्वमते। प्रसिद्धधूमगोचर इति परमते। अत्र सामान्यलक्षणानंगीकारादिति
ध्यये॥ कार्यत्वस्येति॥ कार्यत्वस्य हेतोः विपक्षवृत्तित्वनिरस्तर्पि सर्वत्र तत्पादौ कार्ये अतीन्द्रियकर्तृत्वोह्यो क्रियते। तदा ह्यपि
तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावेन तद्धेतुत्वे कथं व्याप्तिरीयते। अथ तद्व्यतिरेकः सिध्यतीति मा दृश्यमनुपलब्धौ क्रियते तद्व्यतिरेके
पितृत्वादौ कार्यत्वमस्तीति तन्नैव विपक्षेतरस्य व्याप्तत्वमीक्षणामित्यर्थः॥ दृश्यस्येति। योग्यस्येत्यर्थः। तथा चा चतुर्विंशतिः
भ्रमानाधूमात्तत्त्वः समर्थितः॥ तस्यापि योग्यत्वादिति भावः॥ व्यर्थविशेषणत्वेनेति। अखण्डाभावानभ्युपगन्तृमतेन द॥
साध्याभावेति॥ अत्र केवलान्वयिनो नास्त्येवेति भावः॥ अत्र केवलान्वयिव्यवस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहे अन्वयेपि
तिमात्रेणानुमितिविरोधः॥ न चान्वयमात्रावेव व्यर्थविशेषणत्वान्न विशिष्टव्याप्तिग्रहः एकत्वग्रहः विशिष्टकारण
वेन विपक्षबाधकसंभवात्॥ अन्यथा आर्द्रेन्धनवह्नावपि धूमव्यापकत्वेन गृह्येत॥ न चैतत्र वह्निमात्राधूमानुलब्धेः।

अ॰ प्र॰

विशिष्टकारणतावच्छेदकं प्रकृते च आत्मत्वमेव तथा लाघवात् इति वाच्यं॥ अन्यात्मनिष्ठज्ञानादौ समन्यात्मनः कार्यस्य
प्रागादेरुत्पत्तिप्रसंगभयेन ज्ञानादेरेवभ्यंकारणतावच्छेदकत्वात्॥ न च तेषामपि कारणत्वान्न कारणतावच्छेदकं तेऽवच्छेदक
त्वेनानकारणत्वं दंडत्ववदिति वाच्यं॥ दृष्टकृतावच्छेदकत्वेपि ज्ञानाद्युत्कर्षेण कार्योत्कर्षदर्शनात्॥ तेषामपि कारणदेहत्वे
ऽदृतमेवात्मैकरूपस्यावच्छेदकत्वेप्यभिव्यंजकत्वमिति सिद्धांतप्रकारोपीति॥ यद्यपि तत्र भाष्ये पुपन्याहयत इति। अन्यत्
साध्येन सर्वविशेषणतानु हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकताभावस्य गुरुरूपेपि साध्यतावच्छेदक
सुग्रहत्वात्॥ अवच्छेदकतायां भवति गौरवं दोषाय॥ यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ साध्यनिष्ठधर्मे तदवच्छेदकत्वेऽग्नात्
मेव न किंतु तन्मप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः स च गुरुरूपेपि सुग्रहएवेति॥ अन्यथा तादृशधर्मस्य तत्प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वाभावस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धं स्यादिति। साधुर्व्याख्यान्योन्याभावगर्भव्या
सौ साध्यवत्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यत्वे तथात्वेन त्वत्पक्ष विशेषणत्वमेव ॥१४०॥
तद्वानीलधूमत्वादिवत् अवच्छेदककोटिप्रवेशादिरित्याहुः यागपतेः॥ शरीरत्वाभावस्य योग्यानुपलंभेन ग्रहात् विशिष्टाभा
वस्यानुमानेरदिरसर्थः॥ ननु देहविशेषविरोधोत्ह्यनामिति पक्षाप्रमाणह। त्विजगत्पितु उपसंहरति यद्यप्येवं घटत्वयोर
त्वविरोधो न स्यात्॥ तथापि तदुभयाश्रयैकसाधकमानाभावात्तन्न सिध्यति। प्रकृते च नैतदभावः यत्र तत्साधकं माने

तत्र विरोधस्तान किंच कारमित्याह। अत एवेति। साक्षात्साधनत्वमिति। तथा च कृतेन हस्तादिव्यापारकत्वमिति भावः
तद्द्वारेणेति। यद्यपि सर्गाद्यकालीन घटप्रति शरीराद्यिच्छातु रीश्वरस्य न बाधः। तथाप्यपरेण तदनंगीकारादिति भावः
चेष्टेतरेति॥ यदि चाभेदस्तर्हि तन्मात्रेणाप्यस्मदादिकर्तृकत्वं तदा तदितरेच्छापि द्वेष्ये॥ तत्रापि चेष्टाभावादिति। एवं च
ति चेष्टेतरकार्येऽदृष्टं बोध्यं। द्वारं विनेति। स्वरूपस्य जन्यत्वगर्भत्वादिति भावः॥ प्रसक्तानुकूलमित्याह विशेषणयोरिति॥
अन्वयेति प्रतिबंधकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः प्रतिबंधकाभावस्येति प्रतिबंधकप्रागभावस्येत्यर्थः॥ अन्वय
व्यतिरेकादिति॥ अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः॥ तत्रापीति विनश्यदवस्थद्रव्य इत्यर्थः॥ गौरवमिति॥ एतद्धस्त
गतिमनुरुध्योक्तं॥ वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वं यत्र सहचारो न स्वतः तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु नियम
तः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बोध्यं॥ दृष्टापत्तिमाशंक्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति॥ अन्यथेति॥ विश्र
मादिति॥ एतेन यदि योगिप्रतिबंधकत्वानुपगमेन सर्वत्र प्रतिबंधकाभावेऽपि नेकार्ये॥ सहभूतत्वेन हेतुत्वं किंतु य
त्र यथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैवेत्यपि विभावितं॥ अत एव विशिष्टसिद्ध्येः प्रतिबंधकत्वेऽपि तादृशहरूपप्रागभावः स्वपक्षला
भाः नत     कारणत्वमिति॥ एकदेति॥ एकमिति संपातायातं। एकदेवं जनयतीत्येव येन कृतः संगतेरिति॥ बुद्धिरिति
कर्तृत्वनिर्वाहकहेतुत्वेषु धीरिच्छा द्वारं वेति भावः॥ सत्प्रतिपक्षवदिति॥ एतेन सत्प्रतिपक्षे छायायैव तस्याप्तेः। प्र

अ॰

तिबंधकत्वे हेत्वाभासांतरस्यांकानेनिदङ्गुतै बलीय इति॥ तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वे तुल्यबलत्वाभावादिति भावः। विरो
धित्वादिति॥ तथाच पक्षधर्मतादिना कृतार्था अपि तस्या विरोधित्वात्। तुल्यबलत्वमस्त्येवेति भावः किंचेति ज्ञानस्यनि
त्यमेवेति व्याप्तो संसारिज्ञानत्वं नित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः॥ स चेश्वरनित्यज्ञानयोर्व्यावर्त्यमोरभावेन स
भवतीत्यर्थ इत्याहुः। वयं तु ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वस्य साध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वं न
स्मरणादिज्ञाने व्याप्तैतन्नोपाधेः सद्भावादेवानित्यत्वस्य तद्व्यापकस्यास्मरणादिज्ञाने सत्वात्॥ अन्यथा साध्याव्यापकत्वेनैवा
नुपाधितापत्तेः॥ तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं व्यवस्थं॥ तच्च न संभवतीति तदसिद्धेः॥ अत एवाह तदव्यापकतयेति
तत्र ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकतयापदुपाधित्वं निश्चयसतं संभाव्यमानास्तीत्यर्थः॥ इति विभावयामः॥ उपाधेरिति
ग्रारीरव्यापारजन्यत्वस्येत्यर्थः॥ ननु यथा ज्ञानादिकार्ययोः स्तत्कार्यकारणभावस्तत्र विपक्षे बाधकः॥ तथात्रापि निरु
पाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्॥ तदेव विपक्षे बाधकमस्ति स्य परितोषं हृदि निधायाह वयं त्विति। यद्यपि ज्ञानत्वावच्छि १५०
न्ने सर्वत्रानित्यत्वापगमात्॥ तदवच्छेदेन नित्यत्वापगमः अन्यथा बाधोपि प्रतिबंधको न स्यात्॥ तथापि सामाना
लक्षणानंगीकर्तृतार्किकज्ञानेन न संभवतीति भिन्नविषयं तु ज्ञानं न प्रतिबंधकं किंचिन्नास्तीति ज्ञानानंतरं क्वचिद
स्तीति ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात्॥ अस्मन्मतेपि पक्षे बाधकाभावेन तादृग्व्याप्तेरेवासिद्धेः॥ न चैवं बाधोपि प्रति

बंधके न स्यात्॥ भिन्नविषयत्वादिति वाच्यं॥ सामान्यलक्षणानंगीकर्तुरिदमप्यनिष्टं नास्माकमित्याशयात्सा
मान्यरूपेण कार्यकारणभावे सत्यनंतरूपज्ञाने अप्रामाण्यशंकाकवलीकृतमिति प्रतिबंधासमर्थमित्यपि
वदंति। व्याप्तीति पर्यवसितपर्यर्थः॥ नव्यास्त्विति। ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेव च स्थभयोस्तद्रूपतो विरोधा
भावात् द्वितीयव्याप्त्यापक्षधर्मतामहितया नित्यज्ञानापस्थापने सति स्यात्॥ तथा च विरोधिज्ञानमकिंचित्क
रमुपजीव्यविरोधादित्यर्थः॥ अत्रेदमनभिमतिबीजं। ज्ञानमनित्यमेव स्यात्तोऽज्ञानत्वावच्छेदेनानित्यत्वावगमात्
पक्षधर्मताबलादपि ज्ञानेन नित्यत्वग्रहनित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य स्फुटत्वावधृतत्वात्॥ इति परस्याभिमतं। नतु
नित्यानित्यज्ञानयोर्विरोधप्रतिसंधानं प्रतिबंधकत्वेनाभिमतं॥ येनोपजीव्यविरोधः स्यात्। तथा च॥ पूर्वोक्तमेव
समाधानमत्र द्रष्टव्यं॥ साधनेति। पक्षवृत्तिसमवेतत्वघटिते साधने तत्र न विशेषणं तथापि पक्षसाधारणपक्षत्वे
जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणादः। साधनविशेषितत्वं साधनैकदेशविशेषितत्वेनोपाधितत्वस्याभिप्रा
येणोवेदं बोध्यं॥ आदेयेनेति। इदं च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणस्य साधनविशेषितस्य चोदाहरणं बोध्यं॥ व्याप्य
मिति। अभेदव्याप्तिरूपसंबंधाग्रहादिति भावः॥ विशिष्येति॥ सैतथा च संबंधतावच्छेदकभेदात् संबंधग्रहे
नानुपपन्नः नीलघटयोरभेदरूपसंबंधग्रहवदिति भावः॥ कारणजन्यत्वमिति। यद्यपि पदांतरसमभिव्याहृत

अन्यत्वस्य तत्कारणकार्यत्वार्थकत्वेन मात्रव्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशः तथापि कारणाजन्यत्वकारणप्रागभावव्या
पकप्रागभावप्रतियोगित्वमोत्रैव जन्यत्वं विवक्षितं शरीरजन्यत्वेपि धीत्तु शरीरकारणत्वमेव विवक्षितं ॥ तस्यपूर्वो
क्तसाधनविशेषितत्वोधारो नासंगत इति भावः ॥ ननु स्वजन्यत्वेन स्वजन्यतावच्छेदक मुक्तं किंतु स्वजन्यशरीरं सह
कारीति ॥ तथा च स्वजन्यत्वे शरीरजन्यतावच्छेदकमेवं च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात् ॥ तदव्याप्य
त्वेन जन्यत्वस्यैव कर्तृजन्यताव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोषादाह ह स्या दिनापीति । साधनेपीति । परमाण्वादौ नाम
पि ईश्वरप्रयत्नसाक्षादधिष्ठितत्वेन तज्जन्यत्वस्य पक्षे संभवादिति भावः ॥ न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः ॥ चेष्टाया मे
व साध्याव्यापकत्वात् ॥ न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा अदृष्टद्वारा क्षित्यादावपि तज्जन्यत्वात् ॥ यद्यपि दृष्टाजनकचेष्टा
श्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदोषः तथापि विपक्षे बाधकतर्काभावान्न साध्यव्यापकत्वमिति भावः ॥ उक्तोपाध्यभिप्राये
णैव साध्यव्यापकताग्रहमाशंक्यते । अथेति । शरीरेति । चेष्टाश्रयस्यार्थः । शरीरजन्यत्वेति । ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकार
णकत्वमुक्तं । अन्यथा साधनविशेषितत्वापत्तेः तथा च कथं तद्ग्रहे जन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत् ॥ अत्र केचित् । १५१
शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वाद्धावन्ततस्याव्यापकत्वग्रहस्तावद्वक्तृजन्यत्वं शरीरकारणकत्वोजन्यत्वमवच्छेदकं । ग्रह
गृहीतमुपस्थितिलाघवादित्याहुः । अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रह आवश्यक इति प्रथम ममवश्यवाच्यः ॥ अन्यथा श

रीरजन्यत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेः॥ तत्रावच्छेदकग्रहः प्राथमिक इति अवच्छेदकं लाघवाज्जन्यत्वमेव। नत्वन्यदिति न
तदभिप्रायकोयं ग्रंथ इत्याहुः॥ उक्तो स्वरसे नाह तुल्यन्यायत्वेनन्चेति॥ तद्विरोधेनेति॥ न हि संभवति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व
व्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्यापकं चेति भावः॥ अतएवेति। सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वेन शरीरजन्य
त्वस्य सकर्तृकत्वाव्यापकत्वेनानुपाधित्वनिर्णयादिति भावः॥ कर्तृजन्यत्वेपीति। यद्धि शापयमेरित्या द्व्याप्तिग्राहकस्याभ
पत्रा त्विसत्वादिति भावः॥ येवं शरीरेति। जन्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनियमादिति भावः॥ उपजीव्यविरोधादिति॥ न च ननु
गतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्॥ घटत्वाद्यवच्छेदनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं॥ शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन गृह्यतां॥ अतएव
नोपजीव्यविरोधः॥ न च हस्तादिजन्यत्वमभिचारान्न शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यं॥ शरीरपदस्य श
रीरकचेष्टाश्रयपरत्वात् न च शरीरजन्यतावच्छेदकमेव घटत्वादिकमस्तु। कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेव विनिगम
काभावादिति वाच्यं॥ तथापि सकर्तृकत्वं प्रति जन्यत्वे व्याप्यतानिश्चयादिति चेत्। अत्राहुः॥ कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमव
च्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वसमवायद्विशोत्वमादिसादेश्याहिकस्य समानत्वादि सादिसंशये लाघवाज्जन्यत्वस्यावच्छे
दकत्वं कल्प्यते॥ न कर्तृजन्यत्वस्य गौरवात्॥ न चैवं प्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयोपस्थितौ लाघवावतारः न चात्र
तथाप्युभयस्यापि उभयजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति वाच्यं॥ उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकद्वयस्यम रू

न विरुद्धत्वेन कल्पनाप्रसक्तौ कुत्र कल्पनामित्यत्र लाघवावतारसंभवादिति॥ शरीरजन्यत्वस्वरूपादावपि सत्वेन तत्र भ्र
नेकत्वे जन्यत्वस्य न्यूनवृत्तितया नानतदवच्छेदकं भवतीत्याह॥ अप्रसिद्धेरिति॥ इदं च सर्वे सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन
परं प्रत्यापादनेन तस्य गौरवाधायकभावाभावविषयत्वेन त्वयावश्यं वाच्यत्वादित्येवमापादयता परं प्रत्येव तस्योक्त्यादि
कालियोऽयोत्ति न त्वसिद्धांतविरोध इत्याह॥ अप्रतीतेरिति॥ यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवाभा
वधीकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य तत्स्यावश्यकत्वात्॥ अन्यथा तन्मते बाधोऽपि प्रतिबंधो न स्यात्॥ तस्याश्च घटादिसामा
न्याभावज्ञाने सामान्यलक्षणाभावेन सकलप्रतियोगिज्ञानासंभवात्॥ तथापि स्वमतावष्टंभेनेदं द्रष्टव्यं॥ वस्तुतस्तु॥
स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वात् तस्य च तदभावात्॥ न्यूनवृत्तिज्ञाने न्नसत्यातिपक्षत्वमिति भावः॥ ज्ञानमात्रेति
यद्यत्र जातिपदमपि लक्षणानिविष्टमावर्तीति साध्यज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च यह वेद्यान्वीविषस्पणीयः॥ तथा चाव्यवृत्तौ
व्यभिचारवारणाय तद्द्रष्टव्यं॥ केचित्कालादिकं वृत्तिं विना प्रसिद्धिः स्यात् जातिपदोपादाने जातित्वनिर्वाहकसंबंधे
न ज्ञानमात्रवृत्तित्वहेतुलाभ इत्याह॥ चेतनेति॥ ह्रस्वादौ आत्मसंख्यादौ च व्यभिचारवारणाय॥ चेतनपदं विज्ञेय
पदे॥ यद्यपि येऽभाश्रते भावनाया व्यभिचारि॥ परमाणुवृत्तिनित्यस्थितिस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिमूलया तस्याः १५२
तथापि हलौ गुणपदं पराक्षत्वेन विशिष्टं॥ एवं चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्व पक्षविशेषपदो॥ आत्मेति॥ यद्यपि न नित्यविज्ञान

गुणाधारत्वेनैववक्तुमुचितं ॥ तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतया आकाशस्यैव व्यभिचारः स्यात् ॥ अस्मन्मते ईश्वरात्मनः
सिध्यसिद्धिव्याघातेनापक्षतया ॥ अस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं ॥ स्पृहादिति तादृशज्ञातिगर्भसाध्यमुक्तं बोध्यं
नच्चरेच्छाजनकशरीराजन्यत्वं हेतुः ॥ नच हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः ॥ शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वात् ॥ उत्पत्ति
पादाहृत अपि चेति ॥ निर्विशेषजादिति ॥ व्यभिचारवारकविशेषणभ्रान्त्यादृत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ यदि जातिः स्वतानव्याहृत्तो
किंतु जातिमात्रवृत्तिनीयानराश्याहृत्तपरस्परव्याहृत्तत्वेन परस्परस्यान्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ व्यभिचारवारकविशेष
णज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकमित्यभिप्रायकं तेन व्यभिचरतीति ॥ विशेषणभ्रान्त्येति विशेषणज्ञानभ्रमादित्यर्थः ॥ अत एवाप्त
त्वप्रमेयत्वेन साध्यमानपर्मितमुक्तमिति । व्यभिचारादिति । आकाशादिपदार्थे अजन्यत्वविषयतयापि तस्य तज्जनक
त्वादित्यर्थः ॥ अत एवान्यथासिद्धिरपीति भावः ॥ धूमस्यापीति ॥ आलोकविषयतयापि तस्य तज्जनकत्वादित्यर्थः
अत्र यद्यपि मासत्रयवृत्ति व्याप्तिर्येन विशेष्यबाधः तत्र वाच्यमप्यार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ तत्र न संभवति ॥
धूमादिसामानाधिकरण्यसंयोगविशेषस्य वह्निधूमयोर्व्याप्तिर्त्तिशयात् ॥ अपि चार्द्रेन्धनादौ विशेषणे व्याप्यभाव
निश्चयेऽपि तद्धवह्निमन्नवह्निविशेष्यव्याप्तिग्रहादनुमितेः तथापि प्रथमोक्तविशिष्टव्याप्त्यभिप्रायेणाद्दूषयतीति नेति । ननु
नीलधूमे हेतौ साध्यतावच्छिन्नसाध्यव्यापकं धूमवत्त्वमुपाधिः ॥ तथा चानौपाधिकत्वाभावसाधनेन बाध इति अ

पं.२. कृतेन चेति। साधनेति॥ नीलधूमवत्तिसर्वधूमवत्त्वसत्वादित्यर्थः॥ केचित्तु उभयत्रोपाधिमाशंक्य तेन चेति॥ अदृष्ट
द्वाराच्छरीरस्यापि क्षित्यादावपि जनकत्वमिति मूलमेव स्फुटमिति शरीराजन्यत्वं नित्यमात्रवृत्तीति अजन्यस्योपाधेः
साधनव्यापकत्वमित्याहुः॥ तन्न। एवं हि व्याप्यत्वासिद्धिमुद्धरतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः॥ तथा च शरीराजन्यत्वस्य पक्षवृ
त्तेः तात्पर्यं। तच्च क्षित्यादिवृत्तीति न साधनव्यापकत्वमिति दृष्टव्यमर्थविशेषाद्यो त्वयास्तदभ्युपगतमनुमानं न स्यादि
त्याह किंचेति। उभयत्रवह्निरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वादिति भावः। वह्निरहितेति। यदि चास्यायोगव्यवच्छेदके साध्यव्यापक
त्वान्नोपाधित्वं तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः॥ ननु गंधादिधूमध्वंसैतिव्यभिचारवा
रकतापर्यवसन्नमेवं गंधमात्रव्यंजकत्वं द्रव्यत्वविशेषितं हेतूकृतेयं॥ अन्यथानैकान्तिकत्वेऽभिचारात् तस्य च तेन
व्यभिचारवारणं तदा पदिव्यभिचारः स्यात्॥ स च तदा यदि गंधमात्रव्यंजकत्वं प्रसिद्धं स्यात्तथा च गंधादिधूमध्वंसैति
प्रसिद्धिं संपाद्य संनिकर्षमेव पर्याप्यव्यभिचारवारणप्रयोजनमेवाहुः चेत्याह अपि चेति॥ पविति। शरीरजन्य घटाघ
पेक्षया जन्याः क्षित्यादयोपि बहवः प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः॥ अन्यथेति॥ तथा चावच्छेद १५३
कलाघवं प्रयोजकं न व्याप्तिलाघवमिति भावः॥ प्रयोजनेति॥ प्रकृते च पक्षधर्मतायामुपयोगः। शरीरपदस्येति
भावः॥ अथ चेति॥ न च तत्र यदि व्याप्तिरस्ति तदा प्रथमं व्याप्तिग्रहानजातः ततः किं पश्चाद्व्याप्तिग्रहयामानुमिति

संभवादिति वाच्यं ॥ पूर्वप्रथमं व्याप्तिग्रहस्तत्र च व्याप्तिरित्यभिमानादिति । पर्वतेति निर्धूमोयमार्द्रेंधनप्रभववह्निर हि
तत्वादि सत्त्वार्थार्द्रेंधनविशेषणाभाव विशिष्टेवतितमायः पि उक्तसाध्यं निर्धूमत्वं तथा केवलार्द्रेंधनवति जलादौ साध्ये
निर्धूमत्वमेव प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया विशेष्यतत्प्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभाव हेतुः । न चैवं प्रकृतेपि सि
द्धं ॥ जन्यत्वरूपविशेषणवति शरीररूपविशेषणव्यतिरेकेणावृत्तेः तद्रूपसाध्यसंबंधानिश्चयमात्र ॥ क्षित्यादौ पक्षे सं
दिग्धत्वात् ॥ तथा चात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः ॥ यत्तु न साध्यमिति पाठः तथा च पक्षविशेषणविशेष्यान्यतराभा
ववति साध्याभावो विशेषणाजन्यतराभावाव्यभिचारीति यावत्तत्र विशिष्टाभावो हेतुः (न चैवं प्रकृतेपि) अत्र तु न त
व्येति न हेतुरिति तन्न ॥ विशेषणाद्यन्यतराभावस्याव्यभिचारित्वे विशिष्टाभावव्यभिचारस्यावश्यकत्वात् ॥ अखं
डोपधेति ॥ तथा च शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् ॥ तदवच्छेदेन तत्र व्याप्यत्वग्रहविशिष्टावच्छेदेन
तद्धेतुत्वेप्यव्यर्थमिति भावः ॥ अधिकमिति ॥ अनुपयुक्तेनेत्यादि ग्रंथोपादानादिति भावः ॥ हेत्विति ॥ हेतुलक्षणा
धिकमधिकमिति तल्लक्षणादिति भावः ॥ तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वं अत आह नीलत्वमिति ॥ विशेष्यतावच्छे
दकस्य संबंधितानवच्छेदकत्वेपि विशेषणस्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तमाह दण्डत्वेनेति ॥ ननु नैल्यं व्या
प्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ माप्रविशतु व्याप्यत्वेन प्रविशत्वित्यत आह धूमत्वं चेति ॥ व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव

अं। चि. व्याप्यत्वे प्रकृते च धूमत्वे तथा तदवच्छिन्नत्वे च न नैल्य इति व्याप्यतयापि न तत्र वेशस्तत्रेति भावः॥ इदं चैवस्तु गतिम
नुरुध्योक्तं॥ वस्तुतस्तु धूमत्वस्य नैल्यवृत्तित्वेऽपि धूमव्यक्तिः स्थानीयं तदिति धूमस्यैव हेतुत्वे तु नील धूम नील धूमत्वस्या
नवच्छेदकत्वात्। नैल्यस्यापि धूमत्वावच्छेदकत्वे हेतुत्वादिति नैल्ये धूमत्वासत्वोपवर्णनं प्रकृतमेव प्रकृतं तु गौरवमि
ति ध्येयं॥ ननु नीलधूमेऽपि धूमत्वसत्वेऽपि नीलधूमत्वेऽपि धूमत्वमस्त्येव। तदवच्छिन्नत्वेन तत्र हेतुप्रवेशः स्यादित्यत आह
नीलधूम इति। नीलोपक्षित धूममात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात्॥ न च नापि प्रमाणाभावेन ग्रहणं तत्र नैल्यप्रदेश इति
भावः॥ ननु व्याप्यतावच्छेदकस्य मेलकं धूमत्वमात्रं किं तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्। तेनापि रूपेण तस्य हेतुत्वमवत्व
न निर्देशः किमप्यतामिष्यत आह किं चेति। व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुत्वनिर्देशे अतिप्रसंगादिति भावः॥ ननु धूमम
त्र निष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादवनावच्छेदकं न तु गौरवात्॥ नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वेऽपि
व्यावच्छेदकं न तु धूमत्वमतिप्रसक्तत्वादिति चेत्॥ न न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथालोकाद्यवे १५४
त्तित्वेन धूमत्वस्यापि जनतथात्वापत्तेः ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदनव्याप्यग्रहे अत्तानरूपासिद्धिरस्तु।
न तु हेत्वाभासीभवतां अनुमानप्रतिबंधकत्वाभावात्॥ न च प्रतीयगौरवान्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं
न दवव्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितं॥ तस्यापक्षोपमानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्॥ इति वाच्यं॥ परामर्शविष

याभावस्यैवाप्रसिद्धत्वेन ग्रंथकृदभिमतत्वात् गौरवस्य च तथात्वात्॥ तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणघटितत्वादनस
संगतमिति चेत्॥ न अत्र केचित्॥ पक्षसंबंधितावच्छेदकलक्षणाव्याप्तिलाघवादनुमितिहेतुः सकलसाधनवृत्तिसाध्यव
तदन्वयिताउदाहरणे न प्रदृश्यत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धेरवच्छेदकत्वाभाव एव संनो नीलधूमादौ धूमत्वरूपावच्छे य
दकांतरसत्वे नीलधूमत्वस्य तद्घटितशरीरस्यानवच्छेदकत्वादेव च परामर्शविषयाभावस्य मपि साधितं भवतीति संक्षेपः॥ अत्र
वदंति॥ संबंधितावच्छेदकलक्षणायामव्याप्यतावच्छेदकं च संयमधुनतिरिक्तदेशावृत्तित्वं॥ तदा तन्नीलधूमत्वेप्यस्ति॥
अथ तादृशधर्मान्तराघटितत्वमपि तत्र विशेषणं॥ तदा सर्वे व्याप्तिलक्षणे गौरवात्। अनुमितिहेतुत्ववर्जितक
भावज्ञानस्य प्रतिबंधकता तादृशधर्मान्तराघटितत्वादेरुदाहरणादुपस्थितिश्चांके वनास्ति न किंचिदेतदिति॥ त
स्मादिति मतं तत्र तत्वं। नीलधूमधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसत्वेपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः
मवविशेषणावच्छिन्नविशिष्टत्वविरहो वा संबंधविरहो वेति अन्यदेतत्। एवं च ज्ञानगर्भहेत्वाभासलक्षणं परामर्श
विषयाभावत्वं च संगच्छते॥ न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यप्रतिषेधः॥ कथमेतदिति वाच्यं॥ कृत्स्नैकदहनप्रति
योगिकविशेषव्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः॥ न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमस्यैवेति वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकु
नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभावस्य साध्ये पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यं॥ नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिमानीय

भं॰ १५॰ यगिचलक्षणाव्यापकत्वाभावस्य वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नव्याप्यतासिद्धिपदार्थत्वात्॥ तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वात्। समानवि
त्तिवेद्यतया व्याप्यत्ववत्व्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयीभूतेनोल्लेखेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयमाभावव्यस्यापि स
याश्च॥ यद्वा धूमत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्ननीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वाभाव एव व्याप्यत्वासिद्धिः॥ तस्याः नीलधूमत्वावच्छिन्न
सत्वेनान्यधर्मावच्छिन्नविरहादित्याहुः॥ वस्तुतो वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं नावच्छेदकं तु धूमत्वमु
भयवादिसिद्धमवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषो वान्यश्चेति। उभयवादिनिर्वक्तव्यं॥ अन्यथा गौरवेण नीलधूमत्वा
वच्छेदेन व्याप्यग्रहज्ञानरूपासिद्धिरपि न स्यात्॥ गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वग्रहस्यैव प्रतिबंधकत्वात्॥ एवं च स्वस
मानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमव्याप्तिः॥ तथा
त्वे नीलधूमत्वे तादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभाववत्याभिन्नत्वासिद्धिः॥ न च व्याप्तत्वादृगवच्छेदकगर्भत्वे माना
भाव इति वाच्यं॥ व्यर्थविशेषणव्याप्तिग्रहप्रतिबंधस्यैव तत्प्रमापात्वात्॥ गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वातिरिक्तव्या
प्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबंधकत्वात्। यथा च व्यभिचरितत्वे व्याप्तिग्रहप्रतिबंध एवाव्यभिचारगर्भत्वे तस्याः मानं १५५
न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबंधो न भवत्येवेति वाच्यं॥ एवं च ज्ञानरूपाव्याप्त्यसिद्धिर्न स्यात्॥ तथा चैकामसिद्धिं परिहरता
द्वितीयासिद्ध्यापत्तेरिति सिद्धांतोऽपि भज्येत॥ तस्मात्परिहरवात तज्ज्ञानरूपासिद्धिः स्वीकुरु वा मात्रावच्छेदकगर्भ

त्वमिति दिक्॥ एवमत्वेनेति ननु ज्ञायमानतयानुमितिप्रतिबंधकत्वाभावात्तथात्वस्य कथं हेत्वाभासत्वं किंच तत्त्वयुक्तं
तज्ज्ञानत्वं तत्साध्यत्वं वा न संभवति नापि तद्विशिष्टत्वमनुमितेर्लिंगाविषयत्वात्। न च लिंगोपहितभानपक्षे वित
द्धासत्तदुपस्थापकाभावात्॥ कथं तद्विषयत्वेनानुमितिविरोधित्वमिति चेत् अत्राहुः॥ अनुमित्यभासतो मया जनकत्वं हेत्वा
भासत्वमिति संप्रदायमतेनास्याभिधानमिति मयुक्तत्वं च तद्विशिष्टत्वं तथा च लिंगोपहितभानपक्षे व्याप्यत्वासि
द्धो नीलधूमोऽव्याप्यत्वेनानुमितौ भासत इति तस्याप्यत्वमत्वं केचित्तु वह्निव्याप्यनीलधूमवान् वह्निमानित्यनुमितौ उपे
क्षा पकत्वावस्यसंसर्गविधयाभानात्॥ नीलधूमेतत्त्वेन रूपेण तदभावात्॥ तद्विषयत्वेन तस्याप्त्वमत्वमित्याहुः॥
वत्कतो नान्यथासिद्धधूमसत्त्वानादनुमितिसत्वेपि नीलधूमस्यादृष्ट्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वं॥ शरीर
जन्यत्वादौ च विशेष्यस्यासिद्धत्वमपि विशिष्टव्याप्यत्वासिद्धेर्मानुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वमेव॥ एतदेव सर्वमभि
संधायाह दिगिति॥ एतत्तमोऽज्ञयति॥ एवमिति॥ शरीराजन्यत्वेपीति॥ शरीरजन्यत्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकयावदन्या
न्याभावे विपर्ययः॥ एतेनोक्तदोषं निरस्यति सुरभीति॥ ननु सुरभिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येककार्येऽपि सामग्रीद्वयस
माजादायसमाजमहिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेः॥ नीलघटवदिति चेत्॥ न विशिष्टस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेपि प्र
त्येककारणतयाप्येव तद्व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्वसंभवात् स्यापनानुमानपूर्वोक्तमापकव्यर्थविशेषणाद्यवच्छ

अन॰ मं॰

मुभरति। व्यापके चेति॥ विशिष्टस्येति॥ यद्यप्यदृष्टप्रागभावेश्वरादिनाप्रत्येकमेव कारणत्वं। न तु तादृशाकृत्यादिविशि
ष्टात्मत्वेन कारणत्वं कृत्यादीनां सहकारितया दंडचक्रवदवच्छेदकत्वाभावात्॥ तथापि वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं। न तु त
त्त्वेन जनकत्वं विवक्षितं॥ न चैवं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यं। प्रत्येककारणतापर्याप्त्येव मूलत्वसंभवात्॥ व
स्तुतः प्रत्येकमेव व्यापकत्वमप्यार्थसमाजमहिम्ना विशिष्टसिद्धिः। अत एव वृक्षे भ्रमेतापि तथैव भावितं॥ धूमं
प्रति तु आर्द्रेंधनप्रभववह्नित्वेनैव कारणत्वात्॥ विशिष्टस्य व्यापकत्वेन च वह्निसंयोग आर्द्रेंधनसहकारीति वा
च्यं॥ तत्संयोगस्यापि तत्प्रभववृक्षस्यादर्शने तेन धूमानुमत्तेरितिवदंति। अव्यभिचरितेति॥ तथा च मतिप्रयोगिविरु
द्धोपाधौ नैव्याप्यमिति भावः॥ अजन्यत्वमिति। एवं चाप्रयोजकत्वमपीति ध्येयं॥ सत्प्रतिपक्षोच्छेदेति। समी
चीनप्रतिपक्षोच्छेदरिसंधे॥ यथा चैतद्व्याख्यानं॥ तथोक्तं प्राक् किंचेति ये सामान्यतमः स्थापनहेतुरपरस्य च विवा १५६
हः प्रत्यनुमानोपाधिरित्यर्थः॥ अनयैवेति। यतः समवेतत्वादिघटितत्वज्जन्यत्वस्याभाव उपाधिरतस्तस्य व्यंसवृ
त्तित्वात्॥ न साध्याव्याप्तिः। प्राचीनमतमाहान्ये त्विति॥ परंतु कृतिः॥ यद्यपि तावच्छेदकविशिष्टनिष्ठस्यार्थः॥
अभावनिष्ठव्याप्ताव भावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठव्याप्तावित्यर्थः। नन्वपरेति॥ अभावस्याव
यावच्छिन्नजन्यत्वाभावेश्वरीरत्वं विनैवाकर्तृकत्वेन निरूपितव्याप्तिग्रहात्। न तद्विशिष्टव्याप्तिरिति भावः॥

अत्रेदमनभिमतिबीजं॥ यन्निष्ठस्य लाघवेन व्याप्तिः पारत्वं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपारत्वं गौरवात्॥ एवं च शरीरज
न्यहाभावविशिष्टव्याप्तिः शरीरं विना न गच्छतीति प्रतियोगितावच्छेदकगृहं विनाऽभावस्यैवाग्रहात्। तथा च कथं न विशिष्टस
व्यापकतावच्छेदकत्वं॥ अन्यथाजन्यत्वाभावोपि व्याप्यो न स्यात्॥ सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनापि अभावत्या
वच्छिन्नं न निष्ठव्याप्तिग्रहादिति॥ केवलव्यतिरेकि पक्षप्रसिद्धसाध्यवत्वं केवलान्वयिनि ज्ञानप्रसिद्धवह्न्यन्नं चाप्रसिद्धमि
ति अन्वयव्यतिरेकीयावत्कं॥ अन्यथान्यथासिद्धिरिति लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वस्यैव लघ्वनुमितित्वादित्यर्थः॥ यत्र प्रमाण
इति॥ नन्वेवं संभवल्लघुविषयताकानुमितित्वं लाघवज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नं॥ तथा च लाघवसहकार
ज्ञानं न जातं तत्र लघ्वनुमितिस्तत्र व्यभिचारः न च लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वमेव तथा अन्यथा न्याश्रयादि
ति चेत्॥ लाघवगौरवोपस्थितिकालीनलघुविषयताकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात्। ननु तथापि लाघवज्ञा
नोपनीतप्रकारीभूतस्यानुमितौ कथं भासता गौरवाद्युपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावादिति स्वीकृतविरोधः
श्च वह्नेर्गस्यैकं सिध्यति॥ न चैकत्वमपीति वाच्यं॥ यैकज्ञानकत्वसंशयतादवस्थ्यादिति चेल्लग्नकः॥ व्याप्त्यनुपनी
तमपि लाघवज्ञानोपनीतं अनुमितौ भासते॥ नान्यदिति प्रसंगात्। लाघवज्ञानस्य प्रमाणमात्रसहकारित्वकल्प
नात्॥ तदिदमुक्तं तथाविधप्रमाणमात्र इति लाघवोपस्थितिस्यैव नियामकत्वान्नातिप्रसंगः॥ व्यातीत्यादिग्रन्थश्च

लापवानुपनीतविषयः॥ नन्वेकविषयत्वेपि अनेकविषयत्वसंभवात्॥ संशयतादवस्थ्यमिति चेत्॥ न। ऐकमात्र
कर्तृकियेवलाघवावतारात्॥ तस्यैवानुमितिविषयत्वात्॥ अतएव नानाकर्तृकघटेषु पश्चादेककर्तृकतासानं वाग्रतउ
पम्ये वक्ष्यते॥ अन्यथा नानाकर्तृकेष्वप्येककर्तृताज्ञानस्य प्रमात्वेन बाधासंभवादिति॥ अन्ये त्विति यत्नाश्रयत्वसबीज
मुद्घाटयति। अत्रापीति। किंचोक्तानुमानेन क्षितिकर्तृत्वेंकुरकर्तृत्वाभेदानुमितावपि सागराद्यकर्तृत्वतद्भिन्नस
र्वसंशयात्॥ ईश्वरे नानात्वसंशयतादवस्थ्यमिति॥ अनादित्वेत्यादिति। पृथिव्यनुमितौ नानादित्वविषयः। तथा
प्यनादिकार्यप्रवाहविषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः॥ नव्यास्त्वित्यस्वरसोद्भावनं॥ तद्बीजं तदुपनीतभानानंगीकारस
न्नियमानजन्यत्वं पक्षधर्मताबलादपि न सिध्यतीति॥ ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वसिद्धिरत आह नियतेति
पक्षतदुपादानातिरिक्तविषयत्वमपि सिध्यति॥ एतन्न प्रथमकल्पे स्वरसोद्भिः॥ पक्षादिविषयत्वेपि तत्र सर्ववि
षयत्वासिद्धेरिति॥ नन्विति॥ तथा च न जन्मिसिद्धत्वमिति भावः॥ नव्यांत इति॥ न [illegible] तद्विषयत्वेनात्र मत्वे किंतु व्य १५७
धिकरणप्रकारकत्वेनेति भावः॥ स्वपक्षसाधनतेति॥ तथा च प्रयत्नस्य प्रयोजनव्याप्यत्वेन प्रत्याहृतप्रयोजनजन्यज्ञान
वन्नियमश्च जन्यत्वोपाधिश्च विनष्ट इति भावः॥ प्रयत्नोक्तौ प्रयोजनज्ञानापेक्षानन्त। स्थितावपीत्याह वस्तुतस्त्विति।
करोतीति ईश्वर इति शेषः॥ ननु तदिच्छायाः सिसृक्षारूपत्वे प्रलयमानं स्यात्॥ संजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्या।

दित्यत आह। सर्गेति॥ सुखादीति। भावकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमात्॥ यथाकाशादिजन्यत्वमिति भावः
सोऽनन्तशरीरेति। नन्वेनेश्वरस्य। तदृष्टोपगृहीतत्वाभावात्॥ किंतु संसारिकमेवेति ध्येयं॥ अतएवाह संसार्यभूतत्वे
दइति॥ नचैवं संसार्यात्मा नसिध्येत्॥ तद्व्यापारापाभूतत्वादेशान्यायेन परमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यं॥ तथास
त्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ भूतत्वेशान्यायस्याप्यभावात्॥ ईश्वरानुमानाच्चेति। यद्यपि मन्वादिशरीरारंभकदृष्ट
कादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव॥ तथापीश्वरस्यावश्यकत्वात्॥ किमन्वादिनेति भावः॥ विश्वतश्चक्षुः विश्वविषय
साक्षात्कारवानित्यर्थः॥ विश्वतोमुखः विश्वविश्वस्य उपकरणवानादित्यर्थः॥ विश्वतोबाहुः विश्वविषयप्रयत्नवानित्यर्थः
विश्वतस्पात् विश्वव्यापीत्यर्थः॥ बाहुभ्यां धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः॥ पतत्रैः परमाणुभिः संधमति संयोजयति किमर्थमित्य
तआह द्यावाभूमी जनयन् द्यावपृथ्व्येककसमककमुपलक्षितं॥ भूमीत्यपि लोकसप्तकं उपलक्षितं॥ संपदद्वयं व्यवहितान्वये
तिष्ठादसप्त चेधर्मजननाभ्यामन्वीयते॥ स्मृतिविरोधेन श्रुतेरपि अन्यपरत्वशंकां निरस्यति॥ उत्तमइति॥
इतीश्वरवादः॥ प्रसंगादाह॥ स्यादेतदिति॥ कार्येणेवेति॥ यथाक्षित्यादिलक्षणकार्यानुपपत्तिरीश्वरेमानं तथादा
हादिलक्षणकार्यानुपपत्तिः॥ शक्तौ मानमित्यर्थः अनुमीमतइति॥ नैय्यायिकदिशाऽऽइपदर्शितार्थापत्तेः स्वयमेव त्वे
नस्वीकारादिति ध्येयं॥ नन्वेवं कार्येणानुमाने किं तु कार्याभावेनेत्यत आह॥ व्यतिरेकेति॥ व्यतिरेकनिरूपकतयात

मं॰ च॰

प्रयोजकत्वमिति भावः॥ तस्यादृष्टस्य तदर्थत्वेन॥ दृष्टसदृशत्वाभावात्॥ तथा च दृष्टसाजात्यमेव॥ तत्रादृष्टसाजात्येमा
नमित्यर्थः॥ परमाण्विति। खंडप्रलये परमाणुकर्मणोऽसत्त्वेऽपि यथा न द्व्यणुकारंभकसंयोगादित्यर्थः॥ पूर्वादृष्टस्य नाशाद
जिमस्योत्पादकाभावात्॥ दुःखहानस्यादित्यत आह मण्यपसरणेति॥ न च मण्यपसरणेनैव तदा अदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यं
तस्य विहितत्वनिषिद्धत्वविरहेण तदजनकत्वादिति भावः॥ मण्याद्यभाव एवेति॥ इदं चादृष्टकारणतानिरासमात्राभिप्रायेण प्रा
पादतःचलत्वतोऽस्यापि न कारणत्वमित्यग्रे वक्ष्यते॥ तदभावादिति अदृष्टाभावादित्यर्थः॥ ध्वंसस्योपलक्षणं॥ परमाणुकर्मणि
स्पष्टि द्रष्टव्यं॥ नन्वदृष्टं दृष्टोपहारेणैव सर्वत्र जनकं॥ न तु साक्षादित्यत आह अदृष्टेति॥ अन्यथेति॥ द्वारेणापि साक्षाज्जनक
त्वे स्वीकार्ये एवं तत्रापि द्वारापेक्षायामनवस्थानादिभावः॥ न चेति। तथा च दाहत्वेन तदजनकमिति भावः॥ श्येनेति। चोद
नालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयःसाधनार्थकेन श्येनादेरनर्थरूपं व्यावृत्तं तस्य निषिद्धशत्रुवधजनकत्वेनाश्रेय
स्करत्वात्॥ तद्वदमणेर्न धर्म इत्यर्थः॥ दाहप्रतिकूलेति॥ निर्मिताग्निसाध्यदाहप्रतिकूलमेवादृष्टमुत्पाद्यत इति नाग्न्यंत ॥१५८॥
रसंयोगजन्यदाहप्रतिबंधक इति भावः॥ दोषांतरमाह अदृष्टेति॥ अश्रुतेति॥ वामागमादौ तत्प्रादुर्भावादिति भावः॥ उष्णस्य
सत्वेऽप्युत्तेजकप्रतिबंधकसत्त्व॥ तत्त्वेति कारणत्वमित्यर्थः॥ मण्यसद्भाव इति॥ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यसद्भाव इत्यर्थः॥
प्रतियोगीति॥ यद्यपि प्रतियोगिभेदस्थले प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्यावश्यकत्वात्॥ तद्भेदादेव भेदः। तथापि प्रतियोगि

भेदाद्यथाऽभावभेदव्याप्यः॥ तथाप्रतियोगितावच्छेदकभेदोपीत्यर्थः॥ प्रयुक्त इति विशेषणादिविरहान्यत्वमव्याप्यत्व
र्थः॥ अनुगतेति॥ यद्यपि शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारात्॥ सैषु एव शब्दस्य नानार्थत्वेन शब्दानुगमेपि विषयानुगमाद
तथापि व्यवहारशब्देन ज्ञानमेव विवक्षितं। न चैवमनन्वयः। ज्ञानेन विषयिणा विषयस्योपलक्षणात्॥ तथा चानुगतज्ञाने
स्यानुगतविषयसाध्यत्वादित्यर्थः क्रमः। ननु शक्तिरेवानुगता तद्विषया स्त्विति यत आह शक्तेश्चेति नचेति। श्यामध्वंसप्र
मुक्तस्तेन्नियतानतु तज्जन्यः समसमयत्वादिति ध्येयं॥ नतु घटत्वेन तिअघट आसीदिति प्रत्ययाभावादिति भावः॥ साप्रमि
ति दुसारविनाशवानू प्रतीपसंसर्गाभावोवा ह्रस्वध्वंसमेवास्ते नाभ्यपथ्यापि शक्तिरिति भावः॥ ननु तुरीयसंसर्गाभावस्यो
कारविभागस्याचात इस्यपरितुष्यन्नाह। अस्तु वेति। न तु विनाशानि ध्वंसपदपरिभाषैव सदिग्धत्वरुचेराह यद्वेति॥ यदिह
स्तीतेति॥ यद्यपि विशेष्यतावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिप्रतियोगिकः प्रतिक्षणध्वंसो नेष्यते॥ तादृशक्षणभंगापादान
मेवदोषावहं तथापि तथापि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्॥ समवाय्यसमवायि विनाशाभावाच्च न घटादेर्विनाशः॥ किं
तु विशेषणस्यैव न च विशेषणनाशसामग्री वविशेष्यनाशिकायेवं नियममात्रापलापापत्तेरिति भावः श्यामेति॥ उत्तेजक्ष्या
मायं आसीदिति प्रत्ययः॥ न च ममयमासीदिति प्रत्यय इति भावः ध्वंसेति तथा चोत्तेजकापनयेपि दाहापत्तिः॥ उत्तेजकका
लेउत्पन्नस्य प्रतिबंधकध्वंसस्य तदापि नाशादिति भावः ध्वंसस्येति॥ कश्चित्पाठः सच स्वागम एव उत्तादविनाशिलीलस्त

२२६

रीयः संसर्गाभाव इति मते निरुध्यते न चेति॥ अत्यंताभावपदेवासावितिपक्षं परिहरति॥ अत्यंताभावस्य नित्यत्वात् सदैव दा
हापत्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य हेतुत्वे वाच्ये प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावादिरिति अननुगमः स्यात् हासपेवेति॥ अथेति
उत्तेजककाले विघ्नमानो योऽत्यंताभावः तदनुवृत्तावपीत्यर्थः॥ उत्तेजकाभावत्वेनेति नोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावत्वेन
हेतुत्वे तथा च पूर्वानुवर्तमानत्वादृष्टाभावादुत्तेजकापनयकालेपि दाहापत्तिः॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नमत्तिं चिन्तारण
सत्वपवेकार्यमन्तरियर्थः॥ तर्हीति पूर्वोक्तदाहापत्तिमाशंकते अथेति विशेषणविशेष्याभावस्येति॥ अतिरिक्तविशिष्टा
भावस्यानभ्युपगमादिति भावः॥ संबंधाभावादिति। ननु विशेषणविशेष्यसंबंधस्य तदुभयमात्रवृत्तित्वात्॥ भूतला
दौ तत्संबंधाभावात्॥ दंडिनि सत्यपि दंडो नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् न पारंपर्येण संबंधेन यत्र विशिष्टव्यवहारः तो
दृशसंबंधाभावस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वे दं डपुरुषसंयोगस्तु न तद्व्यवहारहेतुः। तस्य भूतलावृत्तित्वेन तत्र दंडीतिव्यव
हारापत्तिरिति चेत् नापत्तेः॥ किंतु परंपरासंबंधविशिष्टस्तथा तथा च तदभावस्यैव विशिष्टाभावव्यवहारहेतुरिति फल
वत्वेन कल्पनादिति। संबंधांतरं विनेति॥ संयोगादावतिव्याप्तेराह स्वसंबंधेति॥ असंभववारणाय नांतेति॥ ननु स्वात्म १५९
विषयकज्ञानत्वात्मनाः समं विषयविषयीभावः स्वरूपसंबंध एव वाच्यः॥ तत्रेदमव्यापकं तत्र समवायस्यैव संबंधांत
रस्य सत्वादिति चेत्॥ न। दृश्यव्यवहारप्रयोजक संबंधांतरं विवक्षितत्वात्॥ न च समवायो विषयत्वव्यवहारप्रयोजकः

घटादिविषयकज्ञानस्यापि स्वात्मनि विषयत्वव्यवहारप्रयोजकत्वप्रसंगात्॥ ननु घटाभावभ्रमानुपपत्तिः योग्यतायाः फल
कल्प्यत्वात्॥ तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यंभावात्॥ न चेष्टस्य यदप्रमाषरं॥ संबंधसत्वे तस्य प्रमात्वात्॥ अन्यथा सं
बंधाभावे तस्याप्रमात्वे अप्रमात्वे च तत्र संबंधाभाव इति परस्पराश्रयात्॥ किंच अतींद्रियाभावरूपसंबंधे अव्याप्तिः॥ तत्र स्व
रूपसंबंधस्य विशिष्टप्रत्ययाजनकत्वात्॥ तत्र प्रत्ययस्यानुमित्यादिरूपत्वेन विषयाजन्यत्वादिति चेत् न। विशिष्टप्रत्ययजननयो
ग्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वरूपस्य संबंधत्वात्॥ योग्यतावच्छेदकाभावे योग्यताया अप्यभावात्॥ योग्यतावच्छेदकं चात्यं
ताभावप्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं प्रागभावादौ प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यत्वं अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छे
दकदेशान्यदेशत्वेन वान्यत्वमन्योन्याभावत्वं तत्र च मत्वर्थो नुयोग इति वाच्यं। तत्रापि तद्देशत्वस्य सत्वात्॥ न चैवमनवस्था
वच्छिन्नवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वात्॥ प्रत्ययानवस्थाया अश्रासत्वात्॥ उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्ययविषयत्वे
न स्यात्तदविषयत्वात्। एवं चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपाभावयत्राभावधीस्तत्र भ्रमः॥ एतेनातींद्रियत्वरूपसंबंधाव्या
प्तिरप्यपास्ता न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययाविषयत्वे विषयविशेषाभावात्॥ कथं भ्रमत्वप्रमात्वे इति वाच्यं॥ एकत्रोक्तावच्छे
दकावच्छिन्नस्य संबंधित्वेन विद्यमानसंबंधिविषयत्वात्॥ अन्यत्र तदनवच्छिन्नत्वेन तस्याविद्यमानविषयत्वात्॥ ननु
यत्किंचित्संबंधाभावेन विशिष्टाभावो अतिप्रसंगादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसंबंधाभावः स्वाभावो वा कः

तदभावश्च क्वचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वैकस्वरूपविशेषणाभावात् । क्वचिद्विशेष्यसंबंधाभावादित्यननुगमस्त
दवस्थ एव । यियानेव विशेषणो यत्कुत्रादौ विशेष्ये दंडादिविशेषणसंबंध एव क्वचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकत्वान्न तु दंड
पुरुषोभयप्रतियोगिकसंबंधत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एक एवेति नाननुगम इति चेन्न । तद्धि दं
डावच्छिन्नपुरुषत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावोप्यननुगत एवेति किं संबंधाभावस्य विशिष्टाभावत्वो
पवर्णनेन । न च विशेष्ये विद्यमाने न तदभाववृत्तिर्वाच्यं ॥ विशेषणावच्छिन्नानामन्येषामेवाभावाभ्युपगमेनानुगमाभा
वात् ॥ अत एवाननुपदमेव वक्ष्यति ॥ नहि दंडि नि सतीत्यादि किं वान्यत्रेयथा तथास्तु मम तु तेजकाभावमपि संबंध
स्य तदुभयघटस्वरूपतया तदभावो नानुगत एव न च तदुभयेन स्वरूपसंबंधः । किंतु तादृशविशिष्टप्रत्ययजननयोग्य
त्वमतिरिक्तमेव तत्प्रतिवाच्यं ॥ विशिष्टप्रत्ययविषयस्य संबंधत्वात् ॥ विशिष्टप्रत्ययघटितस्य च तस्य विशिष्टबुद्ध्यविषय
त्वात् ॥ अत एव संबंधस्य संबंधिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसंबंधः ॥ परे तु गौरिकमतं ॥ अत एव समवायसिद्धिः तत्तत्स्व ॥१६०॥
रूपाणां नानात्वेन स्वरूपसंबंधेनान्वयितराभावात् ॥ अन्यथा तेनैवार्थान्तरं स्यात् ॥ न च संबंधत्वस्य मिलितवृत्तित्वे न
संबंधत्वावच्छिन्नाभावस्याननुगतत्वमिति वाच्यं ॥ एवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभाववस्यापि विशिष्टाभावत्वे दंडाभा
वादिसत्त्वे ॥ अपि च यत्र संबंधाभावो विशिष्टाभावः ॥ तत्राऽहं दंडी पुरुषो नास्तीत्यत्र न तथ प्रतियोगित्वेन संबंधप

भासेत॥ न चैवं दंडावच्छिन्नगुरुत्वस्य लत्वेन प्रतीतेः। अन्यथा घटाभावो ऽतिरिक्तो न सिध्येत्। घटतदधिकरणसंबंधा
भावादेव तद्व्यवहारसंभवात्॥ यदि च तत्र संबंधस्य प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात्॥ तस्यानं विनापि घटत्वावच्छिन्नघटाभा
नादेव तदभावज्ञानाच्च॥ न तदभावेनान्यथासिद्धिः तदाप्रकृतेपि तुल्यमित्यापत्तिबाधं हृदि निधायाह यद्वेति। अयेच वि
शेषणावच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिकात्यंताभावो न तु ध्वंसो न वा विद्यमानप्रतियोगिकः इति न क्षणिकत्वशंका॥ न च त
स्य च नित्यत्वे न प्रागपि कापापत्तिः॥ समयविशेषावच्छेदेन संसर्गिताप्रतिगंथकृतैवाभिधानादिति। दंडी पुरुष इति
तत्काले दंडे वा नित्यर्थः॥ किं तु तदन्यः स्तत्कालदंडाभाववानित्यर्थः॥ नहीति। युक्तमितिपाठेन॥ अन्यथेति॥ विशेषणा
वच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिकाभावः किं तु विशेषणाप्रतियोगिकमेव तथा अन्येषामिति पदस्य विशेष्यत्वावच्छिन्नानुपादा
नापत्तेरिति भावः॥ यद्वा यदि तत्कालीनदंडाभाववानयं तत्प्रतियोगित्वदा अन्यकालीनदंडाभावमादाय तत्रास्थितदंडि
नोपि अदंडत्वेनाभावप्रतियोगित्वात्॥ अन्येषामित्यपर्थमित्यर्थः॥ ननु कार्यानुमादप्रयोजकत्वे प्रतिबंधकत्वं॥ प्रति
बंधकत्वं च यस्मिन् सति तत्सादिगर्भितं तु पूर्ववर्त्तित्वगर्भमिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह तत्त्वेति॥ नन्वेवमप्यन्योन्याश्र
याभावेन तत्सामान्याभावप्रयोजकत्वं लाघवात् हेतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभाव इत्यपरितोषात्तदेव सिद्धांतयति यद्वेति
संसर्गाभावइति॥ यत्रोत्तेजकमणि तत्रोत्तेजकाभावावच्छिन्नात्यंताभावमात्रं हेतुरन्यत्र ध्वंसादिसाधारणस्तत्सं

संसर्गाभावमात्रं ॥ यथाविघ्नसंसर्गाभावः समानाविति ध्येयं ॥ अन्वयेति । तथा चान्योन्याभावभिन्नत्वे व्यावृत्तं संसर्गाभा
वत्वमावश्यकमिति भावः ॥ यो निषेधो नारोपित इति बोधः ॥ अभेदारोपादिस्थले तादात्म्यमपि संसर्ग एवेति अन्योन्याभा
वे अतिव्याप्तिः ॥ किं च शरीरस्य संसर्गस्यारोप्यत्वे रजतत्वादेरिव तत्संसर्गाभावेपि भासेत ॥ न चेवमित्यपि तुल्यं नु आह । वयं चि
ति । प्रतियोगिनमिति । अधिकरणविषयप्रतियोग्यारोपजन्यज्ञानविषयाभाववद् इत्यर्थः ॥ निषेधरत्यर्थः ॥ अन्योन्याभाव
अतिव्याप्त्यभावमन्योन्याभावभिन्नत्वे च लक्षणान्तरं दर्शयितुमन्योन्याभावलक्षणमप्याह ॥ यत्रैवेति ॥ अ
धिकरणविषयकप्रतियोगितावच्छेदकारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावे न च्चिदमुभयलक्षणमतीं
द्रियसंसर्गाभावान्योन्याभावयोरव्याप्तं तद्विषयज्ञानस्याजनुमित्यादिरूपतया रोपाजन्यत्वात् ॥ न च योग्यतापुरस्का
रात्तथा चेत्तादृशारोपजन्यज्ञानविषयाभाव इत्यर्थः ॥ न च्चित्त्वयोग्यतावच्छेदकेहि नाभावप्रतीतिरिये अतिप्रसंगा
दिति संसर्गाभावविषयत्वेऽपि तत्त्वाभावाच्च ॥ तथा चासामर्थ्यम् ॥ न च प्रागभावादिविषयत्वं तथा प्रागभावत्वादेरपि सं १६१
सर्गाभावत्वघटितत्वात् ॥ एवं च जन्यत्वस्यापि प्रागभावतया तस्य संसर्गाभावगर्भत्वात् ॥ अन्योन्याश्रयापत्तिः किं चयो
ग्यतामां अनिर्वचनमप्रत्यक्षेत्यायोग्यध्वंसेपि अव्याप्तिरिति ॥ अत्र वदंति ॥ प्रतियोग्यारोपपूर्वक निषेधावगमवि
षयतावच्छेदकत्वं एवमगम्यपीत्येतदुभयं लक्षणं स्वरूपं तु विषयतावच्छेदकेन तु संसर्गाभाववत्वादित्यन्योन्याभावाभा

घत्वे अत्यन्ताभावाभावत्वे चानेन नोक्तसर्वदोषावकाशः ॥ अस्ति च घटत्वरूपे योऽसौ तदभावस्तदभावो घटः घटोऽन्योन्याभावस्या
भावो घटत्वमिति ॥ न च संसर्गाभावस्य योऽन्योन्याभावस्तदभावो न संसर्गाभाव इति स्वसंसर्गाभावाभावो लक्षणार्थो
वाच्य इति ॥ पुनरप्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं स्वाभावाभावत्वमित्यत्र वस्तुतोऽस्य धीपि स्वसंसर्गाभावाभावमेव पर्यवस्य
ति । तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टं अभावत्वेनैव संसर्गाभावोपस्थितेरिति न काचिदनुपपत्तिः ॥ अन्योन्या
भावस्य प्रतियोगिकाभावमात्राभावस्याभाववदिति सर्वं सुस्थं ॥ अत्रेदं चिंत्यं ॥ स्वाभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वं अ
न्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः ॥ तथा हि स्वं घटान्योन्याभावः तदभावो घटः तदभावश्चान्योन्याभावः ॥ ननु घटान्योन्याभावाभा
वो न घटः किंतु घटत्वमिति चेन्न ॥ घटो घटान्योन्याभाववानिति प्रतीत्या घटघटान्योन्याभावान्योन्याभावयोर्विषमीक्रिमत्वे
स च घटत्वमेव अभावप्रतियोगिकस्याभावस्याधिकरणानतिरेकात् ॥ न च संसर्गाभावाभावत्वे तत्त्वमिति वाच्यं ॥ प
आत्माश्रयात् । तु । केचित्तु ॥ अखंडसंसर्गाभावान्योन्याभावत्वयोस्ताभ्यामुपलक्षणं ॥ न चैतयोः पदार्थांतर
तापत्तिः ॥ सामान्यांतर्भावात् ॥ सामान्यं हि द्विविधं ॥ उपाधिः जातिश्च ॥ तत्रोपाधिः द्विविधः ॥ सखंडोऽखंडश्चेति ॥
उपाधावंत र्भावात् । तत्त्वं चेदुक्तमिति ॥ तथा च रत्नकोशकारमिश्रैरुक्तं ॥ एवमभावत्वं सत्यादिकं वाच्यमित्याहुः ॥

नेदमिहेति॥ ननुसंसर्गाभावान्योन्याभावसंवेरूपविषयवैलक्षण्येनज्ञानवैलक्षण्यंतस्माच्चव्यवहारवैलक्षण्यमि
त्यन्यथासिद्धे॥ तेनारोपहेतुतांव्यवस्थापयतिचेन्नैवं।यदिनारोपोहेतुःतदाभूतलेघटसंसर्गाभावान्योन्याभावस
त्वेकदाचिन्नेदमिहकदाचिन्नेदमिदमितिवैलक्षण्यानुपपत्तेः इत्यर्थात्प्रतियोगिज्ञानानुपलब्ध्यादीनांकारणा
नांतौल्येका पवैचित्र्यस्याकस्मिकतापत्त्याकारणवैचित्र्यस्यकल्पनीयत्वेपारि शेष्यादारोपहेतुतायामेवविश्र
मादित्याहुः॥ क्रुणोति॥उक्तप्रतिबंधकाभावस्यतत्रासत्वेतत्रप्रतिबंधकोपिनस्यात्॥य त्रैवकदाचित्प्रतिबंधका
भावःतत्रैवा न्यदाप्रतिबंधकसत्वादितिभावः॥प्रतिबंधकत्वानापत्तेरितिपाठेअस्येति।शंखः॥तथाचगुणादेः
प्रतिबंधकत्वेअन्यस्यनस्यादिगुणादेःप्रतिबध्यधीत्वेनस्यादित्येवार्थः॥एमं वक्ष्यतीति ध्येयं॥संसर्गेति॥यद्यपि
संसर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नाभावोपितथैवतथाचतत्रापिनत्रास्त्येवतथापिव्याप्यवृत्तितादशाभावस्यह
तुत्वमितिभावः॥ एवंविद्यमानताविरोधित्वेनेत्यर्थः॥अन्यत्रविद्यमानेपिघटेतथाप्रती तिदर्शनादितिभावः॥मो 
ग्यपदेति॥एतेनतत्वस्यापियोग्यवृत्तेर्योग्यपदत्वमेवपदविशेषणंव्याख्यातंज्ञाभार्थेतत्रापदशापक्षेतिभावः।मंत्रंविनाशइति
मंत्रस्याभ्युत्तरविनाशितयाप्रहरोभ्यंतरेपिदाहःस्यादित्यर्थः॥संकल्पस्यविशेषणत्वमाशंक्य दूषयति॥संकल्पनाश
इति॥तथाचसंकल्पकस्यध्वंसात्मकत्वात्तद्दशावविशिष्टाभावोनक्षतयेवेतिभावः ॥विगीतत्वेनेति।यद्यपि

विगीतत्वेऽनिर्विषयत्वमेवस्याद्विनिर्विषयत्वेनेतिप्रागुक्तेनविरोधः॥तथापिइच्छाप्रवृत्त्योर्विषयैक्यंतदभिप्रेत्येत्येतदुक्तं॥यद्येवं
मतिश्चेत्यनुमापकस्यनिवेशेयत्वरूपावृगीतत्वस्यनक्षतिः॥तथापिभोजनाद्याचारवारणायलौकिकत्वमपितत्रविशेषण
मिदंतुमणिमंत्रौषधादिलौकिकमेवेतिभावः॥यद्वाइच्छाचारस्यैवतदनुमानान्तर्गतस्यैवंक्षतिरितिभावः॥उद्बुद्ध
त्वेति॥ज्ञानेनस्थिरमितितद्विच्छेदाभावःप्रहराभ्यंतरेपीतितदापियदापिदाहस्पृहेतिसंस्कारस्यतत्॥मन्तेकिंचिरसंसारवि
षयसंप्रहरोत्तरमपीत्यतउक्तं॥उद्बुद्धत्वस्यानाहितत्वेति॥तथाचस्थानविषयमात्रसंस्कारविषयइतिनोक्तदोषः॥ननुरागा
दिनासंस्कारनाशोविच्छेदाभावसंभवात्॥प्रहराभ्यन्तरेपिदाहस्पृहा॥यत्रचनसंस्कारोदयःतत्रवाकागतिरित्यतआहन
तत्रदाहप्रतिबंधस्यैवासिद्धेः॥यत्रदाहप्रतिबंधःतत्रानन्यगतिकत्वेनकार्येदर्शनात्संस्कारोपिकल्प्यतएवेत्यतएवकार्यान्नेयथ
मोपायदाकार्यमुत्तमनात्इतिसांप्रदायिकः॥वयंतुब्रूमः॥संकल्पविषयमेवकालःप्रतिबंधकः॥संकल्पस्यनविरोधश्चा
त्वंकिंतुस्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वंयथामंगलस्यासिंन्नसमयमासत्तिफलकत्वआसंन्नसमयस्यत्ववृत्तिसमाप्त्यु
लक्षकमिष्यानेवविरोधः॥एतस्याधारान्वेषणभावसंबंधेनतथात्वेअन्यविषयविदर्पीभावसंबंधेनेति॥नकश्चिद्विरो
धइतिप्रतिबंधकत्वान्यथानुपपत्त्यातत्सिद्धौनिराकांक्षमुखाप्पपत्तिन्निवृत्ति॥कृतित्र्यनुविधानादितिभावः॥तच्चइति
यद्यपिप्रागभावःमसाधारणाजन्यत्वमपिसंभवत्येव॥तथापिप्रागसत्त्वघटितजन्यत्वाभिप्रायमेतदमितिध्येयम्॥स्वा

र्थिकेति॥ स्वार्थिकाः क्वचिल्लिंगवचनान्यतिवर्तंत इति वचनादौ निषेधप्रतिबंधकमिति नपुंसकलिंगत्वमिति भावः॥ ननु
भवदेवं यदि मंत्रादीनां प्रतिबंधकत्वमपि भवेदित्यत आह प्रतिबंधश्चेति सामग्रीविरहः सामग्रीघटककारणाद्यर्थः॥
मुरारिमिश्रमतमाह कश्चित्त्विति॥ मण्यादेरिति॥ इदं चेत्समाधिसौकर्यादुक्तं वस्तुतस्तु तत्तत्कालप्रतिबंधेतरवह्नि
त्वतदृढप्रतिबंधेतरोकाञ्चस्य जनकत्वं संभवत्येव॥ अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमतेनैवास्य कृत्वात्॥ प्रतिबंधका
त्वेताभावस्यावच्छेदकत्वस्वीकाराद्वा तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्॥ अन्यथा वह्निभिन्नयादेरपि कालान्तरे कार्यानुत्पत्त्यापत्तिः
प्रतिबंधेतरत्वाभावादिति॥ मह्लात्तत्कालप्रतिबंधाः अन्ये चन्द्रादयः प्रसिद्धाः तदन्यवह्नित्वं जनकतावच्छेदकं॥ आ
काशत्॥ न तथेति॥ अनेनैवाभिप्रायेणैव तदुक्तमिति॥ अस्यापीति॥ नन्वेवमन्वयव्यतिरेकतौल्येन दंडदंडत्व
त्वयोरपि जनकतापत्तिः॥ न च दंडस्य चक्रादिसमवधानं साक्षात्संबंधेन दंडत्वस्य च परंपरासंबंधेन॥ तदितिविनि
गमकमिति॥ वाच्यं॥ वह्निप्रतिबंधकाभावयोरपि तुल्यत्वात्॥ किं चैवं विनिगमनायां परंपरासंबंधस्यालौकिकत्वाद १६३
दपि प्रत्यक्षहेतुत्वेन स्यात्॥ किंत्ववच्छेदकत्वमेव स्यात्॥ दृष्टत्वात्॥ अपि च यस्मिन्नस्त्यपीति निमित्तादपि दासत्त्वहेतु
त्वमेव दंडस्यापि दाह्याभावेन कार्याभावात्॥ न चादृष्टेनाप्यनेके दंडेन रज्जुबंधेन घटोत्पत्तिदर्शनात्॥ विवक्षि
तविवेकेन त्वमिजनकत्वमेव दाह्यतस्य न घटजनकत्वं जनकत्वस्याजनकत्वादिति वाच्यं॥ भ्रमिजनकत्वस्य घटे

जनकत्वेविधेयघाभावात्॥ ऽतज्जनकत्वस्यतज्जनकत्वे विरोधिःअन्याश्रयात्॥ किंचात्र मिजनकतायामेवदंडस्यांकिम
वच्छेदकेन तावद्दंडत्वमेव अदृष्टादपि भ्रमोत्पत्त्यापत्तेः॥ नचदृष्टदंडत्वेतत् अवच्छेदघत्र मिजनकतातिरिक्तस्य दृष्टत्व
स्याभावात्॥ भावेवतदेवघटंनेजनकतावच्छेदकमस्तु॥ अपिचान्यंप्रतीति न्यायेन दंडस्यान्यथासिद्धतापत्तेः॥ कुंभ
कारपितृत्ववत्॥ नचान्यमुदासीनमितिविवक्षितं॥ ऋमिस्तु तज्जनकत्वेनैवेतिवाच्यं॥ येवंकुंभकारपितुरपिजनकत्वेस्या
त्॥ कुंभकारस्यजनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्॥ तस्मादत्रसमाधानंचिंत्यं॥ नहीति॥ तस्यप्रवृत्तिपूर्वमनिश्चयेपकारपाका
र्थिनोपपत्त्यापातादितिभावः॥ अन्यथेति॥ कार्य्यमोगव्यवच्छेदकस्यैवकारपालद्दस्यार्थः॥ ननु तथापि प्रतिबंध
काभावोनकारणं॥ प्रतिबंधकसमानकालीनकार्यं प्रत्युत्तेजकरूपविशेषसामग्रीकल्पनेनैवसामंजस्येवलघेतुग्या
हकाभ्रमादन्यथासिद्धत्वात् इति चेन्न॥ यत्र प्रतिबंधकेनोत्तेजकं तत्र प्रतिबंधकाभावस्यकारणत्वकल्पनादत्र
फलतासुत्वेनतत्रचावच्छेदकांतरकल्पनौचित्यात्॥ नचविशेषसामग्र्यंतरंकल्प्यते॥ गौरवात्॥ किंचोत्तेजकमन
नुगतमिति नदाहादिहेतुः॥ ननुतदुत्तेजकयावद्भाववविशिष्टमण्याद्यभावश्चानुगतः सएवहेतुः अनतयेवपक्षा
तायाः॥ अनुमितिहेतुत्वेऽन्यथासिद्धतयानुमितित्वावच्छिन्नेसाध्याभावरूपविशेषसामग्र्याएवहेतुतापत्त्यातस्या

अहेतुत्वापातात्॥ नन्वेवं संशयोत्तरप्रत्यक्षबुद्धिर्न विशेषदर्शनरूपसामग्र्यंतरं न कल्प्यतेति चेन्न रक्तत्वात्॥ विशेषा
दर्शनसहकृतसंशयाभावस्यैव हेतुत्वादिति केचिन्न इत्यादिक्॥ ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेः नानुमानमित्यत आह
तथा हीति॥ अवयवी प्रत्यक्ष इत्यर्थः॥ अन्यथा वह्निहस्यपरमाण्ववृत्तेः अव्यावर्तकत्वापत्तिः॥ अत्र च प्रतिबंधक
समवधानदशायां यादृशाद् दाह्यसंयोगादिमान्वह्निः प्रतिबंधकाभावकालेपि तादृशाद् दाह्यसंयोगादिमान्वह्नि
स्थिरपदेन विवक्षितः इति दाघसंयोगादिना नार्थांतरं॥ ननु यावदजनकदशाव्यावृत्तत्वं शक्तेर्नास्ति यत्ति चिज्ज
नकदशाव्यावृत्तत्वं दाह्यसंयोगादेरपीत्यर्थांतरमिति अपरितोषादाह यद्वेति॥ नन्वेवं भावभूतपदव्यर्थं॥ उत्तेजक
काभावादेरतींद्रियस्य वारणाय तदुपगमात्॥ भक्तेः न यत्तु अनुपलब्धिर्गम्यतया अभावमात्रस्यैवातींद्रि
यत्वात् एवं च संयोगाद्यन्यतमत्वे प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारा विषयत्वम् अतींद्रियत्वं अभावमात्र एवेत्यनुपदमेव स्फु
टं॥ ननु लोहविशेषस्यैव सातिशयजनकत्वात् अतींद्रियत्वे मानाभावः॥ अतिरिक्तपदार्थापरिभ्रंशे परितोषा १६४
दाह अथवेति॥ कार्यानुकूलत्वं च स्वकार्यानुकूलत्वं तदपि स्वनिमित्तकारणकार्यानुकूलत्वं विवक्षितं॥ तेन कर्मा
नुकूलस्थितस्थापके न नार्थांतरं॥ कुर्मत्वि च वह्निः समवायिकारणमिति नात्र दोषः वह्नौ स्थितस्थापका
भावे कार्यानुकूलपदमुपेक्ष्य प्रसिध्यर्थं अदृष्टवदात्मसंयोगोपष्टस्य प्रतिबंधकाभावादिना अर्थांतरवारणाय॥

त्यादिविशेषणं ॥ यद्यपि गुरुमते अभावबुद्धि कोनास्त्येवेति समवायिपदं व्यर्थं । तथापि पारमार्थान्तरस्यादेवेति
तद्वारणाय तदुपात्तं ॥ अयोग्येंद्रियकाणामपीति वस्तुतस्तु संयोगादिपंचकजन्यत्वानस्याप्रसिद्धेः ॥ साध्याप्रसिद्धिर्दृष्ट्वा
तथापीति । यद्यपि उभयं तत्त्रयं ॥ सत्तदजन्यसाक्षात्कारस्याभावस्याप्रसिद्धेः ॥ न तु स्थूलवृत्तित्वं च परमते अप्रसिद्धं ॥
तथापि विशिष्टाभावेन वैयर्थ्यमिति ध्येयं ॥ तत्र संयोगादित्यत्र विषयसंयोगादीत्यर्थः ॥ तेन आत्ममनोयोगस्य योगि
प्रत्यक्षादावपि जनकत्वात् ॥ न परप्रत्यक्षसिद्धिरिति मंतव्यं ॥ न चाभाववृत्ति तु ज्ञातींद्रियवत्त्वस्य तत्रापि भावादिति भावः ॥ तस्येति
गुरुमते नसमातिरिक्तस्य तत्राप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ नैयायिकमते च पारिभाषिकस्य निरुक्तातींद्रियत्वस्याभाववृत्तावपि न काचित्क्ष
तिः ॥ तमादाय पार्थी नेर शंकायां समवायिपदं नैव वारणादिति भावः ॥ परमाणौ साध्याव्याप्तेराह नित्यत्वे चेति । ननु स्थि
तस्थापकत्वीकारे पिपारमाणानुमाने न तन नार्थान्तरशंका तादृशांत दाह यद्दृति ॥ यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण सिद्ध्यर्थमाह य
दृति अदृष्टत्वस्येति । धर्मत्वादेरित्यर्थः ॥ अनुकूलत्वेनेति । कारणतावच्छेदकसाधारणस्यानिरूप्यमानत्वात् ॥ इति
भावः ॥ यद्यपि तन्मते धर्मत्वादिकं न कारणतावच्छेदकं किंतु शक्तिरेव ॥ तथापि न्यायमते धर्मत्वादिकमादाय तन्मते
तत्राक्तिमादाय साध्यमस्त्येव । न त्रापाद्यांश्च नेति उभयसिद्धं ॥ साध्याव्यापकत्वमिति भावः ॥ ननु अदृष्टिक पदानु
पादानात् ॥ साध्यलाघवं ॥ स्यात् तस्थापकेन नार्थान्तरशंका नेति मनसि कृत्याह ॥ अथवेति । कार्यानुकूलत्वं कार्यो
॥

मं.२.५

नुकूलत्वेन तदव्युदस्य असिद्धेः संयोगत्वेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति॥ उक्तातीन्द्रियत्वस्य प्रतिबंधकाभावेपि सत्वात्॥
परमते अर्थान्तरत्वं माभूदित्यत उक्तं समवायीति॥ जनकत्वादिति न चाभावे व्यभिचारः॥ समवायित्वगर्भसाध्यस्य
तत्राभावादिति वाच्यं॥ परैरभावानंगीकारात्॥ ननु तथापि समवाये व्यभिचारः॥ न च तत्रापि शक्तिसमवायास्त्ये
वेति वाच्यं॥ अनवस्थानात्॥ इति चेन्न॥ निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयस्य हेतुत्वार्थात्॥ न च यत्किंचित्कार्यम
स्येव विवक्षितं॥ ननु दाहलक्षणकार्यप्रतीतिनासिद्धिरिति ध्येयं॥ अत्र साध्यहेतौ च दाहपदप्रक्षेपे वन्हिपक्षकानु
मानमिव अनुमानान्तरमपि कथं न स्यादिति मतं लेखकप्रमादात्॥ न प्रचरतीति प्रतिभाति॥ अत एवमेतद्दत्तत्त्वभाव
मेव वक्ष्यति॥ अग्निमत्त्वं तत्पक्षबहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति॥ अन्यथा तदसंगतत्वापादितं वक्ष्यते। न चात्मत्व
मिति॥ न च द्व्यणुकादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यं॥ दाहजनकत्वस्य पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः
रुद्रसाध्यव्यापकमाहुरुद्भूतत्वमिति॥ द्व्यणुकेति। नन्वेवत्वस्य त्र्यणुके ज्ञातीन्द्रियद्व्यणुकैकत्वद्व्यणुकस्पर्शादिरुपाधि ॥१६५॥
र्न समवैतौ। तथा च तत्र साध्यासत्वान्न साध्याव्याप्तिरिति चेन्न उभयकृतित्वात्। अत उद्भूतस्पर्शवत्त्वं न बहिरिन्द्रियग्राह्यगु
णत्वधूमादिकमुक्तं॥ अत्र साध्याव्यापकत्वमस्त्येवेत्याहुः॥ अन्ये तु धर्मिग्राहकविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्यैत
न्निरूपितसमवायाश्रयत्वार्थकतया समवा यद्व्यणुकमादायसाध्यत्वमितिवदन्ति। उक्तिवदुपाधिरपि समवैति।

अन्यथाऽपाधेरसंबंधः स्यात्॥ तन्मतेविरोधकतायाअनभ्युपगमादित्यप्याहुः॥ नचानुकूलत्वंयदिजनकत्वंत
थात्मकेदृष्टपरामेऽपसिद्धांतः॥ तथाअवच्छेदकत्वे तथासतिदृष्टांतासिद्धिः॥ आत्मन्यदृष्टरूपतादृशधर्मस्यज
नकत्वादिरूपस्यासाधारणत्वादाह॥ अनुकूलत्वंचेति॥ उभयसिद्धेरिति॥ तथाचप्रतिबंधकाभावस्येवदाहादिप्रया
जकत्वंकल्प्यते॥ धर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायाःलघयस्त्वादिति तामयेघटत्वार्थसमाजपति। ईश्वरकर्तृकत्वस्य व्या
यप्रासत्स्यात्॥ कुलालकर्तृकत्वस्यघटत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादितिभावः॥ समवायिकारणइतियद्यपि
निमित्तकारणापिदृष्टकारस्तीतिलक्षणाध्यनवस्थाभवत्येव॥ तथाप्यकर्तृधिकरणाननतद्वृत्तिरूपानिष्टप्रसजनाय
समवायिकारणइत्युक्तं॥ यद्यपिभावकार्यमात्रस्यासमवायिकारणजन्यत्वपरानमन्यतेतन्मतेभावकार्यस्यापिसम
वायिस्थलाभावात्तथापिसमवेतकार्यप्रतितथात्वंस्वीकार्यमेवेतिनचैवमनन्यथाप्रामाणिकीप्रमाणाभावात्
नचकार्यान्यथानुपपत्तिरेवमानंतस्याभयसिद्धप्रतिबंधकाभावेनैवोपपत्तेः॥ नचाभावोनकारणंभावत्वलघुत्वे
हत्वतोल्यात्॥ एवंचगुणादीनामपिसमवायि प्रकारणतापत्तेरव्याप्तिरितिदूषणं॥ उक्तत्वं॥ नचनित्येवदा
त्तिमेकार्येतिवाच्यं॥ नित्येनित्यापिसाधारणा। अनित्यभावहेतुत्वमितिसिद्धांतात्॥ किंचैवंप्रतिबंधकवन्हेरपिदाहा
पत्तिः॥ नचोद्भूतताशक्तिः तदानास्तीतिवाच्यं॥ उद्भूतत्वमपिमहदिनित्यंतदासमवेतदोषः॥ अभावनित्यतदातज्ज

नन्वानुकूल्याद्युक्तिः प्रथमानुमानदूषकपक्षलक्षणजनकत्वगर्भैर्द्वितीयानुमानेपीति ध्येयं॥ ननु द्रुतत्वविशिष्टद्युक्ति
रज्जनकदाङ्कां व्यावृत्तेति पूर्वपक्षपर्यवसानमिति न बाध इति चेत् न॥ नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्ते नापि द्रुतत्वे मा
नाभावस्य च व्यभिचारेण न प्रतप्तस्योत्पत्यासत्त्वात्॥ वस्तुतः प्रतिबंधककालपर्यवसायितात्प्राग्द्रुतत्वे। तथा च सहकार्यन्तरविरहप्र
युक्तं कार्यानुत्पादनं यदा तदा द्रुतत्वविशिष्टायाः तस्याः सत्वात्॥ बाध एवेति भावः॥ अतींद्रियत्वगर्भसाध्यं प्रागुक्त
दृष्टांतासिद्ध्युद्धारेन्द्रियं पतति॥ लोहेति॥ यद्यप्यर्धमते अतींद्रियत्वमित्यादि हि स्पर्श इति केचित्॥ तन्न कुवारसाध्याव्याप
कत्वापत्तेः। तदनुमानकुगारस्यैव दृष्टांतत्वेन साध्यसत्वे पिंडपाथरसत्वात्॥ न च तत्रातींद्रियत्वे प्रमाणाभावात्॥
इति तस्य दृष्टांतत्वमेव नेति वाच्यं॥ तथा सति दृष्टांताभावात्॥ साध्यव्यापकस्य ग्रहणं न स्यात्॥ न चात्मैव दृष्टांतोस्त्विति
वाच्यं॥ तत्रादृष्टस्य जनकद्रव्यावृत्तत्वाभावेन साध्यासत्वात्॥ न च जनकद्रव्यमात्रवृत्तिपरमाण्वादिसंयोग
मादाय तत्रापि साध्यसत्वमिति वाच्यं॥ एवं सति तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यसत्वेनोपाधेः साध्याव्या
पकत्वात्॥ न च गुरुत्वाभावरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यं॥ सौरालोकादावपि तादृशपरमाणु १६६
संयोगादिसत्वेन साध्याव्यापकत्वात्तस्माद्वक्ष्यमाणसंयोगपक्षकदाहघटितसाध्यकानुमानेन सह चतुष्टयमपि म
तमिति॥ न चात्रापि तादृशस्थितस्थापकत्वेतिर क्षादौ न साध्यव्यापकत्वमिति वाच्यं॥ कार्यानुकूलत्वस्य स्वनिमि

तकार्यानुकूलेति विवक्षया स्थितिस्थापकस्य च अत तथात्वेन वृक्षादौ साध्यासत्वात् ॥ कार्यपदस्य अक्रियारूपकार्य
परत्वात् ॥ तथाच तादृशमात्मन्येव तत्र चोपाधिरस्त्येवेति न साध्याप्तिरिति भावः ॥ अपरे तु चलद्वृक्षमध्यकार्यानुकू
लत्वादिघटितानुमाने त्रयमप्युपाधिरित्यर्थः ॥ इत्याहुः ॥ अपि चेति । यन्नयमन्वयव्यतिरेक्येव गमकमिति भावः
नसिद्धिरिति । शक्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ तथाचैतेनैतदनुमानेनैव शक्तिसिद्धिः येनान्यान्याश्रयः स्यादिति भावः ॥ प्र
रार्थसंख्यायामिव उपलक्षणं ॥ परममहत्त्वपरमाणुपरिमाणादावपि द्रष्टव्यं ॥ अप्रत्यक्षत्वापादिति ॥ ननु प्रत्यक्षम
व व्याप्तिग्राहकं अतीन्द्रियानुमानस्थले तदभावात् ॥ तथाच मानान्तरेण साध्यग्रहेतु व्यतिरेकग्रहोस्त्विति चेत् ॥ अ
त्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणेदमुक्तं वस्तुतस्तु अन्यथापपन्नैतया सर्वमेवानुमानमप्रमाणकमिति भाव इत्याहुः ॥ वस्तुतो न
मानान्तरं शक्तिसिद्धान्ते स्यात् ॥ नाप्यनुमानं कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्माभावानुमाने हि जनकत्वाभावेन लिङ्गेन का
र्यं जनकत्वसत्वे तादृशधर्मावश्यकत्वात् । जनकत्वाभावानुमाने च तादृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेद
करूपस्य सत्वे जनकत्वस्यावश्यकत्वात् ॥ एवं च हेत्वभावेन साध्याभावः ॥ साध्याभावे हेत्वभावोनुमेय इत्यन्यो
न्याश्रय इति भावः ॥ यद्वा तदनुमानमपि साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेणानस्यात् ॥ तद्ग्रहश्च नतूभय
व्यतिरेकप्रसिद्धिं विना तदुभयव्यतिरेकग्रहश्च साध्यसाधनाभावग्रहश्चैव इति साध्यसाधनव्याप्तिग्रहे तद

भावव्याप्तिर्ध्यास्तस्यांचसत्यांतदुभयव्याप्तिधीरस्यन्योन्याश्रयइ(त्य)तिभावः॥येतेनपंडेति।नचपंडाघृष्टादौत्वधी
ससाक्षात्कारजनकत्वेनजनकत्वाभावोनेतिवाच्यं॥अतीन्द्रियत्वेनयोगिज्ञानस्यविषयाजन्यतयासाक्षात्काराजन
कत्वात्॥ध्वंसस्यअधिकरणातिरेकेणतदसाध्यत्वाच्चेतिभावः॥तृणारणीति॥तथाचवन्हित्वस्यप्रयोजकतया
तृणादीनामेकानुगतशक्तिसिद्धौअन्यत्रापितदनुमानमितिभावः॥ननुवन्हिनिष्ठजातिःप्रमाणसिद्धातथा
चधर्मिकल्पनातइतिन्यायात्।तस्यायेवावच्छेदकत्वंकल्प्यते॥नचातीन्द्रियत्वेआह।तृणारणीति॥तथाचजाति
त्रयमपिकल्प्यमेवेति तदपेक्षयाकारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितायाःशक्तिकल्पनमेवलघ्वितिभावः॥यत्रचेति
तत्रोत्तरन्यायावतारादितिभावः॥शंकतेयदीति।जात्यैवजात्यपक्षेरस्यपक्षांकेतत्वन्वयः॥ननैवंतृणानिमथ
नाभ्यावन्हेःसत्त्वापत्तिः॥कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्र्याजन्यत्वादितिमर्थः॥तत्राह यथाचेति तथैव
तद्धस्यारणीति।नन्वेवंकार्यवैजात्यमावश्यकं॥एकजातीयकार्यसहकारिनियमानुपपत्तेः॥सहिफलविरोधेन ·१६७·
परस्पात्॥सचकार्यतावच्छेदकभेदेनसचप्रकृतेनकार्यवैजात्यादिनाएवंचनैकशक्तिमत्त्वेजनकत्वमितिच
देत्राह॥तृणादीनांवन्हित्वावच्छिन्नंप्रत्येकंशक्तिमत्त्वेनप्रकारादीनांचतृणजन्यवन्हित्वाद्यवच्छिन्नंप्रतिज
नकत्वेनैवशक्तिसिद्धिः।सहकारिनियमेपारस्युपपत्तेरिति।केचित्तुयथाप्रागभावत्वेनकार्यमात्रंप्रतिकारणत्वे

पिघटप्रागभावो नाघटं प्रतिस्वरूपयोग्यः यथा वा जन्यविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन जनकत्वेपि घटत्वज्ञानेपृ
ष्टत्वविशिष्टज्ञानं प्रति स्वरूपयोग्यं॥ तथा कृत्याकारादीनामेव शक्तित्वेपि न तृणमणिमन्त्रादिभ्यः वह्न्युत्पत्ति
रिति भावः॥ तृणादिव्यापारसंबंधघटितकिरणमणिसंबंधादिवैकजातीयशक्तिमत्वेकारणतावच्छेदकं तथा च
न दृश्यतमसंबंधाभावेन तृणनिर्मथनसमवधानेपि नाग्न्युत्पत्तिरित्यप्याहुः॥ एकैकत्वेमूलं दूषयति यद्यपीति॥ तृ
णत्वेनेति॥ यद्यपि परमते तृणत्वेन न कारणता किं त्वेकशक्तिमत्वेन अन्यथा तत्तद्वह्निविशेषकार्यवैजात्यकल्पना
पत्तेः॥ तथापि तृणादिनिष्ठशक्तेः नव्याभ्युपगताया व्याघातात्॥ एवं चानेककारणतापदेनात्र शक्तिरेव विवक्षिता
तथा च तृणत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतशक्तिभंगप्रसंगादित्यर्थः॥ तृणादिशक्तेश्चैकजातीयत्वेनानुगमः॥ एकजा
तिप्रयोजकं च तत्रादृष्टादिकमेव न च गौरवं॥ प्रामाणिकत्वादिति भावः॥ प्रतिबन्धकेति॥ येतत्सत्त्वानियमभावहेतु
त्वेनेति सिद्धान्तात्॥ निरुक्तानभ्युपगमे तु वह्निरेव दोषो जन्यः॥ जातेति॥ न च मण्यादौ कारणाय वैजात्य
तिः कल्प्यतां लाघवादिति वाच्यं॥ अस्तु तत्त्वादिना संकरापत्तेरिति भावः॥ प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति॥ धर्मि
कल्पनातरूतिन्यायेन तस्यामेव जातेस्तदवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते॥ ननु शक्तिं कल्पयित्वा तदवच्छेदकत्वं
कल्प्यतरूतिभावः॥ एतदपि जातेः प्रामाणिकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव लाघवादौचित्यमित्यभिप्रायेणोक्तं

अं. नि. वस्तुतः कार्यतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात् ॥ जातिसभावेऽपि तद्वह्नित्वस्यैवावच्छेदकत्वसंभवात् ॥ न शक्ति रिति
ध्येयं ॥ तन्मते संस्थानमात्रं व्यंग्यतया तु तयैव जातिसभावे कथमनुगमरूपत्वपि बोध्यं ॥ वह्निवृत्तिजातौ योग्यानुपल
ब्धिं निराकरोति तृणजन्येति ॥ अन्यथाविद्युद्धूममालापि तृणजन्यत्वेन व्याप्यतानुगमे तद्बुधेस्तत्रापि जातित्वभाव
स्यादिति भावः ॥ वैजात्यानन्त्यमुद्धरति गौरवमिति ॥ यद्यपि गौरवमप्रवृश्चिकप्रभवमात्रे वृश्चिकपावैजात्यसद्दय म
स्ति ॥ तथापि वृश्चिकत्वमनुगतं तदवाच्छिन्नमात्रि मजन्यतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृश्चिकप्रभवत्व प्रमाज्य
जातिमवश्यमिति ॥ आनन्त्यमिति भावः ॥ वह्निजातौ प्रत्याकस्मिकताप्रसंगं प्रागुक्तमुद्धरति वह्निमात्र इति ॥
यद्यपोदयेव ह्रानुद्भूतस्पर्श इति नीलावयवादौ व्यभिचारापत्त्याव्यापनात् ॥ तत्र कथं वह्नित्वं प्रयोजकत्वाभावात् ॥ तथापि
वह्निभासवह्निमात्रप्रवृत्तत्वप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ ग्रंथस्त्वपातलोवस्तुतस्तत्रोद्भूतस्पर्श इत्याहुः ॥ यवनेति
तदुक्तवैपाववह्नित्वपूर्वदर्शनादिति भावः ॥ तटस्थः प्रत्यवतिष्ठते ॥ नन्विति ॥ ननु तृणाजन्यत्वेन तृणरूपादौ त ॥१६८॥
दभावभ्रमपि जा वह्न्यात्मग्रह इति तदवच्छेदनमपि जन्यत्वं ग्राह्यमिस्यत आह ॥ वह्निमात्रस्येति ॥ व्यभिचा
रेण तत्पाद्यजनकत्वात् ॥ वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वादित्यर्थः ॥ तथात्वे पुनः सत्यं वृक्षोपि स्यादिति भावः ॥ उक्त
न्याहकैरिति ॥ अन्वयव्यतिरेका [illegible] निमतनान्वयनवेति ॥ त्रिचालबहुवधनोपपत्तिः ॥ अकार्मिकार्थपरपाति

ननु कारणत्वसंबंधेनैकधर्मे तदवच्छेदकं च रूपनिश्चयः तयोरेकनिश्चायकनिश्चेयत्वात्।।किंच वह्निनिष्ठकार्यतायाः तृण
निष्ठकारणताप्रतियोगिकत्वे कार्यतदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं कथं तृणज्ञानसाध्यवह्निनिष्ठज्ञानस्य।।अपि च कार्यतावच्छेद
कत्वं कार्यताश्रयमात्रवृत्तित्वं तत्कुठारणैव कार्यताश्रयत्वमवश्यं विषयः।।न च कार्यताद्यपि गंधत्वप्रयोवेति वाच्यं।।व्यभि
चारेण तत्कुठारस्याप्युपस्थितत्वात्।।इति चेन्न अत्र वदंति।।कार्यतादिकमपि गंधत्वप्रयत्नेन नोक्तं सर्वे दोषा अवकाशाः।।न चा
त्र व्यभिचारनिश्चयकथमव्यभिचाररूपनियमग्राहकहेतुत्वग्रहः इति वाच्यं।।समानप्र कारकविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबंधकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य वह्निसावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नहेतुत्वाग्रहे चि तदाश्र
यमोहेतुमग्रहस्याविरोधित्वात्।।अत एव यागादि नापि दानात्स्वर्ग इति ज्ञानेपि यागः स्वर्गजनक इति स्वर्गत्वसामाना
धिकरण्येन यागजन्यत्वं विषयीक्रियते।।तदिदमाह न तृणत्वेन हेतुत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वेति यद्वि च कार्यकारणभावो
न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वे कार्यत्वं वस्य वस्तुमात्र।।न चैवं वह्निसावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेपि वह्नित्वसामानाधिकरण्येन तास
म जन्यत्वं गृह्यतामिति वाच्यं।।ज्याहकाभावात् अत्र च मण्यादावभावव्रतेत्यादि नाज्याहकस्योक्तत्वात्।।न चैवं तृणनिष्ठ
कारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु।।किंतु तदवच्छेदकत्वस्य वलयमीत्तेनेति वाच्यं।।अग्रिमविलिंग
मकगवयपदस्य सामान्यतावच्छेदकग्रहं विनापि शक्यानुदयादिति। परंतु ससंबंधिकप्रत्यक्षज्ञानसंबंधितावच्छेद

कत्वप्रत्यक्षानमावश्यकमिति दृष्टं विनानकार्यकारणभावग्रहः प्रत्यक्षेण। अत एव न त्राप्तृसंगे जिनकत्वज्ञानप्रतिबं
धीति॥ तन्न॥ इयं वन्हिर्वन्हित्वानित्यादिप्रत्यक्षेणायतद्व्यक्तित्वादेः अवश्यभानात्॥ न च तस्यानवच्छेदकत्वात्तद
वच्छेदनकार्यतावुद्धौ भावे मत्वबुद्धिमिति वाच्यं॥ कार्यतावुद्धौ अवच्छेदकस्य भानात्॥ भानेवा तदंशोन्मत्वे धिककार्यतां
शप्रमात्वादिति अन्यथेवेति अभावत्वप्रतियोगिकोभासंज्य वृत्तिप्रतियोगिकइत्यर्थः अभावस्येति॥ तभाचघटत्वो
त्कर्षेणावच्छिन्नत्वेन स्यात् इति भावः॥ येनेति॥ तत्पास्य तद्भमापत्येत्यर्थः॥ पूर्वोल्लिखितानां घटादीनामभावत्व
यप्रतियोगिकाभावत्वेन हेतुत्वमाशंकितमिदानीं तु प्रत्येकस्येति न पौनरुक्त्यमित्याहुः॥ इति सहजशक्तिवादः
समासः॥ ॐ१उभयासिद्धत्वमेवस्थापयतिकथमिति॥ तटस्थ आह॥ नन्विति॥ अवघातेन व्रीहिः नष्टः स्यात्तदन्यथा
कुरोद्गमो न भवतीत्यत आह अवधेति॥ नन्विति॥ तथा च न तद्व्यापारत्वेनातिशयः कल्प्यत इति भावः॥ तटस्थशंकां प
रिहरति॥ मेवमिति॥ भ्रमेणोपादीयमानेवघातजनके व्यभिचारादाह प्रमाणेत इति॥ नन्वकारणेकारणकारणे व्यभि १६९
चारः॥ न च कारणकार्यासाधारणमनुकूलत्वमात्रं साध्यं॥ तदपि मध्यवृत्ति घटितमियत्यतिशयसिद्धिरिति वाच्यं॥
एवं हि जनकीभूतध्वंसजनकत्वेनापि साध्यस्य चरितार्थत्वेन प्रतियोगिनो अहेतुत्वापत्तेरिति वक्ष्यमाणविरोधादिति
चेत्॥ न॥ वेदमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविषयत्वादिति विशेषव्याप्त्यैव साधनात्॥ वस्तुतोभक्तिवचनन्यायेना

वघातप्रोक्षितव्रीहिरन्वयेप्रोक्षणस्यबाधकं विना विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वमिति ॥ प्रतियोगिनइति ॥ अभावनत्वेति
योगिनोरेकत्राजनकेत्यादिरर्थः ॥ व्यापारं विनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्वित्याशंक्य तेनचेति ॥ अहेतुत्वादिति
प्रोक्षणस्यहेतुत्वं साधितमितिभावः ॥ ननु यद्युपलक्षणमतीतमजनकं तदानतदीयावृत्तेलबुध्यादिकं स्यादित्यत
आह कुरुणामिति ॥ तन्निमित्तत्वमुपलक्षणं ॥ न द्वारं साधनत्वपि दृष्टव्यं ॥ अन्यथासाधनवैकल्यापत्तेरित्यवधेयं ॥
जन्मान्तरीयैरिति ॥ अतीतोपलक्षणस्यापि जैतज्जनकत्वाभ्युपगमादितिभावः ॥ येतावता ध्वंसातिरिक्तं व्यापारं सि
द्धमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणतइतिक ॥ योपेक्षयाचिरध्वस्तत्वमस्तीति विशेषणं तेन साक्षाज्जनकेन व्यभिचारः
अतिशयस्याभावत्वे च पक्षे धर्मताबललभ्यं न तु साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं तेन विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तिसाधने मंगले
मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मुक्तिसाधने तत्त्वज्ञाने च न व्यभिचारः । ननु वस्त्वतिशयं गुरुसमवेतयेव तथा च नाधेयं
क्तिसिद्धिरित्यतआह सचेति संस्कारत्वेनेति । न चानेकव्रीह्युपादानेनस्यादितिवाच्यं । होमादिनियमार्थत्वेनाभ्युपग
मात् । ननु सर्वत्र किंचिदवयवनाशात् ॥ सकलव्रीहिनाशेन खंडव्रीहीणामुत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यतआह अस्तु
वेति ॥ किंचिदिति ॥ यावद्द्रव्यभिन्नं वस्तुस्थितिरिति द्रव्यमतावच्छिन्नेनेदं यद्यपातिशयस्ययत्वेन पुरुषवनिष्ठत्वंसि
ध्यति ॥ अन्यथा आश्रयनाशमात्रस्यैव लाघवेन कार्यनाशमात्र प्रयोजकत्वेन यक व्रीहिनाशे तन्नाशादद्य न

भा.टि.

दानामुपयोगो न स्यात्॥ तथापि प्रकारान्तरमाह तथा हीति॥ दृष्टद्वारेति॥ अत्र धर्मजनकत्वं साध्यं तथा च निषिद्धकर्मणो
व्यभिचारवारणाय विहितेत्युक्तं॥ प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरेति॥ ननु दृष्टद्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्य
द्वाराभावे सतीत्यर्थः॥ तथा च सिद्धिः परमते शक्तेरेव द्वारत्वात्॥ न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सतीति तदर्थः॥ औषधपानादौ
व्यभिचारात्॥ न च तत्राविहितत्वं आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत्॥ शक्तेरनुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधी
विषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वारपदेन विवक्षितत्वात्॥ न च औषधादौ व्यभिचारः तदीयधातुसाम्यादिरूपातीन्द्रियद्वारवि
षयकशक्त्यनुपजीविप्रमाणासंभवासंभवादिति वाच्यं॥ अन्वयव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित् तत्र प्रसरा
दिति भावः॥ कृष्यादावित्ति वेन च विहितत्वाभावादेव न तत्र व्यभिचार इति॥ प्रत्येकवर्णोपाय विभागविधिनावैश्यस्य
कृषिविधानादिति भावः॥ शत्रुवधमिति॥ एतच्च परमते अस्मन्मते श्येनादेर्वैध्यस्य शत्रुनिष्ठवध एव फलोपपादकं
अदृष्टं फलाश्रयकल्प्यम इति वेक्ष्यमाणयुक्त्या तथाप्युपस्थितेः अत एव गयाश्राद्धादेर्वैस्यापि पितृनिष्ठत्वं च १७०
मटीकायां तथाभिधानात्॥ स्वमतेन दोषमाह विपक्षेति॥ न च फलसमानाधिकरणफललाघवमेव विपक्षबाधकमि
ति वाच्यं॥ नानात्वे गौरवपातल्लाघवानवतार इति भावः॥ पुरुषसमवेतातिशयस्य परंपरासंबंधेन हविष्यागेति व
स्तुद्वारेण हविस्त्यजते न तत्रातिशयो जन्यत इत्यर्थः॥ न च व त्होतदनुकूलसंयोगो जन्यत इति वाच्यं॥ ये देवा [illegible]

ण नापि व्रीहौ तत्संयोगस्य जननात्॥ सिद्धसाधनादिति भावः॥ पुरुषसमवेतातिशयस्य परंपरासंबंधेन स्वरूपसंबंधे
न वा साक्षादेव व्रीहिनिष्ठत्वस्याप्युपपत्तेः॥ नातिरिक्तपदार्थकल्पनमिति तत्त्वं॥ अभ्योतं न्न तत्त्वज्ञानवत्पुरुषकृतप्रोक्षणे
न दोषाभावाद् दृष्टानुसारादतिरिक्तसिद्धिरिति चेत्॥ न॥ तत्र फलानुसारात्॥ लोकसंग्रहार्थं तदाचरणादिति भावः॥ व्रीहि
षड्इति बर्हिर्योगस्येत्यर्थः। पश्चात्तस्य जनिता दृष्टस्य न पुनरुपयोगान्तरं तदर्थ्याद्व्रीहेरप्यदृष्टजननोपयोगे तन्न स्यादि
त्यर्थः॥ यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोयं यथा बर्हिर्व्रीह्यादिति विधिवशात्तस्य पुनरुपयोगः तथा च न स्यादित्यर्थः॥ युक्त्याम
न्तेति व्यक्तिवचनान्यायेनावघातप्रोक्षितस्यैवान्वयः सर्वमिदमविरुद्धमिति भावः॥ ननु पुरुषेणातिशयादिदोषप्रकाशदृष्ट
नोत्पद्यत इत्यत आह व्रीहिनिष्ठातिशयस्वीकारे इत्यत आह कर्त्रेकर्मेति॥ एवं व्रीहिनिष्ठत्वे न स्यादित्यर्थः॥ पुरुषनि
ष्ठत्वसाधकमुक्त्वा व्रीहिनिष्ठत्वबाधकमाह॥ किंचेति॥ कार्येति भावकार्येत्यर्थः॥ आश्रयेति स्वसमवायिकारणस्यर्थः
एवं किंचिदाश्रयनाशप्रयुक्तिज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषयइत्यर्थः संयोगस्येति॥ ननु फलस्योपलक्षणत्वेन न
ष्टापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेस्य तज्जन्योः पर्याप्तताप्तिः॥ अवच्छेदकीभूतयोः फलयोः विभागसंयोगयोः धात्वर्थ
प्रवेशात्॥ स्पंदमात्रस्योभयधात्वर्थत्वात्॥ कर्ममात्रस्योभय जनकत्वेन पतनादिवदवान्तरजातिमादाय मार्थ

भेदस्य दुरुपपादत्वादिति ॥ अत्रैवेति ॥ व्यापारउपलक्षीणभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेषणत्वमेव दुष्टसाधूनतावि
धिपक्षे क्रियोपलक्षणस्याधीष्टस्य ज्ञानविशेषणतावदत्र फलविशिष्टो व्यापारोयऽदिवाच्यः तदा शब्दात्फलविशिष्ट
व्यापारधीः अपराचापफलोपलक्षितव्यापारधीरित्युभयमप्याफलांशोक्तेः कप्रतीत्यविशेषः । येन पर्यायता विशेष
वे प्रकृतेकर्मत्वानुपपत्तिरिति ॥ अस्तु वा प्राक्षणे न्यायस्वविषयसाक्षात्स्वरूपसंबंधेनैव ब्रीह्यादेर्जन्यत्वेक मित्वे साध्या
कारजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव ॥ एवं च प्राप्यसंस्कारकर्मणाभेदानुपपत्ति उत्यभिप्रेत्याह किं चेति ॥ वह्नि
मिति न घृतवत्कर्मणि द्वितीयानुमितौ वह्न्येकारणत्वात्कर्मणाश्रकारकविशेषत्वात् । किंतु साधुविभक्तिस्तथा
त्रापीत्यर्थः ॥ न चेति प्रतिष्ठितं रूढं पतित्रिष्ठा स्वरसादिति भावः ॥ तत एव तत्स्य वैषिचांशुलादिस्य ऊर्ध्वनोपृद्धियत्वादे
वेत्यर्थः देवतात्वेतन्यपक्षमवलंब्य परिहरति प्रतिष्ठाविधिनेति ॥ अहंकारेति ॥ अहमित्येषप्रतिमा ममेदं शरीरमि १०१
त्यादिज्ञानरूप इत्यर्थः ॥ नन्विदं ज्ञानं विषयबाधात् ॥ भ्रांतिरेवस्यात् ॥ न चैतस्यैव भवतिविशेषदर्शनादित्यत आह
स्वसारभ्येति ॥ तथा च विशेषदर्शनेऽस्य प्राहार्यत्वमायमित्यर्थः ननु देवतायाः सर्वज्ञत्वभावेन व्यासंगे दशा
मां अवहितत्वानादशात्र तत्र प्रतिष्ठायाः तत्र तत्र कथमहंकारममकारौ संस्कारादिनाशोक्यं पूज्यत्वे कथं वा ज्ञान

स्तारयोरननुगतयाः पूजाप्रयोजकत्वमिति प्रथमकल्पानुपपत्तिः ॥ यत्र च ग्रासंसर्गावच्छिन्नप्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठि
तप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात् । प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यादिना प्रतिष्ठाया ध्वंसस्य वा हेतुत्वं बोध्यते ॥ न तु प्रत्यभिज्ञानन
स्यापीति द्वितीयकल्पनानुपपत्तिः इष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति तृतीयकल्पनानुपपत्तिरित्यस्वरसा
दाहवयंत्विति ॥ ननु यत्र प्रतिमायां प्रतिष्ठा जाता तावेवावत् किंचिदवयवनाशादन्या प्रतिमा जाता तत्र प्रतिष्ठारूपप्रतियो
गिनो ध्वंसस्यापि न वृत्तिः ॥ प्रतियोग्यधिकरणायैव ध्वंसस्य वृत्तेः तथा च तत्पूजा निष्फला स्यात् ॥ न चेष्टापत्तिः
आचारविरोधात् ॥ अन्यथा यत्किंचित्कयावस्थाविनप्रवृत्तिः स्यान्न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन ध्वंसस्य न प्रयोजकत्वं
किं तु स्वरूपेणात स्वाल्पं वेति वाच्यं ॥ एवं हि तद्ध्वंसस्य प्रतिमान्तरपूजाप्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति ॥ अत्रा
हुः ॥ इयं प्रतिष्ठितेति बुद्धेः खलु प्रतिमामात्रमपि प्रमात्वव्यवहारात् ध्वंसस्याजवृत्तिरावृत्तिप्रतिमान्तरे तदभावा
देव तदभावः ॥ अत एव प्रोक्षितव्रीहीणां यत्किंचिदवयवनाशेऽपि खण्डव्रीहीणामुपयोगः संस्कृतव्रीहय एत इ
ति प्रतीत्या न चापि पुरुषसमवेतसंस्कारसंबन्धसिद्धिः ॥ अन्यथा सर्वमिदं तत्रापि तुल्यमिति प्रतिष्ठाकालीनेति
अत्र स्वसमानाधिकरणस्यापि विशेषणं तेन तत्प्रतिष्ठाकालीनप्रतिमान्तरारम्भकावयवस्यैव प्रागभावाभा
वेन यावदर्थाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ नन्वप्रतिष्ठान्तरमपि पूजा न स्यात् ॥ प्रतिष्ठापूर्वकालीनारम्भकावयवस्यैनां

ध्वं टि.

जातनयातद्यागभावादिस्यत आह प्रतिष्ठाकालीनेति॥ अभावविशेषणं नन्वेकस्य ध्वंसानन्तरमपरिमस्य प्रागस्य
वसत्वात् स्यनाशादिस्यत आह यावदिति॥ आदिपदमवयवविभागादिपरं स्फुटितप्रतिमायाः अवृत्तित्वात्। नन्वत्र अ
नादिसंसर्गपदमकिंचित्करमिति चेन्न अत्राहुः। तावदभावसहितप्रतिष्ठाध्वंसहेतुत्वे तावतो अभावहेतव इति एवं
तथा चानादित्वेनेतरभावसाधभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमिति अल्पजनकत्वे लाघवेन
सादित्वावच्छिन्नार्थमनादिपदोपादानं॥ एवमन्योन्याभावस्यावर्तनार्थं संसर्गपदं॥ अन्यत्तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्रति
ष्ठोत्तरकालीनत्वं विवक्षितं॥ तदपि स्फुटादिविशेषणं॥ एवं च प्रतिमायामप्यभ्यस्य ज्ञाते तद्ध्वंसान्योन्याभावा
दायपरम्परापत्तिः॥ प्रतिष्ठोत्तरकालीनानां यावदस्य अभ्यस्यानां अभावस्य तत्र सत्वादनादिपदसंसर्गपदोपाद
नेऽपि नोक्तदोषः॥ तन्निष्ठाभ्यस्य प्रतिकूलखानादिसंसर्गाभावस्य ध्वंसे तत्रासत्वात्॥ असंसर्गाभावस्य प्रतियो
ग्यसमानाधिकरणत्वात्। प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगिध्वंसासमानकालीनत्वादित्याह॥ समयविशेषेति स १०२
च विशेषः कार्यानियम्यत्वे नेतरपुष्टमित्यर्थः॥ नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबंध
कापत्तिः॥ न चेष्टापत्तिः चिरसमयव्याप्तिसंयोगसति पुष्पानुमत्यापत्तेरित्यपरितोषादाह वरणेति॥ न संयोगेति
जातमेवान्यादिसंयोगजलक्षालनादिसंयोगजन्यनाशनीयत्वात्पदस्यार्थः॥ संस्कारघर्षेति। धर्मविशेषपर्वेत्यर्थः॥

अन्यस्यस्वरसोद्भवनं तद्बीजं तु दृष्टद्वारैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति ॥ समयविरुद्धेति ॥ नचैवं यागोप्यपू
र्वं नकल्प्यमिति वाच्यं ॥ तत्र विधिना कार्यकार्यकारणभावबोधनात्तत्तु न तथेत्यभिप्रायः ॥ पाकजविशेषमानमाह कार्य
ति ॥ ननु बीजपूरादौ लाक्षाद्युपसेकात्कुसुमारुण्यमुपलभ्यते ॥ तत्र लाक्षादिरसगलितत्वात् ॥ नकालान्तरीयकुसुमारु
णिमहेतुत्वेनावास्थितस्य समानजातीयारम्भकत्वं तथा च तस्य पाकजकत्वेनाधेयशक्तिस्तत्र स्वीकार्येत्यत आह यत्नेनेति
रस्यादीति ॥ रक्तारक्तमृत्तिकानुरूपञ्च तच्चापि विषयतत्त्वादि पररक्तो घटकठिनत्वेतापेयपातिबन्धप्रत्ययवेत्यमित्यर्थः ॥ तुल्यादौ तु
ल्याविधिजन्यामाधेयशक्तिं जयादिप्रयोजकमात्रोस्यपरिहरतीति तुल्यादाविति ॥ तुल्यस्य तुल्यतोयस्यस्यार्थः ॥
ननु तुल्यादिसामग्र्याः क्षणिकत्वात्कालान्तरभाविजयादिजनकत्वानुपपत्तिः ॥ पापिनोपि सम्भाष्यशोभादिना पाप
घटस्य नाशाभावेनिष्पापवत्सामेवाभिगानुपपत्तेर्भेस्य सहचराह अपूर्वेति ॥ तमेति ॥ तुल्यारोपणसामग्र्यस्यार्थः ॥ ननु
दृष्टद्वारैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिः ॥ लौकिकक्रियामा अपि मिथ्याज्ञानिच्छफलजनकत्वेन तादृशात्तुलारोह
पानभृ सन्त्यपनीतस्वभावाश्वसापरितोषाराहयहति । अमपापी निष्पापा वा तुल्या ॥ ठद्दलिङ्गानमेवतज्ज्ञान्यसत्क
रोषात्तनेसन्निधिरित्यर्थः ॥ ताश्रुतिरेवता इत्यर्थः ॥ आधेयशक्तिवादः समाप्तः ॥ ॐ स्वस्तीति ॥ अत्र यत्र
कार्यस्य घटादौ तदभावस्तत्तद्दंडादेरभावादुत्तिदैति ॥ पवव्यापकत्व ॥ नकालकी ॥ सामग्रीकालपवव्यभिचारात्

भावविशिष्टि
अं.न. ये वं च दंडसत्वेपि चक्राद्यभावेन घटाभावे व्यभिचारात् ॥ कथं व्यापकत्वेति व्यभिचारवारणाय कार्याभाव र: ॥ तावत्तिकेत
त्वेतरसकलसंपत्ताविति ॥ तेन दंडेतरसकलसंपत्तौ सत्यां यत्र घटाभावस्तत्र दंडाभाव इति न व्यभिचा ति ॥ तथा च कभ्र
चाप्रसिद्धिः दंडेतरसकलमध्यपतितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरत उक्तं ॥ स्वव्याप्ये त्वे च स्वप्रागभा
म्यादीनां दंडव्याप्यतया तदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावं प्रति व्यापकत्वमस्त्येव दंडाभावस्य स्वव्याप्य त्वेतरमात्रपरं
व व्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वे बाधकत्वं तु कालिकमिति भावः ॥ अत्र वदंति ॥ स्वेतरपदं कारणपरं स्ति तत्रापि त्वे
ग्राह्यमात्माश्रयः ॥ अत एवासंभवः ॥ घटाद्युत्पत्तावेव मादिसमवधानाभावात् ॥ किंच यच्च स्वयमव्य विवक्षितं तद
तरसकलसमवधानमस्तीति तत्र कार्याभावाप्रसिद्धिः ॥ न च स्वेतरसमवधानपदेन स्वासमवधानं व मदिहेतुता
नैकसाधारण्यात् ॥ न हि स्वाभावे यत्र कार्याभावः स्तत्र न स्वाभाववृत्तिसंभवति ॥ तथा च घटप्राति लिदंडकाले
पत्तिः ॥ अपि च कुलालपितृत्वेनापि घटजनकतापत्तिः ॥ किंचात्मादिहेतावतिव्याप्तिः ॥ कार्याभाव त्तिमिदमनुपपन्न १७३
तदभावात् ॥ अपि च यत्र कार्याभावस्तत्र दंडाभाव इति नास्ति ॥ दंडावमवे घटाभावादिति स विवक्षितमि
त्तिरिति ॥ अत्र ब्रूमः स्वस्वव्याप्येतरपदेन कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगि सकलसंपत्ति
नासंकुचितं सकलपदं ॥ यत्तु स्वसमवधानेपि स्वेतरसमवधानमित्यादि तत्तुच्छं ॥ यत्र स्वेतरसकलसमवधाने

कार्याभावत्वत्र स्वाभावदूरस्तत्र क्वचित्केतादृशाभावप्रसिद्ध्यैवाव्यभिचाराभावात्॥ यदपि कुलालपितुर्दिस्या
दितरत्वेन॥ दंडादिकार्यतासामान्यलक्षणं तथाच कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन तस्यापि जनके
तमाऽतिव्याप्त्यभावः॥ नच कुलालपितृत्वेन जनकत्वापत्तिः॥ यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य
हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थः॥ न तु यद्वच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वपर्यन्तमप्यापादकभावाद्येन केनापि रूपेणान्यके
धर्मत्वस्यैव जनकत्वरूपत्वान्न च दंडरूपादावन्यथासिद्धेति व्याप्तिः तस्य स्वव्याप्यतरदंडादिकुलसंपन्नत्वे वक्का
र्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात्॥ अत एव दंडत्वमपि निराकृतं तत्र तद्व्याप्त्या प्रसिद्धिः॥ न चैवं नियमात्रा
व्याप्तिरग्रे निरस्यत्वात्॥ नान्यथाकाशस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव नास्ति। आकाशाभावा
संभवात्॥ नच शब्दत्वमहत्त्वापत्तिरग्रे निरस्यत्वात्॥ गंधं प्रति रूपप्रागभावादीनां हेतुत्वे॥ स्वस्वव्याप्य
नरसकले संपन्नौ यत्र कार्याभावस्तत्र स्वप्रागभावाभाव एवं तदुत्पन्नस्य पुनरनुत्पादस्थलदृष्टः नतु व्या
पकप्रागभावाभावः व्यापकप्रागभावानां तत्रासिद्धत्वात्॥ कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तु तादृशाभा
भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं स्वप्रागभावस्येन स्वव्यापकाभावस्येति नातिव्याप्तिः॥ यद्वाऽनन्यथा
सिद्धत्वमिहाविलक्षणोदयं॥ अतो न कुलालपित्रादेर्हेतुत्वप्रसंगः॥ यत्तु नियतस्यात्मादेरीश्वरस्येति तन्नय

दवच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वकल्पनात्॥ अस्ति चात्र आत्मत्वावच्छि
न्नाभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेपि जन्यगुणसाथ्यावच्छिन्नाभावप्रतिसमवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापक
त्वमस्ति च दिक्कालयोरस्तित्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वे व्याधाराभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापक
त्वं॥ अतएव ज्ञानं प्रत्याकाशं अहेतुः॥ केनापि रूपेण तदभावस्य कार्याभावाव्यापकत्वात्॥ यदभावस्य येन के
नापि रूपेण तदभावस्य कार्याभावव्यापकत्वात्॥ यदभावस्य येन केनापि रूपेण यद्रूपावच्छिन्नयत्कार्याभावव्या
पकत्वं तस्यैव हेतुत्वमिति प्रकृतलक्षणार्थत्वात्॥ न चैवमात्मत्वं हेतुतावच्छेदकमपि न स्यान्न हेतुत्वस्य कार्या
भावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य तेनानवच्छेदात्॥ ॥सामान्यसामग्रीतयैव कार्ये न तु विशेषसामग्री
न क्षाघ्वमिति वाच्यं॥ तन्तौ पटेति स्वसमवायितन्त्वेवासमवपर्यवसानात्॥ न च समवायिकारणतावच्छे
दकं कथं॥ समवायित्वमिति वाच्यं समवायिकारणत्वस्य विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वात्॥ गौरवात् नीलघटत्व १७५
वत् अपि तु समवायित्वावच्छेदेन कारणत्वमित्यादृश्यैव तत्समवायिकारणं भवति॥ वस्तुतः तु॥ यदेत
दात्मत्व दृष्टदंडत्वादिकं कारणतावच्छेदकं॥ तत्तत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकं कारणत्वमिति म
तेनात्। किन्तु सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्वं न च हेतुत्वमिति पक्षे तेषामेव सहकारिवैकल्यप्रयुक्त

कार्याभावव्याप्यतावच्छेदकत्वात् ॥ नहि नियतपूर्ववृत्तित्वपक्षेऽपि दृष्टदंडत्वं कारणतावच्छेदकं ॥ किंतु दंडत्वमेव लाघवात्
अन्यथाप्रमेयत्वादेरपि तद्धेतुतावच्छेदकत्वापत्तेः ॥ तस्मात्सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकारणतापक्षेऽप्येव तदवच्छेदकमिति
नसमवायिकारणतावच्छिन्नाभावस्य कार्याभावव्यापकत्वपक्षे सहकारिवैकल्यस्यादेरसमवायावच्छेदकत्वेन क्वा
पि विरोध इति सर्वं सुस्थं ॥ यत्तु घटाभाववति दंडावयवे दंडसत्त्वाद्व्यभिचार इति तन्न ॥ कार्याभाववृत्तिर्यः संसर्गा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वकल्पनात् ॥ अस्ति च घटाभावव्यापको दंडसंसर्गाभावः स दंडावय
वेऽपि ॥ न चैवं यत्र धूमो धूमाभाववत्त्वं वन्ह्यभावाद्धूमवन्हिव्याप्तिरपि न स्यादित्यलमधिकेनेति । नन्विदं का
रणत्वं अतीन्द्रियघटितसकलसंपत्तिगर्भतया दुर्ग्रहं ॥ प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्यासाव्याप्रोति धापि सामानान्तरस्याप्र
वृत्तिरित्यस्वरसादन्यलक्षणमाह अथवेति । यत्र कार्याभावव्याप्तिः इतराभावसहकारावच्छिन्नात्तदवच्छिन्नं
कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत् तेन यत्र दंडाभाववत्त्वं तत्र घटाभाववत्त्वमिति दंडाभावत्वनिष्ठव्याप्तौ दंडाभाव
स्यैवावच्छेदकतया अजनकदंडाभाववत्त्वाद्व्याप्तिः ॥ दंडत्वे कार्याभावव्याप्यजनकत्वाभावादेव च न
संभवति ॥ न च दंडाभावसहकारस्यानवच्छेदकत्वात् ॥ एवं चाग्रे बीजत्वं बीजत्वपदं बीजत्वे बीजत्वपर इतरा

भावेनदूतराभावसहकृतत्वेनेत्यर्थः॥शिलायांचेति॥शिलात्वरूपत्यर्थः॥शिलात्वैसहितेनेत्यर्थः॥ननुकार्याभाव
त्वजनकत्वेनाभावोवाअभावमात्रंवाआद्यआत्माश्रयः॥अंत्येशिलायामप्यंकुरस्यसंयोगस्यासत्वेनतत्रापि
तस्याभावसहकृतशिलात्वस्यकार्याभावव्याप्यत्वात्॥किंचघटकारणस्यात्मादौकार्याभावव्याप्यत्वेनानवस्यादि
नैवावच्छिद्यते॥इंद्राभावसहितत्वस्यतत्रनीलधूमइवव्यर्थत्वादितित॥अत्रवदंति॥उत्पत्तिकालीनसंबंधितावच्छि
न्नकार्याभावव्याप्यत्वंतदवच्छिन्नांकुराभावश्चसमवायिनिबीजादौचद्वयंचकारणमेवनचैवंकारणतांग
र्भत्वेनात्माश्रयः॥संबंधत्वेनतद्धटनादितित॥तच्चिह्नं॥विषयविषयिभावसंबंधस्योत्पत्तिकालीनत्वात्तदवच्छि
न्नाभावस्येतराभावावच्छेदकतयावन्ह्यादेरनुमितिजनकत्वापत्तेः॥चरमकारणकार्याभावाभावाद्व्याप्तिश्चेति
वक्तव्यत्वात्॥बीजादेरंकुरइतिप्रतीतिबलादवध्यवधिमत्तालक्षणस्वरूपसंबंधविशेषएवविलक्षणकार्य
कारणयोःतत्संबंधावच्छिन्नकार्याभावश्चकारणेतराभावावच्छेदेन॥स्वरूपायोग्यतादृशसंबंधाभावात्
स्वासाधारणशिलात्वसाधिमावच्छेदेसूर्वेतादृशसंबंधावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वात्॥यत्रस्वासाधारण
धर्मेतरावच्छिन्नेतत्कारणमित्यत्रतात्पर्यं॥चरमकारणत्वंयद्व्यपिचेतराभावोनावच्छेदकः॥तथाप्युक्ता ८५
५ विवक्षितं॥संयोगस्योत्पत्त्यनंतरकालीनतयातदवच्छिन्नाभावमादायनशिलादावतिप्रसंगउत्पत्तिकालीनसंबंधोद्वयपे

[illegible]

दकालएव तथा उत्पादानंतरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात् ॥ यद्वा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबंधका
भावविलंबेन कार्योत्पत्तिविलंबात् इतराभावावच्छिन्नत्वमेव यत्र च किन्न तथात्वे तत्र तज्जातीयत्वे लक्षणं बो
ध्यं। न चारण्यकदंडेन तद्दंडत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ दंडत्वमादाय लक्षणसत्वात् ॥ एवं च
घटकारणत्वाभावादावपि तत्संबंधावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं दंडाभावावच्छेद्यमेवेति न तत्राव्याप्तिरिति। ध्येयं
ननु दंडरूपादावतिप्रसंग इति चेत् न ॥ दंडाद्घट इति वत् दंडरूपात् घट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसंबंधावच्छिन्न
कार्याभावव्याप्यत्वस्य दंडरूपत्वेनानवच्छेदात् ॥ अत एव व्योमत्वेपि न घटकारणत्वप्रसंगः ॥ अत्र स्वभावपव
रणं एवं चानन्यथासिद्धत्वेन विशेषणीयं अतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्व्याख्यानमनादेयं ॥ उक्तेनैवोपपत्तेरि
ति ॥ अन्यासमवधानावच्छिन्नेति ॥ अत्रान्यासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तदवच्छिन्नत्व
मित्यर्थः ॥ इत्युत्पत्तिभितिमाह वैक्ष्मादृदः ॥ अत्रापि स्वैककालसंबंधविशेषमादायास्य भावव्याप्यत्वं बोध्यं ॥ इत
त्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकत्वसमानाधारसमयसंबंधः ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं
प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वं येनान्योन्याश्रयप्रसंगात् । किंतु गंधानाधारसमयानाधाराभावत्वं च

.मं.टि. शेषं पूर्ववत्॥ अनन्यथासिद्धेति॥ घटजातीयं प्रति रासभजातीयमनन्यथासिद्धमिति तत्रातिव्याप्तिवारणा
य नियतपदं॥ ननु नियतत्वं कालमपेक्ष्य देशमपेक्ष्य वा नाद्यः॥ रासभेपि गतत्वात्॥ घटादिपूर्वकाले रासभ
जातीयस्य नियमेन सत्त्वात्॥ नान्त्यः॥ साक्षात्संबंधेनादृष्टादेर्घटादिदेशमवेक्ष्यानियमात्॥ साक्षात्परंपरासा
धारणसंबंधमात्रविवक्षायां रासभेपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसंगादिति मैवं॥ साक्षात्परंपरासाधा
रण्यैकजातीयसंबंधेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ रासभादावेकजातीयसंबंधेन घटादिदेशानि
यतत्वाभावात्॥ घटादावेकजातीयसंबंधेन अदृष्टादेः अदृष्टादेर्नियतत्वादिति वदंति॥ तच्चिंत्यं॥ कि
मस्त्वेवं घटत्वैकजातीयसंबंधेन रासभादेर्देशनियतत्वादिति प्रसंगः कामतावच्छेदकावच्छेदनादृष्ट
स्यापि तथात्वं॥ द्रव्यगुणाद्यनेकैकधर्मिकजातीयत्वसंबंधाभावादिति भर्जितबीजसंग्रहाय जाती
येति॥ जातीयपदं च पूर्ववत्॥ तेन तावच्छेदकधर्मपरं तेन नाकाशादेः एकव्यक्तिकारणे अव्याप्तिः॥ पूर्ववृत्ति १७६
त्वं च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावश्च न विशेषणं॥ येन प्रागभावे अव्याप्तिः किंतु तदुपल
क्षितकालविशेषवृत्तित्वं॥ तच्च न व्याप्तिः॥ कालस्य च स्थूलस्यैवाधिकरणत्वं तथा हि तत्त्वे तस्य च पू
र्वक्षणवृत्तित्वं अस्य च नाधिकरणक्षणस्येति न तद्व्यादोषः॥ प्रागभावत्वं च न प्रतियोगिजनकाभावत्वे

अन्योन्याश्रयात्॥ नापि विनाश्याभावत्वं नाशप्रागभावगर्भितया अन्योन्याश्रयात्॥ उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वच
ने उत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसंबंधरूपत्वेन अन्योन्याश्रयात्॥ किंतु
गंधानाधारसमयानाधाराभावत्वं ननु ध्वंसप्रागभावात्मनि घटादावव्याप्तिः॥ न चात्र तदलक्ष्यमेवेति वाच्यं
न हि प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं किंतु कारणलक्षणं तच्च सामान्यतस्तयैव लक्ष्यं॥ तथैवोपक्रमात्। न चाभाव
ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणासाधारणलक्षणं न स्यादिति चेत्। न। अभावपदस्य भावाभावसा
धारणविरोधिपरत्वात्॥ यद्यप्येवं॥ तद्वैयर्थ्यं प्रागभावाभावात् तथापि तत्र निष्प्रतियोगिकाभावत्वलाभार्थमभा
वपदं॥ न हि प्रागभावसामान्यगर्भे कारणत्वं किंतु तत्तदुत्पत्तिप्रतियोगिकप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं तत्कारण
त्वं तथा च। तादृक्कालावृत्तित्वदभावत्वं प्रागभावद्वृत्तिपर्यवस्यति॥ न च तादृक्समयाप्रसिद्धिः॥ गंधत्वस्वा
धिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कदाचित्कमात्रवृत्तिजातित्वात् चैत्रत्ववदित्यनुमानात्॥ तत्सिद्धेः ननु
ति ध्वस्ते गंधानाधारसमयः तथापि प्रागभावस्य कथं तदनधिकरणत्वं ग्राह्यं न हि तत्र प्रत्यक्षमागमो
वा संभवति। अनुमाने तु संभवत्तत्र साध्यप्रसिद्ध्युत्तरं॥ तथा चानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस
त्त्वात् च अनुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयादिति चेत् न॥ गंधानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवता मीमां

सकस्य भविष्यतीति बुद्धेर्निरुक्तातिरिक्तरूपेणा तद्बुद्धिविषयत्वेन वानुपस्थितस्य प्रागभावस्य लिंगाभासेना
पि तादृशसमयानाधारत्वेनानुमितिसंभवात्॥ धर्गंधस्यैव दृष्टांतत्वात्॥ यद्वाकारणविकाभावत्वेनैवोपस्थितस्य
तस्य तदनुमाने ध्वंसेबाधादेवनानुमानेतद नवतारे तद्दोषभ्रमत्वेपि क्षतस्यभावात्॥ ननु गंधानाधारसमयोना
स्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्य तत्साधनतालिंगककार्यताज्ञाने न प्रवृत्तिदर्शनान्नैतत्प्रागभावत्वगर्भीकार
णत्वे॥ किंच कारणत्वबाधक शास्त्रादिरेव महाप्रलयकालेप्रमाणं स्यात्॥ तस्यातद्घटितत्वात् तथा च तदनभ्युप
गमेपि न तस्य व्याहन्यतेति चेत्। गंधानाधारत्वादिनाभविष्यतीत्यादिप्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्य प्रागभा
वत्वस्योपलक्षणात्॥ अतएव मीमांसकं प्रति जनकत्वस्य घटितस्य लिंगस्य नैय्यायिके नोक्तावपि नान्यतरा
सिद्ध्यादिदोषइतिवदंति॥ तच्चिंत्यं। तस्यैवाननुगतस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्॥ न चाखंडमेव प्रागभावत्वं तेनो
पलक्षितमिति वाच्यं॥ घटाधेरखंडत्वेजातिस्पर्शापत्तेः जातेश्चाभावेन स्वप्रगमात् उक्तत्वात् तदुक्त। नेदं ॥१७७॥
कारणत्वेपक्षस्यानुकूलं तथा च स्वसमवेतलक्ष्यतावच्छेदकत्वाकारणपदप्रवृत्तिनिमित्तं तन्मात्रावाभिरुक्तं। य
स्मिन् सतीत्यादिनाभिरुक्तमसाधारणं तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं तदेव विध्यर्थः॥ अन्यथा प्रागभा
वस्य प्रागभावाभावे तद्घटित्वर्तित्वाभावेन तद्घटितजनकत्वाभावापातात्। दुःखप्रागभावार्थितया यागाय प्रवृत्ता

दोषप्रसंगभावापत्तेः॥ रित्यादिविधो वक्ष्यते॥ तथा च नोक्तदोषः॥ एतेन गंधानाधारगर्भविन्नीलानाधारगत्वेन तया
पितेन निर्वचनात्॥ तदुभयकारणत्वमपि निषिद्धं तथा च विनिगमकाभावादुभयगर्भसाधनतज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्व
यां प्रवृत्त्यननुगम इत्युपास्ते॥ निरुक्तस्य प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्॥ यत्तु आकाशपदात् कचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचि
द्द्रव्यत्वव्यातिरिक्तत्वेनेतिवत् कदाचिन्नीलानाधारत्वेनोपि समवायविशेषोपलक्षणात्॥ न काचित् क्षतिः॥ तत्स
मयविशेषावच्छिन्नाभावावच्छिन्नस्य प्रवृत्तिविषयहेतुत्वस्वरूपतया न प्रवृत्त्यननुगम इति निरुक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूल
मिति तद्विषयं तत्समयानुपगन्तरेव ज्ञाने विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्त्युत्पत्त्येन ननुगमस्यैव मपपरिहारात्॥ प्राय
श्चित्तेः प्रवृत्त्येनैनुपपत्तेः॥ अतएव तत्समयघटितस्यानुगतस्य प्रागभावत्वस्य निवर्तकत्वाक्त्वेपि न प्रवृत्त्यनुकूल
त्वमिति ध्येयं॥ यत्तु गंधानाधारानाधारसमयोऽप्यमहाप्रलये मानाभावः॥ युगपन्नाशे मानाभावात्॥ तथा च
यावद्गंधनाशानन्तरमपि च क्षणान्तरसत्त्वसंभावनया तद्ध्वंसगभावस्य गंधानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्का
रणपि तदुभयकारणलक्षणाप्राप्तिसंदेहः एवं चमर्थविशेषणतासंदेहात् तद्घटितप्रायश्चित्तविशेषणमप्यनुपा
देयमेवेति तन्न यावद्गंधनाशे प्रत्यक्षतामावात्॥ अन्यथा संयोगविभागयोरप्यन्योन्याभावत्वयाऽनन्तरावस्थि
तोऽसर्वमुक्त्यनुपपत्तेः॥ तथा च सर्वादृष्टनाशोत्तरं कार्याभावापत्तिरिति युगपदेव सर्वनाश इत्याहुः॥ न च

मं० टि०

काशादेरवृत्तितयापूर्वकालवृत्तित्वाभावात्॥ अन्यथासिद्धिरित्यवाच्यो॥ वर्तिपदेन समवधानस्योक्तत्वात्॥ वस्तुतः
कालस्य जगदाधारतयातत्रापितद्वृत्तिः ननु रूपत्वेन रूपेणादंडरासभादेर्नियतपूर्ववर्तित्वस्य सत्त्वात् कारणत्वं॥ स्या
दितिचेत्॥ तेन रूपेणान्यथासिद्धेर्वाच्यत्वात्॥ सामग्री च न कारणं लक्षणाविशेषत्वात्॥ कालोपाधेश्चाधिकरण
त्वेन हेतुत्वात्॥ न च कारणमेलनरूपायां तस्यामतिप्रसंगः॥ दंडादीनां कारणत्वस्यापेक्ष्यत्वात्॥ मेलनस्यातिरिक्तस्यानभ्युप
गमात्॥ अभ्युपगमे वा दंडरूपवदन्यथासिद्धत्वात्॥ परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्य स्पष्टत्वात्॥ केचित्तु स्वरूपविसंबंधे
विशेषः कारणतापत्तिमात्वादित्येव यद्यपेक्षापदमलिङ्गपदउक्त इत्याहुः॥ ननु कारणत्वादन्यूनरूपस्य कारणत्वे अ
भावोनान्यथासिद्धत्वमित्यन्योन्याश्रयः॥ सिद्धिपदस्य प्रतिपत्तिपर्यायतायां नियमात्रे निर्व्यासिद्धेरिति परस्य चा
संभवः॥ हेतोरपि प्रमेयत्वादिनासत्तेरितिदिक्॥ कार्यायोगार्थमपहाय स्वद्ध्यन्यथासिद्धिपदार्थमेह अन्यत्रेति॥ यद्यपि
कुसुमांजलिप्रकाशोपं चान्यथासिद्धिरुक्तातथापवृद्धे दक उन कृजनकयोर त्रैवप्रवेशान्तसेत्यहाय प्रकारद्वय १२८
मुक्तं॥ अतएव कुसुमांजलिमकरंदे लेखपञ्चवर्शि [illegible] विलक्षमस्माभिरिति। एन सह वेति॥ तेन तूक्तदन्यथासिद्धे
मितिशेषः॥ ननु आकाशादिना दंडपूर्ववृत्तितत्परिमहेविनापि तद्रूपवृत्तेर्ग्रहे संभवात्रियमोसिद्धिः॥ नचपत्त
लक्षणालेविशेषणीयं॥ अतींद्रियान्यथासिद्धत्वात्॥ नियमाविवक्षायां दंडरूपेणैव दंडस्यान्यथासिद्ध्या

पत्तेरिति चेन्न ॥ न रूपमात्रस्यातिप्रसक्तत्वेन यावद्दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्त्तित्वग्रहो वाच्यः ॥ तत्र साहित्यनियमान्नाचेन्न चैवं
दण्डत्वा देरतिप्रसक्तत्वात् दण्डत्वेनैव दण्डस्य पूर्ववर्त्तित्वग्रहाद्दण्डत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यं ॥ येन सह पूर्वभावान्वय
व्यतिरेकवत्तासहत्वस्यार्थः तत्रापि च ययोरन्वयादिमत्तया विशेषणं देयं । तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य नान्यथासिद्धिः । एतद्दि
दूषणमपि तस्यैव यत्रोभयोः परस्परविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेन नापरस्यान्यथासिद्धिः पृथ्वीत्वरूप
तज्जत्वादिस्येकयत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तद्भिन्नत्वेन विशेषणान्न तादृशस्थल इति प्रसंगद्वय
न्यकुंभकारपितान्यत्वेनान्यथावृत्ति ॥ कुंभकारत्वेन तदन्यथासिद्धत्वस्येष्टत्वात् ॥ कुंभकारपितृत्वेनैवान्यथासिद्ध
त्वं वाच्यं ॥ न च तत्र साहित्यनियमात् ॥ नन्वेवमप्युक्तरूपत्वेन साहित्ये दण्डस्यापि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात्
उभयोः परस्परविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुवि धानात् ॥ ननु दण्डत्वस्य च रूपत्वमिश्रत्वं तस्य चान्वयाद्यनुवि
धानमेव नेति वाच्यं ॥ न भावे सति दण्डत्वेनैव हेतुतायां तौ दण्डत्वस्यावच्छेदकतापि न स्यात् ॥ किञ्च दण्डत्वेनैव दण्डस्य
दण्डत्वेन दण्डत्वस्यान्वयाद्यनुविधानमिति उभयोः परस्परविशेषणावच्छेदेनैवानुविधानमिति नैकेनापरस्यान्य
थासिद्धिः स्यात् ॥ अपि च कुंभकारपितृत्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुंभकारत्वेनैव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि रू

अ०२मे०

पत्यादिनान्यथासिद्धत्वमस्तु। ननु तदतिप्रसक्तमिति चेत्॥ तत्किमतिप्रसक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः। तथा
चानन्यथासिद्धत्व नियतपूर्ववृत्तित्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन किं च फलानुपहितत्वस्य अतिप्रसक्तत्वस्य दंड
त्वादिसाधारणत्वात्॥ अतादृशस्याभावात् न च फलानुपहितनियतवृत्तित्वेनापि तथात्वं॥ रूपत्वेन नियतरूपस्यापि
घटजनकत्वाविरोधात्॥ इत्तरूपमोरप्रतिक्षेपात्॥ जन्यरूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु। न च तेन रूपेणान्यत्र क्लृप्तेस्तस्यापि
त्वमेवेतीनिवाच्यं॥ तर्हि दंडरूपत्वेन तथास्तु किमुक्तान्यथासिद्ध्यतिरिक्तं॥ अन्यप्रतीतिः॥ ननु शब्दं प्रति गृहीतव्याप्ति
रिक्तरूपाश्रितः अक्षद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात्॥ इत्यनेन आकाशासिद्धिः॥ शब्दं प्रत्येव पूर्ववर्त्तिता महत्वादिना
दिके प्रति तस्य पूर्ववृत्तित्वं ज्ञायत एवेति चेन्न। तेनापि विपक्षबाधकतया शब्दं प्रत्याकाशसिद्धेरि
त्याहुः॥ न चेवं संयोगादिकं प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसंगः॥ आकाशत्वेन ज्ञातत्वात्। रूपत्वेन शब्दं पूर्ववर्त्तिता
मसा त्वापि तस्य पूर्ववृत्तित्वग्रहात्। नन्वेवं संयोगादौ पूर्ववृत्तित्वेन्यथासिद्धतापत्तिः। स्वरूपप्रतिपूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव तस्य
तं प्र ति तद्ग्रहात्॥ इति चेन्न। साक्षाद्‌दित पूर्ववृत्तित्व रूपेणाग्रहणादित्याहुः॥ तस्य पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यत्प्रतिय
स्यपू वर्त्तित्वं गृहीत इत्यादिरूपेण न च परत्वादिपूर्ववर्त्तित्वे ग्रहान्तरमन्यकार्यं दिक्कालयोः तद्ग्रह १७१

इत्यन्यथासिद्धिः॥ तद्ग्रहं विनापि अधिकरणत्वेन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वे वृत्तित्वग्रहात्॥ कुंभकारपितुरप्येवं तद्भावेः॥
ननु कुंभकारपितृत्वेन तद्भावेऽपि चेत् त्रयादिनान्तरत्वानन्यथासिद्धत्वमस्त्विति चेन्न॥ तन्नापि रूपेण कुंभकारत्वेन के
यत्वेनैव तस्य घटं प्रत्यन्वयादिग्रहात्॥ तदानंतर्येण तस्यासत्त्वानियमेन कुंभकारद्वारैव घटं नियतपूर्ववृत्तित्व
ग्रहादिति॥ नन्वन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते तत्पूर्ववृत्तेः किं येन केनचित् संबंधेन वा नाद्यः दंडादावतिप्रसंगात्॥ नांत्यः
शब्दं नियमानियतसंबंधेऽपि शब्दकारणतामनुपपन्नेऽव्यशब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववृत्तित्वग्रहसंभ
वात्॥ निरुपाधित्वादरूपे विपक्षे बाधकत्वसंभवात्॥ वस्तुतः शब्दे नियतवृत्तिनिर्णयेन वा मीमांसकस्य तद्पूर्ववर्त्ति
त्वमज्ञात्वैव ज्ञानादिपूर्ववृत्तित्वग्रहरीत्या नियमासिद्धेः॥ किंच द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसंयोगद्वारा ज्ञानादौ हेतुत्व
मस्तु॥ न च ग्राहकाभावेन नियतपूर्ववृत्तित्वाग्रह इति वाच्यं॥ ग्राह्यसत्वे ग्राहकाभावासंभवात्॥ न च त
त्स्वरूपमात्रे सत्त्वे अंतर्भवतीति वाच्यं॥ तत्त्वासत्त्वाकाशत्व नास्तित्वादापत्तेः॥ अपि चैवं शब्दसाक्षात्का
रं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्ध्यापत्तिः॥ न च शब्दपूर्ववर्तितामज्ञात्वापीद्रव्यत्वेन तद्ग्रह इति वाच्यं॥ श्रोत्रत्वेन तथात्व
न्यथासिद्ध्यापत्तेः॥ तस्याकाशघटितत्वात्॥ आकाशस्य च शब्दपूर्ववर्तित्वग्रहं विनासिद्धेरनभ्युपगमात्॥

पं॰चि॰अ॰ अन्यथाज्ञानेपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात्। एवं च पाञ्चभौतिकं शरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात्। किं च ईश्वरज्ञा
नादेः क्षितिपूर्ववर्त्तित्वे सत्येव घटं प्रतीति तद्ग्रहात् तस्यान्यथासिद्धिः॥ न च कार्यमात्रे केवलमात्रस्यैकदेशपो
तोपयोगग्रहात् नैवमिति वाच्यं। प्रकृतेपि कार्यमात्रे विभुमात्रस्यैवैकदेशपोवोपयोगग्रहस्य शब्दादिनासंभवा
दन्यथासिद्ध्यभावापत्तेः विभुत्वेन पूर्ववर्त्तित्वमात्रं गृह्यते न तु जनकत्वमिति चेत्। ततः किं न हि जनकत्वगर्भा
प्रकृतान्यथासिद्धिः। आत्माश्रयापत्तेः। यत्कार्यनियतस्य पूर्वमित्यर्थः तेन यत्प्रतिपूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते यदेव यत्र भौ॥ न च
क्षित्यादिवृत्तयान्यतमपूर्ववर्त्तित्वग्रहस्यापि संभवेन नियमाभवेन नियमाभावात्॥ अत एव परत्वादिना न
दिक्कालयोरन्यथासिद्धिरिति तन्न॥ प्रकृतेप्यन्यथासिद्ध्यभावापत्तेः॥ शब्दस्यापि वर्णध्वनिभेदेन नानात्वात्
अन्यतरपूर्ववर्त्तित्वग्रहस्यासंभवेन नियमाभावात्। तत्र शब्दत्वपदस्यापि अनुगतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेः संभ
वादिति चिन्त्यं॥ अन्यत्रेति॥ यत्कार्यमपि कं अवश्यकॢप्तनियतपूर्ववर्त्तिनस्तत्समवधाननियतत्वं तत्रैमि ॥१८०
त्यत्र तात्पर्यं। तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्य अन्यप्रत्यक्षे च गुरुरूपाणां च दृष्टानामप्यन्यथासिद्धिर्वि
ति॥ अत एव पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानं रसस्य माधुर्यं तत्र त्यक्तं। पूर्ववर्त्तिनं दृष्ट्वा ज्ञापकोपि च मोऽस्य॥ अत एव चरास
भादेरपि यथाक्रमं नान्यथासिद्धिं अतभावे अन्यस्यान्यथासिद्धिपदेन व्यवहार इति नियतपदस्य व्यर्थमिति वाच्यम्॥

निरुक्तस्य रासभेऽसत्त्वात्॥ नन्वेवं दंडरूपाकाशादेरप्यत्रैवांतर्भावे तत्संग्राहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यं। किं चावश्यकत्वे
नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतया वा नाद्यः॥ गंधं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेन गंधप्रागभावान्य
थासिद्ध्यापत्तेः॥ नांत्यः। अन्योन्याश्रयात्। किं च सहकारिणां परस्परस्य परस्परं प्रत्यन्यथासिद्धतापत्तिः॥ इष्टापत्तावावश्यक
क्लृप्तलघुनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात्॥ न च पृथगन्वयाद्यनुविधायित्वे सतीति विशेषणं॥ तच्छिद्रभग
न्वयादिग्रहविषयत्वेतरसमनियतत्वं वा नाद्यः। रूपप्रागभावस्यापि दृष्टादिना तादृशग्रहविषयत्वेन तथात्वाप
त्तेः। नांत्यः। आलोकरूपादेरीश्वरज्ञानादेश्चैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः। एतेनावश्यकक्लृप्तपूर्ववर्त्तिनियत
कार्यसंभवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः॥ पंचमीं चाथवो सहलुप्तां प्राप्तिमित्यपास्तमिति चिंत्यं॥ ननु येन सहैवत्वमन्य
थासिद्धिः प्रागपीत्यत आह प्रागेति॥ अत एवानुपस्थितेनापि विधिना यागकारणताबाधनात्। न तु तेन सहत्वमर्थः
तदेवाह न त्ववगम्यमान इति। नन्वेवं मन्त्रस्यापि यागवत्कृत्वा लब्धितापि अन्यथासिद्धत्वं न स्यादित्यत आह यत्रेति
कुलालं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते यत्रैव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्त्तित्वग्रहात्तेन सोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः। नन्वेवं कु
लालपितृत्वधीजन्यगोप्यपि अन्यथासिद्धिः स्यादित्यत आह यत्रैवेति। एवं तत्स्पृत्त्या अन्यथासिद्धेरभावादिति भावः
नन्वेवं चक्रभ्रमणजनकदंडसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धिः स्यादित्यत आह दंडेति। तत्र हेयास्तेषु समं

भा॰ ८ वधानसंभवेनत्वाख्यातं   पादिपूर्ववर्तित्वेग्रहसंभवेनान्यथासिद्धवृत्तित्वेप्यालपेवस्यव॥धारणासंभवाद्दि
तिभावः॥स्वत्वेति॥स्वंकारणत्वेनाभिमतंदंडादपितदनंतरोत्पत्तिकंचरततसंयोगादित्यर्थः॥सकलसमवधाने
सतीत्यर्थः॥कश्चिदव्यवहितानंतरोत्पत्तिकव्यतिरेकेणयत्रकार्याभावःतत्रव्यभिचारःद्वितीयपाठेदंडानंतरोत्पत्तिक
चरमकारणसमवधानेचकार्याभावात्कार्याभावप्रसिद्धेःतत्राप्याप्तिं॥उक्तानन्यथासिद्धत्वस्यैवकारणतासं
भवेसैववेद्यत्वमुभयत्रत्यपिद्रष्टव्यं॥साधकाभावेनेति॥यद्यप्येकत्रलघुगुरुविषमतासंभवेनलाघवंसह
कारिअन्यथाभानांतरणलाघवावतारसंभवेगुरुतायास्याप्यसिद्धतापृसंगात् तथापिमत्रैवैकसिद्धिरपर
सिद्धिविरोधिनीतत्रैवलाघवलाघवावतारस्यगुरुत्वसिद्धिप्रतिबंधकत्वमित्याहु॥   कारणतावादःसमाप्तः
मनुनिश्चयसानुकूलतयाप्रमाणालतविवेचनमत्रप्रतिज्ञातं॥नचानुमानस्यतथेत्युक्तेमानमिसतआह प
रमेति॥वस्तुस्थितिपरदसोदिव्यमपितत्रयोजनमतःपरमेत्युक्तं॥यद्यपिश्रुतिनिसाक्षादवगेहेतुनासाह।तथापि
दुःखनात्यंतविमुक्तःचरतीत्यर्थवादसमभिव्याहृतातथ.वो...॥यद्यपिमनव्यरूसेवप्रकृतापयोगि
तथापिपक्षसानाभावेमननासंभवद्वितिश्रोतव्यइत्युक्तं॥तस्यचाउविनाउनाह्वाराकांक्षस्यापित्तिदध्यासित १८१
व्यरसःकृतं॥यद्यपिद्रष्टव्यःश्रोतव्योनिदध्यासितव्यइत्याकारिकाश्रुतिः॥तथापिउग्निहोत्रंजुहोतियवा

गुंपचतीतिवददृष्टद्वारकत्वनागोरवाच्छावत्क्रमोल्लंघनेनार्थक्रमोपादानेनपर्यवसितार्थपरतयासाक्षात्कर्तृ
त्वइतिध्येयम्पनेनमुक्त्रमणेनचेनिर्दिष्टेतिबोध्यं ॥ ननुदुःखेनात्यंतविमुक्तश्चरतीत्यादिनादुःखात्यंताभावापवर्ग
त्वेनश्रूयतेतस्यचासाध्यत्वात् ॥ नानुमानप्रमाणनवसिद्धिलआहसचेति ॥ तथाचतदसहवृत्तित्वेसवच्छ्न्नतावेत्य
त्तिकत्वमितिभावः ॥ इदानींतनदुःखध्वंसोतिव्याप्तिवारणायदुःखप्रागभावासहवृत्तित्वेदुःखध्वंसविशेषणं ॥ दुःख
प्रागभावासमानकालीनत्वार्थः ॥ संसारिदुःखप्रागभावसमानकालतयाचरमदुःखादिमुक्तावव्याप्तेरित्यतआहसमाना
धिकरणेतिप्रागभावविशेषणं ॥ स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः ॥ संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थ्या
दाह ॥ दुःखपदंयत्त्वेकविंशतिप्रभेददुःखपरं अतःचरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानकालतायादुःखान्यदुः
खध्वंसेनातिव्याप्तिः ॥ अतएवप्रागभावपदमप्यपेक्षितंचरमदुःखध्वंसस्यवर्तमानाद्यचिरमनुष्यइत्यतइति
सिद्धांतेनभोगरूपदुःखसमानदेशकालतयासंभववारकत्वात् । केचित्तुदुःखप्रागभावासहवृत्तित्वेदुःखविशे
षणं ॥ अतोनापास्तदुःखध्वंसेतिव्याप्तिरित्याहुः रूपध्वंसादावतिव्याप्तेराहचरमदुःखपदं ॥ नचसमानाधिक
रणदुःखप्रागभावाप्रसिद्धेः ॥ नेपसंगः विषमत्वेनस्वात्मैकदुःखत्वात् ॥ ननुसुखोत्तमुक्ताववव्याप्तिः ॥ तेनराः सु
खमस्त्ववइतिश्रुतेः मरणस्यदुःखाव्याप्तत्वसंभवात् ॥ नचतत्र बहुकालीनदुःखध्वंसस्यैव मुक्तिः ॥

वेदां.

तत्राप्युक्तलक्षणाव्याप्तेः ॥ न सुखज्ञानस्यापि दुःखतयात्यागाभावसमानकालीनत्वान्मुक्तस्य दुःखोत्पत्त्यसंभ
वाच्चेति चेन्न ॥ तेन राजसूयादिश्रुतेरन्यापेक्षया मरणजन्यदुःखाभावस्यत्रतात्पर्य्यात् ॥ अर्थापत्तिं विना न मु
ख्यार्थस्यागतिरिति वाच्यं ॥ दुःखविशेषहेतुरोगादिसत्वे दुःखोत्पादस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु मरणे दुःखं मे माभूदिति
कामनया प्रयागे स्नातो यत्र मृतः तत्र का गतिरिति चेन्न । तत्र कामनैव बाधिता ॥ अन्यथा यत्र मुक्तो सुखं भव
त्विति कामनया स्नातः तत्र का गतिः यदि च कारणाबाधात्सुखं तत्र बाधितमिति कामनाबाधः तदा दुःखसामग्री
सत्वे तदभावो बाधित इति । न च योगिनां यत्र सकलदुःखमुपभुज्य सुखं भुक्तं तन्मुक्तावव्याप्तिः ॥ न त्रापि शरीर
त्यागसमये अवश्यं दुःखोत्पत्तेः ॥ न च भोजकादृष्टं विना कथं दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यं ॥ अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षी
णत्वेनावश्यात्तस्य मानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्वात् ॥ न चैवमीश्वरस्यापि शरीरत्यागकाले दुःखोत्पत्ति
रिति वाच्यं ॥ अदृष्टादिकारणाभावे बाधेन बाधादिति संक्षेपः ॥ असोढदुःखध्वंसो न मुक्तिः ॥ तस्य अतीतादि
विकल्पासंभवादिति चेन्न ॥ हेतावतीतादिविकल्पदोषसत्वे वा हन्तेदिति ॥ मिथ्याज्ञानेपि अतीतादिविक १८२
ल्पसंभवादाह । सवासनेति ॥ तथा चानागतस्याभावे वर्तमानस्य यत्ननिवर्त्यत्वेपि न ह्रासनेवनिवर्त्यत इति
भावः ॥ ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमाधाय प्रवृत्तिद्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावा

भावेन तदसंभवात्तत्सत्वेपि न क्षतिरिति तन्निवृत्तिर्दृश्यं किं तत्वज्ञानेन च तत्सहितो नादोषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो मोक्ष इति
वाच्यं ।५। चरमसंस्कारवत्तस्यापि कालोद्भिन्नाह्रासंभवादिति चेत् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरमदुःखध्वंसप्रति तत्वज्ञानस्य
हेतुत्वमित्यस्य स्फुटत्वात् ॥ तत्वज्ञानं विना कार्यत्वं हानि लाभे अनंतकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे विरोधितया तेनैव तत्
ह्रासनानि इत्यत इत्यर्थः ॥ तादृशदुःखध्वंसः तत्वज्ञानासाध्य इति सर्वसंमतमित्याह ॥ मुक्ताविति ॥ दुःखध्वंसत्वमेवेति ॥ त्व
घवादित्यभिमानः ॥ मिलितानामिति । यत्कदाचित्तावद्दुःखानुसादनत्वध्वंसस्य तत्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः ॥ तथा च दुः
खानु) ननु तन्मते तत्साध्यस्यादित्यत आह मेलनस्येति ॥ तस्य मेलकस्यैव दुःखध्वंसानतिरिक्ततया तावतामुक्तेरीत्याऽसा
धत्वयत्किंचिद्दुःखध्वंसो मुक्तिरिति अस्मदादेरपि मुक्तस्यादित्यर्थः । चरमदुःखध्वंसघटितत्वलाभस्य मुक्तित्वे लाघ
वात्स्यैव मुक्तिरित्यपि बोध्यं ॥ संबलनमप्यावेति ॥ नन्वमिलितानामसाध्यत्वेपि तत्वदावश्यकत्वदोषाभावादिति भावः
जनकत्वस्य स्वरूपयोग्यत्वस्य अनुकूलत्वादिति ॥ यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोषः ॥ तथापि तत्स्वसंस्काराक्कालादा वा
तिकरणेनासंभवः स्वरूप ... तत्सर्वं ॥ प्रयोजनत्वादिति ॥ स्वतः प्रयोजनत्वादि
त्यर्थः ॥ तथा च दुःखानुसादस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावान्न मोक्षत्वमिति भावः ॥ कुतोसस्यामिति व्यत्तत्त्वविविच्यते प

मं.२.८. सक्षप्रकाशे अग्निमक्षणादिति ॥ न च प्रागभावेपीत्यतिभावः ॥ नन्वित्यादि प्रायश्चित्तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पना
स्तस्यैव मोक्ष इति भावः ॥ फलोपहितसाधनताशः शुरुषाभिप्रायेना क इति मन्यमानो देशयति ॥ अथेति । प्रायश्चित
त्तस्य विचारोऽयुक्त एवेति भावः ॥ दृष्टान्तरमिति ॥ नन्वेवं काशीमृतस्य कृतप्रायश्चित्तस्य प्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः न
चेत्तत्रापि पुनः फलान्तरोत्पत्तिः काशीमरणोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन न दुःखसंभवादिति चेत् ॥ अ
त्र वदंति । न च दुःखप्रागभावो नास्त्येव फलसंदेहपर्यवसितसंदेहाच्च प्रायश्चित्ते तत्र स्याद्युपपत्तौ तत्र तस्याकिंचित्करत्वे
पि न कापि क्षतिः ॥ न च निष्फलत्वेन तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं सति प्रागभावे तस्य तथाजनकत्वमिति वेदनामयोल
सति दोषे निषिद्धकर्मणः पापजनकत्वं सति विघ्ने मंगलस्य तद्ध्वंसजनकत्ववच्चेति । तन्निरासे ॥ पादिजनने दोषा
दः सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मादेः सांगत्वाभावान्निष्फलत्वेपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यप्रसक्तिः तु सांगस्य प्रायश्चि
त्तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्रागभाव फलदुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वं येन तद्
भावप्रायश्चित्तस्य सांगत्वं न स्यादिति विशेषः ॥ न च दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्यैव तत्र मानत्वात्
प्रवृत्तिश्च तत्र नमात् । तत्संदेहान्नैव तद्बोधकवेदाप्रामाण्य । न चात्र तदस्ति तत्रापि प्रायश्चित्तेन पाप
स्य नाश्यत्वात् ॥ अत एव प्रायश्चित्ते पापध्वंसकामनैवाधिकारः न तु दुःखानुत्पादकामनापवश्यस्यासत्त्वात् । न च

१८३

यं दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजकत्वादिति पूर्वग्रन्थाविरोधः। दुःखसाधनध्वंसस्यैव स्वतःपुरुषार्थतया मोक्षनिरुक्तिपक्षे
तत्र दुःखानुत्पादस्यैव स्वतःपुरुषार्थत्वं। तथा च तदर्थितया पापध्वंसः तत्र गौणप्रयोजनं न तु मुख्यमिति न समोक्षः इ
ति हि तदर्थः। तदिदमुक्तं तस्य दुःखानुत्पादरूपत्वे न पुरुषार्थत्वादिति तथा च प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं तत्फले
च स्वतःपुरुषार्थदुःखानुत्पादः तदिदं वक्ष्यति। न च प्रायश्चित्तस्य न दुरितनाशत्वमिति तत्कर्तृपापनाशफलभवत्वा
दिति। न च परमपुरुषार्थानुत्पत्तौ वेदबोधितफलजनकतापि निष्फलत्वे तत्र भावे विघ्नध्वंससमाप्तिजनकतापि
मंगलस्य तत्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः॥ तस्मात्प्रागभावासत्वेपि न तन्निष्फलत्वमिति
न तत्र व्यवहारप्रामाण्यमिति॥ अत्र वदन्ति दुःखप्रागभावः पूर्वजन्मोत्पन्नपापमात्रसाध्यकार्यवृहदस्थायां तेन दुःख
जनने मोक्षोपपत्तेः। न च तज्जन्मकृतान्येव कर्माणि लक्ष्यभूतानीति नियमः॥ तस्माद्यदि तत्सत्वे तदापातो
त्तरमावश्यकमन्यथा तत्सत्वे मानाभावः॥ एवं प्रवृत्तिश्च पूर्वरीत्यैवेति। यत्तु तत्रापि दुःखप्रागभावो स्वयं
तथा च न तस्य निष्फलत्वं प्रागभावस्यानन्यगत्या नियतदेशकालमनादित्वात् तत्र पापात्तस्मात्साध्यतेन दुःखो
त्पादने॥ न चैवं दुःखप्रागभावसत्वकालीनमतस्यैकमुक्तिरिति वाच्यं॥ स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव

मुक्तिविरोधित्वात्॥ तद्धर्ममेवं च मुक्तिलक्षणमिति॥ तन्न॥ प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे प्रायश्चित्त
प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानो नरकादिनाशः उत्तरीत्या तदन्यथोपपत्तेः नास्य॥ तदसिद्धेः येन तत्त्वेसंन्नपि दुःख
प्रागभावः॥ पापसहकृतोपि विरहात्तदुत्पादकः अत एव न मुक्तिविरोधीति कस्यचिन्मतमपास्तं॥ तादृशप्रागभा
वे मानाभावात्॥ प्रतियोगित्वमुक्तिश्रुति॥ सफलमिति॥ स्वतः पुरुषार्थप्रयोजकमित्यर्थः॥ दुःखानुत्पादने ति
तावत्का ली न दुःखानुत्पादनस्यार्थः॥ विद्यमानेति॥ तथा च निष्फलत्वशंकापीति भावः॥ चीर्णेति कृतस्यार्थः॥ क्वचि
त्कृते स्येव पाठः स च सुगममेव॥ अनिर्मोक्षप्रसंगमुद्धरति पापान्तरेणेति॥ ननु विशिष्टेनार्थी न रकं किंतु विशेषणप्रा
त्मकं तत्र विशेषणस्य न स्वतः पुरुषार्थत्वाभावात्॥ विशेष्यस्यासाध्यत्वेन तदुभयसंबंधस्यापि तदुभयात्मकत्वे
नोक्तदोषतादवस्थ्यात्॥ नाप्रकृष्टादपरस्याशयेनाह॥ अथ सौदीति दुःखादि॥ न ता च दित्यनेनेति शेषः॥ सा
गतिपक्षत्वेपि कजनिकत्वेनाभिमतनिष्क्रमर्थापकल्प परमयोगादिनातेषां तोभयविशिष्टयोगत्वमेव सु
करपरमयोगरसस्यार्थः॥ अत एवेति॥ अनुत्पादस्य साध्यत्वात्स्वस्यार्थः प्रतियोगीति॥ प्रतियोगिजनक नाशप्रा
गभावः स्वत्नाशस्य प्रतियोगिरूपत्वात्॥ तज्जातीयस्वेनस्यार्थः॥ यत्र प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिना
श्यत्वेन च स्यार्थः॥ तं न्न। तं [illegible] ह्येहितज्जन्यनाशप्रतियोगित्वं न च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः अभेद

तदनुपपत्तेरितिप्रायः॥ पश्चिमत्वसाक्षात्त्वेतितल्लयोजेत्यर्थः॥ कृत्स्ने इति॥ करं इत्यतिप्रसिद्धः पश्चिमविशेषणस्याह॥ दुःख
मांसमित्यपरे॥ नचापित्वन्याप्यमर्थं तस्मादित्यमित्युपसंहरति तस्मादिति॥ तत्र चापि विवृति नं प्रतिनतुल्याच
प्यफलमितिभावः॥ कस्यचिदिति। अन्यथामुमुक्षुप्रवृत्त्यभावे सुखमपि पुरुषार्थो नस्यादितिभावः॥ नन्वस्तु तद्
नमित्यतआह नचेति॥ शरीराद्यभावादितिभावः। दुःखाभावेति इति। निरुपाधीच्छाविषयत्वस्य तथात्वेन मादिति
भावः॥ अनागतेति॥ यागजधर्मफलादितिभावः॥ मुक्तलक्षणस्येति पूर्वोक्तस्येत्यर्थः॥ अत्राविशेषगुणोच्छित्ति
स्तन लक्षणं येन ज्ञानं मुक्तिविरोधि स्यादितिभावः॥ ननु देवदत्तत्वत्वमपक्षतावच्छेदकं इति हेतुदृष्टपक्षः दुःखत्वे
व्यभिचारात्तत्यैकमुक्तिरपि नसिद्ध्येदित्याशयेन सर्वमुक्तिसाधकमाह दुःखत्वं चेति। तत्र च पक्षतावच्छेदकतासमानका
लीनत्वमर्थः उक्तव्यभिचारादिहमाचेति। यद्यपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः॥ सच भावकार्यविवक्षया परिहर्तुं शक्यः
तथापि पूर्वान्तपरिहरस्येहाह संततित्वाद्विति। ननु तथापि दोषतादवस्थ्यमत आह संततित्वं चेति। नाना
कालःपूर्वोत्तरकालः ध्वंसवृत्त्यन्तरकालः तद्व्याप्यत्वात् भावध्वंसप्रतियोगिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वादिरचता
त्वंपि यवमिति। नचसन्तानत्वादेः पक्षत्वे कार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धमिति वाच्यं॥ जन्यज्ञानेत्यादेः पक्षैककालसंत
स्क छेद इति। एवं चोपाधिज्ञानकल्पे प्रत्यक्षकारात्रौ ज्ञेति॥ यथा मे ना रात्रौ रथो युनः नस्पष्टेति घृतकुल्या मधुकुल्यां

व.सं.तीत्यत्र कार्येदोषाभावात्तथापीत्यर्थः ॥ इष्टमहादोषव्यभिचारान्नाह मात्रेति यद्यपि ध्वंसत्वेव्यभिचारः स च भावकार्य
शरीरेति ॥ यद्यपि तत्प्रागभावलोपि भोगार्थं शरीरं तथापि दोषानुपपत्तेः शरीराभावान्न त्रापि न दृष्टान्तभवतीत्यर्थः
नहस्तानहेत्वसिध्यर्थमाह दृष्टपक्षं म्येति । तेनोतिन चैवंखंडप्रलयमादायान्यथासिद्धिरितिवाच्यं ॥ मुक्तपक्ष
रणान्मानत्वेन तमरणादिस्याह ॥ ननु यदु लुङ तत्तेवावसत मितिस्यात् नाभ्यस्ताभ्युनि रिति नमुनिषेधो धात्
तथा च बाबतिसंबोधनं अतः क्षणमात्रेशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति । नखांदसत्वेनोपपत्तेः ॥ यतस्वरसादवा
चार्यास्तिल एकत्र मित्यन्ये ॥ एकसत्वेपिमिलितनिषेधासंभवात् ॥ न मुक्तोप्रमाण मितिभावः ॥ श्रुतेः प्रत्येकमुक्ति
परत्वमप्युपपत्तेः ॥ सर्वमुक्तो मुक्तानुमानमेव शरणमित्यत्र ॥ अत एवेति ॥ अस्य श्रुतिपरामर्शभिन्न मेवारयतीति । सर्वे
तिसर्वदुःखत्वपक्षी कृतोत्यर्थः ॥ लीलावतीकारमत निरस्यति । यद्विचेत्ति ॥ भट्टमतं निरस्यतिनचेति ॥ नित्य
स्य सुखस्य अभिव्यक्तिः इत्यर्थः ॥ सुखमात्रवेत्ति ॥ दृष्टान्ताभ्यः ॥ अस्येवाप्राप्तसिद्धिमाशंक्याह अत एवेति ॥ सु १८५
खमात्रस्य शरीरजन्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ तमपावेत्ति इतरनुभावत्वादेवेत्यर्थः ॥ उपजननेति इदानीमुत्पन्ने सुखमित्यनु
भवबलादेवेत्यर्थः ॥ इति भावः ॥ स्वर्गेत्तत्वेनेति अभेदेतद्दृत्तानुपपत्तेरिति भावः ॥ बाधकस्य विशेषः विषयत्वेनस
मान्यतायोग्यताप्रसंगसत्वादन्वयस्यादि स्याह अथेति ॥ स्वर्गवदिति अन्य भाअस्मदादि सुखस्य दुःखोस

मिन्नत्वनिश्चयफल बाधापत्तेरितिभावः॥ उक्तरीत्या प्रथममपि निःसुखसिद्धिः संभवत्येवेति क्रान्यान्याश्रय इ
स्यत् वेदाहमेतमिति॥ श्रुतिविरोधं निरस्यति तस्मादिति। अन्यथेति। मयूरपिच्छादि सत्वेन लिंगत्वासंभव। संभवति न
त्वापि दुःखमुक्त्या नया भेदेन तद्दुःखपरत्वमेवेतिभावः॥ एकदेशिमतं निरस्यति येनेति। तत्साधनेति॥ यद्यपि मिथ्याज्ञा
नवृत्तिस्तत्वज्ञान व्यापारतया दुःखाभावसाधनमेव॥ तथापि दुःखाभावस्य मोक्षत्वेनानभ्युपगमात्॥ मुमुक्षूणा त
द्विलया प्रवृत्तिस्तन्मते न स्यादित्याशयः॥ ननु लयः संयोगोविनाशः गुणाविभुत्वनित्यत्वाभ्यामसंभवतीत्याचष्ट
लयश्रुतिः॥ तथाच जीवात्मलयपदस्य जीवात्मसंबन्धिलिंगशरीरध्वंसः तदर्थः॥ लिंगशरीरमेव किमित्यत आह
लिंगेति। चक्षुरादीनि बुद्धीन्द्रियाणि पंच मनः श्रवाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यकर्मेन्द्रियाणि प्राणत्रयं इत्येकादश
इन्द्रियाणि सूक्ष्माणि किंचिन्मात्राणि शरीरभावनाच लिंगानि स्थूलभिः॥ उक्तमात्मायामानंदमयपरमात्मानौ स्थूल
जनकमेव वेतिशेषः सवत्राप्यंतरमाह लिंगेति दुःखसाधनेति। अहिकंटकादिदुःखसाधनेति॥ अहिकंटकादिदुःख
साधनध्वंसस्य वा नागतदुःखप्रागभावस्य मोक्षकत्वं तथा प्रमोक्षकत्वं न च दुःखप्रागभावो मुक्तस्यैवेति न तस्य परस्यग
त्वमितिभावः॥ मुक्तेरिति परंमुक्तेरित्यर्थः॥ इच्छापत्तिमाशंक्याह विरक्तस्येति। स च दुःखाभावमिच्छति दस्य प्रवर्तितेत
न सुखादिज्ञानेति तस्यानुपवर्गत्वं इति भावः॥ प्रसंगादाह मोक्षेति॥ ननु ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिः स्थिर

पञ्चम्यसंबन्धे हंसस्योमतत्वमेवेति ॥ तिश्रुत्याप्रगतेः स्वाधिकारबोधनं ॥ अव्यवहितानंतर्येण तत्तद्रान्तस्यैवप्रशमश्री
दिस्यतआह ॥ आकांक्षायामिति ॥ आनंतर्यस्येति ॥ अव्यवहितानंतर्यस्येत्यर्थः ॥ बाधकंविनासंकोचानुपपत्तेरि ति
भावः ॥ कथमिति ॥ येनदेवसंकोच इति भावः ॥ नन्वेवंदेवकर्म मत्यतआह ॥ नचैतानेति ॥ एवंस्थितेमननविदध्याती
त्यहस्थादिरपीतिदोषः ॥ इति श्रुतेरीति ॥ इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ शरीरादिभिन्नरूपलक्षकं इष्टसाधनी
भूतमननादिविधपंचरूपिंदृष्कयं ॥ इतरभिन्नत्वानुमितौ प्रतियोगिज्ञानहृगशास्त्रोपयोगंदर्शयति ॥ ज्ञात्वेति
त्रकेति ॥ अस्थिरस्येत्यर्थः ॥ उपपत्तिबाधद्वारापि तदुपरागमाह ॥ नभाचेति ॥ ज्ञानकर्मसमुच्चमवादाक्षिपति ॥ एवं
चेति ॥ ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमेनचैवकर्मणामहेतुत्वमितितन्मते ॥ भयप्राधान्येमित्यमित्यर्थः ॥ केचित्तु तत्वज्ञानमात्रे
नप्रयोजकं किं तु प्राधान्येनकर्मण्यापि तंत्र मेव तु ॥ एवं चेति ॥ तथान्यसिद्धांतग्रंथमेवाप्यंतरस्यपूर्वपक्षस्य
मक्तत्वज्ञानमात्रे तंत्रत्वेनापरद्वारानिरस्तत्वसिद्धांतोवृत्तारदस्याहुः ॥ ॥ इति मोक्षवादः समाप्तः ॥ ॥ १८६
संन्निपत्योपकारकत्वं यदितत्वज्ञानसहकारितया साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं न तदानांगांगिभावः ॥ किंतु समप्राधान्यमेव
तच्चदूषितमेवप्रधानीभूतनतत्वज्ञानद्वारानिष्पादकत्वमेवतदुपकारकत्वमेवंसत्याह ॥ नतत्वज्ञानेति ॥ नापी
ति ॥ असंकल्पितफलमतिलोभाविषयफलेकाम्यकाम्यकामनारहितेकृतेत्यादि ॥ तत्समुच्चयउत्पत्तेः

चतुर्थेति। तत्र कामस्य मात्रस्यैव निषेधादिति [illegible] द्वयोरेवेति [illegible] नेव कर्म [illegible] वसतीत्यर्थः॥ प्रसिद्धिः प्रकृष्टा सिद्धिः
मुक्तिरित्यर्थः भवतु वेति। न च फल [illegible] ग [illegible] मुत्पत्तिः [illegible] न मुक्ति [illegible] फलत्वेनैवांगत्वश्रुतिः। किंतु प्रधानो
तिरिक्तमुख्यादृष्टफलत्वेनान्यथा [illegible] ध्वे [illegible] मनुष्यत्वे भोगत्वे नस्यादित्यर्थः॥ जीतीति॥ तत्समर्थ्ये
वैकृतमेव कर्मस्थाने तुल्यविहितानीत्यर्थः॥ [illegible] तनाहावैति। सं [illegible] त्रिपत्तेति कर्मापेक्ष्यासंन्निपत्या प्रकार
कमित्यर्थः॥ न तु जनने भावमतो योग [illegible] न [illegible] त [illegible] भूयोति भपूर्वद्वारेति। प्राप्येति ने
यापनाय फलभुक्ते स्तथात्वमितिभावः॥ [illegible] मवादापर [illegible] एवमेतत्सर्वमुपसंहरति तस्मादिति। अत्रेति
नैयायिका इति शेषः॥ मात्रपदं [illegible] बुद्धेर्मन [illegible] भ्यास नोच्छेदइत्यर्थः॥ तस्य तत्वज्ञानस्य कर्म
भणमिति। तद्विधानकर्मपास [illegible] भर्तार्थ [illegible] भुतिभ्य इत्यर्थः॥ यद्यपि तत्वज्ञानहेतुत्वमप्यदृ
ष्टद्वारा तथा च तद्द्वारा मुक्तिहेतुत्वमवाप्तत्वानेत्र [illegible] पद्मारवात्॥ तथापि तन्म रोविविदिषन्ति यज्ञेन
ज्ञानानन्तपश्रुतिभ्यो वेद [illegible] त्पाकं गौरवमिति भावः॥ विपरीतात्वश्रुतेनानुभूतमिष्टा
हुसाध्यत्वस्य ति दोषाभावस्य [illegible] अन्यथा [illegible] योग [illegible] रावृत्थेकत्याद्वैरत्तु॥ न
न्त्विति। तथा चेहस्य [illegible] कमपारे [illegible] वेला [illegible] भावः [illegible] लाघवादिति। उपपरेन्तु

भं

तत्कल्पने गौरवमित्यर्थः॥ संप्रदायमतेन समाधत्ते ज्ञानकर्मणोरिति॥ ननु नैरपेक्ष्यमपि न भूयस्तरत्वस्वरूपं वेत्याह साहित्य
बाधकमिति। क्षौमे वसानादिष्वादौ यत्कर्तव्यं तदनया सहेत्यादिसाहित्यबाधकमेवास्तीति नैविकल्प्यं इति भावः॥
ननु नान्यः पंथा अयनाय विद्यत इत्यादिश्रुतिः॥ प्रकृतेपि साहित्यबाधिकैवेति न विकल्प इत्यरुचेराह। वस्तुतस्त्विति
यद्यपि बाधकं विना सामान्यपरत्वमेव न्याय्यं तथा श्रुतेः विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेः॥ निःसंदेहमुक्तेस्तरमाह। तमेव
ति॥ तं विदित्वेत्यस्यार्थः तदेवाहमस्मीति। अन्यः तत्त्वज्ञाननिरपेक्षः। अन्यथेति तथा च। सुखत्वावच्छेदेन तत्र हेतुत्वक
ल्पना तत्र शरीरकल्पना तथा मुक्तित्वावच्छेदेन लाघवात्तथैव तत्कल्प्यं सर्वत्रैकैव तत्कल्पनापीति भावः॥ नन्वेवं क
र्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह। कर्मणामिति। पूर्वं च पूर्वोक्तगौरवं निरस्यति प्रमाणेति। तथापीत्यादि प्र
तिबंदीमुद्धरति। न तदिति। तत्पारम्पर्यमणि [illegible] न्यायादिति भावः॥ नन्वेवमनादिकमेराज्ञाप्र [illegible] यानुपपत्तौ नमा
क्षहस्ताङ्ग [illegible] परमते तावद्दूषयितुमुपन्यस्यति तत्त्वज्ञानादिति॥ दृष्टांतासिद्धिमाशंक्य निराकरोति न चेति। ननु नि १८०
विप्रकर्मणां नरकफलकत्वाभावात् तदुपपादकत्वमापापस्यैवार्थकल्पनात्॥ कुतः प्रायश्चित्तस्य तन्नाशकत्वमतः
पुनरपि दृष्टांतासिद्धिरित्यत आह तमेवेति। वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः प्रायश्चित्तेनेति। नन्वेतदेव कुत इत्यत आह दु

देवेति ॥ प्रागांतिकं इति तत्र कर्मण्यं तस्याभावेन तदधिकारार्थितया प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ आहेति । यदि च भोगेन तुष्टाहूता द्विय
सिद्धता दृष्टादृष्टाभावादित्यत आह । भृगत इति । हृदयग्रंथिः मिथ्याज्ञानवासना । कर्मअदृष्टान्तन्निबंधने ह्येषः ।
कर्मणि यो अदृष्टानीत्यर्थः ॥ आहेति । यदि भोगात्त्रिष्वादूर्बाधितः तदा तदंतहंतनास्तकविशेषणं बोध्यं ॥ कीर्तनादि
नामिति तत्रात्वासह प्रसंगत इति ॥ प्रायश्चित्ते ति प्रायश्चित्तादिविधिनेत्यर्थः ॥ तप इति । तथा च तत्त्वज्ञानवतः कायव्यूहो
सिद्धमेव तस्य ज्ञानेन वृत्तं मंस्यादिति भावः ॥ ... वाधं वेति । रनयस्हृत्तिविरोधात्तावत्कर्मणामेकदोवृत्तिलाभसंभवादि
ति भावः ॥ तप इति एवकायव्यूह हेतुत्वमुक्तं । ... योगपद्य इत्यपोनरुक्त्यमिति वि कमिति यत त्वप्राय
श्चित्तादिनास्य कर्मभावेन वा धात्तसिद्धिवारणा ...ज्ञानस्तेति । तस्माच्च ज्ञानानाभ्यत्वमपि भोगनाश्यत्वं तत्र मन्यमा
कर्मत्वमात्रस्यैव तत्र तायां प्रायश्चित्तादिरपि तन्नाशकोनस्यादिति भावः ॥ ननूक्तप्रश्नानेकथं व्यभिचारः ॥ तत्र
भोगसंभवेन तन्नाश्यत्वसंभवादित्यत आह तस्येति । भोग आरंभस्य तदपूर्वे तत्राभावात् स्वनाश्यत्वादित्यर्थः ॥ त
स्य यागजशरीरं निष्पादकत्वा तन्नाश्यत्वमेव स्याद् ॥ अधिकृतेति । अधिकृतस्य अधिकाराय यत्र तदधिकृताधि
कारमंगं तत्रेत्यर्थः ॥ यागार्थितया प्रधानाङ्गार्थितया इत्यर्थः ॥ श्रुतिं प्राजयां तावदवेति । प्रधानार्थितयेति प्र

धानाद्यवंच्छिन्नेपक्षिपध [illegible] देवतत्वव्यभिचारात्तं
रोशावचमितिचेय [illegible] लत्र त्वा [illegible] देवतद्
ध्यायाद्देवाहू तत्त [illegible] मनकुमापा [illegible] कु [illegible] मति [illegible] गुनसत्त्वगणा [illegible] न
[illegible] पचवंकुमेनाद्यत्वं [illegible] न [illegible] पामन [illegible] नां
[illegible] अन्वयव्यतिरेकाभ्यां [illegible] पनःपशुनेनकृत्वमा
[illegible] स्वभागनेवनाद्याः [illegible] काशं [illegible] नाद्यः॥अन्यथा [illegible]
भावे [illegible] स्यासंतानाभावयो [illegible] स्येवतत्वसाम्नान्नाद्याते [illegible]
[illegible] सम्भावः॥अनुमा [illegible] शाकयादिलिभावः॥तथा [illegible]
[illegible] पिं [illegible] वस्तकमपूप [illegible] ॥अन्यथा [illegible]
[illegible] पायेवमाक्षिप [illegible] ७ ७ [illegible] श्रीरा [illegible]

२८